

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ)

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ԿՐԿՆՕՐԻՆԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՐԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅՈՑ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՒՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ)

A 9778
II

ՄԵՍՐՈԲ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆ
ՍԱՏԵՆԱՇԱՐ
64

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
64

Mesrob Ashjian

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ՀՏԴ 94/99:941(479.25)
ԳՄԴ 63.3+63.3 (2Հ)
Մ490

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ. գ. դ. պրոֆեսոր Յ. Հարությունյան

Մեկիքյան Վահան

Մ490 Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան
կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը /
Վահան Մեկիքյան; Խմբագիր՝ Յ. Հարությունյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
պատմ. ինստ., 2010,- 264 էջ:

Մենագրության մեջ աղբյուրագիտական լայն և հարուստ հիմքի
վրա առաջին անգամ փորձ է արվել հայ պատմագիտության ասպա-
րեզում ներկայացնել 1917թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկով-
կասի քաղաքական կյանքի կարևորագույն հիմնախնդիրը՝ իշխանության
հարցը:

Լուսաբանվել են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեության
բոլոր բնագավառները՝ 1917թ. նոյեմբեր – 1918 թ. մարտ ժամանակա-
շրջանում, վեր է հանվել հայկական քաղաքական դիրքորոշումը այդ
բազմաշերտ հարաբերություններում:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասա-
րակայնության համար:

ՀՏԴ 94/99:941(479.25)
ԳՄԴ 63.3+63.3 (2Հ)

ISBN 978-99941-73-50-1

© Մեկիքյան Վ., 2010 թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Խորհրդային Միության փլուզումը և հանրապետությունների անկախացման գործընթացը հայ պատմագիտությանը առաջադրեցին վերաիմաստավորել, վերանայել և սկզբնաղբյուրային պատմական նյութն անկաշկանդ օգտագործելու ճանապարհով՝ լուսաբանել Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջացման խնդիրները:

Կարևորագույն պատմագիտական և քաղաքացիական հնչեղություն ստացած հիմնահարցի առաջին հիմնադիր փուլը ձևավորվել է 1917 թ. ռուսաստանյան Փետրվարյան հեղափոխությամբ, երբ ժամանակավոր կառավարության հռչակած որոշումներն ու ձեռնարկումները սկիզբ դրեցին համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կազմում՝ ազգային ինքնուրույն քաղաքացիական և հասարակական – քաղաքական կյանքի հեռանկարին:

Ընթերցողի դատին ներկայացվող աշխատասիրությունը հեղինակի թեկնածուական ատենախոսության (1989 թ.) և մեծագրության (Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (մարտ-հոկտեմբեր 1917 թ., Երևան, 1997) թե՛ ժամանակագրական և թե՛ թեմատիկ ուսումնասիրության շարունակության փորձն է:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումն արմատապես շրջեց համառուսաստանյան պետության զարգացման հեռանկարը: Ձինված ապստամբության միջոցով իրականացնելով պետական հեղաշրջում, ապա և 1918 թ. հունվարին ցրելով Սահմանադիր ժողովը՝ մեկ անգամ ևս դիմելով պետական հեղաշրջման քայլին, բուլչևիկները վերջ դրեցին ռուսաստանյան պետության ժողովրդավարական զարգացման հեռանկարին, հիմք դրեցին միակուսակցական մենատիրության դարաշրջանին:

Անդրկովկասում սկսվեց տևական պայքար իշխանության համար: Այդ պայքարի կենտրոնները դարձան Թիֆլիսն ու Բաքուն: Երկրամասի քաղաքական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, վրացական մենչևիկների նախածեռնությամբ և ակտիվ դերակատարմամբ, հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների խմբավորումը ձևավորեց նոր կառավարություն, փաստորեն, ազգային իշխանության մարմին՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ:

Ինչպես խորհրդահայ, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության ու սփյուռքահայ պատմագրությունը ուսումնասիրության հատուկ առարկա չի դարձել Կոմիսարիատի ստեղծման և բազմաթիվ գործունեության խնդիրը: Մինչդեռ, վերջինիս քաղաքականության հետազոտումը լուսաբանում է ոչ միայն բուլչևիկյան իշխանությունը չճանաչող երկրամասային կառավարության ուշագրավ, բարդ և հակասական վարքագիծը, այլև բացահայտում է Ռուսատանից անջատման առաջին, թերևս գործնական փուլի ողջ գործընթացը:

1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. փետրվար ընկած ժամանակահատվածում է նաև դրվում Անդրկովկասի հետագա ռազմա-քաղաքական, հասարակական զարգացումների, ազգամիջյան հարաբերությունների, նոր կողմնորոշումների հիմքը, որը հանգեցնում է անկախ Անդրկովկասի, ապա և ազգային պետությունների առաջացմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (ն.տ. նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում բոլշևիկյան կուսակցությունը զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխանությունը: Ստանալով պատերազմում Ռուսաստանի հակառակորդ Գերմանիայի աջակցությունը, բոլշևիկները, նախ՝ հեռատեսորեն համագործակցեցին ժամանակավոր կառավարության հետ՝ ձախողելով զեներալ Լ. Կոռնիլովի միապետական, տվյալ դեպքում պետականամետ ապստամբության հաղթանակը, ապա՝ և առանց լուրջ դիմադրության տապալեցին ժամանակավոր կառավարությունը:

Վերջինս Փետրվարյան հեղափոխության ութ ամիսների ընթացքում այդպես էլ չկարողացավ կայուն և կենսունակ վարչակարգ հաստատել: Հեղափոխության առաջին օրերից ի վեր Ռուսաստանը սուր կերպով զգաց ուժեղ իշխանության հրամայական կարիքը՝ դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումներն ապահովելու, նոր վարչակարգը կայունացնելու, պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու, քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու և երկիրը խաղաղ ճանապարհով գլխավոր քաղաքական նպատակին՝ Սահմանադիր ժողովին հասցնելու համար: Պատճառները բազմաթիվ են, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել. ա) դրսևորվեց բուրժուազիայի «պրոգրեսիվ բլոկի» և ռուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատիայի ու բնակչության միջև եղած եական հակասությունը, նախ՝ իշխանության, ապա և հաղթական պատերազմի հարցերում: Կաղետական բուրժուազիայի խմբավորումը, որն իշխանությունը նվաճեց հաղթական պատերազմի կարգախոսի ալիքի, և ցարական վարչակարգի ու Նիկոլայ II-ի անկարողության մեղադրանքի հիմքի վրա, այժմ էլ ինքը՝ ի դեմս ժամանակավոր կառավարության հայտնվեց այդ կարգավիճակում: Այլ խոսքով, ինքնին կարևորագույն պատճառ է Երկիշխանության գործոնը, որը մի կողմից՝ ռուսաստանյան Փետրվարյան հեղափոխության առանձնահատկությունն է, մյուս կողմից՝ վերջինիս թուլության ու վախճանի պատճառը: Բ) Այն դեպքում, երբ

Երկիշխանության աջակողմյան դաշտը՝ ժամանակավոր կառավարությունը պահանջում էր դաշնակիցների հետ միասին շարունակել պատերազմը, դրանում ակնկալելով նախ և առաջ իշխանությունը պահելու հիմնական երաշխիքը, ձախակողմը՝ Էստոնա-մենչևիկյան խորհուրդները, ձգտում էին հաշտություն կնքել, հույսը կապելով ոչ այնքան բանակի հզորության, որքան միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի հեղափոխական քայլերի վրա: գ) Ժամանակավոր կառավարության աջակողմյան տարրերի՝ կադետների ոչ ճիշտ հաշվարկը նրանում էր, որ իրենց ամբողջ քաղաքական զգաստությամբ հանդերձ, պատերազմի խնդրում միանգամայն սխալ գնահատեցին Ռուսաստանի պոտենցիալ ուժերը՝ հենվեցին առավելապես իրենց ցանկությունների և ենթադրությունների, քան իրական կացության և հնարավորությունների վրա: Նույն հարթության վրա դնելով հեղափոխական և ցարական Ռուսաստանի ուժերը, կադետներն ընկան ճակատագրական մոլորության մեջ, կարծելով թե հեղափոխությունից հետո կարելի էր ոչ միայն շարունակել պատերազմը, այլև հասցնել հաղթական ավարտին: Նրանք համոզված էին, թե ցարիզմից նոր «ազատագրված» և երեք տարվա սոսկալի պատերազմից ուժասպառ Ռուսաստանը կարող էր իր մեջ գտնել այնքան հայրենասիրական կորով և զոհաբերության ոգի, որ ընդունակ լիներ շարունակելու պատերազմը: դ) Նրանք անտեսեցին, որ ռուսական ցարիզմը իր տիրապետության ընթացքում ոչ միայն բնակչության մեջ օբյեկտիվորեն չէր զարգացրել պետականամետ հայրենասիրություն, այլ բոլոր միջոցներով խեղդել էր այն, չնկատեցին, որ պետականամետ հայրենասիրությունից զուրկ բազմազգ Ռուսաստանի ազգերն ու ժողովուրդները նոր զոհաբերությունների գնալու համար պետք է ունենային շրջափելի շահագրգռվածություն: ե) Ռուսաստանյան բուրժուազիան չարաչար սխալվեց ռուսական պետության գլխավոր հիմքը կազմող վելիկոռուս ազգի նկատմամբ, մեծապես գերազնահատելով նրա կառուցողական ուժը, պետական և ազգային կենսունակությունը: զ) Եվ վերջապես, որքան էլ որ բուրժուազիան բանակի և բանվորության միջոցով կարողացավ վճռորոշ հաջողության հասնել, միևնույն է այդպես էլ չկարողացավ համապետական շահի համար վեր կանգնել դասային-կուսակցական դիրքից, ավելին՝ փոխանակ համագործակցելու, իրենից և իշխանությունից վանեց, հետո էլ թշնամացրեց այդ նույն բանակը և հասարակության խավերին: Դրանում է կայանում նաև Ռուսաստանում բոլշևիզմի հաղթանակի գլխավոր նախադրյալը, այլ խոսքով մեծ նպատակի ճանապարհին ճիշտ և ժամանակին քաղաքական փոխզիջումների բացակայությունը:

է) Ինչ վեբերում է ձախ սոցիալիստական դաշտին, ապա վրիպումը կայանում էր նրանում, որ պատերազմի հարցում համերաշխ լինելով

բուլշևիկների հետ, նրանք հեղափոխության ընթացքում հետզհետե ենթարկվեցին բնաշրջման դեպի աջ: Սկսելով ապագային-ապահայրենիք ցիմերվալոյան սոցիալիզմից, էսեռներն ու մենշևիկները հակառակ բուլշևիկյան պարտվողականության, ի վերջո կանգնեցին պաշտպանողական հայրենասիրության տեսակետի վրա: Թեև լինելով ազնիվ քաղաքացիներ, սակայն չունենալով պատերազմի հարցի մասին հաստատուն հայեցակետ՝ նրանք անկարող եղան վարել հետևողական և որոշակի քաղաքականություն, ընկան հակասությունների մեջ և իրենց գործելակերպով ո՛չ նպաստեցին հաշտության կնքմանը, ո՛չ էլ ստեղծեցին պատերազմը հաջողությամբ շարունակելու հնարավորություններ: Սոցիալիստական տարրերի տատանումն ու անվճռականությունը արդյունք էր ոչ միայն նրանց ծրագրային կամ անձնական թերությունների, այլ այն գլխավոր հակասության, որ ձևավորվել էր երկրի պաշտպանության և հեղափոխության պահպանման հրամայական պահանջների միջև: Երկիրն արտաքին թշնամուց պաշտպանելու համար պետք էր վերականգնել նախկին «դիսցիպլինը»: Բանակի մեջ, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ ցրել զինվորական ընտրովի խորհուրդներն ու կոմիտեները. մինչդեռ դեմոկրատական հեղափոխության պաշտպանությունը ցարիզմի վերականգնումից պահանջում էր պահպանել զինվորական նոր կազմակերպությունները, որոնք իրենց հերթին անկարելի էին դարձնում նախկին բաղձալի կարգ ու կանոնը: Այդ երկու նպատակներից մեկը պետք էր նտորադասել մյուսին: Էսեռներն ու մենշևիկներն իրապես հայրենասեր չէին, որ ընդունակ լինեին հեղափոխության երերուն նվաճումները ստորադասել. հայրենիքի պաշտպանության գերագույն նպատակին, ինչը փորձում էին անել բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, բայց նրանք՝ նաև բավարար հետևողական հեղափոխականներ չէին, բառիս ռուսաստանյան իմաստով, որ ընդունակ լինեին զոհաբերելու երկրի պաշտպանությունը հեղափոխության առաջադրած խնդիրներին, ինչը, ցավոք, հետևողականորեն անում էին բուլշևիկները:

Հայրենիքի պաշտպանության, արտաքին նվաճումների և սոցիալական հեղափոխության նպատակները կյանքում մեկտեղ դնելու ժամանակավոր կառավարության և խորհուրդների փորձը, վարկաբեկեց, թուլացրեց այդ իշխանությունը:

1917 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին համընդհանուր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում անգամ, այդ միակ թվացյալ համախմբող ազդակը՝ «պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը» կարգախոսը չարդարացրեց իրեն, իսկ պարտությունները ռազմաճակատներում բուլշևիկյան հակապետական քայքայիչ գործունեության արդյունքում նաև՝ վերջակետ դրեցին ժողովրդավարական,

դաշնային, հանրապետական, սահմանադրական Ռուսաստան ստեղծելու երազին:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումն արմատապես խարխլեց Ռուսաստանի ազգային, պետական և քաղաքական դարավոր կառույցը, խափանեց պատմական զարգացման և քաղաքական ու քաղաքակրթական համակարգի շարունակականության օրինաչափ ընթացքը: Աշխարհաքաղաքական առաջնարկարգ դերակատար Ռուսաստանն ընկղմվեց տևական քաոսի և անկման դարաշրջանը: «Տաս օր, որ ցնցեց աշխարհը» Ու. Չերչիլը գնահատեց հետևյալ կերպ. «Չին դաշնակցի փոխարեն մեր առջև ուրվական է կանգնած, որը նման չէ աշխարհում մինչև այժմ գոյություն ունեցած որևէ բանի: Մենք տեսնում ենք պետություն առանց ազգի, բանակ առանց հայրենիքի, կրոն առանց Աստծո»¹:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, իհարկե, դատապարտեցին իշխանության զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: 1917 թ. փետրվարից հետո երկրորդ պատմական բացառիկ պահն էր, երբ Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդների շահերն արտահայտող կուսակցությունները կանխազգալով ընդհանուր վտանգը, ցարիզմից հետո նոր թշնամու՝ բոլշևիզմի դեմ ակամայից ինքնապաշտպանական ճակատ էին ձևավորում:

Ժամանակավոր կառավարության և Օզակոմի «անիշխանությունը» թեև գործնական լուծումներ էր ակնկալում և առաջադրում, այնուամենայնիվ, նման կտրուկ շրջադարձ ոչ ոք չէր սպասում: Անդրկովկասի բոլշևիկյան մամուլը միայն հոկտեմբերի 28-ին, առանց մեկնաբանությունների հրապարակեց ժամանակավոր կառավարության տապալման մասին հեռագիրը:

Երևանի նահանգի կոմիսարն Անդրկովկասում թերևս առաջիններից մեկն էր, որ հոկտեմբերի 24-ին (նոյեմբերի 6) ստացավ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարության հեռագիրն ուղղված ժամանակավոր կառավարության նախագահին, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Ուկրաինայի ունենալով Պետրոգրադում որոշ անձանց կողմից պետական իշխանությունը զավթելուն ուղղված կոչերը, բացատրեք բնակչությանը, որ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների փուլում հատկապես, որևիցե ելույթ անթույլատրելի է: Երեք շաբաթից երկիրը կճանաչի իր ընտրյալներին և ժամանակավոր կառավարությունն իր իշխանությունը կհանձնի

¹ Տե՛ս Ս. Չերչիլ, *Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932, с. 39.*

ամբողջ ժողովրդի կողմից ընտրված իրավասու մարմնին: Անկարգութ-
յունների ի հայտ գալուն պես, դուք, որպես ժամանակավոր կառավա-
րության նախագահ, պետք է ձեռնարկեք ամենավճռական միջոցները՝
դրանք կանխելու համար»²:

Անորոշության մեջ է հայտնվում նաև տապալված կառավարության
անդրկովկասյան մարմինը՝ Օզակոնը: Հեղաշրջումն ընկալելով որպես
ժամանակավոր երևույթ, արկածախնդրություն, հոկտեմբերի 26-ին նրա
երեք անդամները՝ Ա. Զխենկելին, Մ. Պապաջանյանը և Ս. Ջաֆարովը
նահանգային, շրջանային, գավառային կոմիսարներին և Բաքվի քաղաք-
ազգլխին հրահանգեցին վճռական հակահարված հասցնել և կանխել իշ-
խանությունը գավթելուն ուղղված բոլոր ելույթները: Հետագայում է, որ
Օզակոնի նախագահ Վ. Խառլամովի փոխարեն փաստաթուղթը ստոր-
ագրել էր Ա. Զխենկելին³: «Նրանք լիովին մեկուսացված են, – ասվում էր
շրջաբերականում, – երկիրը նրանց չի պաշտպանում, ռազմաճակատը
թշնամաբար է տրամադրված և բողոքում է, Ռուսաստանի բոլոր հեղա-
փոխական կազմակերպությունները, բացի բոլշևիկներից, դեմ են ապս-
տամբությանը: Կան ճշգրիտ տեղեկություններ, որ բոլշևիկները ստիպ-
ված վայր կոմեն գեներ: Ուրախալի է, որ Անդրկովկասի տարբեր ծայրե-
րից լուրեր են ստացվում լիակատար կարգ ու կանոնի վերաբերյալ:
Անարխիայի և հակահեղափոխության դեմ պայքարի նպատակով արդեն
ծնավորվել է Հասարակական անվտանգության երկրամասային կոմի-
տե»⁴: Հոկտեմբերի 28-ի շրջաբերականում Օզակոնը հենվելով Կովկասի
փոխարքայի 1912 թվից գործող «արտադատարանային բռնաճնշումնե-
րի» իրավունքի վրա, պահանջում էր վերոհիշյալ կոմիսարներին տրա-
մադրել վարչական ձերբակալությունների իրավունք⁵: Երևանի նահանգի
կոմիսարը այդ շրջաբերականը ստացավ հոկտեմբերի 29-ին⁶: «Ռուսա-
կան հեղափոխության» տարբեր դրսևորումների, այժմ էլ բոլշևիզմի
նկատմամբ ռուսաստանյան վարչակարգերի ոչ հետևողական, հաճախ
արհամարհական-քամահրական վերաբերմունքն ու քաղաքականությու-
նը տալիս էր իր ողբերգական արդյունքը: Մի կողմից Ֆ. Դոստոևսկու
հայտնի «սատանա – հեղափոխականների» ճանաչելու և մեղադրելու
իշխանություններից բխող հիմնավորված գործոնը, մյուս կողմից՝ ժո-

² Հայաստանի Ազգային Արխիվ ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 77, թ. 268:

³ ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 87, թ. 280-282:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 236, թ. 1, նաև՝ Республика, Тифлис, 1917, 29 октября, N 93:

⁵ Стен Центральный Государственный Исторический Архив Грузии ЦГИА Грузии, ф. 28, д. 75, л. 120

⁶ Стен ՀԱԱ, նույն տեղում:

ղովրդավարական բարեփոխումների չարչրկված ու ոչ խորքային գործընթացը՝ ֆեոդալական Ռուսաստանին կանգնեցրին կործանման եզրին:

Յուլի 26-ը նշանավորվեց նաև նրանով, որ համաանդրկովկասյան երեք հեղափոխական-ժողովրդավարական մարմինները հանդես եկան իրենց գնահատականներով և որոշումներով: Բանաձևեր ընդունեցին Կովկասյան բանակի բանակային կոմիտեն, բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական պատգամավորների (այսուհետև տես Բ.Ձ.Գ. – Վ.Ս.) խորհրդի երկրային կենտրոնը ու բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեն⁷:

Բանակային կոմիտեն գտնում էր, որ բուլշևիկների հեղաշրջումը հակասում է ժողովրդի պետականամետ կամքին, ժողովրդի անունից երկիրը ղեկավարելու իրավասություն ունի միայն հեղափոխական դեմոկրատիայի վերահսկողությամբ գործող Ա. Կերենսկիի կառավարությունը, ուստի և մեկ այլ ինքնակոչ կառավարություն կարող է ճակատագրական կերպով հանգեցնել հեղափոխության բոլոր նվաճումների կործանմանը, երկիրը ներքաշել քաղաքացիական պատերազմի բոլոր արհավիրքների մեջ և վերջապես հանձնել հայրենիքը «գրահապատ գերմանական իմպերիալիզմի իշխանությանը»⁸: Ելնելով ասվածից բանակային կոմիտեն որոշում է. 1) Ռուսաստանի Յանրապետության կառավարություն ճանաչել Ա. Կերենսկիի կառավարությունը, 2) բանակային բոլոր կազմակերպություններին կոչել հանգստության, 3) Առանց ընդհատման շարունակել Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների հետ կապված բոլոր աշխատանքները: Դեռևս լիովին չգիտակցելով բուլշևիզմի իրական դեմքը հույս էր հայտնվում, որ «ժողովրդի ծայրի ու կամքի միակ արտահայտիչ Սահմանադիր ժողովը կարող է իր ձեռքը վերցնել հայրենիքի ճակատագիրը»⁹:

Փետրվարյան հեղափոխության փուլում դեմոկրատական հեղափոխության առաջադրած հիմնահարցերի թելադրանքով և դրանց համատեքստում նախկին կայսրության տարածքում ձևավորվեցին հեղափոխական – ժողովրդավարական ու վարչական նոր մարմիններ, որոնք, ինչպես զարգացող իրադարձությունները ցույց տվեցին, չկարողացան դիմագրավել բուլշևիկյան հարձակմանը նաև Անդրկովկասում: Նմանատիպ իրավիճակում հայտնվեցին միաժամանակ թե՛ Օզակոնը, թե՛ ժամանակավոր կառավարության տեղական գործադիր կոմիտեները և թե՛

⁷ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 1-2. (այսուհետև տես Документы и материалы...):

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1.

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

բ. գ. գ. խորհուրդներն ու դրանց երկրամասային կենտրոնական մարմինները Թիֆլիսում և Բաքվում: Գլխավոր պատճառը դարձյալ շարունակվող պատերազմն էր, որն ընդգծեց կարևորագույն առանձնահատկությունը, այն է՝ բազմազգ ռուսաստանյան պետությունը պատմական վայրիվերումների պահին ի վիճակի չեղավ հեղափոխությամբ ծնված ժողովրդավարական մարմինների միջոցով կայուն վարչակարգ ձևավորել: «Խաղաղության» և «հողի», մասին բոլշևիկյան կործանարար դեկրետները և այդ ուղղությամբ տարվող ակտիվ ագիտացիան բավական եղան, որպեսզի կուսակցությունը Գերմանիայի քաղաքական վերնախավի աջակցությամբ վերցնի իշխանությունը: Էական հանգամանք է նաև խորհուրդներում էսեռա-մենշևիկյան մեծամասնության ոչ հետևողական պայքարը դեռևս քաղաքական ուժ չներկայացնող բոլշևիկների դեմ:

Պատմականորեն Անդրկովկասի քաղաքական կենտրոն դարձած Թիֆլիսը, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ՝ թերևս մինչև Բաքվի խորհրդի ձևավորումը, շարունակում էր գլխավորել երկրամասի քաղաքական անցուղարձը: Հայերի, Կովկասի թաթարների (ադրբեջանցիների) և նրանց կուսակցությունների համեմատ, վրացիներն, ի դեմս վրացական մենշևիզմի իրենց համեմատաբար կազմակերպված և նպատակասլաց դրսևորեցին:

Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալած, վրաց մենշևիկներն այդ փորձությունը Անդրկովկասում հաջողությամբ անցան: Ռուսաստանյան հեղափոխությունների քաղաքական պայքարի դպրոցն անցած սոցիալ-դեմոկրատիայի մենշևիկյան վրացի գործիչները ձեռք բերեցին այն որոշիչ առավելությունը, ինչից հիմնականում զուրկ էին հայկական և թաթարական միջավայրերը: Այդ ընթացքում նրանց մոտ ձևավորվեցին համառուսաստանյան մասշտաբի գործիչներ: Նրանք կարողացան համադրել ազգային գաղափարները միջազգային դիվանագիտության և Անդրկովկասի ազգամիջյան հակասությունների բարդ հանգույցին, մինչև անկախությունների փուլը մեծ օգուտներ քաղեցին: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Ն. Չխենիձեի, Ի. Ծերեթելիի և այլոց Թիֆլիս ժամանումը անկասկած ուժեղացրեց թե վրացական և թե անդրկովկասյան մենշևիզմը: Տեղի գործիչների՝ Ն. Ժորդանիայի, Ե. Գեգեչկորիի, Ի. Ռամիշվիլիի, Ա. Չխենկելիի հետ համատեղ ձևավորվեց հզոր և առաջատար քաղաքական ուժ, որը ինչ-որ չափով կանխորոշեց անդրկովկասյան զարգացումների ընթացքն ու տրամաբանությունը: Վրացական մենշևիզմի վերաբերմունքն ու գործելակերպը հեղաշրջումից հետո առավել ամփոփ և լիարժեք կերպով արտացոլվում է Ն. Ժորդանիայի տեսակետներում, որը նոր որակ էր կուսակցության մեջ՝ իր պրակտիկ գործունեության իմաստով:

Առաջին քայլը, որին դիմեցին վրացական մենշևիկները, դա բոլշևիկյան ապստամբության վարկաբեկումն էր և բոլշևիկ առաջնորդներ Վ. Լենինի, Գ. Ջինովևի ու Լ. Կամենևի միջև հակամարտության սրումը: Օգտվելով մենշևիկյան «Новая жизнь» լրագրում հոկտեմբերի 14-ին, վերջիններիս կողմից պատրաստվող հեղաշրջումն արկածախնդրություն որակելու հանգամանքից, մենշևիկներն ընդգծում էին, որ բոլշևիկների մեջ կան լուրջ տարածայնություններ և որ մի թևը ի դեմս Ջինովևի ու Կամենևի չի ընդունում զինված ապստամբության գաղափարը¹⁰: Ընդունելով բոլշևիկների ազդեցության աճը, նրանք նույնիսկ առերես իրենց համերաշխությունն էին հայտնում «հարազատ կուսակցությանը», միաժամանակ շեշտելով, որ իրենք դեմ են Լենինի զինված ապստամբությանը: Այստեղ, իհարկե, դրսևորվում է հեղաշրջման անմիջական տպավորությամբ առաջացած անորոշությունը, դիրքորոշման հստակեցման գործոնը:

Դեռ հոկտեմբերի 17-ին բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի Գործադիր կոմիտեի և բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի Երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում Ն. Ժորդանիան քննադատելով Օգակոմի քաղաքականությունը, արդեն ավելի անթաքույց, քան Փետրվարյան հեղափոխության առաջին շրջանում, առաջարկում էր Անդրկովկասում ստեղծել հեղափոխական կենտրոն, ասվածը հիմնավորելով նրանով, որ Օգակոմը ոչ թե հեղափոխական, այլ վարչական իշխանություն է¹¹: Առաջին հայացքից հրատապ և հիմնավորված հարցադրման ենթատեքստում Ն. Ժորդանիան փաստորեն առաջ էր քաշում մի մարմնի ձևավորման անհրաժեշտությունը, որտեղ ենթադրվում էր, որ կիշխեն մենշևիկները, այլ խոսքով Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում կապահովվի վրացական գերիշխանությունը:

Ավելի վաղ, հոկտեմբերի 15-ին (28), բ. գ. գ. պատգամավորների Բաքվի խորհրդի նիստում գործադիր կոմիտեի նախագահ Ստ. Շահումյանի առաջարկով նոր, ընդլայնված խորհուրդն իրեն, ժամանակավորապես, մինչև խորհրդի նոր ընտրությունները, ճանաչում էր իրավասու մարմին: Այս նիստում հնչում են նաև իշխանությունը խորհուրդներին հանձնելու վերաբերյալ բազմաթիվ կոչեր¹²:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Վ. Церцвадзе, Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960, с. 257.

¹¹ Տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года, Доклады и речи, Тифлис 1919, с. 46-47. (այսուհետև տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года).

¹² Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, Революция 1917 г. в Азербайджане (хроника событий), Баку, 1927, էջ 167:

Հոկտեմբերի 25-ին, Թիֆլիսի վերոհիշյալ գործադիր կոմիտեի նիստում, Ն. Ժորդանիան մենշևիկյան մեկնակետից փորձում էր վերլուծել հեղաշրջման պատճառները: Բոլշևիկների ելույթը նրա կարծիքով բխում էր Պետրոգրադի դեմոկրատական օգոստոսյան հայտնի խորհրդակցության ժամանակ պրոլետարիատի ներկայացուցիչների մեկուսացումից և առանց նրանց, այսինքն՝ առանց սոցիալ-դեմոկրատիայի իշխանության ձևավորման փաստից:

Պետրոգրադի դեմոկրատական խորհրդակցության ընթացքում՝ բոլշևիկզմի դեմ արդյունավետ պայքար չստացվեց, մենշևիկներն ու տեռները ընդհանուր հայտարարի չեկան համատեղ գործունեության հարցում, ուստի և դեմոկրատիան պառակտվեց: Խորհրդակցությունը չգտավ լուծումներ, որոնք կբավարարեին արդեն ոչ թե երկու, այլ երեք պայքարող կողմերին՝ բուրժուազիայի հետ կոալիցիայի և միատարր կառավարության կողմնակիցներին, ձախ տեռներին ու բոլշևիկներին: Վերջիններս պնդում էին իշխանությունը խորհուրդներին հանձնելու մասին: Արդյունքում՝ առաջ են գալիս ոչ մի կողմին չբավարարող նախապառլամենտ և վերակազմավորված ժամանակավոր կառավարություն, որն իր «հետևողական» ժողովրդավարությամբ չկարողացավ ժամանակի գլխավոր խնդիրը լուծել՝ թեկուզ փոքրաթիվ, բայց մարտունակ բանակ ստեղծել¹³: Անհանգստանալով մենշևիկների ազդեցության թուլացումից, Ն. Ժորդանիան փարիսեցիորեն աջակցություն էր հայտնում պրոլետարիատի շահերի մյուս պաշտպան բոլշևիկներին: Նա գտնում էր, որ ռուսական հեղափոխության մեջ՝ յուրաքանչյուր իշխանություն, որը ձևավորվել է պրոլետարիատի կամքին հակառակ՝ հակահեղափոխական է: Նա նույնիսկ պաշտպանում էր «այդ խորհրդակցության ժամանակ բոլշևիկների արտահայտած կարծիքը՝ առանց ցենզային բուրժուազիայի մասնակցության միատարր դեմոկրատական իշխանության ստեղծման մասին: Ն. Ժորդանիան եզրակացնում էր, որ ինչպես բոլշևիկների հաղթանակը, այնպես էլ պարտությունը կհանգեցնեն հակահեղափոխության հաղթանակին¹⁴:

Նիստը 26 ձայներով ընդդեմ տեռների ու բոլշևիկների 27 ձեռնպահ ձայների ընդունեց զեկուցող Ն. Ժորդանիայի բանաձևը, այն է. «Պետրոգրադում բոլշևիկների ելույթը ժամանակավոր հաջողության կամ զենքի ու ժով անհապաղ ճնշման դեպքում անխուսափելիորեն կհանգեցնի հակահեղափոխության և ազատության ձեռքբերումների վախճանին: Հեղափոխության շահերը թելադրում են ապստամբության խաղաղ վերացման

¹³ Стів Кавказское слово, Тифлис, 1918, 3 января, N 1.

¹⁴ Стів Н. Н. Жордания, За два года, т. 2, с. 47:

անհրաժեշտությունը՝ ամբողջ հեղափոխական դեմոկրատիայի համա-
ծայնության և առանց ցենզային տարրերի ժողովրդավարական իշխա-
նության ստեղծման հիմքի և ոգու վրա, պայմանով, որ նշված ժամկետ-
ներում հրավիրվի Սահմանադիր ժողովը»¹⁵:

Անդրկովկասի քաղաքական զարգացումների համար վճռորոշ
նշնակություն ունեցավ հոկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի Քաղաքային Դումա-
յում Ն. Ժորդանիայի արտասանած ելույթը: Այստեղ բարձրաձայնվեց
սպասվող, բայց միաժամանակ վտանգավոր թեզը՝ «իշխանությունը
զավթելու անհաջողությունը կանխորոշված է» բովանդակությամբ: Չգի-
տակցելով բոլշևիկյան հեղաշրջման ողջ էությունն ու նպատակները, ան-
գամ մենշևիկ Ն. Ժորդանիան և իր կուսակիցները կարծում էին, թե
բոլշևիկների պարտությունը համապատասխանում է սոսկ բացահայտ
հակահեղափոխականների շահերին և հիմա էլ Դումային կոչ էին անում
խաղաղ ճանապարհով վերջ տալ «զաղտնի խռովությանը, որը հակա-
սում էր հեղափոխության բնականոն զարգացմանը, երբ իշխանությունը
նվաճվում է միայն դասակարգային պայքարի ճանապարհով»¹⁶:

Նոյեմբերի 2-ին բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի
բանվորական սեկցիայի և արհմիությունների միացյալ նիստում Ն. Ժոր-
դանիան անհանգստանալով բանակի և բանվորների տարակարծու-
յունների հարցում, հեռատեսորեն նկատեց, որ քաղաքացիական պատե-
րազմն Անդրկովկասում անպայման կվերածվի ազգամիջյան պատերազ-
մի, միտումնավոր նկատելով, որ կարժեն ռուսական, վրացական ու հայ-
կական զորամասերի հակասությունները: Ներքին տագնապով նա ընդ-
գծում էր, որ Անդրկովկասում բոլշևիկները չեն կարող զավթել իշխանու-
յունը, քանի որ այն արդեն «ներ ձեռքերում է» և «Կովկասի վերաբեր-
մունքը Պետրոգրադի անցքերին պարզ ու որոշակի է»¹⁷: «Մենք պահան-
ջում ենք Պետրոգրադի ապստամբության լիկվիդացիա, — նշում էր
Ն. Ժորդանիան, — դեմոկրատիայի ներսում համաձայնության և միատարր
իշխանության ձևավորման ճանապարհով հակահեղափոխության դեմ
համընդհանուր պայքարի համար: Պետրոգրադի բոլշևիկները համա-
ծայն են մեզ հետ, ընդունում են միատարր դեմոկրատական իշխանու-
թյան մեր պլատֆորմը, իսկ տեղի բոլշևիկները մեզ կոչ են անում պայքար
սկսել դեմոկրատիայի ներսում»¹⁸:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-51.

¹⁸ Протоколы Закавказских революционных Советских организаций. Том I, Тифлис, 1920, с. 206.

Սիստում ընդունված բանաձևն այն մասին, թե ԹԻՖլիսի փողոցներում յուրաքանչյուր զինված ելույթ պետք է համարել անկազմակերպ զանգվածի ելույթ ընդդեմ կազմակերպվածի, որը կարող է ջարդերի և ազգամիջյան պատերազմների հրդեհ բռնկել, միևնույն է, որոշվում է հետաձգել: Վիճելի է ժողովանիայի մեկնաբանությունն այն մասին, թե հեղաշրջման նկատմամբ Ռուսաստանը բաժանվել է երեք քաղաքական ճամբարների՝ բուրժուազիայի, բոլշևիկների և մնացած բուրժուազիայի: Ըստ նրա՝ մենշևիկները հարել էին երրորդ ճամբարին: Դա արհեստական սխեմա էր. իրականում չկար երեք ճամբար: Տազնապն ու բոլշևիզմի հանդեպ արդարացված ատելությունն այս հարցում մենշևիզմի առաջնորդներին հեռացնում էր իրականությունից: Իսկ իրականությունը կայանում էր նրանում, որ շատ արագ ձևավորվեցին երկու ճամբար՝ բոլշևիկյան և հակաբոլշևիկյան և այս մոտեցումն ընդգրկեց ողջ Անդրկովկասը: Կովկասյան մենշևիկներին մարտավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր բոլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին էսեռների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այսինքն՝ դրանով մեկուսացնել նաև Դաշնակցություն կուսակցությանը և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բոլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները: Այդ նպատակն էին հետապնդում անդրկովկասյան մենշևիկները, երբ առաջ էին քաշում բոլշևիկներին խաղաղ ճանապարհով ճնշելու իրենց ծրագիրը, ինչը լիովին համապատասխանում էր նրանց ռազմավարությանը:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը՝ Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած աննախադեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ, հայտնվեց բարդ իրավիճակում, որի ողջ ստեղծարար ու միաժամանակ կործանարար էությունն առայժմ ոչ կուսակցությունները և ոչ էլ հասարակությունը լիովին չէին գիտակցել: Լեոն հայկական քաղաքական իրականությունը համեմատելով վրացականի հետ նշում էր, թե «ճիշտ է հայերի մեջ հասարակական բաժանումները և խմբավորումները վաղուց էին սկսվել, բայց այդ բաժանումները սաղմնային վիճակի մեջ էին և չէին կարող անկախ և գործուն դեր կատարել»¹⁹:

Հայ կադետների *Հայ ժողովրդական կուսակցությունը* հեղաշրջումն անվանեց «Քաղաքացիական եղբայրասպան կոիվ», փաստեց վերջինիս ոչ օրինավոր, անհիմն բովանդակությունն ու նպատակը, մեղադրեց Ա. Կերենսկիի կառավարությանը՝ ժամանակավրեպ գործողությունների, Վ. Լենինին չձերբակալելու, անվճռականության և դեպքերի

¹⁹ Լեո, Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 325:

հետևից գնալու արատավոր հիմնահարցերում²⁰: «Մշակի» հաջորդող գրեթե բոլոր արծազանքներում գերիշխում էր հայությանը մտահոգող կենտրոնական հիմնահարցը՝ ռազմաճակատի պաշտպանությունը, Արևմուտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության հետագա ճակատագիրը:

«Վերջին հեռագիրները Պետրոգրադից չափազանց մտահոգիչ են», – հոկտեմբերի 26-ին արծանագրում էր *Հայ հեղափոխական դաշնակցություն* կուսակցության «Հորիզոն» թերթը: Կուսակցությունը հասարակությանը կոչ էր անում պահպանել հանգստություն և աջակցություն, աջակցել ժամանակավոր կառավարությանը և թույլ չտալ անկարգություններ: Սպասվող անդրոշության մեջ թերթը ընդգծում էր առայժմ միակ դրական նորությունը հայ իրականության համար, այն, որ Պետրոգրադի գործերի գլխավոր հրամանատար և պարետ է նշանակվել գեներալ Հակոբ Բագրատունի²¹: Անդրոշությունը Դաշնակցության համար տևեց մեկ օր: Եթե հոկտեմբերի 26-ին կուսակցությունը Պետրոգրադի դեպքերը գնահատում էր որպես «հեղափոխություն», ապա հաջորդ օրը խմբագրականը վերնագրվեց «Հակահեղափոխական շարժումը», ինչը նոր լրատվության և դեպքերը սթափ գնահատելու արդյունք էր: Սոցիալական հեղափոխությունը «Հորիզոնի» կարծիքով ենթադրում էր կուլտուրական որոշ նախապայմաններ, հասարակական մտքի որոշակի հատուկություն, առանց որի հեղափոխությունը կվերածվեր խուժանապետության և ավազակության: Ելնելով կուսակցական անգիջում հակամարտությունից, Դաշնակցությունն ինչ-որ տեղ միամտաբար Վ. Լենինին անվանում էր «երազող-ուտոպիստ, իսկ Լ. Տրոցկիին դեմագոգ, միաժամանակ ողբերգական հեռատեսությամբ կռահում, որ «բուլճևիկները խաղում են քաղցած ու տգետ ժողովրդի բնագոյների հետ, նրանք քամի են ցանում և փոթորիկ կհնձեն: Փոթորիկ կհնձեն դժբախտաբար ոչ թե բուլճևիկները, այլ Ռուսաստանը, ռուսական բովանդակ դեմոկրատիան»²²: Դաշնակցությունը հանդես եկավ բուլճևիկյան կուսակցության հռչակած պրոլետարիատի դիկտատուրայի և սոցիալիստական հեղափոխության դեմ: Նա դեռ հույս ուներ, որ Պետրոգրադում խնդիրը կվերջանա փոխադարձ համաձայնությամբ և կկազմակերպվի նոր իշխանություն²³: Թեև հոկտեմբերի 28-ի խմբագրականը վերնագրված էր

²⁰ Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 29 հոկտեմբերի, ք. 231:

* «Հորիզոնը», ՀՀԴ իրավասությանն անցավ նոյեմբերի 2-ին, որպես «Լույս» ընկերության հիմնադիր և կարգադրիչ Բաքվի ձեռնարկատեր Համբարձում Մելիքյանի սեփականություն:

²¹ Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 26 հոկտեմբերի, ք. 229:

²² Տե՛ս Լույս տեղում, 27 հոկտեմբերի, ք. 229:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

«Վճռական լինենք», սակայն «արյունով և երկաթով» ապստամբությունը ճնշելու հարցում Դաշնակցությունը ևս լիովին գտնվում էր ժամանակավոր կառավարության, հատկապես վրացական մենշևիկների հետփետրվարյան շարունակվող անվճռականության ազդեցության ներքո, երբ գնահատելով Լենինի և Տրոցկիի ազդեցությունը մայրաքաղաքի բանվորության և կայազորի վրա, խորհուրդ էր տալիս խաղաղ ճանապարհով գալ համաձայնության և «չխորացնել վիճակը»: Հեղաշրջման երրորդ օրը «Հորիզոնի» անթաքույց ատելությունը հասավ գագաթնակետին. «Հեղափոխական Ռուսաստանի մարմնի վրա ցավոտ ուռուցքը վերջապես պատռվեց և աղտոտ թարախը հանձին բուլշևիկների դուրս ժայթքեց. բուլշևիկների քայլը երկու կերպ չի կարելի որակել՝ դա դավաճանություն է հեղափոխության հանդեպ»²⁴: Սկզբում զգուշավոր, ապա և անսքող անհանդուրժողականության նման արագ կերպափոխումը և հեղաշրջման անմիջական ազդեցությամբ գնահատականների և որակումների հետևողականությունն անհրաժեշտ է ընդգծել այն նկատառումներից ելնելով, որ առայժմ լրագրային հակամարտությունը շուտով կարտահայտվի բացահայտ պայքարով և կկանխորոշի մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի ու ժամանակահատվածի շրջանակներում այս երկու կուսակցությունների վարքագիծը:

Դաշնակցության մեկ այլ՝ «Молот» (Մուրճ) թերթը փաստում էր, որ Փետրվարյան հեղափոխության սկզբում հասարակությանը նետված բուլշևիկյան կարգախոսները և հատկապես «Ամբողջ իշխանությունը խորհուրդներին»՝ իրականացան: Թերթն անշուշտ չէր նկատում, որ նշված խորհուրդներն իրենց մեծամասնությամբ տեռա-մենշևիկյան էին և հազվագյուտ դեպքերում էր, որ բուլշևիկները դրանցում մեծամասնություն էին կազմում, ուստի և իրավասու չէին կառավարություն կազմել: Ինչևէ, Դաշնակցությունը հույսը կապում էր հեղափոխական մարմինների կենտրոնաձիգ մտածողությամբ օժտված դեմոկրատիայի, հատկապես, քաղաքային ինքնավարությունների գործունեության հետ²⁵: Լիովին հասկանալի է դիտարկումը, քանի որ Երևանի նահանգի և Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնների դումաներում ՀՀԴ կուսակցությունը նկատելի ազդեցություն էր պահպանում:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո տեսական, վերլուծական հոդվածաշարով Բաքվի «Գործ» պարբերականում աչքի ընկավ վերջինիս խմբագիր, (Հայոց ազգային խորհրդի) քարտուղար Արտաշես Զիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան):

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 28 հոկտեմբերի, թ. 230:

²⁵ Տե՛ս Молот, Тифлис, 1917, 28 октября, N 22.

Նա էլ էր փաստում, թե «ով կարող էր կանխատեսել, որ Սահմանադիր ժողովի նախօրեին, իրեն մարքսիստական անուանող մի կուսակցություն (բոլշևիկները) հրապարակ կը նետուի՝ բռնի ոյժով ու աղաղակող կեղծիքի միջոցով տապալելու ժամանակաւոր Յեղափոխական կառավարութիւնը և իր այդ եղբայրասպան, ոճրագործ փորձի մէջ հաջողութիւն կունենա: Ո՞վ կարող էր հաւատալ, թե մի զինուորական դաւադրութեան միջոցով այդքան շուտ և այդքան հեշտութեամբ կարելի պիտի լինի հսկայածաւալ պետութիւնը ձգել անդունդի մէջ և քաղաքացիական արիւնոտ կռուի կրկէս դարձնել համայն երկիրը»²⁶:

Կուսակցությունն իր համար կարևորում էր բոլշևիկների գործունեության օբյեկտիվ կողմը, այսինքն՝ ոչ այնքան այն, թե ինչ ներքին շարժառիթներից դրդված էին բոլշևիկներն առաջ մղում իրենց ներկա քաղաքականությունը, այլ առավելապես այն, թե ինչ հետևանքներ է ունենում այդ քաղաքականությունը, և ինչ միջոցներով են ձգտում նրանք հասնել իրենց պաշտոնապես առաջադրած նպատակներին: Նրանք վստահ էին, որ եթե անտեսեն բոլշևիկների գործունեության ներքին շարժառիթների վիճելի հարցը և քննության ենթարկեն միայն այն միջոցները, որոնցով պայքարում են բոլշևիկները, և այն հետևանքները, որ անխուսափելիորեն առաջ է բերում նրանց կուսակցական ու քաղաքական գործունեությունը, ապա հասարակությունը կհամոզվի, որ թե՛ այդ միջոցները և թե՛ հետևանքները ընդունակ են կասկածելի դարձնելու բոլշևիկյան ղեկավարների գաղափարական մաքրությունն ու մտավոր առողջությունը²⁷: Կպարզվեր նաև, որ անկախ այն բարձր ու զեղեցիկ պատճառաբանություններից, որոնցով բոլշևիկները աշխատում են հիմնավորել իրենց քայլերը, նրանց գործունեության մեջ կար մի ամբողջական համակարգ, որ ապշեցուցիչ կերպով համապատասխանում է Ռուսաստանի թշնամիների ձգտումներին:

Պետք է նշել, որ ՀԳԴ աչքի ընկնող տեսաբաններից Արտ. Զիլինգարյանը սոցիալ-դեմոկրատական մեկ այլ կուսակցության, տվյալ դեպքում դրա ծայրահեղ ձախ թևի՝ բոլշևիզմի հանդեպ քաղաքական ազնվություն էր ցուցաբերում և եզրակացնում, որ երբ ծայրահեղ գրգռված են հասարակական կրքերը, երբ հասարակական գիտակցությունը պղտորված է մոլեգին կուսակցական պայքարի մեջ, մթազնվում է կուրության աստիճանի, երբ քաղաքական, ազգային ուժերից յուրաքանչյուրը շահագրգռված է իրերի այս կամ այն ընթացքով և մեծապես ենթա-

²⁶ Գործ, Բացու, 1917, թիվ 9-10, էջ 165:

²⁷ Տես նույն տեղում, թիվ 11-12, էջ 192:

կա է դեպքերի հեղհեղուկ ազդեցությանը, դժվար է և անհնար անաչառ դատավոր լինել բուլշևիկների նկատմամբ²⁸:

Ի դեպ, Արտ. Չիլինգարյանը հայ իրականության մեջ այն բացառիկ քաղաքական գործիչներից էր, որ հեղաշրջման առաջին շրջանում արդեն, կարողացավ ընդունել բուլշևիզմի օտարածին բնույթը, ուստի և դժվարանում էր բուլշևիկյան ղեկավարների գործունեության սուբյեկտիվ կողմի գնահատման հարցում:

Հենվելով հիմնականում «Русские Ведомости» թերթի հաղորդագրությունների վրա, որը բուլշևիկներին որակում էր որպես դավաճաններ և գերմանական գործակալներ, Լենինն ու Տրոցկին և այլ բուլշևիկյան «շեֆեր» ժամանակավոր կառավարության ամբաստանության տակ էին, հուլիսին արդեն հրապարակվել էր դատախազի կազմած մեղադրական ակտը, սակայն այդ ամենի հետ մեկտեղ գործը չէր ստացել դատարանի անաչառ քննությունը, ուստի և նա անվերապահորեն չէր պնդում այդ մեղադրանքների վրա²⁹:

Ցավոք մինչև վերջ չգիտակցելով առավելապես բուլշևիզմի և ոչ այնքան առանձին ղեկավար գործիչների ռուսական պետության դեմ ուղղված գլխավոր քաղաքական գիծը, ՀՀԴ այս պարագայում Արտ. Չիլինգարյանը, գերապատվությունը տալիս էին բուլշևիկների գործունեության օբյեկտիվ կողմին, գտնելով, որ սուբյեկտիվն առավելապես բարոյական, քան թե քաղաքական հետաքրքրություն ունի³⁰: Հասկանալի է, որ այս գնահատականը առավելապես պատմաբանի և ոչ ժամանակակից, անգամ քաղաքական գործչի եզրահանգում է:

Ազգային շեշտադրմամբ իրեն սոցիալիստական համարող կուսակցությունը անդրադառնում էր նաև բուլշևիկյան սոցիալիզմի մոդելի խնդրին: Ավելի ուշ, 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին իրապես ըմբռնելով բուլշևիկների քաղաքականության գլխավոր մեկնակետը, Արտ. Չիլինգարյանը «Անդունդի մեջ» ծրագրային հոդվածում եզրակացնում էր, որ իրողություն է արդեն այն, որ «բուլշևիկները բռնության և կեղծիքի միջոցով հնարավոր են համարում սոցիալիզմի իրականացումը և սոցիալիզմի բարիքների պարգևումը ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև ամբողջ աշխարհին»³¹: Եթե Ֆրանսիան բուրժուական հեղափոխության առաջապահն էր, իսկ Ռուսաստանն էլ իբր պետք է լինի սոցիալիստական հեղափոխության առաջնարտիկը, դա նշանակում էր, որ բուլշևիզմն անտեսում է պատմական իրականությունը և պատմական հեռանկարը:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

Արտ. Չիլինգարյանը նկատի ուներ Ռուսաստանի ընդհանուր հետամնացության և, մասնավորապես, կապիտալիզմի ոչ պատշաճ մակարդակի հիմնահարցը: «Սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարը, – ասում էր նա, – ժամանակակից Ռուսաստանում բացարձակապես մի ցնորք է»³²: Յետևելով Մ. Գորկու տեսակետներին, նա ինչ-որ տեղ գերազնահատում էր արդյունաբերության ու այդպիսով նաև բանվորության դերը մշակույթի, քաղաքականության զարգացման գործում, բանվորին դիտարկում էր որպես կուլտուրայի հիմք, եվրոպականացման հասնելու ճանապարհ: Միաժամանակ ապշեցուցիչ էին հեղինակի կանխատեսումները բոլշևիկների «սոցիալիստական փորձերի» անխուսափելի հետևանքների վերաբերյալ: Դրանք են ըստ Արտ. Չիլինգարյանի՝ արդյունաբերության կատարյալ քայքայումը, կուլտուրայի բացարձակ անկումը, բանվորական դասի ոչ միայն քաղաքական ջախջախումը, այլև տնտեսական կործանումը, ամբողջ երկրի ստրկացումն օտար կապիտալի կողմից և ներքին քաղաքական սանձարձակ ռեակցիան³³:

Խորապես գիտակցելով իրողությունը Արտ. Չիլինգարյանը թերևս լավագույն կերպով հայկական հասարակական-քաղաքական մտքի մեջ հանգում էր բոլշևիկյան հեղաշրջման լիարժեք կործանարար ու ողբերգական դերի գնահատմանը: «Եթե բոլշևիկեան խելայեղ ապստամբութեան նախօրէին կարող էր տակաւին մի աղօտ յոյս լինել, որ Ռուսաստանը գերմարդկային ճիգով թերևս կարողանայ վերջ ի վերջոյ վերականգնել իր պետական զօրութիւնը և փրկել մեծ հեղափոխութեան ամենակենսական նուաճումները, այժմ, երբ բոլշևիկների հայրենասպան քաղաքականութիւնը դիւային հետևողականութեամբ և մոլեգնութեամբ օր-օրի վրայ քանդում է Ռուսաստանի պետական գոյութեան վերջին հիմքերը, երբ համայն երկրի հիւանդ օրգանիզմը կատարելապէս անզօր, անընդունակ է կռուելու իրեն ներքնապէս հիւժող մահացու ոյժերի դէմ և երբ իմպերիալիստական մեծ պետութիւնները – բարեկամ թէ թշնամի – շնչահեղձ անհամբերութեամբ գիշատիչ թռչունների պէս Ռուսաստանի հոգեվարքի վախճանին են սպասում, կարելի է ասել, որ միայն հրաշքը կարող է փրկել Ռուսաստանը»³⁴:

1918 թ. փետրվարին «Հորիզոնի» հինգ համարներում Ավետիք Շահխաթունյանը հանդես է գալիս «Հոկտեմբերեան յեղաշրջումը» հոդվածաշարով: Յեղաշրջումից երեք ամիս հետո արծագանքը բացատրը-

³² Նույն տեղում:

³³ 20-րդ դարի 60-ական թվականների ձևակերպումը Արտ. Չիլինգարյանն արել է 1917 թվականին:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

³⁴ Նույն տեղում:

վում է նրանով, որ Դաշնակցության մի հատվածը գոնե, դեռ հույսեր ունեւր («Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը - Վ. Մ.), որ Խորհրդրդային կառավարությունը հայանպաստ դիրքորոշում կորդեգրի, հատկապես Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության հարցում: Սակայն, նախ՝ զինադադարի կնքումը և անջատ բանակցությունները, ապա և՛ Սահմանադիր ժողովի ցրումը, վերջակետ դրեցին ԶԳԴ զաղափարական և մարտավարական տատանումներին և կուսակցությանն արմատական ընդդիմադիր կեցվածքը փոխարինեց մարտնչող թշնամական դիրքորոշմամբ: Այդ բեկման արտահայտություններից և պետք է համարել Ավ. Շահխաթունյանի մտորումները և բոլշևիկյան հեղաշրջման սնանկության ու կործանարար բնույթի մասին արված հիմնավոր դատողությունները:

Կանգ առնենք առավել բնորոշ հարցադրումների և վերլուծական մի շարք եզրակացությունների վրա: «Արդեօք բոլշևիկական պայքարն ու հոկտեմբերեան յեղաշրջումը սոցիալական հիմք ունին: Հիմնած են արդեօք դրանք մի սոցիալական դասակարգի միւսի դէմ մղած կռի վրայ»³⁵, - հարցում էր հեղինակը և հիմնավորում, որ հենց սոցիալ-դասակարգային առումով բոլշևիկները, գրեթե չեն տարբերվում էսեռներից ու ս.-դ. մենշևիկներից, որ ռուսական դեմոկրատիայի երկու հակառակորդ թևերի մեջ էական տարբերություն չկա: «Քոստոտ» ռամկավար, պառլամենտական հասարակապետութեան դէմ արտահայտեցին, նշում էր հեղինակը, - բայց դժբախտաբար նրանք չասացին այն մասին, թէ ինչով են մտադիր փոխարինել ռամկաւար հասարակապետութիւնը»³⁶:

Ավ. Շահխաթունյանը համոզված էր, որ սոցիալիստական ճամբարի հակասություններն այնքան մեծ ու խորը չէին, որ «ներքին ընտանեկան վէճի սահմանից անցնեին և դառնային արիւնահեղ կռի նշանաբան», ուստի և եզրակացնում էր, որ բոլշևիկների և մյուս սոցիալիստների միջև եղած տարածայնությունները կրում են միայն քաղաքական հիմք:

«Հողը ժողովրդին» նշանաբանը ևս ըստ հեղինակի չէր առաջացել ոչ մարքսիստական և ոչ էլ առավելապես բոլշևիկյան միջավայրում: Դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանն այս հարցում լիովին պաշտպանում էր սոցիալիստ-հեղափոխականների, տվյալ դեպքում Վ. Չեռնովի «հողային կոմիտեների» սրտամոտ գաղափարը: Առավել ևս զավեշտական էր այն, թե հաշտության հարցում բոլշևիկյան տեսակետը ո՞ր դասակարգի շահերին էր համապատասխանում և ո՞րն էր բոլշևիկյան տեսակե-

³⁵ Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

³⁶ Նույն տեղում, 4 փետրվարի, թիվ 26:

տը, բացի պարտվողականությունից³⁷: Ելք գտնելու համար Ավ. Շահխաթունյանն առաջարկում էր հրաժարվել նյութը մատերիալիստական եղանակով բացատրելուց: Հեղափոխական դեմոկրատիայի դեմ բոլշևիկների մղած կռիվը նա հիմնավորում էր երեք պայմաններով. 1) ռուս հեղափոխականների հոգեբանությամբ, 2) քաղաքական թյուրիմացությամբ *lupsus lingua* և 3) ռուսական իրականության մի շարք պայմաններով, տվյալ դեպքում՝ դեմոկրատիայի զինված և անզեն մասերի անբնական հարաբերություններով³⁸:

Առաջին դեպքում նա մեծ տեղ էր հատկացնում «ռուս յեղափոխական ինտելեգենտին» և խոշոր անհատների դերին ու գտնում էր, որ «նրանց հոգեբանութիւնն ու դաստիարակութիւնը նախապատճառ են այս չտեսնած ապադասակարգային, բայց և մասսայական կռիւի»³⁹: «Դիմադրելու և կռւելու պահանջը յաղթեց,- գտնում էր, Ավ. Շահխաթունյանը,- որովհետև յեղափոխականները՝ յեղափոխական մարտնչողից չկարողացան դառնալ քաղաքական կամ գոնէ յեղափոխական գործիչներ: Ռուսական յեղափոխական ինտելեգենցիայի բարձր շերտերի մէջ եղած կապը կտրուեց»⁴⁰:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռների) կուսակցության անդրկովկասյան հայկական կազմակերպությունները, ելնելով ծրագրային այն դրույթից, որ Ռուսաստանը սոցիալիստական հեղափոխությանը կմոտենա աստիճանաբար, հեղաշրջումը որակեցին որպես «հակահեղափոխական ակտ»: Բանվորական և Զինվորական Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարի սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունը և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն հոկտեմբերի 26-ին հայտարարում էին, որ «բոլշևիկյան կուսակցության և Պետրոգրադի բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի կատարած իշխանության խլուկը Սահմանադիր ժողովի գումարման նախօրեին և համագումարի բացման նախընթաց օրը՝ ոճրագործություն է հայրենիքի և հեղափոխության առաջ, սկիզբն է քաղաքացիական կռվի, Սահմանադիր ժողովի խորտակումն է և սպառնում է ոչնչացնել հեղափոխությունը»⁴¹: «Աշխատանքի դրոշակ» թերթը գրում էր, որ «ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի համար մի հանգամանք պարզ է, որ այժմյան հեղափոխությունը սոցիալիստական

³⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 26:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 8 փետրվարի, թիվ 29:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 13 փետրվարի, թիվ 32:

⁴¹ Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917, 5 նոյեմբերի, թիվ 18:

չէ, դրա մասին խոսք չի կարող լինել մի երկրում, ուր 80%-ը անգրագետ են և քաղաքացիորեն անպատրաստ»⁴²:

Ի տարբերություն Անդրկովկասի սոցիալիստական մյուս կուսակցությունների, էսեռները համեմատաբար ծանրակշիռ և խորքային մոտեցում ցուցաբերեցին կատարված իրողությանը: Նրանք կշտամբեցին բոլշևիկներին չհարող սոցիալիստական մամուլը՝ հեղաշրջումը որպես սոսկ արկածախնդրություն բնորոշելու հարցում: Համաձայնվելով, որ Պետրոգրադի ապստամբությունը զինվորական դավադրություն է, էսեռները միաժամանակ ընդգծում էին վերջինիս նախօրոք կազմակերպված լինելու հանգամանքը: Նախ՝ դեռ հոկտեմբերի 15-ին (28) Բաքվի խորհրդի նիստում, էսեռ Սաքո Սահակյանը գիտակցելով, որ բոլշևիկները նախապատրաստվում են զինված հեղաշրջման հայտարարեց, որ «իշխանությունն անխուսափելիորեն կանցնի բոլշևիկների ձեռքը, բայց դրանից չեն շահի ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ իրենք բոլշևիկները»⁴³: Որպես հիմնավորում նրանք անշուշտ նկատի ունեին հեղաշրջման տարածումը, Մոսկվայի և այլ կենտրոնների ապստամբությունները: Ցավոք, էսեռները լուրջ քաղաքական սխալ էին համարում բոլշևիկյան շարժման «ժողովրդական» բնույթը չնդունելու հիմնահարցը, ինչը հիմնականում կապում էին շարունակվող պատերազմի հետ⁴⁴:

Այս թեզն, իհարկե սոցիալ-դեմոկրատիայի դիրքերից փորձում էր հիմնավորել նաև կուսակցության անվանի տեսաբաններից Լևոն Աթաբեկյանը, նկատելով, որ ներքին ու արտաքին ճակատների վրա պարտված ժողովուրդը մեղավորներ, պատասխանատուներ է փնտրում և գտնում է նրանց ըստ «ավանդության» հանձին հրեաների, մտավորականների և սոցիալիստների: Ծայրահեղ հուսահատության հասած բնակչությունը հանգում էր համապատասխան եզրակացությունների. «Զարդեցեք ջիուդներին, նրանք են առաջ բերել պատերազմը», «ջարդեցեք ինտելիգենտներին, կուսակցական առաջնորդներին, նրանք են մեր երկպառակությունների պատճառը», «պետք է կախել թե Կերենսկուն, թե Լենինին»⁴⁵:

Հեղաշրջմանը յուրովի արձագանքեց նաև Կովկասում արևմտահայության շահերի պաշտպան հանդիսացող «Հայաստան» անկուսակցական թերթը: Այն առաջին հերթին գնահատեց և ընդգծեց այն հանգամանքը, որ Կովկասը կենտրոնի համեմատ ավելի հանգիստ ու կշռա-

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³ С. Бельский и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 167:

⁴⁴ Տե՛ս Աշխատանքի դրոշակ, 19 նոյեմբերի, թիվ 19:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

դատված դիրք բռնեց հեղաշրջման նկատմամբ և նկատեց, որ կենտրոնին բնորոշ և սպասվող քաղաքացիական պատերազմը Անդրկովկասում շատ հեշտ կարող է վերածվի ազգամիջյան կռվի⁴⁶:

Այսպիսով, բոլշևիկյան հոկտեմբերյան հեղաշրջումն Անդրկովկասի և հայ իրականության ազդեցիկ քաղաքական ուժերն ընկալեցին և ընդունեցին առանձնահատուկ ընդգծված տազնապով:

Բոլշևիկյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակի հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը:

Կովկասյան բանակի արծազանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն, ամզամ առանձին գորամասերում: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում է առանցքային քաղաքական և, իհարկե, գիտական նշանակություն:

Յոկտեմբերի 24-ին (նոյեմբերի 6) Ռուսաստանի հանրապետության նախարարների խորհրդի նախարար-նախագահ Ա. Կերենսկին խորհրդրդից խնդրում էր աջակցել ժամանակավոր կառավարությանը՝ բոլշևիկների դեմ վճռական գործողություններ կազմակերպելու նպատակով: Յոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ե. Լեբեդինսկին ստացավ Ռուսաստանի գորքերի գերագույն գլխավոր հրամանատար գեներալ Ն. Դուխոնինի հրամանը⁴⁷: Ոստ այդմ էլ, հեղաշրջման փաստին Անդրկովկասում առաջինն արծագանքեց Կովկասյան բանակի զինվորական պատգամավորների երկրամասային խորհուրդը: Վերջինիս նախագահ, աջ էսեռ Դ. Դոնսկոյը հոկտեմբերի 25-ին դատապարտելով բոլշևիկների ելույթը բանակին կոչ էր անում պահպանել հանգստություն⁴⁸:

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը բոլշևիզմն արմատապես և արագ ճնշելու գործում ոչ մի տատանում չդրսևորեց: Յոկտեմբերի 27-ին ինչ-որ տեղ հաշվի չառնելով Կովկասյան ռազմաճակատի գորամասերի իրական տրամադրությունները, գեներալ Ե. Պրժևալսկին Դ. Դոնսկոյի համաձայնությամբ գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբին հեռագրում էր. «ամբողջ ռազմաճակատը միայն հրամանի է սպասում, որպեսզի աջակցի ժամանակավոր կառավարությանն ու հան-

⁴⁶ Տես Հայաստան, Թիֆլիս, 1918, 12 հունվարի, ք. 1:

⁴⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 232, ք. 1-2:

⁴⁸ Տես Документы и материалы..., с. 1.

րապետության խորհուրդներին և Սահմանադիր ժողովի նախօրեին երկիրը պաշտպանի ցնցումներից»⁴⁹: Նույն օրը բոլոր կոմիսարներին ռազիոհեռագիր ուղարկվեց, որով պահանջվում էր կասեցնել Պետրոգրադից ստացվող քաղաքական հեռագրերի մուտքը: Ուշագրավ է, որ Ն. Դուխոնինը հրաժարվեց կատարել ժողկոմխորհի կամքը և իր հավատարմությունը հայտնեց Ա. Կերենսկիին (որի համար հեռացվեց պաշտոնից), իսկ երբ Քերագույն զլխավոր հրամանատար նշանակվեց Կոիլենկոն, Պրժևալսկին իր հավատարմությունը հայտնեց Դուխոնինին⁵⁰: Հրամանատարներից և զինվորական պատգամավորական խորհուրդներից ժամանակավոր կառավարության հանդեպ աջակցություն էր պահանջում նաև գններալ Օդիշելիժեն:

Հոկտեմբերի 27-ին (Նոյեմբերի 9) նմանատիպ բովանդակությամբ հեռագրեր ստացվեցին՝ Բայազետի կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ Նոզդրովսկիից, ԽՍՈւՍԸ տեղակայված Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի շտաբից և այլն⁵¹: Հոկտեմբերի 28-ին (Նոյեմբերի 10) Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսար Պիժիկյանը Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնին հայտնում էր, որ իր կողմից հրավիրված դեմոկրատական կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունների և գ. բ. պ. խորհրդի միացյալ նիստը, հեղաշրջման հանդեպ իր զայրույթն արտահայտելով գտնում էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ հրավիրել տեղական խորհուրդների ներկայացուցիչների համագումար⁵²: Ավելի ուշ, նոյեմբերի 11-ին (24), Երևանի կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նիստը ընդունեց բանաձև, ըստ որի առաջադրվում էին. 1. սկսված քաղաքացիական պատերազմի միմիայն խաղաղ վերացում, 2. հեղափոխական-դեմոկրատիայի ներսում կռախիցիայի ձևավորում՝ սոցիալիստական բոլոր կուսակցությունների ներգրավմամբ, 3. իր ժամկետներում Սահմանադիր ժողովի հրավիրում և 4. դեմոկրատական հաշտության կնքում⁵³:

Հոկտեմբերի վերջին բանակի հրամանատարությունը տարածեց ռազմա-դատական վարչության հոկտեմբերի 24-ի կարգադրությունը, որը բուլչիկների դեմ հեղափոխական ելույթներին մասնակցելու համար կոնկրետ միջոցառումներ էր նախատեսում⁵⁴:

Բանակի հրամանատարության աջակցելու լիակատար պատրաստականություն դրսևորեց Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհուր-

⁴⁹ Российский государственный военно-исторический архив РФ, ф. 2100, оп. 1, д. 2, л. 6:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 2100, оп. 1, д. 2, л. 366:

⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 233, ք. 1:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 233, ք. 1:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 239, ք. 1:

⁵⁴ Տե՛ս ԲԳՅԱ, ֆ. 1300, оп. 1, д. 60, л. 226:

ղը իր էսեռական մեծամասնությամբ: Ժամանակավոր կառավարության Կովկասյան ռազմական օկրուգի կոմիսար էսեռ Վլ. Գոբեչիան զինվորական պատգամավորական խորհուրդներին կոչ հղեց, որտեղ հեղաշրջումը որակվում էր որպես «դավաճանություն Ռուսաստանին ու հեղափոխությանը և հույս էր հայտնում, որ կովկասյան ռազմական օկրուգի զորքերը հավատարիմ կմնան ժամանակավոր կառավարությանը և կդատապարտեն «նրանց, ովքեր իրենց խռովությամբ իրագործում են գերմանական կայսեր պլանները»⁵⁵:

Միաժամանակ, հաշտության ու հողի վերաբերյալ բուլշևիկյան քայքայիչ, հակապետական հռչակագրերի ազդեցությունը բավարար էր, որ դրանց վերաբերյալ լուրերը թափանցեին նաև Կովկասյան ռազմաճակատ:

1917 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ռազմաճակատի թուրքական հատվածում, որը ձգվում էր Տրապիզոնից մինչև Վանա լճի հարավարևելյան շրջանները, թուրքական 2-րդ և 3-րդ բանակների դեմ գործում էին Կովկասյան բանակի 5 կորպուսներ: Հյուսիսից հարավ այդ կորպուսները դասավորված էին Տրապիզոն – Բաբերդ, Էրզրոմ – Մամախաթուն (Դերջան) – Երզնկա, Մուշ – Խնուս և Օգնոտից (Օղնոտ) մինչև Բիթլիսի հարավն ընկած շրջաններում: Ռազմաճակատի արևելյան պարսկական հատվածում տեղակայված էր Կովկասյան 7-րդ կորպուսը, ինչպես նաև Կովկասյան առանձին 1-ին և 2-րդ հեծելազորային կորպուսները: Հեղաշրջման օրերին Կովկասյան բանակն իր պահեստային զորամասերի հետ մեկտեղ ուներ ոչ պակաս, քան 600 հազար զինվոր⁵⁶:

Կովկասյան գործող բանակը ոչ միանշանակ արծագանք և վերաբերմունք դրսևորեց հեղաշրջման նկատմամբ: Բարձր հրամանատարությունը, որի վրա էր դրված ռազմաճակատի պաշտպանության պատասխանատվությունը զսպված, միաժամանակ, հետևողական հակաբուլշևիկյան դիրքորոշում որդեգրեց: Հոկտեմբերի 27-ին Կովկասյան բանակի կոմիսար Դ. Դոնսկոյի անունով ստացվում է Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահ Ա. Կերենսկիի հեռագիրը Գատչինոյում տեղակայված գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբից: Բոլոր զորամասերին հրամայվում էր վերադառնալ իրենց պարտականություններին և հատուկ շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ Ա. Կերենսկին որպես ռուսաստանյան հանրապետության զինված ուժերի գե-

⁵⁵ Տես С. Е. Сеф, Революция 1917 года в Закавказье (Документы и материалы), Тифлис, 1927, с. 295-296.

⁵⁶ Տես Հ. Ա. Մելիքյան, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը, Երևան, 1970, էջ 379-380:

րագույն գլխավոր հրամանատար ժամանել է Պետրոգրադ⁵⁷, այսինքն՝ պատրաստ էր վճռական գործողությունների: Գեներալ Ա. Կուլեբյակինը վստահ էր, որ «բուլճիզմը Անդրկովկասի ժողովուրդների շրջանում ոչ մի արմատներ չուներ և որ «ամբողջ իշխանությունը խորհուրդներին» կարգախոսը ևս համրամատչելի չէր, քանի որ իշխանությունն առանց այդ էլ այդ խորհուրդների ձեռքում էր»⁵⁸: Դրա հետ մեկտեղ հոկտեմբերի վերջին շաբաթվա ռազմա-քաղաքական ամփոփագրերը լի էին առավելապես ոչ թե բանակի հանգստությունն, այլ հրամանատարության արդարացված տազնապան արտացոլող լուրերով:

Առանձնահատուկ և հասկանալի տազնապ էին դրսևորում հատկապես հայկական ազգային զորամասերը, որոնց համար ռազմաճակատը նույնանում էր Հայրենիքի պաշտպանությամբ: Տասնյակ հաղորդագրություններից հիշատակենք հոկտեմբերի 29-ին գործող բանակից ստացված հայկական հրացանաձիգ-մահապարտների 2-րդ գնդի որոշումն այն մասին, որ վերջինս «վճռականորեն կանգնած է թանկագին ազատության, ժամանակավոր կառավարության և Սահմանադիր ժողովի պաշտպանության դիրքերում»: Այս փաստը հիշարժան է նաև նրանով, որ գնդի հրամանատար գնդապետ Սամարցյանը 1918 թ. աչքի ընկավ թուրքական արշավանքի դեմ պայքարում և, հատկապես Մայիսյան հերոսամարտերում⁵⁹: Դատապարտումներից զատ, ընդունվում էին նաև բուլճիկներին պաշտպանող բանաձևեր: Բանակի շտաբի հոկտեմբերի 28-ից նոյեմբերի 4-ն ընդգրկող ռազմա-քաղաքական ամփոփագրերից երևում է, որ ոչ միայն պահեստային զորամասերում, այլև ռազմաճակատում ընդհանուր անհանգիստ, սպասողական վիճակ էր տիրում, որոշ զորամասերում տիրապետող էր դառնում բուլճիկների ազդեցությունը⁶⁰:

Միաժամանակ հարկ է նշել բուլճիկ և հիմնահարցի պատմաբան Ս. Սեֆի կարծիքը, որը հենվելով բուլճիկյան կոմիտեների պահպանված ներքին գրությունների վրա, պնդում էր, որ բուլճիկները 1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասում ապստամբություն չէին նախապատրաստում⁶¹:

Այսպիսով, 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին բուլճիկյան կուսակցությունը Պետրոգրադում զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխա-

⁵⁷ Տե՛ս Գորիզոն, 1917, 27 հոկտեմբերի:

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, ք. 20:

⁵⁹ Տե՛ս Գորիզոն, 1917, 31 հոկտեմբերի, թիվ 232::

⁶⁰ Տե՛ս Գ. Ս. Մելիքյան, նշված աշխատությունը, էջ 378-392:

⁶¹ Տե՛ս История классовой борьбы в Закавказье, Сборник статей, книга первая, Тифлис, 1930, Введение С. Сефа.

նությունը, ինչն ունի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ ու նախադրյալներ:

Հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, բացի բոլշևիկներից, դատապարտեցին իշխանության ոչ օրինական զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: Քաղաքական կայունության հաստատման միակ ուղի և երաշխիք համարվեց Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալեցին վրացական մենշևիկները, որոնք Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում, շատ արագ գերիշխող դիրք զրավեցին: Կովկասյան մենշևիկների մարտավարությունը զլխավորապես հետապնդում էր բոլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին էսենների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այդպիսով քաղաքական պայքարից հեռացնել նաև ԶԳԴ-ին և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բոլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած աննախադեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ հայտնվեց բարդ իրավիճակում: Հաղթահարելով առաջին օրերի համընդհանուր անորոշությունը, հայկական կուսակցությունները՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, Հայ հեղափոխական դաշակցությունը, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայկական կազմակերպությունները, ս.Պ. հայկական բանվորական կազմակերպությունը (սպեցիֆիկներ), արևմտահայության շահերի արտահայտիչ «Հայաստան» թերթը և մյուսները դատապարտեցին բոլշևիկյան հեղաշրջումը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակային հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը: Այդ արձագանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի և, հատկապես իշխանության խնդրի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում էր առանցքային քաղաքական նշանակություն:

1.2. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՐՑՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ

Անդրկովկասում բոլշևիկյան հեղաշրջման արծազանքները և տարաբնույթ քաղաքական ատյաններում վերջինիս նկատմամբ համապատասխան դիրքորոշման կայացումը՝ վերջին հաշվով ենթատեքստում պարունակում էր իշխանության համար պայքարի բովանդակություն:

1917 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկասում վերջնականապես ձևավորվեցին իշխանություն կազմակերպելու երկու կենտրոններ՝ Բաքուն և Թիֆլիսը:

Իրադարձությունների զարգացումն արդյունաբերական-բանվորական Բաքվում արմատական բնույթ կրեց: Հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) Բաքվում կայացավ բոլոր դեմոկրատական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ ժամանակավոր կառավարության հետ հարաբերությունների ընդհատման և «հակահեղափոխական բնույթի հնարավոր ելույթի» հետ կապված, քննարկվեց տեղում գերագույն հեղափոխական մարմնի ստեղծման հարցը⁶²:

Հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8), ստանալով բոլշևիկյան հեղաշրջման լուրը գումարովեց Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի ընդլայնված նիստը, որին մասնակցում էին քաղաքական կուսակցությունները, կայագործի ներկայացուցիչները, արհմիությունները: Էսեռա-մենշևիկյան-դաշնակցական խմբավորման մեծամասնությամբ մերժվում է Ստ. Շահումյանի առաջարկած բանաձևը՝ իշխանությունը Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեին հանձնելու վերաբերյալ և առաջարկվում է նոր մարմնի ստեղծման հարցը:

Վերոհիշյալ երեք ազդեցիկ կուսակցությունների առաջարկով, հեղափոխական կարգը պաշտպանելու նպատակով ստեղծվում է «Հասարակական անվտանգության Բաքվի հեղափոխական կոմիտե»⁶³: Հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 9) բոլշևիկների նախաձեռնությամբ և Ստ. Շահումյանի նախագահությամբ հրավիրվում է Բաքվի խորհրդի ընդլայնված նիստ (544 հոգի ներկաներ), ելույթներով հանդես են գալիս բոլշևիկներից՝ Ա. Ջափարիձեն, էսեռներից՝ Ս. Սահակյանը, մենշևիկներից՝ Ն. Աթաբեկովը: Ա. Ջափարիձեն Պետրոգրադի իրադարձությունները գնահատելով որպես «համաշխարհային հեղափոխության սկիզբ» պահանջում էր ամբողջ իշխանությունը Բաքվում հանձնել բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդին: Արտահայտելով խորհրդի

⁶² Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, էջ 177:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179:

ազգային-սոցիալիստական խճբավորման տրամադրությունները, էսեռ Ս. Սահակյանը վերլուծելով երկրի կենտրոնում ստեղծված իրավիճակը, նշում էր, որ «բոլշևիզմը ժամանակավոր երևույթ է և մեր խնդիրն է, ելնելով հեղափոխության խնդիրներից պայքարել նրա կոպիտ դրսևորումների դեմ»⁶⁴:

Այս անգամ նույնպես հաղթում է հեղափոխական-դեմոկրատական կուսակցությունների միացյալ խմբավորումը (258-ը՝ 149 ծայնի դեմ), ինչը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ խորհրդի պատգամավորների մի մասը, հատկապես ծախ էսեռները՝ թվով 84 մարդ, քվեարկում են նրանց բանաձևի օգտին և՛ հաստատվում է նախորդ օրը՝ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի ստեղծման մասին որոշումը⁶⁵:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը Բաքվի քաղաքային Դումայի վերընտրություններում երկրորդ տեղն էր զբաղեցրել՝ (12.404 ծայն) սոցիալիստական (էսեռ, մենշևիկ, Բունդ, Հայկական ս.-դ. բանվորական կուսակցության (սպեցիֆիկներ)) խմբավորումից հետո: Վերջինս «Ապահովության կոմիտեի» ստեղծումը գնահատեց որպես «սոցիալիստական կուսակցությունների, հեղափոխական կազմակերպությունների և բանակի ներկայացուցիչներից կազմված՝ հակահեղափոխության և անարխիայի դեմ կռիվ մղող կենտրոնական մարմին, որի կամքը պետք է լինի նաև կամքը բովանդակ ժողովրդի»⁶⁶:

Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեն կարողանում է այս պարտությունը վերածել հակապրոպագանդայի, բոլշևիկյան կոչերը հոկտեմբերի 29-ին (նոյեմբերի 11) քաղաքում ցույցի են դուրս բերում կասպիական ռազմական նավատորմի նավաստիներին և հանրահավաքում ընդունվում է բոլշևիկներին պաշտպանող բանաձև: Չայն տալով բոլշևիկյան բանաձևի օգտին, զինվորներն ու նավաստիները քվեարկում են Բաքվում իշխանությունը խորհրդին հանձնելու օգտին⁶⁷: Նոյեմբերի 1-ին (14) «Ընկեր զինվորներ» կոչով հանդես եկավ Ստ. Շահումյանը, որտեղ հոկտեմբերի 29-ի ընտրությունները գնահատեց որպես բոլշևիզմի հանդեպ կայազորի մեծ մասի համակրանքի դրսևորում⁶⁸: Վերլուծելով բանակի տրամադրությունները և զորամասերում բոլշևիկների հեղինակության աճը, Ստ. Շահումյանը, իհարկե, բոլշևիզմի դիրքերից փաստում է բոլորի

⁶⁴ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 179:

⁶⁵ Տե՛ս Ա.Ջ. Մելիքյան, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թվականներին, Երևան, 1997, էջ 96:

⁶⁶ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 29 հոկտեմբերի, թիվ 231:

⁶⁷ Տե՛ս Бакинский Рабочий, Баку, 1917, 1 ноября, N 73.

⁶⁸ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 20:

կողմից արձանագրված քաղաքական իրողությունը, այն, որ զինվորները վստահում էին դեմոկրատական խորհուրդներին, սակայն Փետրվարյան հեղափոխության ութ ամիսների նրանց վարած քաղաքականությունը, բանակի օբյեկտիվ հոգնածությունը հասցրեց իր գազաթնակետին, «բացեց նրանց աչքերը»⁶⁹: Արդյունքը եղավ այն, որ հոկտեմբերի 31-ի (նոյեմբերի 13) խորհրդի ընդլայնված նիստում բոլշևիկներն անցկացրին իշխանությունը խորհրդին հանձնելու և հասարակական անվտանգության կոմիտեն վերացնելու մասին որոշումներ⁷⁰:

Նոյեմբերի 2-ին (15), Բաքվի խորհրդի ընդլայնված հերթական խորհրդաժողովը, ուր բոլշևիկները ունեին մեծամասնություն (488-ից 344 ձայն), քննարկեց իշխանությունը խորհրդի ձեռքն անցնելու հիմնահարցը: Դեմոկրատական խմբավորման կուսակցությունները՝ էսեռներ, մենշևիկներ, դաշնակցականներ, թվով 124 մարդ հեռանում են նիստերի դահլիճից: Նիստի մյուս մասնակիցները շարունակում են աշխատանքը՝ քննարկելով իշխանությունը Բաքվում խորհրդին անցնելու գործնական միջոցառումները: Ձեկուցմամբ հանդես է գալիս Ստ. Շահումյանը, որը բարձրացնում է նաև քաղաքի զինված ուժերի նկատմամբ վերահսկողություն կիրառելու հարցը: Մասնավորապես Բաքվի էսեռական կազմակերպության մարտավարությունը կրկնում էր նույն օրերին հրավիրված Յանառուսաստանյան բ. և գ. պատգամավորների խորհուրդների 2-րդ համագումարում սոցիալիստ-հեղափոխականների կենտրոնական կոմիտեի և համագումարի խմբակցության ընդունած հռչակագիրը: Դատապարտելով հեղաշրջումը, սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբավորումը բոլշևիկների վրա «թողնելով այդ խելացնոր և ոճրագործ քայլի հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը և անհնարին համարելով նրանց հետ միասին որևէ աշխատանք, բացի այս համագումարը, Պետրոգրադի գործերի և շատ խորհուրդների անբավարար ներկայացուցչությունը համարելով անիրավասու, թողնում է համագումարը և հեռանում»⁷¹: Ի վերջո ընտրվում է Բաքվի խորհրդի նոր գործադիր կոմիտե, որը և ճանաչվում է քաղաքի և Բաքվի նավթարդյունաբերական շրջանի բարձրագույն իշխանություն: Բացի բոլշևիկներից գործադիր կոմիտեի կազմում ընտրվում են նաև 6 ձախ էսեռ⁷²: Նոյեմբերի առաջին տասնօրյակի ընթացքում Բաքվի կայագորի անցումը բոլշևիկյան խորհրդի կողմը Արևելյան Անդրկովկասի կենտրոնում ավելի ամրապնդեց բոլշևիկների

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁰ Տե՛ս Известия Бакинского Совета, Баку, 1917, 2 ноября, N 175.

⁷¹ Աշխատանքի դրոշակ, 1917, 5 նոյեմբերի, թիվ 18:

⁷² Տե՛ս С. Беленькийи А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 186-187:

դիրքը. այդ փաստն ընդունվում էր նաև ռազմական օկրուզի շտաբում: Դրան զուգահեռ, Նոյեմբերի 3-ին (16) Բաքվի էսեռական, մենշևիկյան և դաշնակցական կոմիտեների արտակարգ նիստը որոշեց Բաքվում և նրա շրջաններում ձևավորել Հասարակական անվտանգության կոմիտե⁷³:

Նոյեմբերի 5-ին (18) «Известия Комитета Безопасности» լրագրի առաջին համարը հրապարակեց կոմիտեի կոչն ուղղված քաղաքացիներին⁷⁴: Այն մեկ անգամ ևս վկայում էր Անդրկովկասում ծավալվող քաղաքական անգիջում պայքարի մասին և պարզում, որ այդ օրերին սկսված գոտենարտը որոշիչ էր դառնալու երկրամասի քաղաքական զարգացումների ասպարեզում:

Նոյեմբերի 7-ին (20) «Մուսավաթ» կուսակցության Բաքվի կոմիտեն բանաձև ընդունեց քաղաքական դրության մասին, որով կարելի էր ասել, զործնականորեն մուտք գործեց Անդրկովկասի մեծ քաղաքականություն: Կուսակցությունը գտնում էր, որ «Բաքվի քաղաքական հակամարտության հաղթահարումը բոլշևիզմի ճնշման ճանապարհով հանդիսանում է ծայրահեղ վնասակար քայլ՝ համադեմոկրատական նպատակների և խնդիրների լուծման ճանապարհին», ուստի և առաջարկում էր ոչ նպատակահարմար համարել բոլշևիկների մեկուսացմանն ուղղված դեմոկրատիայի մի մասի մարտավարությունը⁷⁵: Ազգային շահի և քաղաքական հեռատեսության համատեքստում Մուսավաթի որդեգրած քաղաքականության ամենաուշագրավ դրվագն այն է թերևս, որ մահմեդական ֆեդերալիստների ազգային կուսակցությունը հեղաշրջման առաջին օրերին պաշտպանում էր բոլշևիկներին, փաստորեն, հայ Ստ. Շահումյանին և ավելին, գտնում էր, որ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի մարտավարությունը վնասակար է հաշտության և համաձայնության քաղաքականության համար: Այսպես, թաթարական ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը մարտահրավեր էր նետում նաև Անդրկովկասի մյուս ազգային ուժերին և իրեն առավել ապահով էր զգում բոլշևիկների հետ, հատկապես, Բաքվում՝ անվիճելի հզոր Ղաշնակցության հետ դժվարին մրցակցության պայմաններում:

Այսպիսով, Բաքվում գրեթե նույնությամբ ինչպես և Պետրոգրադում՝ բանակի վճռական դերակատարման շնորհիվ և, իհարկե, խաղաղ ճանապարհով մինչև Նոյեմբերի 5-ը (18) իշխանությունն անցավ բոլշևիկներին: Իշխանության համեմատաբար հեշտ գրավումը պայմանավորված էր երկրի կենտրոնից բխող քաղաքականությամբ, երբ բոլշևիկների

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-195:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195-196:

հաջողությունը դարձյալ համարվում էր ժամանակավոր երևույթ, անօրինականություն, որի վերջը ենթադրվում էր, որ կտա հեղափոխության և ժողովրդի կամքն արտահայտող Սահմանադիր ժողովը:

Կատարված իրողությունից ելնելով սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Բաքվի կոմիտեի նույնքերի 4-ի (17) կոչում նշվում էր, որ վերջինս իր վրայից հանում է Բաքվի ընդլայնված խորհրդի գործողությունների ողջ պատասխանատվությունը: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ էսեռների և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների կոմիտեների միջև ձեռք է բերվել համաձայնություն՝ համատեղ գործողությունների դիմելու վերաբերյալ: Դրանով փորձ էր արվում միավորվել և տապալել Բաքվի խորհրդի իշխանությունը և ստեղծել բոլոր դեմոկրատական ուժերից կազմված «ժամանակավոր իշխանություն»⁷⁶:

Ինչ վերաբերում է ձախ էսեռներին, ապա Բաքվում ազդեցիկ դիրքեր զբաղեցնող այդ խմբակցությունը փաստորեն բուլշևիկների հետ կիսելով իշխանությունը, նույնքերի 14-ին պաշտոնապես հայտնում է աջերից իրենց բաժանման և բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդների առաջիկա ընտրություններում ինքնուրույն ցուցակով հանդես գալու մասին⁷⁷: Դրանով իսկ Բաքվում ավարտվում է էսեռական կազմակերպության պառակտումը աջ և ձախ թևերի միջև, ինչն անշուշտ բուլշևիկյան հեղաշրջման անմիջական պառակտիչ ազդեցությունն էր սոցիալիստական այդ կուսակցության վրա:

Թիֆլիսում իշխանության հիմնահարցի լուծմանն ուղղված և բուլշևիկյան վտանգին դիմագրավելու առաջին գործնական քայլ կարելի է համարել բ. գ. և գ. պ. խորհրդի երկրամասային կենտրոնի կողմից հոկտեմբերի 20-ին (նույնքերի 2) «Կովկասում իշխանության կազմակերպման մասին» նախագծի ընդունումը: Փաստաթուղթն ամփոփում էր հետևյալ հիմնական դրույթները. 1. Անդրկովկասում անթույլատրելի է ժամանակավոր կառավարության կողմից զեներալ կոմիսարի նշանակումը, 2. կոմիտեում (նկատի ունի, Օզակումը) ընդունվում է ազգերի ներկայացուցչության սկզբունքը, 3. կոմիտեի անդամների թիվը պետք է հասցվի 8-ի, 3 ս.-դ., 2 էսեռ, 3 ազգային կազմակերպությունների՝ վրացի, հայ, մահմեդական ներկայացուցիչներ, 4. հայերի ներկայացուցիչը պետք է լինի դաշնակցական, վրացիներինը՝ սոցիալիստ-ֆեդերալիստ, մահմեդականներինը՝ ցանկալի է, որ լինի սոցիալիստական կուսակցություններից, բայց պարտադիր չէ, 5. բոլոր ներկայացուցիչներն ընտրվում են երկրամասային կենտրոնի կողմից, որը մերժման իրավունք ունի, 6. էսեռ-

⁷⁶ Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 190 և 199:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 216:

ների կամ ս.-դ. մի ներկայացուցիչը նշանակվում է ժամանակավոր կառավարության կողմից և հանդիսանում է կոմիտեի նախագահը⁷⁸:

Հասկանալի է, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումը կանխեց այս և նման այլ ծրագրերի իրականացումը, որոնք ժամանակավոր կառավարության ապրիլյան ճգնաժամից հետո մերթնդներթ բարձրացվում էին և փորձում էին մեղմել խորացող անհիշանությունը:

Հոկտեմբերի 20-ի նախագիծը լիարժեք հասկանալու նպատակով հարկ ենք համարում կարճ անդրադարձ կատարել դեպի 1917 ապրիլ-օգոստոս ամիսներն ընդգրկող ժամանակահատվածը, երբ Պետական խորհրդի քարտուղարի օգնական հայագրի Լ. Եվանգուլովը ապրիլին կառավարությանն է ներկայացնում Օզակոմի ստեղծմանն ու գործունեությանը մվիրված հաշվետվությունը: Վերջինս Ա. Կերենսկիի կողմից հաստատվում է միայն հուլիսի 12-ին՝ Պետրոգրադում բոլշևիկյան ցույցից հետո: Այն նպատակ ուներ կրճատել Օզակոմին տրամադրված արտոնությունները և անցնել տեղական իշխանության ապակենտրոնացված համակարգի ձևավորմանը: Ըստ այդ նախագծի, Օզակոմի նախագահն այսուհետև կոչվելու էր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսար», որին տրվում էին նախկին փոխարքաների իրավունքները, իսկ Օզակոմի անդամները դառնալու էին Գերագույն կոմիսարին կից վարչական խորհրդի անդամներ: Ստեղծվելու էր նաև մի լրացուցիչ պաշտոն՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսար», որը պետք է կարգավորեր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիտեի» և ժամանակավոր կառավարության հարաբերությունները⁷⁹: Իրոք, 1917 թ. սեպտեմբերի 3-ին ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահ Ա. Կերենսկին և Պետրոգրադում Կովկասի գործերի նորանշանակ կոմիսար Վ. Նաբոկովը մի գրություն հղեցին Օզակոմի իրավասության մասին, որի նպատակը Կովկասի ենթարկում էր Կենտրոնին, այս անգամ մշակված վարչական համակարգի միջոցով⁸⁰: Միանգամայն պարզ է, որ ժամանակավոր կառավարությունը նպատակ ուներ նախ՝ իշխանության ճգնաժամն ու ակտիվացող բոլշևիզմը հաղթահարելու համար քաղաքականապես համեմատաբար ակտիվ Կովկասն իրեն անմիջականորեն ենթարկեցնելը, ապա և անջատողական տրամադրությունների կանխումը, որոնք ի դեմս վրացական

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

⁷⁹ Տե՛ս հանգամանորեն՝ Վ. Գ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 127-129:

⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թ. 23:

⁸⁰ Տե՛ս Վ.Գ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

մենշկիզմի հանդես էին եկել Փետրվարյան հեղափոխության առաջին ամիսներին: Ավելացնենք նաև, որ նույն ռազմավարական նպատակն էր հետապնդում նաև գրավված Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծումն ու դրա ուղղակի ենթարկումը Պետրոգրադին:

1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին, երկրամասային կենտրոնը մերժում էր ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսարի նշանակումը Կովկասում, անուղղակի կերպով հիմնավորելով Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի գործնական անջատողական տրամադրությունները: Հստակ երևում է, որ Թիֆլիսի կենտրոնը նաև ջանք չէր խնայում, որպեսզի Օզակոմը ուժեղացվի հատկապես սոցիալիստական կուսակցություններով, իսկ ազգային ներկայացուցչությունը՝ առավել արմատական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններով, տվյալ դեպքում ի դեմս Հայ հեղափոխական դաշնակցության և վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստների: Ստացվում է հետևյալը, որ երկրամասային կենտրոնը, Օզակոմը լրացնելով սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչներով, այդ քայլով արդեն իսկ մեկուսացնելով կաղետներին՝ ի դեմս նախագահ Վ. Խառլամովի և Մ. Պապաջանյանի, մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, փորձում էր երկրամասը հեռացնել Ռուսաստանից՝ առերես դա հիմնավորելով երկրում խորացող քաղաքական ճգնաժամով և բոլշևիզմի վտանգով: Լավագույն ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ նորացված կոմիտեի նախագահի պաշտոնում Թիֆլիսն ակնկալում էր տեսնել կամ մենշևիկ կամ սոցիալիստ-հեղափոխական: Առաջանում էր նաև յուրօրինակ հակասություն, երբ մի կողմից երկրամասային կենտրոնն ընդունում էր, որ Օզակոմի նոր սոցիալիստ նախագահը նշանակվելու էր ժամանակավոր կառավարության կողմից, մյուս կողմից էլ՝ պնդում էր վերջինիս սոցիալիստական լինելու հարցում: Առաջին հայացքից ամեն ինչ նորմալ է թվում, մասնավոր սոցիալիստ Ա. Կերենսկիի պարագայում: Սակայն պատերազմող ռուսաստանյան պետության նախանշած նպատակը հաջողությամբ ավարտելու համար պահանջվում էր միահամուռ, պետականամետ քաղաքականություն, ինչը, կաղետներին մեկուսացնելով, ճեղքեր էր տալիս, իսկ Անդրկովկասի հարցում, հասկանալի է, որ հանգեցնելու էր կենտրոնից անջատման: Որքան էլ որ Անդրկովկասի սոցիալիստական-հեղափոխական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունները ծրագրային փաստաթղթերով ու ելույթներով կոչ անեին միացյալ դաշնային Ռուսաստանի օգտին, միևնույն է՝ քաղաքական կյանքի զարգացումը գործնականորեն տանում էր հակառակ՝ տարանջատման ճանապարհով: Մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը դրա արտահայտություններից մեկն էլ՝ երկրամասային խորհրդի հոկտեմբերի 20-ի նախագիծն էր՝ Կովկասում իշխանության կազմակերպման մասին:

Այդուհանդերձ, Թիֆլիսում իշխանության հիմնահարցի ելակետա-
յին, անցումային դրսևորումն այն եղավ, որ հոկտեմբերի 28-ին (նոյեմբե-
րի 10) ՌՍԴԲ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեների
Նախածեռնությամբ ստեղծվեց զինվորների պատգամավորների առաջին
բուլշևիկյան կենտրոնական երկրամասային խորհուրդը՝ «Պատգամավոր-
րական ժողովը»: Վերջինիս պաշտպանում էին Թիֆլիսի կայազորի 36
գործառայների շուրջ 29 հազար զինվորներ⁸¹: Ըստ էության՝ գործող երկ-
րամասային խորհրդին զուգահեռ, դա բուլշևիկյան գործառայները ներկա-
յացնող խորհուրդ էր: Պատգամավորական ժողովն իր առջև երկու
խնդիր էր դնում, նախ՝ համոզված լինելով, որ Թիֆլիսի բ. և գ. խորհուր-
դը, նրա զինվորական սեկցիան իրենց էսեռա-մենշևիկյան մեծամաս-
նությամբ չեն արտահայտի հեղափոխական կայազորի կամքը, պատգա-
մավորական ժողովը հետապնդում էր խորհրդի զինվորական սեկցիայի,
ինչպես նաև գործառայների բոլոր կոմիտեների վերընտրության նպատա-
կը:

Պատգամավորական ժողովի երկրորդ խնդիրն անգեմ գործառայե-
րի զինումն էր: Ինչ վերաբերում էր առաջին խնդրի գործադրմանը, ապա
պատգամավորական ժողովն իր որոշման մեջ բոլոր գործառայերին ցու-
ցում էր տալիս Թիֆլիսի խորհրդից անհապաղ ետ կանչել իրենց ներկա-
յացուցիչներին և խորհրդի զինվորական սեկցիայի նոր ընտրություններն
անցկացնել, առանց սպասելու խորհրդի վերընտրությանը վերևից⁸²:

Թիֆլիսի խորհրդի մեծամասնության՝ սոցիալիստական կուսակ-
ցությունների խմբավորման համար պարզ էր, որ բանակային բուլշևիկնե-
րի կողմից ղեկավարվող ժողովը Կովկասի կենտրոնում իշխանությունը
զավթելու գիծ էր վարում: Հանդուրժել վերջինիս գոյությունը նշանակում
էր իշխանությունը կանոնից հանձնել բուլշևիկներին, ինչը սպասվում էր
Բաքվում: Երբ պատգամավորական ժողովի ներկայացուցիչը ցանկա-
ցավ Թիֆլիսի խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել վերոհիշյալ որոշու-
մը, խորհրդի Նախագահությունը մերժեց այն, պատգամավորական ժո-
ղովը չճանաչելով որպես իրավասու մարմին⁸³: Ստացվում էր, որ 1917
թվականի հոկտեմբերի վերջերին, նոյեմբերի սկզբներին պատգամավոր-
րական ժողովը Թիֆլիսում փաստորեն դարձել էր իշխանական պայքա-
րի հանգուցակետ: Նոյեմբերի 2-ին (15), Թիֆլիսի խորհրդի բանվորա-
կան սեկցիայի ընդլայնված նիստում Պետրոգրադի ղեպքերի մասին զե-
կուցմամբ հանդես եկած մենշևիկ Ն. Ժորդանիան, նկատի ունենալով կա-
յազորի ելույթները և, մասնավորապես, պատգամավորական ժողովի
գործունեությունը, փաստեց, որ պետրոգրադյան իրադարձությունները
հուզումներ առաջացրին Թիֆլիսի կայազորի մի մասի մոտ: Նա ընդ-
գծում էր, որ ելույթի կողմնակիցներ են բանակային բուլշևիկներից ոմանք

⁸¹ Տե՛ս Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917, 1 ноября, N 188.

⁸² Տե՛ս Հ.Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 305:

⁸³ Տե՛ս С. Е. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 322:

և որ տեղական «քաղաքացիական» բոլշևիկները դեմ են, ուստի և նման ելույթը կատանա զինվորական խռովության բնույթ⁸⁴: Այստեղ է դրսևորվում Բաքվի բոլշևիկների առավել գործնական վարքագիծը, երբ Ստ. Շահումյանը և մյուսները նկատելով խորհուրդների հարցում Կովկասի առանձնահատկությունը՝ այնտեղ սոցիալիստական-ազգային կուսակցությունների գերակշռությունը, սկզբից ևեթ նախընտրեցին իշխանության համար պայքար մղել այդ խորհուրդներից դուրս՝ Պետրոգրադի նման իշխանությունը զավթելու և նոր խորհուրդ ձևավորելու ճանապարհով:

Պատգամավորական ժողովի շուրջ ծավալված պայքարն իր կիզակետին հասավ նոյեմբերի 4-ին (17), երբ տեղի ունեցավ Թիֆլիսի խորհրդի գործադիր կոմիտեի արտակարգ նիստը կայազորի զորամասերի՝ բոլշևիկներին հարող «կազմակրպչական կոմիտեների» ներկայացուցիչների մասնակցությամբ (շուրջ 200 մարդ): Մինչև նոյեմբերի 4-ի, իր վերջին նիստը, պատգամավորական ժողովը ներկայացնում էր արդեն ավելի քան 70 զորամասեր: Բոլշևիկները հասան նրան, որ հսկողություն սահմանվեց Թիֆլիսի Արսենալի (զինապահեստ) և հրետանային պահեստի նկատմամբ: Ստեղծվեց կապ Կովկասյան բանակի բոլշևիկամետ տրամադրված զորամասերի հետ, մասնավորապես Բաքվի, Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Սարիղամիշի, Ելիզավետպոլի (Գանձակի), Քութայսիի և այլ քաղաքների կայազորների զինվորները կողմնորոշվեցին հօգուտ բոլշևիկյան իշխանության: Պատգամավորական ժողովը պահանջում էր վերընտրել Թիֆլիսի բ. և գ. պատգամավորների խորհուրդը, շտապ հրավիրել բանակային երկրորդ համագումարը: Թիֆլիսի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ էսեռ Ս. Վերեշչակը և էսեռները բոլշևիկյան պատգամավորական ժողովի ստեղծումը համարում էին նոր երկիշխանության հաստատում և պահանջում էին անմիջապես վերացնել այն⁸⁵: Մենշևիկ Պետրոսյանը, էսեռ Ի. Կարցիվածեն պատգամավորական ժողովի գոյությունն անկարելի էին համարում այն պատճառով, որ խորհրդի կազմի վերընտրություններն առանց նախնական հայտարարությունների, սկսվել էին: Ի. Կարցիվածեն կռահելով պատգամավորական ժողովի նպատակները, գտնում էր, որ ընտրություններից հետո անգամ չի ենթադրվում այն ցրել և որ «բոլշևիկները ցանկացել են ստեղծել նոր մարմին, որն իր վրա կվերցնի խորհրդի ֆունկցիաները»⁸⁶:

Իրոք, պատգամավորական ժողովի անունից հանդես եկող բոլշևիկները համոզված էին, որ կայազորը բավականաչափ ուժեղ է, որպեսզի դիրքերը զիջի էսեռա-մենշևիկյան խմբավորմանը⁸⁷: Որպես բախ-

⁸⁴ Տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года, с. 49-50:

⁸⁵ Տե՛ս С. Е. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 325:

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328:

ման տրամաբանական արդյունք, բուլշևիկները լքում են նիստը և վերջնականապես խզում կապերը Էսեռա-մենշևիկյան խմբավորման հետ: Բուլշևիկների հեռանալուց հետո ընդունվում է բանաձև, որը պահանջում էր ցրել պատգամավորական ժողովը, վերականգնել գործադիր կոմիտեի իրավունքները զինապահեստի նկատմամբ: Նոյեմբերի 5-ին (18), բուլշևիկների նախատեսած հանրահավաքի առթիվ մենշևիկ Արշ. Չուրաբյանի առաջարկով բանաձև է ընդունվում, որով արգելվում է հանրահավաքը, իսկ Թիֆլիսի խորհրդի զինվորական սեկցիան ընդունում է քաղաքի կայազորին ուղղված կոչ: Դրանում զինվորներից պահանջվում էր չենթարկվել պատգամավորական ժողովին, համախմբվել Էսեռա-մենշևիկյան գործադիր կոմիտեի շուրջը⁸⁸: Միաժամանակ, գործադիր կոմիտեն չխնայեց ոչ մի ջանք, որպեսզի Թիֆլիսից հեռացվեն բուլշևիկյան զորամասերը:

Եվ, վերջապես, նոյեմբերի 10-ին (23) Թիֆլիսի խորհուրդը մեկ անգամ ևս քննարկեց պատգամավորական ժողովի հարցը⁸⁹: Չնայած նոյեմբերի 4-ի (17) ժողովը ցրելու մասին որոշմանը, Էսեռներն ու մենշևիկները խուսափում էին իրագործել այն և փորձում էին ուժեղացնել Թիֆլիսի «քաղաքացիական» և «զինվորական» բուլշևիկների միջև եղած ճեղքվածքը, այսինքն՝ որդեգրելով Ն. Ժորդանիայի մարտավարությունը, փորձում էին վարկաբեկել, հեղինակագրկել բուլշևիկներին, և խաղաղ ճանապարհով թույլ չտալ, նրանց կողմից՝ գոնե Թիֆլիսում իշխանության զավթումը: Ուշագրավ է, որ նույն նիստում նմանատիպ մարտավարություն որդեգրեցին նաև պատգամավորական ժողովի բուլշևիկ ղեկավարները, այսինքն՝ մնացին խորհրդի գործադիր կոմիտեի կազմում: Փաստերի համադրումը վկայում է, որ կովկասյան ռազմական օկրուգի զինվորների մեծամասնությունը նոյեմբերին պատրաստ էր պաշտպանելու Անդրկովկասում իշխանությունը գրավելու վերաբերյալ բուլշևիկյան կոչը: Այսպես օրինակ, ԶԳԴ Երևանի «Չանգ» թերթը, որի խմբագրական կազմում էին Ս. Կրացյանը, Ս. Թորոսյանը, Ար. Դազարյանը տեղեկացնում էր, որ նոյեմբերի 14-ին (27) տեղի բուլշևիկները 5-րդ և 6-րդ զնդերում ինչպես նաև Անգլիական այգում պրոպագանդա են մղում, որպեսզի այդ զորամասերը շարժվեն Թիֆլիս և նպաստեն երկրամասի կենտրոնում իշխանությունը բուլշևիկներին հանձնելու գործին⁹⁰: Դրան հակառակ Բաքվի ԶԳԴ օրգան «Արև»-ը դեմոկրատիայի համընդհանուր համերաշխության ալիքի վրա, փաստում էր, որ «քաղաքի մեջ կտիրել կատարեալ հանգստութիւն: Քաղաքային Դումայի մեջ հայ և թուրք դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների միահամուռ գործունեությունը հանձինս

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 331:

⁸⁹ Տե՛ս Զ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

⁹⁰ Տե՛ս Չանգ, Երևան, 1917, 16 նոյեմբերի, թիվ 3:

դաշնակցութեան և թուրք սոցիալիստական, դեմոկրատական տարրերու հարաբերութիւնների, որոնք վերջէրս անելի սրտազին դարձած են, քանի որ այլևս հասկանալի դարձած է, թէ միմիայն հարևան ազգերի համերաշխութեամբ կարելի է ապահովել խաղաղ կենացը երևանի և առհասարակ Կովկասի մէջ»⁹¹: Սակայն ՌՍԴԲ(բ)Կ երկրային կոմիտեի տեսա-մենշևիկյան մեծամասնութեան և անգամ մի շարք ղեկավար բոլշևիկների մարտավարությունը, որն արտահայտվում էր ոչ բոլշևիկ՝ սոցիալիստական ուժերի նկատմամբ խաղաղ ճնշում գործադրելու մեջ, կանխեց զինվորական զանգվածների վճռական գործողությունները, ձախողեց բոլշևիկների կողմից իշխանությունը թիֆլիսում և Անդրկովկասում գրավելու առաջին փորձը:

Կարելի է եզրակացնել, որ բոլշևիկների մի մասը թիֆլիսում չհամարձակվեց և չիրականացրեց այն, ինչին միանգամից գնացին Բաքվի բոլշևիկները: Ստացվում է նաև, որ թիֆլիսում հակաբոլշևիկյան ուժերը, ի դեմս վրացական մենշևիկների, ավելի «դեմոկրատ» և զորեղ գտնվեցին, քան էսեռները Բաքվում:

Այս հանգամանքն անկասկած ուժեղացրեց մենշևիկների դիրքերը Կովկասի քաղաքական կենտրոնում: Նրանք ավելի համարձակ և արմատական գործողությունների հնարավորություն ձեռք բերեցին իրենց հակառակորդ գլխավոր ուժի՝ բոլշևիզմի դեմ:

Քաղաքական այս նախնական տեղաշարժերը բեկումնային նշանակություն ունեցան նաև հայկական քաղաքական ուժերի, մասնավորապես, Դաշնակցության աստիճանական թուլացման ու մեկուսացման համատեքստում:

Քաղաքական անկայուն, սպասողական վիճակը և, հատկապես, թիֆլիսում բոլշևիկների կողմից իշխանության գրավման անհաջող փորձը, ստեղծեց նախադրյալներ և լայն հնարավորություններ, որպեսզի վրացական մենշևիզմը ստանձնի Անդրկովկասի քաղաքական ղեկավարությունը և բոլշևիզմի դեմ ձևավորի իշխանության նոր մարմին, մանավանդ, որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե՝ Օզակոմը լիովին վարկաբեկվել ու սպառել էր իրեն: Նոյեմբերի 7-ին (20) թիֆլիսի խորհրդի բ. և գ. պատգամավորների, արհմիությունների վարչությունների և բանվորական կոմիտեների սեկցիայի համատեղ նիստում Ն. Ժորդանիան առաջարկում էր լրջորեն մտածել Անդրկովկասում իշխանության կազմակերպման մասին և շեշտում էր պատրաստվող իրադարձություններին հասարակությանը նախապատրաստելու հանգամանքը⁹²:

«Молот»-ը նոյեմբերի 10-ին (23) քննադատելով ժամանակավոր կառավարությանը, ընդգծում էր իշխանության սուր անհրաժեշտության

⁹¹ Արև, Բաքու, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 246:

⁹² Стен Протоколы Закавказских революционных советских организаций, էջ 206:

խնդիրը, ինչը ՀԴԴ տեսնում էր ոչ թե կոալիցիոն կամ միատարր կառավարությունների, այլ հեղափոխական դեմոկրատիայի մեծամասնության համար նպատակահարմար իշխանության տեսքով⁹³: Կոմիսարիատի ձևավորումից ընդամենը հինգ օր առաջ, Ղաշնակցությունը դեռևս հույս ուներ, որ բազմազգ Ռուսաստանում նոր իշխանությունը կարտահայտվի Ազգային խորհուրդների տեսքով, կամ այլ կերպ իշխանության ազգայնացմամբ, որոնց թերթն անգամ «հանրապետություն» էր անվանում և նրանց անմշակ սահմանադրություններում նշարում նոր քաղաքական օրգանիզմների բոլոր բաղադրիչները: Դրանց նպատակահարմարությունն ավելի էր ընդգծվում Ռուսաստանի հսկայական տարածքի համատեքստում, երբ անհրաժեշտ էր դառնում հեղափոխության շահերի պաշտպանությունը: Քանի դեռ երկրի կենտրոնում այս կամ այն իշխանության հաստատումը իր բնույթով և կազմով անցանկալի և անընդունելի էր տեղերում, ընդհուպ մինչև չենթարկվելու աստիճան, ուստի և կառավարության կամ ղեկավարման այլ ձևերի կազմակերպումը կարող էր լիովին համապատասխանել տվյալ ազգային շրջանի դեմոկրատիայի շահերին, և հակառակը՝ հակադրվել կենտրոնի տրամադրություններին⁹⁴:

Պարզ է, որ Ղաշնակցության լրագրողի գլխավոր հարվածը տվյալ դեպքում ուղղվում էր բոլշևիզմի և ժողկոմխորհի դեմ: Առաջին հայացքից ապագա միասնական Ռուսաստանի ազգային-վարչական կառուցվածքի առաջարկների ենթատեքստում, հրամցվում էր բոլշևիկյան կառավարության իշխանությունը չընդունող Անդրկուկասի նոր իշխանության ստեղծման հրամայականը, որի առանցքը, ՀԴԴ, չգիտես ինչ երաշխիքների վրա հենվելով, համարում էր ազգային խորհուրդները: «Կոմսիլովշինայի և բոլշևիզմի արանքում, - գրում է թերթը, - լավագույն տարբերակը առանձին, անջատ, ավտորիտար իշխանությամբ օժտված միավորների մեջ է»⁹⁵: Միաժամանակ, մտավախություն էր հայտնվում, որ «անկի նման աճող այդ հանրապետությունները» չեն դիմանա միջազգային լարված իրավիճակին և մրցակցությամբ, քանի որ չունեն անկախության պահպանման, կայունության և հարատևության համար անհրաժեշտ պայմաններ: Նկատի էր առնվում, որ դրանք ժամանակավոր, ավելին՝ օրվա պահանջ են և «անպայման կվերանան իրավական հասարակարգի ու պետական կարգի ձևերի ի հայտ գալուն պես»: Հողվածի հեղինակը խորհուրդ էր տալիս նաև, որ միայն պետականամետ մտածողությունը և պետական քաղաքականությունը կարող են կանխորոշել թաքնված ապագան»⁹⁶:

⁹³ Стен Молот, 1917, 10 ноября, N 32.

⁹⁴ Стен նույն տեղում:

⁹⁵ Стен նույն տեղում:

⁹⁶ Стен նույն տեղում:

Ոչ միայն այս, այլև Անդրկովկասի մամուլի մյուս օրգաններում նույնքերի սկզբից սկսված հասարակական կարծիքի նախապատրաստման փուլն ավարտելով, Անդրկովկասի ազգային, սոցիալիստական կուսակցությունների ազդեցիկ խմբավորումը ձեռնամուխ է լինում Օգակոմի փոխարեն երկրամասի կառավարման նոր մարմնի ստեղծմանը: Դրա հիմքում վրացական մենշևիկների թելադրանքով և Դաշնակցության աջակցությամբ դրվում է ազգային ուժերի համեմատական ներկայացուցչական սկզբունքը, որն ակնառու կերպով դրսևորվել էր 1917 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկասում անցկացված քաղաքային դումաների ընտրությունների ժամանակ: Վրացաբնակ գավառներում ընտրվածների մեծամասնությունը կազմում էին մենշևիկները, հայաբնակ գավառներում՝ դաշնակցականները, թաթարաբնակ գավառներում՝ մուսավաթականները⁹⁷:

Նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհուրդ են այցելում Ն. Ժորդանիան և Գ. Վեշապեխին, հայկական կենտրոնական ազգային մարմնի մոտակա մարտավարությունը պարզելու և համատեղ գործելու մտադրությամբ: «Գիտենք, որ համարյա անկախ իշխանություն ենք սկսել,- հայտնում էր Ն. Ժորդանիան,- մինչև այժմ չէինք գալիս, որովհետև վստահ չէինք, թե կան խնդիրներ, որ կարող ենք միասին լուծել: Հայերն ու վրացիներն անցյալում ոչ միայն չեն կռվել, այլև օգնել են միմյանց: Ռուսաստանի տիրապետությունից ի վեր ավելի ծանր վիճակ չի ստեղծվել մեզ համար, քան այժմ, ուստի պետք է նեցուկ որոնենք իրար մեջ: Մենք կուզենայինք իմանալ, թե դուք ինչ մտածումներ ունեք Կովկասի հեռանկարի մասին»⁹⁸:

Հայոց ազգային խորհրդի անդամները, հայ և վրաց ժողովուրդների քաղաքական ուղին համարելով միպսնական, համագործակցության երկու հիմնական հանգամանք էին ընդգծում «ընդհանուր թշնամու», այսինքն՝ Թուրքիային և «իյուսիսից եկող անարխիան», այսինքն՝ բուլղարիկները: Բուլղարիկ հարցում տարակարծություններ չկային, բայց դաշնակցի և ռազմաճակատի պաշտպանության հարցում սկզբից ևեթ անհամաձայնություն է դրսևորվում: Որպես հնարավոր դաշնակցի՝ Գերմանիայի ընտրության հարցում նույնիսկ հայ գործիչների տեսակետները իրարամերժ

⁹⁷ Տե՛ս С. Е. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 283-285:

⁹⁸ Պատմաբան Ա-ԴՈ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) նրանց ներկայացնում է որպես Վրացական ազգային խորհրդի նախագահ և անդամ, մինչդեռ հայտնի է, որ վրացական ազգային մարմինը ստեղծվել է 1917 թ. դեկտեմբերին՝ Վրացական ազգային համագումարում:

⁹⁸ Ա-ԴՈ, Հայության երկունքը, ՀՀ Պատմության թանգարան, նոր պատմության բաժին, 839/195դ, էջ 118-126:

էին. մի մասը, և ոչ առանց վրացիների հուշումի, հանձին Գերմանիայի, տեսնում էր Թուրքիայից պաշտպանվելու երաշխիք, իսկ մյուսներն անընդունելի էին համարում Գերմանիայի հետ բանակցելը՝ մատնանշելով, որ «հայ ժողովրդի ջնջումը նրա ծրագրով է եղած»⁹⁹:

1917 թ. նոյեմբերի 11-ին (24) Թիֆլիսի ժողովրդական տանը կայացավ խորհրդակցություն, որը քննարկեց Անդրկովկասում նոր իշխանության կազմակերպման հարցը: Մասնակցում էին բ. և գ. պատգամավորների խորհուրդների երկրամասային կենտրոնների, Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհրդի, բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի, ի դեմս վարչության՝ քաղաքային դումայի, Հասարակական անվտանգության կովկասյան կոմիտեի, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի, քաղաքական կուսակցությունների (սոցիալ-դեմոկրատներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ, վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստներ, աշխատավորական սոցիալիստներ, ս.-դ. հայկական բանվորական կազմակերպության (սպեցիֆիկներ), բումդ), մահմեդական կազմակերպությունների, փոստ հեռագրական ծառայողների կենտրոնական կոմիտեի, Անդրկովկասի երկաթուղու ծառայողների կենտրոնական կոմիտեի, երկրամասի պարենային վարչության և Թիֆլիսի արհմիութենական կազմակերպումների խորհրդի ներկայացուցիչները: Ներկա էին նաև Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժևալսկին, բանակի շտաբի պետ գեներալ Ե. Լեբեդինսկին, ռազմաճակատի շտաբի կվարտիրմեյստեր գեներալ Վ. Լևանդովսկին, բանակի շտաբին կից անգլիական, ֆրանսիական ռազմական գործակալներ, ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆ. Սմիթը՝ և ուրիշներ: Ընդհանուր առմամբ խորհրդակցությանը ներկա էր 400 մարդ¹⁰⁰:

Բացման խոսքով և խորհրդակցության խնդիրների լուսաբանմամբ հանդես եկավ պետական Դումայի նախկին անդամ, երկրամասային կենտրոնի նախագահ մենշևիկ Ե. Գեգեչկորին: Ընդգծելով խորհրդակցության ելակետային՝ բուլշևիկյան հեղաշրջման դրույթը, նա նշեց, որ բուլշևիկների ելույթի արդյունքում երկու շաբաթից ավելի է, որ Անդրկովկասը կտրվել է կենտրոնից և այդ կտրվածությունը հարկադրում է կանխորոշել մոտակա գործունեության ուղին¹⁰¹: Ավելի որոշակի էին Ն. Ժորդանիայի հարցադրումները. «100 տարի է, ինչ Անդրկովկասն աշխատում է Ռուսաստանի հետ ձեռք-ձեռքի տված. համարելով իրեն անխախտ կապված նրա հետ: Այժմ դժբախտություն պատահեց՝ Ռուսաստանի հետ

⁹⁹ Տես նույն տեղում:

¹⁰⁰ Տես Ծокументы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 3-4:

¹⁰¹ Տես նույն տեղում, էջ 4:

կապը կտրվեց և Անդրկովկասը մնաց մենակ: Մենք պետք է մեր սեփական ոտքերի վրա կանգնենք և ինքնուրույն մեզ օգնենք, կամ կործանվենք անարխիայի մեջ»¹⁰²:

Նիստում պարզվեցին երկու, որոշակի քաղաքական հոսանքներ: Մենշևիկներն ու էսեռները պաշտպանում էին, իսկ բոլշևիկները դեմ էին իշխանություն ստեղծելու նախագծին:

Խորհրդակցությունում Անդրկովկասի ժամանակավոր իշխանության ստեղծման մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ բանակային երկրամասային խորհրդի նախագահ, Կովկասյան ռազմաճակատի կոմիսար, աջ էսեռ Դ. Դոնսկոյը: Նա գտնում էր, որ Անդրկովկասի դեմոկրատիան իր կազմակերպությունների և քաղաքական դաստիրակության սկզբգրունքներից ելնելով չի կարող կանգնել այն ուղու վրա, որով առայժմ շարժվում է Պետրոգրադի պրոլետարիատի մեծ մասը: Բոլշևիկների հետ պայմանավորվածության կամ էլ Անդրկովկասի դեմոկրատիայի կազմի արմատական փոփոխության ձեռք չբերելը, նրա կարծիքով, կրում է քաղաքացիական պատերազմի վտանգը, որը երկրամասում կվերածվեր ազգամիջյան հրդեհի, հնարավոր է իր մեջ: Ներառներ ռազմաճակատը և հանգեցներ ոչ միայն Անդրկովկասի այլև երկրի կործանմանը: Ռազմական գործիչն, արտահայտելով ընդհանուր տրամադրությունը, անհանգստանում էր ամորոշ իրավիճակից և, մասնավորապես, նրանից, թե դեռ որքան դա կշարունակվի և երբ կծնավորվի իսկական ժողովրդական իշխանություն:

Անդրկովկասում հանրության կողմից ճանաչում ունեցող իշխանության բացակայությունն էլ ավելի էր սրում անորոշությունը: Գործող իշխանությունը միայն իներցիայով էր աշխատում և այլևս չէր ստանում երկրամասի դեմոկրատիայի աջակցությունը: Վաղուց արդեն Օգակոմը գիտակցում էր իր վիճակը, փաստորեն հրաժարական էր տվել, սակայն անհրաժեշտության բերումով շարունակում էր իրականացնել ընթացիկ, զուտ գրասենյակային աշխատանք: Դ. Դոնսկոյը գտնում էր նաև, որ տեղական հեղափոխական կազմակերպությունները, խորհուրդները, որոնք չեն հենվում ողջ դեմոկրատիայի վստահության վրա, կարող են հայտնըվել Օգակոմի վիճակում, այսինքն՝ ինքնալուծարվել¹⁰³:

Եթե ֆինանսական հարցերում Անդրկովկասը լիովին կախված էր Պետրոգրադից, ուստի և լիակատար կործանման էր ենթարկվու, ապա պարենավորման խնդրում էլ, որտեղ երկրամասը կախում ուներ իր հերթին Յյուսիսային Կովկասից, Դ. Դոնսկոյը հուսադրող և հիմնավորված

¹⁰² Н. Н. Жордания, За два года, с. 51.

¹⁰³ Ст'ю Документы и материалы..., т9 4-5:

Եզրահանգումներ էր անում: Քանի որ Յուլիսային Կովկասը և այնտեղ ձևավորված Դոնի, Կուբանի պետականամետ, հակաբոլշևիկյան ռազմա-քաղաքական միավորումները մեծապես շահագրգռված էին Կովկասյան ռազմաճակատի կայունության և մարտունակության հարցում՝ այդպես նպաստելով միմյանց միջև խաղաղ համակեցությանը, ուստի և այդ փոխադարձ և փոխշահավետ կախվածությունը կարող էր դառնալ այն կապող օղակը, որը հեղինակավոր իշխանության առկայության պայմաններում կաջակցեր արդեն իսկ տեղական իշխանություն ձևավորած հարևանների հետ մերտ կապերի հաստատմանը¹⁰⁴:

Այնուհետև զեկուցողը կանգ է առնում իշխանության կազմակերպման միջոցներին: Դ. Դոնսկոյն առաջարկում էր դրա համար օգտվել Սահմանադիր ժողովի ընթացող ընտրություններից: Ըստ նրա, Անդրկովկասից և Կովկասյան բանակից ընտրված 15 պատգամավորները կձևավորեն կենտրոնական իշխանություն, որի կազմը կարող է ավելանալ Սահմանադիր ժողովում ներկայացվող կուսակցական ցուցակներով՝ համամասնական լրացման սկզբունքով: Այդ ճանապարհով ստեղծված կազմակերպությունն իր միջից կընտրեր մարմին և կձևավորեր իշխանություն, որը կվայելեր երկրամասի բնակչության վստահությունը¹⁰⁵:

Ձեկուցման ավարտին Դ. Դոնսկոյը մեկ անգամ ևս ընդգծում էր, որ կազմակերպվող իշխանությունը պետք է կրի ժամանակավոր բնույթ և որ տվյալ պարագայում բացակայում են անջատողական ձգտումները¹⁰⁶: Այս հարցում, իհարկե, դրսևորվում են «միասնական, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսը կրող պետականամետ ռուս գործչի մտեցումները, որոնք, ինչպես դեպքերի հետագա զարգացումները կվկայեն, ամենևին չէին համապատասխանում Անդրկովկասի ազգային ուժերի, մասնավորապես վրացական կուսակցությունների ռազմավարությանը:

«Անպայման պետք է իշխանություն ստեղծվի»,— հայտարարում էր Ն. Ժորդանիան¹⁰⁷: Ընդգծելով կենտրոնական իշխանության և Անդրկովկասի ֆինանսատնտեսական կործանումը, նա միանգամից և հմտորեն շոշափում էր նաև երկրամասի ու Կովկասյան ռազմաճակատի համար ամենասուր հիմնահարցը, այն է՝ բանակի ներկայությունը Անդրկովկասում: Հարցադրումը հիմնավորելով նրանով, որ բանակը կերակրելու համար ոչինչ չկա, վրացական մենշևիկների առաջնորդը եզրակացնում

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5-6:

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁷ Н.Н. Жордания, За два года, с. 52.

էր, որ բանակային զորամասերի ներկայությունը ավելի է բարդացնում իրավիճակը Անդրկովկասում:

Ն. ժորդանիայի կարծիքով, քանի որ կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը ձգձվում է, ուրեմն ստիպված տեղերում պետք է ձևավորել երկրամասային իշխանություն, որն էլ կհասցնի կամ Սահմանադիր ժողովին կամ էլ հեղինակավոր կենտրոնական իշխանության ստեղծմանը: Միակ ելքը, ըստ նրա, Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների օգտագործումն է¹⁰⁸: «Ցավոք Արևելյան Անդրկովկասում ընտրությունները հետաձգվել են և նոր մարմին ձևավորել կհաջողվի դեկտեմբերի 15–ից ոչ չուտ,– նշում էր Ն. ժորդանիան,– մինչ այդ պետք է ձևավորվի իշխանության պես (суппрат) մի բան, մի մարմնի տեսքով, որը կազմված կլինի ազգերի, կազմակերպությունների, տեղական ինքնավարությունների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Չի բացառվում, որ նպատակահարմար կլինի ձևավորել ոչ մեծ, ժամանակավոր խորհրդարան»¹⁰⁹: Այսպիսով, մենշևիկների շրջանային կոմիտեի ամունից Ն. ժորդանիան և Վ. Ջուղեյին առաջարկում էին ամուր իշխանության ստեղծման անհրաժեշտությունը¹¹⁰:

Ակնհայտ է, որ ի դեմս Ն. ժորդանիայի վրացական մենշևիզմը որդեգրել էր ժամանակի համար խիստ արմատական մարտավարություն: Այն բոլշևիզմի դեմ պայքարից առավել գերադասում էր Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Այս հարցում առկա էր լուրջ հակասություն՝ ինչպես գաղափարական այնպես էլ մարտավարական: Մի կողմից, անդրկովկասյան իշխանության անհապաղ ձևավորումը հիմնավորվում էր Պետրոգրադում կենտրոնական իշխանության բացակայությամբ, այսինքն՝ անտեսվում էր հեղաշրջման իրողությունը, մյուս կողմից՝ զարմանալիորեն բացառվում էր բոլշևիզմի դեմ պայքարն ու առճակատումը: Ստացվում է, որ վրացական մենշևիկների, որպես ազգային դիմագիծ ունեցող կուսակցության, գլխավոր խնդիրն էր, օգտագործել հարմար պահը և վերջնականապես հեռանալ Ռուսաստանից՝ բացահայտ պայքար չնդելով բոլշևիզմի դեմ, ինչը սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության աջ թևի ավանդական ուղղվածությունն ու պարտականությունն էր: Վրացական դեմոկրատիայի առաջնահերթ խնդիր էր ձևավորվում ոչ թե բոլշևիկյան նոր վարչակարգից, այլ առավելապես ռուսական պետությունից կտրվելու հիմնահարցը:

Խորհրդակցությունում նոր իշխանության ստեղծման նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին նաև սոցիալիստ-հեղափոխականները, Ռաշնակցությունը, բոլշևիկները:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

¹¹⁰ Տե՛ս *Молот*, 1917, 14 ноября, N 34.

Էսեռ Վ. Լուսկևիչը իր ելույթում նախ հիմնավորեց բուլշևիկների երկերեսանի քաղաքականությունը էսեռների և մենշևիկների հանդեպ, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության շրջանային կոմիտեի անունից հայտարարեց, որ կուսակցությունը լիովին ընդունում է զեկուցող Դ. Դոնսկոյի թեզիսները, ապա առաջարկեց մինչև Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները իշխանությունը հանձնել հասարակական անվտանգության կոմիտեին¹¹¹։

Խորհրդակցության պլենարոսնիստում հանդես եկած Մ. Ցխակայան բուլշևիկների երկրամասային կոմիտեի հանձնարարությամբ հրապարակեց «այդ խառնաժողովը» վճռական և կտրուկ կերպով դատապարտող հռչակագիր։ Նրանում պահանջվում էր կենտրոնի օրինակով իշխանությունը երկրամասում հանձնել խորհուրդներին, որոնք պետք է իրագործեին խորհուրդների 2-րդ համագումարում ընդունած հռչակագրերը և լիովին ենթարկվեին Վ. Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարությանը։ Նրանք դատապարտում էին Անդրկովկասը հեղափոխական Ռուսաստանից անջատելու ծրագրերը¹¹²։ Երկրային կոմիտեն հնարավոր չէր համարում բուլշևիկների մասնակցությունը թե՛ ենթարկվող կառավարությանը, թե՛ տվյալ խորհրդակցությանը։ Հրապարակելով հռչակագիրը, Մ. Ցխակայան, Ֆ. Մախարաձեն և մյուս բուլշևիկները հեռացան նիստից։ Ֆ. Մախարաձեն նշում էր, որ «Անդրկովկասում տեղական իշխանության ստեղծումն ինքնախաբեություն է և երկու աթոռի նստել է նշանակում։ Քանի դեռ տեղական իշխանությունը չի հաստատված նոր կառավարության կողմից, այն չի կարող համարվել օրինական և իրավասու»¹¹³։ Բուլշևիկ Ֆ. Մախարաձեի ելույթը փաստում էր իշխանության համար մղվող անգիջում պայքարը թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Անդրկովկասում։ Պարզապես կեղծվում էր գլխավորը՝ բուլշևիկյան կառավարությունը օժտված չէր ոչ իրավասությամբ, ոչ էլ օրինականությամբ։

Հայ հեղափոխական Դաշնակցության անունից հանդես եկավ Հ. Օհանջանյանը։ Նա հայտարարում է, որ իշխանության կազմակերպման վերաբերյալ ներկայացված նախագիծը կարող է ընդունվել հետևյալ նախապայմաններով. 1) տեղական իշխանությունը մինչև Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները պետք է հենվի կովկասյան դեմոկրատիայի իրական ուժերի վրա, 2) Անդրկովկասի իշխանությունն իրավասու չէ զբաղվել Սահմանադիր ժողովի քննարկմանն առաջարկվող հարցերով, 3) երկրամասի բոլոր ազգությունները նոր կառավարության մեջ պետք է

¹¹¹ Տես նույն տեղում։

¹¹² Տես Кавказский Рабочий, 1917, 15 ноября, N 200.

¹¹³ Молот, 1917, 14 ноября.

ունենան իրենց ներկայացուցիչները¹¹⁴: «Հորիզոնի» խմբագրականը, հավանություն տալով Հ. Օհանջանյանի տեսակետներին, կուսակցության համար բավարար էր համարում այն հանգամանքը, որ ապագա անդրկովկասյան կառավարությունը լրջորեն հաշվի էր առնելու ազգային գործոնը, միաժամանակ հանդիմանելով, որ երբ, «նույն սկզբունքով, բայց ավելի արդար բաշխումով, կառավարական կազմ են առաջարկում ուրիշները (այսինքն՝ Ղազնակցությունը – Վ.Մ.), այդ համարվում է ազգայնական ու ոչ դեմոկրատիկ»¹¹⁵: Նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի չորս խոշոր ազգերից ռուսների, վրացիների ու հայերի ճնշող մեծամասնությունն արտահայտվում էր իրենց սոցիալիստական կազմակերպությունների միջոցով, Ղազնակցությունն առաջարկում էր նոր կառավարության կազմում ընդգրկել մենշևիկների, սոցիալիստ-հեղափոխականների, դաշնակցականների և մահմեդական ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին¹¹⁶:

Խորհրդակցության և նոր ձևավորվող անդրկովկասյան իշխանության նպատակներն ու քաղաքական միտումը բնութագրող նշանակալից գործոն էր նաև պատերազմում դաշնակից պետությունների՝ Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Անդրկովկասում նոր, հակա-խորհրդային կառավարության ստեղծման նախօրեին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի զինվորական, դիվանագիտական առաքելությունները փորձեցին ֆինանսական, քաղաքական ու բարոյական պատվար հանդիսանալ Անդրկովկասի ազգային դեմոկրատական ուժերի համար՝ բուլշևիզմի դեմ սղվող պայքարում: Այլ խնդիր է, թե երկրամասում ազգային հարցի սուր դրսևորումները և մեծ տերությունների շահերի բախումը ինչպես արտահայտվեցին Անդրկովկասի ժողովուրդների ու նրանց ղեկավարող քաղաքական ուժերի ռազմավարության ընտրության, բեկումնային պատմական փուլում կողմնորոշման հիմնահարցերում:

Դեռ նոյեմբերի 10-ին (23), խորհրդակցության նախորդ օրը, ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆ. Սմիթը պետքարտուղար Լանսինգին տեղեկացնում էր այն մասին, որ Անդրկովկասում ստեղծվում է մի կառավարություն, որը պատրաստ է միավորվելու «Հարավ-արևելյան ֆեդերացիային»՝ Կուբանի, Թերեքի և Դոնի պետական հակախորհրդային կազմավորումներին և հրաժարվում է հաշտություն կնքելուց: Անտանտի երկրներին մտահոգում էր երկու կենսական խնդիր, նախ՝ անմիջապես վերջ տալ խորհրդային կառավարությանը, կանխել «բուլշևիզմի վարակը» և, երկրորդ՝ շարունակել Ռուսաստանը շղթայված պահել իրենց հետ ընդդեմ գերմանական

¹¹⁴ Տես նույն տեղում:

¹¹⁵ Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

¹¹⁶ Տես նույն տեղում:

խմբավորման, ամեն գնով ձախողել սպասվող անջատ հաշտության կնքումը¹¹⁷:

Թիֆլիսի խորհրդակցության քննարկումներից հետո զեկուցող Դ. Դոնսկոյի առաջարկով միաձայն ընդունվեց հետևյալ բանաձևը.

1) այսուհետև, մինչև Անդրկովկասից ու Կովկասյան ռազմաճակատից Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրությունը, երկրամասի ղեկավարությունը հանձնել հասարակական անվտանգության կոմիտեին՝ (Հանրային Ապահովության կոմիտե) կազմված Անդրկովկասի պաշտոնական և ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից:

2) երկրամասում և ռազմաճակատում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ավարտին, ժամանակավոր իշխանության կազմի, բնույթի և լիազորությունների կազմակերպումը հանձնարարել ողջ քաղաքական և զինվորական բնակչության ընտրյալներին՝ հետևյալ պայմաններով.

ա) համառուսաստանյան դեմոկրատիայի հետ համատեղ տեղական քաղաքականության վարումը՝ համապատասխան խնդիրների լուծման ուղղությամբ,

բ) միմիայն տեղական, ընթացիկ հարցերի ինքնուրույն լուծում,

գ) երկրամասը հասցնել մինչ կենտրոնական, ճանաչված հեղափոխական-դեմոկրատական իշխանության ձևավորման պահը կամ համառուսաստանյան լիիրավ Սահմանադիր ժողովի բացմանը,

դ) գործունեության մեջ հենվել երկրամասային կամ տեղական բանվորական, զինվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների վրա»¹¹⁸.

Նոյեմբերի 12-ին (25) Ե. Գեգեչկորիի նախագահությամբ Թիֆլիսում կայացավ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի նիստը¹¹⁹, որն անդրկովկասյան կառավարության ստեղծման երկրորդ փուլն է հանդիսանում: Ներկա էին նաև Բաքվի մահմեդական պատվիրակությունը և Թերեք-Դաղստանի կառավարության ներկայացուցիչը: Վերջինիս զեկուցից հետո քննարկվեց Անդրկովկասի իշխանության կազմակերպման խնդիրը՝ նոյեմբերի 11-ի խորհրդակցության ընդունած բանաձևի շրջանակներում: Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից Ն. Ժորդանիան, ՀՀԴ կողմից՝ Խ. Կարճիկյանը, մահմեդական ազգային կազմակերպությունների անունից՝ Ս. Ջաֆարովը և սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից՝ աջ էսեռ Վլ. Գոբեշիան հայտարարեցին, որ իրենց կուսակցությունները սկզբունքորեն կողմնակից են Անդրկովկասի նոր կառավարություն ձևավորելու գաղափարին: Կովկասյան ռազմաճակատի կոմիսար Դ. Դոնսկո-

¹¹⁷ Տե՛ս Մ. Աբրահամյան, նշված աշխատությունը, էջ 302:

¹¹⁸ Документы и материалы..., с. 6-7.

¹¹⁹ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

յը հայտարարեց, որ իր պաշտոնը հանձնում է նոր իշխանությանը¹²⁰, մինչդեռ գերագույն զլխավոր հրամանատարի շտաբի կոմիսար Ստանկևիչից Դ. Դոնսկոյը ստացել էր հրահանգ՝ հնարավորության դեպքում մնալ իրենց պաշտոններում և հաղորդագրություններ ուղարկել բանակի տրամադրությունների վերաբերյալ¹²¹:

Դրան հաջորդում է կառավարության ստեղծման երրորդ՝ թերևս վճռական փուլը, երբ լուծվելու էր նոր իշխանության մեջ կուսակցությունների ներկայացուցչության, դրա թվաքանակի խնդիրը: Առաջին հայացքից պարզ, թվաքանական հարցը ենթատեքստում ամփոփում էր ամենալուրջ քաղաքական առճակատման դրսևորումը, որը մինչև 1918 թ. անկախացման փուլը թելադրելու էր գրեթե ողջ ռազմա-քաղաքական զարգացումների համակարգն Անդրկովկասում և կովկասյան ռազմաճակատում: Նախ՝ առաջարկն արվեց վրացական մենշևիկների նախաձեռնությամբ: Ն. Ժորդանիան ս.-դ. կողմից առաջարկեց իշխանության հետևյալ կազմը. 3 ս.-դ. մենշևիկ, 2 տեռ, 3 դաշնակցական, 1 սոցիալիստ-ֆեդերալիստ, 4 մահմեդական, որոնցից 1-ը՝ ս.-դ., 1-ը՝ տեռ և 1-ը՝ բուլշևիկ: Հենվելով խորհրդակցության ժամանակ Հ. Օհանջանյանի հայտնած նախապայմանների վրա, դաշնակցական Ս. Վրացյանը կրկին շեշտելով երկրամասի իրական քաղաքական ուժերի համեմատական ներկայացուցչական սկզբունքը՝ առաջարկում էր հետևյալ համակարգը. կառավարություն կազմել 9 հոգուց – 3 ս.-դ., 2 տեռ, 2 դաշնակցական, 2 մահմեդական, երեք սոցիալ-դեմոկրատներից մեկը պետք է թաթար լիներ:

Նա գտնում էր, որ այդպես՝ ելնելով կուսակցական սկզբունքից, լուծված կլինի նաև ազգային ներկայացուցչության հիմնահարցը: Վիճաբանություններից հետո, որին մասնակցեցին Ն. Ժորդանիան, Ե. Գեգեչկորին, Ն. Ռամիշվիլին, Շ. Ալեքսես-Մեսխիևը, Խ. Կարճիկյանը և ուրիշներ, ծայրերի մեծամասնությամբ հաղթեցին վրացական մենշևիկները և նրանց առաջարկը¹²²: Ելնելով իրենց իսկ՝ դաշնակցականների առավել համեստ, տվյալ դեպքում ոչ եսակենտրոն սկզբունքից և ազգային գործոնի հավասարակշռության մեկնակետից, կարելի է եզրակացնել, որ պակասեցնելով ՀՀԴ մեկ տեղը, Դաշնակցությունը փաստորեն կրճատում էր մահմեդականների երկու տեղ՝ առավելությունն օբյեկտիվորեն զիջելով վրացական մենշևիկին:

Այս նիստում որոշվեց նաև կառավարության բաժանմունքների կազմը, ինչպես և նոր իշխանության անվանումը, այն է՝ Անդրկովկասյան

¹²⁰ Տե՛ս Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917, 15 նոյեմբերի, թիվ 35:

¹²¹ Տե՛ս Молот, 1917, 16 ноября, N 36:

¹²² Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

կոմիսարիատ¹²³: Պաշտոնական «Республика» թերթը նշում էր «Անդր-կովկասյան ժամանակավոր կոմիսարիատ» անվանումը¹²⁴:

Հասարակական անվտանգության կոմիտեի ևս մի նիստ կայացավ նոյեմբերի 13-ին (26), արդեն առանց բուլշևիկների մասնակցության: Որոշվեց կազմակերպել Անդրկովկասյան կոմիսարիատ` սոցիալիստական կուսակցությունները ներկայացնող 12 անդամներից: Նոր իշխանության ազգային ներկայացուցչությունը այսպիսին էր` 3-ական հայ և վրացի, 2 ռուս, 4 մահմեդական¹²⁵:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 10-14-ի ընթացքում, Թիֆլիսում կայացավ Անդրկովկասյան նոր կառավարության ձևավորման գործընթացը, որը Բաքվի զարգացումներից հետո, հատկապես, արագացվեց երկրամասի քաղաքական կենտրոնում:

Ակնհայտ է, որ վրացական մենշևիկների նկատելի ազդեցության և ճնշման պայմաններում բուլշևիկյան հեղաշրջումն օգտագործվեց որպես հարմար առիթ` Ռուսաստանից անկախ կառավարություն ունենալու հարցում: Թեև շեշտվում էր վերջինիս ժամանակավոր, երկրորդական բնույթը, սակայն, Թիֆլիսի խորհրդակցության ընթացքը, ելույթների տրամաբանությունը հուշում էին բոլորովին այլ բան: Փաստորեն այն ինչ չէր ստեղծվել և իրականացվել Փետրվարյան հեղափոխությանը, երբ Օզակոմը հանդես էր եկել որպես կենտրոնական իշխանության կցորդ և որոշումներ կատարող, իրագործվում էր այժմ: Անկախ Անդրկովկաս ունենալու գաթակղիչ հեռանկարը թեև ոչ բացահայտ, հաճախ տազնապով ու վախվորած, և ոչ միայն բուլշևիզմի դեմ փայփայում էին նաև այս գործընթացում երկրորդ պլանի վրա հանդես եկող Ղաշնակցությունը, մահմեդական կազմակերպությունները:

Այնուհետև ընթացավ կառավարության ձևավորման բուն գործընթացը:

Նոյեմբերի 15-ին (28) Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի` Օզակոմի նիստը, լսելով երկրամասային բարձրագույն իշխանության կազմակերպման հարցը` Պետրոգրադի և ժամանակավոր կառավարության հետ հաղորդակցության ընդմիջման հետևանքով, որոշեց. «Նկատի ունենալով քաղաքական մոմենտի արտակարգ հանգամանքները, Ռուսաստանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունը, որը Օզակոմի ներկա կազմի լիազորողն է և նկատի առնելով Անդրկովկասում նոր երկրամասային իշխանության ձևավորումը, մենք Անդրկովկասի հատուկ կո-

¹²³ Տես նույն տեղում:

¹²⁴ Республика, Тифлис, 1917, 15 ноября, N 107.

¹²⁵ Տես Молот, 1917, 16 ноября, N 36.

միտեի անդամներս որոշեցինք վայր դնել մեր լիազորությունները. Օգակոմի անդամներ Ա. Չխենկելի, Մ. Պապաջանյան, Մ. Ջաֆարով»¹²⁶:

Նույն օրը, նոյեմբերի 15-ին, արդեն իրենց պաշտոններում նորանշանակ նախագահն ու կոմիսարները, լսելով Օգակոմի անդամների հրաժարականը՝ որոշեցին.

1) «Օգակոմի անդամների որոշումը՝ լիազորությունները վայր դնելու կապակցությամբ՝ ընդունել ի գիտություն,

2) հրապարակել հրաման՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորման և նրա վրա կառավարական իշխանության ողջ պատասխանատվությունը դնելու մասին,

3) երկրամասային բարձրագույն իշխանության վերակազմության վերաբերյալ Անդրկովկասի բնակչությանն ուղղված հռչակագրի մասին,

4) ընդունել առաջարկ ս.-դ. բոլշևիկյան կուսակցության տեղական բաժանմունքին՝ նոր երկրամասային բարձրագույն իշխանության ձևավորման մասին տեղեկացնելու վերաբերյալ, նախագահը հայտարարեց, որ Յասարակական անվտանգության երկրամասային կոմիտեն նախօրոք տեղեկացրել է կուսակցությանն այդ մասին, բայց պատասխան չի ստացել:

5) Անդրկովկասյան կոմիսարիատի աշխատանքի տեխնիկական պայմանների մասին»¹²⁷:

Նույն նիստում հաստատվեց նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից իշխանությունը ստանձնելու վերաբերյալ հրամանը. «նկատի ունենալով քաղաքական պահի արտակարգ հանգամանքները և կենտրոնական համապետական իշխանության բացակայությունը, սույն օրը, մենք ներքոստորագրյալ՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամներս ստանձնեցինք մեր պարտականություններն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, ընդունելով Անդրկովկասյան երկրամասի սահմաններում կառավարական ողջ իշխանությունը, բոլոր կառավարական հաստատությունների և Անդրկովկասի պաշտոնատար անձանց անմիջական ենթակայությամբ:

Ստորագրել են.

Կոմիսարիատի նախագահ, Աշխատանքի գծով և Արտաքին հարաբերությունների նախարարության կոմիսար - Ե. Պեգեչկորի

Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար - Ա. Չխենկելի

Ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար - Դ. Դոնսկոյ

Ֆինանսների նախարարության գծով կոմիսար - Խ. Կարճիկյան

¹²⁶ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 15, л. 3.

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 116, ք. 11:

ժողովրդական լուսավորության նախարարության գծով կոմիսար – Ֆ. Խան-Խոյսկի

Արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար – Շ. Ալեքսեն-Մեսխիս

Առևտրի և արդյունաբերության նախարարության գծով կոմիսար – Մ. Ջաֆարով

Հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար – Խ.-բ. Մելիք- Ասլանով

Հողագործության նախարարության գծով կոմիսար - Ա. Ներուչև

Պարենավորման նախարարության գծով կոմիսար - Գ. Տեր-Ղազարյան

Խնամատարության նախարարության գծով կոմիսար – Հ. Օհանջանյան

Պետական վերահսկողության գծով կոմիսար – Խ.-բ. Խաս-Մամեդով»¹²⁸։

Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստերի մատյանում պարունակվող արխիվային նյութը որոշակի և ուշագրավ պարզաբանումներ է մտցնում մինչ այսօր անհայտ մանրամասների վերաբերյալ։

Այսպես, Շ. Ալեքսեն-Մեսխիսի կողմից բարձրացված հարցադրումից հետո միայն, արտաքին գործերի և սահմանային հարաբերությունների գծով հատուկ կոմիսարի պաշտոնը ևս տրվում է մենշևիկ Ե. Գեգեչկորիին։ Կոմիսարիատի անդամների միջև բաժանվում է նաև կրոնական ուղղությունների հոգևոր գործերի տնօրինումը, ուղղափառ (ռուսական) – Ա. Ներուչևին, ուղղափառ (վրացական) – Շ. Ալեքսեն-Մեսխիսին, հայ – Գրիգորյան և հայ կաթոլիկ – Հ. Օհանջանյանին, մահմեդական – Խ.-բ. Խաս-Մամեդովին։ Ըստ հայեցողության նշանակվելու էր նաև Կոմիսարիատի նախագահի տեղակալի պաշտոնը¹²⁹։

Նախարարական պորտֆելների բաժանման ժամանակ տարածայնություններ առաջացան հողագործության (երկրագործության) կոմիսարի շուրջ. պայքարն ընթանում էր մենշևիկների և էսեռների միջև։ Պաշտակացությունը և թաթարական խմբակցությունն իրենց քվեն տվեցին էսեռ Ա. Ներուչևին, իսկ էսեռներն ու մենշևիկները ձեռնպահ մնացին։ Պաշտակացության համար տարօրինակ էր թվում, որ հողի սոցիալիզացիայի ծրագրի կողմնակից վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստները պաշտպանում էին մենշևիկների թեկնածությունը։ Սկզբում մենշևիկների թեկնածուն Գ.

¹²⁸ Լույն տեղում, փ. 1, օր. 2, Ժ. 116, Լ. 12 (նաև Документы и материалы, с. 7-8).

¹²⁹ Տես նույն տեղում, Լ. 13.

Տեր-Պազարյանն էր. այնուհետև, վերջինիս հրաժարականից հետո՝ Ե. Պեգեչկորին, և վերջապես, ընտրվեց Ս. Ներուչևը¹³⁰: Ավելացնենք, որ դեկտեմբերի 4-ին (16) Հողագործության նախարարության գծով կոմիսարի տեղակալներից մեկը նշանակվում է Ավ. Շահխաթունյանը, իսկ ներքին գործերի՝ Ա. Երզնկյանը¹³¹:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Օզակոմի անդամներից միայն կաղեոտ Միքայել Պապաջանյանն էր, որ նորաստեղծ կառավարության մեջ չստացավ պաշտոն, չնայած Ռուսաստանում և Անդրկովկասում լայն հեղինակություն էր վայելում: Փետրվարյան հեղափոխության բովով անցած Ս. Պապաջանյանն իր կենսագրությանն ավելացրել էր ակտիվ և բազմաբնույթ քաղաքական փորձ, իսկ այժմ դուրս էր մղվում մեծ քաղաքականությունից:

Անկուսակցական «Վան-Տոսպ» շաբաթաթերթը, որն իր զուսպ ու կշռադատված հրապարակումներով աչքի էր ընկել հատկապես ցարիզմի անկումից հետո, այժմ Ս. Պապաջանյանի քաղաքական մեկուսացման խնդիրը, դարձյալ առանց ընդգծված քաղաքական ենթատեքստի, հրամցնում էր հայ հասարակությանը, միաժամանակ արդիական դասեր տալիս:

«Պապաջանեանը ունի լայնամտութիւն և հանդարտ ջիղեր, – գրում էր «Վան-Տոսպը», – նա այն դիրագրգիռ անհատներից չէ, որ ամեն բանի յարմար են, բացի հասարակական պաշտոններից և մանաւանդ կովկասեան իրականութեան նման միջցեղային ատելութիւններով և դաւադրութիւններով կնճռոտուած յարաբերութիւնների մէջ: Պապաջանեանը վայելել է և վայելում է իր օտարացեղ պաշտօնակիցների յարգանքը, կարողացել է նրանց հետ պաշտօնավարել ամիսներով և վարել ամենաջղայնացնող բանակցութիւններ, առանց իր սառնարիւնութիւնը կորցնելու և վիատուելու: *Այդ տիպը հազուադիւտ է մեր մէջ. մենք ունենք յեղափոխականներ և հրապարակախօսներ, բայց չունինք պետական գործիչներ, դա՛ իհարկէ հետեւեանք է մեր երկարատեւ քաղաքական իրաւագրկութեան, բայց դա մի պակաս է, որի ծանրութիւնը զգացել ենք անցեալում և պիտի զգանք ներկայում և մօտ ապագայում* (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.): Եթե մեզ վիճակուեց մի աւելի կամ նուազ ընդարձակ ձև Կովկասում կամ թիրքական Հայաստանում, մենք ամեն բանից առաջ պիտի զգանք բարձր և միջին պաշտօնեաների յուսահատեցնող սով»¹³²: Բարձր էին գնահատվում Ս. Պապաջանյանի վերկուսակցական, սոսկ ապագային

¹³⁰ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 16 նոյեմբերի, թիվ 245:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, 8 դեկտեմբերի, թիվ 258:

¹³² Վան-Տոսպ, Թիֆլիս, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

սյաշտոնյայի դիրքից վեր կանգնած համազգային գործչի առավելությունը, այն կարևոր հանգամանքը, որ վերջինս լինելով կաղետական տիպի ազգային Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ, սերտորեն համագործակցում էր այլ կուսակցությունների հետ, իր օգնական էր նշանակել, օրինակ դաշնակցական Տ. Բեկզադյանին:

Ս. Պապաջանյանի ընդգրկումը նոր կառավարության մեջ անծնական, եզակի խնդիր չէր: Հարցն առավել քան խորքային է, հեռուն գնացող և ունի, ինչպես տեսանք նախապատմություն:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատում չընդգրկվեցին ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական բուրժուազիայի և մտավորականության շերտերի շահերն արտահայտող ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Հայ իրականության պարագայում դա վերածվեց լուրջ և ճակատագրական նշանակություն ունեցող ՀՀԴ-ՀԺԿ կուսակցությունների առճակատմանը, ինչը 1918-1920 թթ. ընթացքում, ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Հայկական հարցի միջազգային ատյաններում խաղաց իր որոշակի բացասական դերը:

Թիֆլիսի հայտնի խորհրդակցության նոյեմբերի 13-ի նիստում ՀԺԿ կենտրոնական կոմիտեի լիազոր ներկայացուցիչը առաջարկում էր իրենց կուսակցության թեկնածուներից մեկին ներառել նոր կառավարության կազմում: Նման դիմումով հանդես եկավ և վրացական Ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը: Երկուսի դիմումներն էլ մերժվում են¹³³:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը «Մշակում» զետեղված «Երկրային կառավարութունը» խմբագրականում քննադատության էր ենթարկում նոր իշխանության կազմը, ոչ ուղիղ, բայց դիպուկ ու հեռահար հարված էր հասցնում Անդրկովկասում սոցիալիստական կուսակցությունների բլուկ ստեղծելու վրացական մենշևիզմի և նրան առայժմ չընդդիմացող Դաշնակցության համաձայնությանն՝ այն իմաստով, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի մոդայիկ քողի տակ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում գերիշխող երկու փաստորեն ազգային կուսակցությունները լուր համաձայնության էին եկել՝ այլ ազգային ուժերին իշխանությունից հեռացնելու, ապագա անկախությունը միանձնյա ղեկավարելու հարցում: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուղղված նախագահ Ե. Գեգեչկորիին. «Անդրկովկասի երկրամասի ժամանակավոր կառավարման համար ենթադրվում էր ձևավորել իշխանություն՝ հեղինակավոր, որը կարող է հենվել բնակչության համակրանքի և աջակցության վրա: Մինչդեռ հասարակական անվտանգության կոմիտեն կազմակերպելով այդ իշխանությունը հարմար գտավ այն տրամադրել սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչ

¹³³ Ст в Республика, 1917, 15 ноября.

ներին և չորս տեղ հատկացրեց մահմեդականներին, որոնցից երկուսը պետք է լինեն էսեռ, երկուսը՝ մենշևիկ: ՅԺԿ կենտրոնական կոմիտեն գտնում է, որ այդ իշխանությունը չի կարող լիարժեք կերպով հույս դնել ամբողջ բնակչության աջակցության վրա»¹³⁴: ՅԺԿ դա հիմնավորում էր նախ՝ Անդրկովկասի բնակչության սոցիալական, ազգային կազմով, այն դեպքում, երբ սոցիալիստական կուսակցությունները տարբեր ազգերի միջավայրում չէին արտացոլում սոցիալական բոլոր շերտերը: Յուրաքանչյուր ազգում կան ազդեցիկ ոչ սոցիալիստական, այլ ժողովրդական քաղաքական կուսակցություններ, որոնք էական համակրանք են վայելում հասարակություններում: Այս իրավիճակը, մասնավորապես, հայ հասարակությանն էր վերաբերում: Իրավացիորեն շեշտվում էր նաև քաղաքականության անհետևողականությունը, երբ թեև որոշվել էր կառավարությունը ձևավորել սոցիալիստական կուսակցությունների պատկանելիության սկզբունքով, սակայն մահմեդական չորս անդամներից միայն երկուսի նկատմամբ էր այն պարտադիր համարվում¹³⁵:

«Մշակի» խմբագիր, ՅԺԿ ղեկավար գործիչներից Համբարձում Առաքելյանը որոշումը համարում էր քաղաքական անհեռատեսություն, տհասություն: Երկրամասի կառավարումից դուրս թողնել առևտրա-արդյունաբերական խավը և թույլ տալ բուլշևիկներին, որոնք ներկայումս ամենահակահեղափոխական գործն են կատարում և դեպի կործանում են տանում երկիրը, մասնակցելու երկրի կառավարմանը միայն նրա համար, որ նրանք «սոցիալիստներ» են, նշանակում է չմբռնել հայրենիքի շահն ու օգուտը¹³⁶: Միաժամանակ իշխանությունից մեկուսացնել ժողովրդավար կադետներին, որոնք ներկայացնում էին մտավոր, քաղաքական և բարոյական մեծ ուժ, նշանակում էր, որ խորհրդակցության մասնակիցները կամ շատ շուտ մոռացել էին, որ Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխության իրականացողները գլխավորապես կադետներն էին, ի դեմս «պրոգրեսիվ բլոկի» կամ էլ պարզապես հարմար քաղաքական իրավիճակից օգտվելով, վերջապես հեռացնում էին մեծ քաղաքականությունից մրցակից ազդեցիկ քաղաքական ուժին: Տվյալ դեպքում, Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատիան, սոցիալիստական աջ կուսակցությունները, վրացական մենշևիկների հետևողական թելադրանքով, ոչ պակաս կարճամիտ և բուլշևիկանետ քաղաքական մարտավարություն էին ընտրում, դրանով ավելի ուժեղացնելով բուլշևիզմի դիրքերը և մոտ ապագայում հնարավորություն տալով նրանց ցրելու Սահմանադիր ժողովը: Անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ քաղաքական իրավիճակում բուրժուազիայի կշիռը թե՛ կենտրոնում, թե՛ Անդրկովկասում ինչ բեկում

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁵ Տե՛ս Մշակ, 1917, 15 նոյեմբերի, թիվ 243:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

կարող էր առաջացնել իշխանության հիմնահարցի նոր զարգացումներում, միևնույն է, հենց սկզբից, Կոմիսարիատը անհեռատես ուղի ընտրեց համակովկասյան հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարման հիմնահարցում: «Այդպիսի անարդար և անտակտ քայլերը չեն կարող մեծ վստահություն առաջ բերել դեպի այն մարմինները, — եզրակացնում էր Գ. Առաքելյանը, — որոնք իրենց հայտարարում են ժողովրդական շահերի պաշտպան»¹³⁷:

Անմիջական արծազանքը եղավ այն, որ նոյեմբերի 16-ին (29), երբ Ե. Գեգեչկորիի կողմից առաջարկ արվեց ողջունել Անդրկովկասի նոր կառավարությանը, կաղետները, Հայ ժողովրդական կուսակցությունը և բուլշևիկները կանգնեցին քաղաքական նույն հարթության վրա ու իրենց դիրքերից նկատեցին, որ «ողջունելու ոչինչ չկայ, որովհետև այդ կառավարությունը կազմված է միակողմանի, ոչ արդարացի սկզբունքով»¹³⁸. Նույն օրը Անդրկովկասի կոմիսարիատին ողջունելու առաջարկով է համոզես գալիս Թիֆլիսի քաղաքային Դուման էսեռ Դ. Սերխեյովի նախագահությամբ: Վերջինիս առաջարկությանը դեմ են արտահայտվում երկրամասի քաղաքական ասպարեզի հակադիր բևեռներում կանգնած կուսակցությունների ներկայացուցիչները՝ բուլշևիկ Ֆ. Մախաթաձեն մի կողմից և կաղետ Սեմյոնովն ու ԴԺԿ անդամ Ս. Հարությունյանը՝ մյուս կողմից: Նրանք բողոքում էին, որ նոր անդրկովկասյան իշխանությունը ձևավորվել է դեմոկրատիայի ոչ բոլոր անդամներից, տվյալ դեպքում առանց ռուսական կաղետական, Հայ ժողովրդական և չքացական Ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների մասնակցության:

Մենշևիկ Ն. Ռամիշվիլին Կոմիսարիատի «սոցիալիստական» կազմի ընտրությունը հիմնավորում էր նրանով, որ ներկայացուցչությունն ընտրվել է «կենդանի մնացած» կուսակցությունների կողմից, ետևից գնում է Կովկասի դեմոկրատիայի մեծ մասը, որն իր գործողություններով պատասխանատու էր երկրամասային կենտրոնի առջև: Թիֆլիսի Քաղաքային Դուման, ձայների մեծամասնությամբ որոշում է ողջունել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, դիմելով երկրամասի բոլոր քաղաքացիներին միանալու իրենց նախաձեռնությանը¹³⁹:

Ժողովրդականների կարծիքով Կոմիսարիատին ողջունելը վաղաժամ էր, քանի որ այն չէր բխում կենտրոնական կառավարությունից, ինչպես Օզակոմն էր, որի անդամները նշանակվել էին Պետական Դումայի

¹³⁷ Տես նույն տեղում:

¹³⁸ Տես նույն տեղում, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

¹³⁹ Տես *Молот*, 1917, 18 ноября, N 38:

գործադիր մարմնի՝ այդպիսով և ամբողջ Ռուսաստանի կողմից ճանաչված օրինական իշխանության կողմից: Նրանք ընդունում էին, որ Ռուսաստանը չունի օրինական կենտրոնական կառավարություն, բայց միևնույն ժամանակ Կոմիսարիատի իրավական և բարոյական հիմքն անկայուն էին համարում, քանի որ վերջինս կազմավորվել էր միայն տեղական քաղաքական կազմակերպություններից նշանակված անձանց միջոցով: Կոմիսարիատի ղեկին կանգնած գործիչները մեղադրվում էին անսկզբունքայնության մեջ նաև այն հարցում, որ եթե կառավարության կորիզը պետք է կազմեն հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունները, ապա ինչո՞ւ այդ դեպքում խոշոր կալվածատիրության և բուրժուազիայի ներկայացուցիչ Ֆ. Խան-Նոյսկին նշանակվում է լուսավորության կոմիսարի պաշտոնում: Հիմնավորված տազնապ և ապագայի նկատմամբ անորոշությունն է արտացոլված Հ. Առաքելյանի այն գլխավոր մտավախության մեջ, երբ անիրական էր համարվում կոմիսարներին «Республика» թերթի կողմից նախարար կոչել Անդրկովկասում, որն իրեն անջատ չէր հռչակել համառուսաստանյան պետությունից¹⁴⁰: Նույն օրերին իրեն կարծես կրկին անգամ համոզում և հանգստացնում էր ՀՀԴ-ը, որ Կոմիսարիատի նպատակը սեպարատիզմը չէ, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելը չէ¹⁴¹:

Կուսակցությունը թիֆլիսի իր մամուլի օրգաններում հանդես էր գալիս բազմաթիվ վերլուծական հոդվածներով, որտեղ դրսևորվում էր ՀՀԴ սկզբնական վերաբերմունքը Կոմիսարիատի հանդեպ: Ղաշնակցության համար հատկապես կարևորվում էր հին և նոր երկրամասային կառավարությունների համեմատական զնահատականը:

ՀՀԴ թեև իրավամբ նշում էր, որ Կոմիսարիատի ստեղծումը զուգահեռաբան էր Օզակոմի վերակազմության պահանջին, սակայն միտումնավոր անտեսվում էր գլխավորը, այն է՝ եթե ժամանակավոր կառավարության կողմից Հատուկ կոմիտեի վերակազմությունը հանգեցնելու էր Անդրկովկասի ուղղակի ենթարկմանը Պետրոգրադին՝ նախկին փոխարքաների կարգավիճակի մակարդակով, ապա բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ձևավորված Կոմիսարիատը, երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու ռազմավարություն էր որդեգրել: Ղաշնակցությունն առավելություն էր համարում Կոմիսարիատի կազմը, հատկապես այն, որ վերջինս ձևավորվել էր անդրկովկասյան ազգերի և կուսակցությունների համաձայնությամբ, այսինքն՝ բխում էր ոչ թե կենտրոնից, այլ Կովկասից. դրանով ավելի է ամրապնդվում Ռուսաստանից անջատման թեզը:

¹⁴⁰ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 21 նոյեմբերի, թիվ 249:

¹⁴¹ Տե՛ս Գեորգ Ղարաջեան (Ս. Տ. Արկունէդ) Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թ-ին, Թիֆլիս, 1919, էջ 18, նաև Մշակ, 1917, 29 դեկտեմբերի, թիվ 274:

Հասկանալի է, որ ՀԴԴ հպարտությամբ արձանագրում էր իր երկու կոմիսարների մոտքը կառավարություն, նշելով վերջինիս ընկերվարական գերակշռությունը՝ նախորդ չափավոր տարրերի համեմատ: Եթե հին կառավարության մեջ ազգերը հավասարաչափ էին ներկայացված, ապա նոր կազմում գերակշռում էին մահմեդականները՝ ի հաշիվ ռուսների. ևս մեկ հիմնավորում Ռուսաստանից հեռանալու ճանապարհին: Նոր կառավարությունն ըստ ՀԴԴ հենվում էր անդրկովկասյան ազգերի և ազդեցիկ կուսակցությունների վրա, մինչդեռ հինը ղեկավարվում էր կենտրոնական իշխանության կողմից, «նոր կառավարութեան հայ անդամներից երկուսը յենտան են հայ ժողովրդի մեծամասնութեան վրայ, մինչ դեռ հին կառավարութեան հայ անդամը նեցուկ ունէր մի փոքրաթիւ խաւ մեր ժողովուրդի մէջ»¹⁴²:

Կուսակցությունը նոր կառավարության կազմը համարում էր «արդիւնք շատ բազմատեսակ ու նրբին հաշւառումների. ամբողջ կազմը մի մարմնացած լարում է և ուժերի ձիգ համադրութիւն, որ պայթելու է առաջին իսկ գորեղ ցնցումից: Մի յախտն քայլ, մի անգոյշ խօսք, մի թաքուն ակնարկ բաւական է, որ ուժերն իրար բաղխւին և կառավարական շէնքի տեղ ունենանք մի ւերակ»¹⁴³:

Իսկ այդպիսի տագնապն, իրական անհանգստություն էր առաջացնում, այլապես չէր լինի և դաշնակցական Գ. Խատիսյանի (Ալ. Խատիսյանի եղբայրը – Վ. Մ.) հարցումը ՈՍԴԲ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի վարչությանը, թե արդյո՞ք ճշմարտությանը համապատասխանում է իբր, վերջինիս կողմից Թիֆլիսում տարածված թռուցիկը այն մասին, որ Դաշնակցությունը, վրաց ֆեդերալիստները, հայ կադետները, մուսավաթը պատրաստում են մեկը մյուսի դեմ ուղղված հարձակումներ¹⁴⁴:

Մի խոսքով, քաջ գիտակցելով և՛ Անդրկովկասի ազգերի և՛ նրանց կուսակցությունների միջև եղած սուր հակասությունները, հայկական ազգային-դեմոկրատական ազդեցիկ և հեղինակավոր կուսակցությունը նոր իրադրության մեջ, առայժմ դեռ առանց Օսմանյան թուրքիայի ակտիվ միջամտության, հույսեր ուներ, թե բոլշևիզմի դեմ հեշտությամբ ձևավորվող անդրկովկասյան քաղաքական ուժերի «դաշինքը» հարատելու է, երկրամասը հասցնելու է Սահմանադիր ժողովի բաղձալի հանգրվանին, ուստի և որպես Անդրկովկասի դեմոկրատիայի մեծամասնության շահերի արտահայտիչ՝ ողջունում էր Անդրկովկասի կոմիսարիատի ստեղծումը: Հիմնականում վրացական մենշևիկների քաղաքա-

¹⁴² Տես Ազատամարտ, 1917, 19 (ոյեմբերի, թիվ 38):

¹⁴³ Տես նույն տեղում:

¹⁴⁴ Տես Молот, 1917, 14 ноября, N 34.

կանոթյանը հետևելով, ՀՀԴ գործնականում աջակցում էր Ռուսաստանից երկրամասի անջատմանը:

Ինչ վերաբերում էր Կոմիսարիատի անվանը, ապա այն անմիջապես հեզմանքի ու ծաղրի արժանացավ թե՛ հայ մենշևիկների և թե՛ Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից, թե «Օգակոմի փոխարեն հանդես եկաւ Ջակօմը»¹⁴⁵, այսինքն՝ նույնացվում էին անդրկովկասյան երկու բոլորովին տարբեր կառավարությունների նպատակներն ու գործելաոճը:

Հետևեց, իհարկե, Կովկասի թիվ մեկ բուլշևիկ Ստ. Շահումյանի արձագանքը՝ «Նոր իշխանության կազմակերպումը Կովկասում» հոդվածով: Ստ. Շահումյանը նոր իշխանության համար բնորոշ էր համարում այն, որ վերջինս խուսափում է հեղափոխության դրած արմատական հարցին պատասխանելուց՝ ճանաչում է արդյոք Կովկասը Լենինի նոր կառավարությունը, թե՞ պատերազմ է հայտարարում նրան: Այդ հարցին պատասխանելու փոխարեն, — գրում էր Ստ. Շահումյանը, — կովկասյան նոր կառավարությունը որոշում է փաստորեն անջատվել Ռուսաստանից և ավտոնոմ Անդրկովկաս ստեղծել: Դեռ բոլորովին վերջերս Պետրոգրադի դեմոկրատական խորհրդակցությունում կովկասյան մենշևիկների ներկայացուցիչները հանդիսավոր կերպով և ինքնաբավական հայտարարում էին, թե իրենք ոչ մի ավտոնոմիական ձգտում չունեն և իրենց ամբողջ ուժերը դնում են Ռուսաստանի դեմոկրատիայի տրամադրության տակ: Խորհրդակցությունը օվացիա է սարքում մենշևիկ հոետորներին և նրանց որպես օրինակ է ցույց տալիս «դավաճան» ուկրաինացիներին ու ֆինլանդացիներին: Քանի դեռ Չխեիժեն ու Ծերեթելին իշխանության տեր էին Ռուսաստանում, կովկասյան մենշևիկները ավտոնոմիստներ չէին: Այժմ, երբ նրանք արդեն վնդված են Պետրոգրադից, կովկասյան մենշևիկները միանգամից մոռացան «ընդհանուր հայրենիքի» հանդեպ իրենց հավատարմության մասին և փաստորեն Անդրկովկասի ավտոնոմիա հայտարարեցին»¹⁴⁶: Մի կողմ թողնելով կուսակցական բնական անհանդուրժողականությունը, հարկ ենք համարում Ստ. Շահումյանի միջոցով մեկ անգամ ևս ընդգծել վրացական մենշևիկների որդեգրած քաղաքականությունը, որն ի տարբերություն ՀՀԴ և մահմեդական կուսակցությունների, հետևողական էր, ծրագրված և ոչ դեպքերով ու իրադարձություններով թելադրված: Այդ մասին են վկայում վրացական մենշևիկների նախահոկտեմբերյան քայլերը:

Նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, ինֆանտերիայի գեներալ Ս. Պրժևալսկին

¹⁴⁵ Տես՝ Սշակ, 1917, 29 դեկտեմբերի, թիվ 274:

¹⁴⁶ Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 41:

Թիֆլիսից հանդես եկավ հրամանով, որտեղ նա «ամբողջությամբ պաշտպանում և ողջունում էր այդ իշխանությունը, քանի որ այն չի հետապնդում Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանյան հանրապետությունից, այլ ստեղծվել է ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև ի բարօրություն Անդրկովկասի բոլոր ազգերի ու դավանանքների, Կովկասյան ռազմաճակատի»¹⁴⁷:

Արևմտահայության շահերի պաշտպան «Հայաստան» թերթը ողջունում էր «Կովկասեան տէնոքրաթիք իշխանութիւնը», գտնելով, որ «պատմական ապացուցուած ճշմարտութիւն է, որ տեղական հեղինակութիւններ աւելի իմաստոյն կերպով կրնան առաջնորդել տեղական քաղաքական նատուղեկը քան արտաքոյ հեղինակութիւններ: Այս որոշմամբ Կովկասը, առժամապէս կը ձգուի իր բաղդին, իր իմաստութեան, իր խոր հասկացողութեան: Կովկասեան իշխանութեան ստեղծումով թո՛ւր կը կանգնեցուի մայրաքաղաքի Կովկասի քաղաքականութեան համար ոչ համապատասխան հասարակական ակիքի առջև և կովկասեան ազգերը աւելի մօտիկ իրենց հայրենիքի իրականութեան՝ աւելի բարերար քաղաքականութիւն կը մշակեն»¹⁴⁸: Որպես կենտրոնական հիմնահարց բարձրացվում էր, իհարկե, Կովկասյան ռազմաճակատի, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայաստանի պաշտպանության խնդիրը, որպես Անդրկովկասի ժողովուրդների ֆիզիկական գոյության և ներքին բազմաբնույթ հարցերի գլխավոր և առաջնահերթ երաշխիքը¹⁴⁹:

Այսպիսով, բուլղարական հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի հեղափոխական-դեմոկրատական կենտրոնների, հեղափոխական-սոցիալիստական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների, Կովկասյան բանակի հրամանատարության մոտ բարձրացավ տեղական նոր՝ Պետրոգրադի բուլղարական կառավարությունը չճանաչող իշխանության կազմակերպման հիմնահարցը, որը գերնպատակ ուներ՝ Անդրկովկասը զերծ պահել բուլղարից:

Պայքարը միատարր չէր, երկրամասի երկու քաղաքական կենտրոնները՝ Թիֆլիսն ու Բաքուն դարձան իշխանությունը գրավելու այլընտրանքային բևեռներն Անդրկովկասում:

Իշխանության համար անգիջում առճակատման սկզբնական փուլում պայքարն ընթացավ Թիֆլիսում՝ վրացական մենշևիկների գլխավորությամբ Կովկասյան բանակի բուլղարացող զորամասերի ներուժը փոշիացնելու, բուլղարիկներին պառակտելու և հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների հակաբուլղարական ճակատ ստեղծելու ճանապարհով, իսկ Բաքվում՝ ընդհակառակը, ազդեցիկ բուլղար գործիչներ

¹⁴⁷ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1838, оп. 1, д. 33, л. 2.

¹⁴⁸ Տե՛ս Հայաստան, 1917, 19 նոյեմբերի, թիվ 159:

¹⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

րի ու ձախ էսեռների միջև կայացած դաշինքի ձևավորման, Ատ. Շահում-յանի հեղինակության շնորհիվ նաև՝ այդ նույն զորամասերը Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում պահելու միջոցով՝ իշխանությունը գրավելու եղանակով:

Բաքվում իշխանությունն անցավ պատգամավորական խորհրդին, Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, ինչը հիմնականում մենշևիկների և բոլշևիկների պայքարի արդյունք էր: Ինչպես հայկական, այնպես էլ մահմեդական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները ընթանում էին դեպքերի զարգացման ետևից, առայժմ վճռորոշ դեր չունեին իշխանությունն Անդրկովկասում գրավելու համար մղվող պայքարում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի կազմում, Հայ ժողովրդական կուսակցության և վրացական ազգային-դեմոկրատական կուսակցության չընդգրկելը, բուրժուազիայի քաղաքական ուժի մեկուսացումը՝ նոր երկրամասային իշխանության հանդեպ բոլշևիկներից հետո թերևս երկրորդ լուրջ ընդդիմադիր ուժը ձևավորվեց, որը մեծ առճակատման սկիզբն էր միայն Անդրկովկասում, հատկապես հայ իրականության մեջ:

1.3. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴՄՈՅՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի իշխանության ձևավորման գործընթացին զուգահեռ նոր բովանդակությամբ բարձրացավ ազգային ինքնակազմակերպման խնդիրը: Այն դիտվում էր որպես Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականության շարունակություն՝ նոր քաղաքական պայմաններում: Ազգային գործոնի դերի բարձրացման, Անդրկովկասում ազգային համերաշխություն հաստատելու ճանապարհով սկզբից ևեթ կուսակցությունների կողմից փորձ էր արվում ազգային տեսակետից «կազմակերպված» երկրամասը հակադրել խորհրդայնացված Ռուսաստանին: Ազգային տարանջատումը, բոլշևիզմից հեռանալը Կովկասում գնահատվում էր որպես Սահմանադիր ժողովին ձգտող Ռուսաստանի ժողովրդավարությանն աջակցող առաջնային գործոն: Ամուր, կայուն, ազգային համերաշխության հենքի վրա միավորվող Անդրկովկասը, տեղի ազգային ազդեցիկ կուսակցությունների կարծիքով, պետք է միմիայն ավելի ամրապնդեր ու հաստատեր դեպի մեծ նպատակն ընթացող բազմազգ Ռուսաստանի որդեգրած ուղին, ի դեմս Անդրկովկասի, զերծ պահեր նրան բոլշևիկյան վտանգից: Ջանգվածային հնչեղության մակարդակով

հանրությանը հրամցվում էր միասնական Ռուսաստանի կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն ներքին խոհանոցում, հատկապես վրացական շրջակայքներում, հետևողականորեն հունցվում էր ազգային անկախ պետականության գաղափարը: Այլ խնդիր էր, թե Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը, սեփական ժողովուրդների շահերից ելնելով, ինչպիսի գիջումների, դիվանագիտության և ազգամիջյան հակամարտությունների կիրառման ճանապարհով էին փորձում իրականացնել քաղաքական իրավիճակի ընձեռած հնարավորությունը:

Այս գործընթացն իր նախապատրաստական փուլն անցավ Փետրվարյան հեղափոխության ուժ ամիսների ընթացքում, երբ Անդրկովկասում սկիզբ դրվեց ազգային ներկայացուցչական մարմինների՝ Ազգային խորհուրդների ու նաև ազգային գործառնների կազմակերպմանը, որոնք ապագա դաշնային ռուսաստանյան հանրապետության կազմի մեջ պետք է գլխավորեին և կազմակերպեին իրենց ժողովուրդների ինքնուրույն ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ընտրած հակաբոլշևիկյան քաղաքական գիծն իր ենթատեքստում աստիճանաբար վերածվելու էր հակառուսական դիրքորոշման, որն էլ դարձյալ վրացական մենշևիկների գլխավորությամբ Անդրկովկասը տանելու էր դեպի անկախացումների:

Մեր խնդիրն է, մնալով պատմական կոնկրետ ժամանակի մեջ, տվյալ դեպքում՝ 1917 թ. նոյեմբերի շրջանակներում վերաստեղծել հասարակական-քաղաքական այն համապատկերը, որն իշխում էր երկրամասում, ազգային հարցի և ազգային իշխանության հնարավոր զուգակցման հիմնահարցի բնագավառում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի պաշտոնական, կուսակցական տեսակետն ընդհանուր առմամբ հանգում էր նրան, որ Սահմանադիր ժողովին պետք էր ներկայանալ պատրաստի, համաձայնեցված նախագծով, որը կքննարկվեր համառուսաստանյան դաշնային հանրապետական միության շահերի տեսանկյունից: Այդ իմաստով բարձր էր գնահատվում երկրամասի ժողովուրդների ազգային համագումարների դերը, որոնք ի վիճակի էին և կարող էին լուծել առկա ազգային և ազգամիջյան տարածայնությունները:

«Респу́блика» թերթը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ հրավիրել գլխավոր ժողովուրդների ազգային համագումարներ՝ ելնելով այն կարևորագույն դրույթից, որ Կովկասում անհնար է կարգավորել մի ազգի գործերը՝ մյուսին անտեսելու եղանակով: «Այդպիսի կարծիքը (Մկատի ունի անտեսելը – Վ.Ս.) կործանարար է հենց այն ժողովրդի համար, որի

առաջադեմ ուժերը դա են պնդում»¹⁵⁰։ Հասկանալի է, որ հարվածն ուղղվում էր Ղազնակցության և նրա վարչական սահմանաբաժանումների նախագծի դեմ, միաժամանակ, իրավացիորեն ընդունվում էր, որ ժամանակին «հարևանային հարցը չկարգավորելու» պատճառով Վրաստանը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը։ Կովկասը, մասնավորապես, Անդրկովկասը ներկայացվում էր որպես աշխարհագրական միատարր տարածք, որի Ռուսաստանի կողմից գրավումը հանգեցրել էր նաև մյուսների նվաճմանը։ Մի պետական իշխանությանը հարյուրամյա ենթարկումը բերել էր նաև սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կենցաղային թելերի ձևավորմանը, որոնց կտրատումը ոչ միայն առայժմ խիստ վտանգավոր էր համարվում, այլև՝ անհնարին։ Թիֆլիսի ազգային պաշտոնական մոտեցումը հրճվում էր այդ իրողությամբ, որ Կովկասի երկու մեծ ազգերն ու իրենց կուսակցությունները՝ Ղազնակցությունն ու Մուսավաթը համաձայնվել են ոչ միայն ազգային-տարածքային ինքնավարության, այլև համադաշնության հարցերում։ Վրացական կողմը ենթադրում էր, որ երկու ազգերը կանգնել են վերջապես փոխադարձ համաձայնեցման «ճշմարիտ ուղու» վրա, որն էլ իր հերթին հնարավոր էր իրականացնել պայմանագրային եղանակով։ Այստեղից եզրակացվում էր, որ եթե հայերն ու մահմեդականներն են համաձայնության եկել, ուրեմն Կովկասի ժողովուրդների անպագան ապահովված է¹⁵¹։

Պետք է առանձնացնել այն կարևոր հանգամանքը, որ վրացական կողմը հենց սկզբից իրեն էր վերապահում Կովկասի գլխավոր ազգի, ազգային հարցի լուծման առաջնորդի պատասխանատու դերը և այդպիսով շատ նրբորեն Կովկասում ազգային հարցի լուծման մշանակությունը բարձրացվում էր համառուսաստանյան մասշտաբի, ավելին, հետևություն է արվում, որ Համառուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմավորումը սկսվում է հարավից՝ Անդրկովկասից։ Տրվում էր նաև գլխավոր հարցը, թե անդրկովկասյան միության ստեղծումը չի՞ կտրի արդյոք երկրամասը մնացած Ռուսաստանից¹⁵²։

Ղազնակցություն կուսակցությունը ներկայացնող Արտ. Զիլինգարյանը համոզված էր, որ ընդհանուր կազմալուծման, քայքայման խորացող գործընթացների մեջ, բազմացեղ և բազմալեզու Ռուսաստանում միակ ամուր վստահելի կապերը, որ կարող են դիմակայել դեպքերի խորտակիչ ազդեցությանը, ազգային կապերն են, միակ «ամխորտակելի հասարակական միաւորը՝ ազգութիւնը»։ Արվում էր և ժամանակի թելադրանք եզրակացությունը, թե ընդհանուր փլուզումը կարող է կանգնեցնել

¹⁵⁰ Республика, 1917, 2 ноября, N 96.

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում

միայն «ազգային իշխանութիւնը» կամ «իշխանութեան ազգայնացումը»¹⁵³: «Հայ ժողովուրդը պարտաւոր է այսօր ևեթ կազմակերպել մի ազգային իշխանութիւն, մի ազգային կառավարութիւն, որի գոյութիւնը ներկայ համատարած անարխիայի մէջ և զալիք անխուսափելի փոթորիկների հանդէպ հրամայական անհրաժեշտութիւն է մեզ համար»¹⁵⁴:

Ավելացնենք, որ այս մտտեցումը ծնվել էր Թիֆլիսի հայոց ազգային համախորհրդակցության միջավայրում, մինչև բուլշևիկյան հեղաշրջումը, բայց քանի որ Արտ. Չիլինգարյանի «Քաղաքական վերածնության ճանապարհին» խորագիրը կրող հոդվածը հրապարակվել էր 1917 թ. նոյեմբերի 1-ին, ուստի լիարժեք կերպով արտացոլում էր Անդրկովկասի բուլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր հարցադրումների տրամադրությունը: Փաստվում էր երեք կարևոր հանգրվան. 1) հայկական ազգային իշխանության ձևավորման հրամայականը, 2) այն, որ վտանգված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական և քաղաքական ազատությունը և 3) այդ ֆիզիկական, քաղաքական ազատությունը կարելի էր ապահովել ռազմական և քաղաքական միջոցներով: Ռազմական միջոց էր դիտվում ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծումը, իսկ որպէս քաղաքական միջոցների հիմնական նպատակ առաջադրվում էր հարևան ազգերի հետ համերաշխ համագործակցությունը: Վերջինս, ըստ դաշնակցություն կուսակցության տեսաբանի, պետք է հիմնված լիներ ոչ թէ առանձին կուսակցությունների, այլ ժողովուրդների կամքը և ձայնը արտահատող ներկայացուցչական մարմինների համաձայնության վրա¹⁵⁵: Ազգային-քաղաքական փոխադարձ համաձայնության գաղափարը, որը բուլշևիզմի դեմ համերաշխորեն և արագ միավորում էր Անդրկովկասի ազգային ուժերին ևս, իրավամբ կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում: Սակայն, Ղաշնակցության տեսաբաններից մեկի եզրահանգումն այս պարագայում հակասություն էր պարունակում՝ բուլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային իշխանության ապազգային բնույթը չընդունելու և այդ նույն խորհրդայնացված Ռուսաստանի հետ համատեղ՝ «ռուսական պետականության» հիմքի վրա համաձայնություն կնքելու հիմնահարցի շուրջ: Մեկ անգամ ևս բացառվում էին անջատողական

¹⁵³ Տե՛ս Գործ, 1917, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 9-10, էջ 165-166:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 166:

¹⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

* 1917 թ. հուլիսին Պետրոգրադում կազմակերպվում է 19 «Ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների խորհուրդ», որին մասնակցում էր նաև ՀՀԴ: Ղա համառուսաստանյան ազգային-դեմոկրատական ուժերի համախմբման առաջին փորձերից էր ընդդեմ բուլշևիզմի: խորհուրդը հետհուլիսյան քաղաքական փուլը համարում էր ռուսական ժողովրդավարական հանրապետության ժամանակաշրջան:

տրամադրությունները, և հույս էր հայտնվում, որ ազգային իշխանությունների ձևավորման ճանապարհով կարելի է հաղթահարել ստեղծված քաղաքական ճգնաժամը, վերջ տալ բուլշևիզմին և ազգային կառույցների հենքի վրա հասնել Սահմանադիր ժողովին: Տեսական առումով նոր և հիմնավորված կարելի է համարել այս մոտեցումը, եթե, իհարկե, դեպքերը գնահատվում են ժամանակի համատեքստում, երբ դեռ հույս կար կարճ ժամանակմիջոցում վերջ տալ բուլշևիզմին և վերականգնել օրինական իշխանությունը Ռուսաստանում:

Միևնույն է, անհնար էր թաքցնել տողերի արանքում հստակ կարդացվող նվիրական երազանքը՝ այն, որ անգամ Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում վերջապես հնարավոր կլինի ինքնուրույն կերտել ազգային կյանքը: Դրան ավելանում էր բուլշևիկյան իշխանության կարճատևությունն ընդունելու գործոնը:

Ուշագրավ է, որ Արտ. Չիլինգարյանի կողմից քննադատվում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հռչակումը, որպես իր բացարձակ իմաստի դրսևորում, այսինքն՝ որպես ազգերի անջատման, մեկուսացման բարձրագույն իրավունք: Տեսականորեն ընդունելով «վեհապետական իրավունքի», ազգերի ինքնիշխանության սկզբունքը որպես պետության միակ սուբյեկտի՝ նա ազգերի ինքնորոշման իրավունքի բացարձակ կիրառումը ժամանակակից հետամնաց Ռուսաստանում համարում էր հետընթաց շարժում, որը այնտեղ ապրող և անջատվող ժողովուրդներին մղելու էր ետ, դեպի միջնադար: Սարդկության տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսանկյունից վնասակար և կործանարար էր համարվում այն գործընթացը, երբ քանդվում էր հզոր և հսկայածավալ պետությունը և, նրա ավերակների վրա առաջանում են բազմաթիվ անկախ, փոքրիկ պետություններ: Նա խոշոր պետությունները համարում էր պատմական մեծ և արյունոտ պայքարի արդյունք, որոնք հակառակ իրենց ծագումն ու կազմավորումը պայմանավորող զարհուրելի փաստերին, դաժան գործոններին, համամարդկային առաջադիմության տեսակետից դրական իրողություններ են և որ միանգամայն համապատասխանում են տնտեսական զարգացման երկաթե օրենքներին: Ուստի և Ռուսաստանի անդամահատումը դիտարկվում էր որպես հետադիմություն, որից կտուժեին առավել կամ պակաս չափով Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները: Գերազնահատվում էր մեծ ու միասնական պետության պահպանման անհրաժեշտությունը և խորհուրդ էր տրվում յուրաքանչյուր ազգին զուլշորեն կիրառել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: «Այս պետք է լինի ընդհանուր անդրդուլի նախապայման Ռուսաստանի բոլոր

ժողովուրդների ազգային քաղաքական վերածնութեան գործում»¹⁵⁶, – եզրակացնում էր Արտ. Չիլինգարյանը:

Այսպիսով նաև հստակ տարանջատվում էին «ժողովուրդների բանտ», ցարական Ռուսաստանի և ժողովրդավարական ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգային քաղաքականությունները: Հակասական և տարօրինակ էր այն, որ Պաշնակցությունն առայժմ նույնացնում էր ժողովրդավարական Ռուսաստանի և նորաստեղծ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ու Վ. Լենինի որդեգրած ազգային քաղաքականությունները, փաստորեն նույնությամբ կրկնվում էր Վ. Լենինի հայտնի դրույթը՝ ազգերի ինքնորոշման նպատակահարմարության վերաբերյալ:

Իրականություն էր նաև այն, որ երկու մեծ արկածախնդրությունների՝ կոռնիլովշինայի և բուլշևիզմի արդյունքում ավելի աճեց ինքնուրույն, անկախ իրավական ազգային միավորների ստեղծման գործընթացը, որոնց կրողները նույնիսկ փոխադարձ համաձայնագիր ու պայմանագրեր էին կնքում:

Պաշնակցությունը ևս նմանատիպ առանձին, անջատ և հեղինակավոր իշխանությամբ օժտված միավորները համարում էր ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու լավագույն, բայց և ժամանակավոր միջոց: Քանի որ դրանք անցումային քաղաքական փուլի դրսևորումներ էին դիտվում, ուստի և կուսակցության կողմից ներկայացվում էին որպես ինքնապաշտպանական յուրահատուկ օղակներ, որոնց արժեքը և նշանակությունը չարժեք գերազնահատել: Հետևություն էր արվում, որ իրավական կյանքի ու պետականության կառույցի ձևերի առաջին իսկ դրսևորումների պահին, դրանք որպես ձևափոխված բաղկացուցիչ մասնիկներ անմիջապես համառուսաստանյան դաշնային հանրապետության մաս կկազմեին¹⁵⁷:

1917 թ. հոկտեմբերին կայացած ՀՀԴ անդրկովկասյան շրջանային ժողովը ծրագրային որոշում է կայացնում ապագա համադաշնության կառուցվածքի մասին: Նպատակահարմար էր դիտվում եռաստիճան համակարգը՝ կանտոն – Անդրկովկասյան միություն – Համառուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետություն: Քաղաքական այդպիսի կազմակերպման համար հիմք էր ընդունվում հետևյալ հիմնավորումը. Ռուսաստանը բարդ ամբողջություն է՝ կազմված խիստ տարբեր, այդ թվում՝ կուլտուր-ազգային միավորներից: Այդ դեպքում ռուսաստանյան պետության մաս կազմող երեք համեմատաբար ոչ մեծ երկրները, ոչ միայն իրար մեջ, այլև մնացած Ռուսաստանի նկատմամբ հակադրություն էին ստեղծում: Դրանք են՝ Վրաստանը, Հայկական սարահարթը և

¹⁵⁶ Տե՛ս Գործ, նույն տեղում, էջ 168-169:

¹⁵⁷ Տե՛ս Молот, 1917, 10 ноября, N 32.

Արևելյան Անդրկովկասը կամ թաթարական շրջանը: Ժողովրդավարության տեսակետից կուսակցությունն անթույլատրելի էր համարում, որ այդ երկրները ղեկավարվեն կենտրոնացման սկզբունքով, առաջարկում էր, որ դրանք համարվեն Համառուսաստանյան ժողովրդավարական-դաշնային հանրապետության կանտոններ: Այդպես էր միայն հնարավոր ապահովել այն բնական կապը, որը պետք է գոյություն ունենար դաշնային ամբողջության և նրա մաս-կանտոնների միջև¹⁵⁸:

Այսպիսով՝ պետք է եզրակացնել, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո անմիջապես, շարունակում էր կանգնած մնալ միասնական, Համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կազմում ազգային ինքնուրույն վարչական կառույցի ձևավորման տեսակետի վրա:

Համառոտ անդրադարձ կատարենք խնդրի անմիջական նախապատմությանը, երբ ցարիզմի տապալումից հետո առաջին անգամ փորձ էր արվում ազգային տարածքներ ուղղափոխել:

Անդրկովկասի բնակչության քանակը և տեղաբաշխումը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում¹⁵⁹: Երկրամասի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 7.008.348 մարդ, որից հայեր՝ 1.786.794 (25,49%), քրիստոնյա վրացիներ՝ 1.645.292 (23,47%), մահմեդական վրացիներ՝ 139.281 (1,98%), մահմեդականներ (թուրքեր, թաթարներ, ղարափափախներ, թուրքմեններ)՝ 2.070.829 (29,54%), այլ մահմեդականներ (քրդեր, թաթեր, թալիշներ, պարսիկներ, լեզգիներ)՝ 451.190 (6,45%), այլ ժողովուրդներ (ռուսներ՝ 452.352 (6,17%), ասորիներ՝ 106-180 (1,5%), հույներ՝ 95.884 (1,37%), հրեաներ՝ 65.794 (0,94%), քուրդ եզգիներ՝ 56.977 (0,8%), եվրոպական ժողովուրդներ՝ գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ, ռումիններ, լեհեր, լիտվացիներ և այլն, 50.218 (0,71%), Հյուսիսային կովկասցիներ (քրիստոնյաներ)՝ 46.922 (0,69%), զնչուներ՝ 40.535 (0,57%), ընդամենը՝ 914.962 (13,07%)¹⁶⁰: Նշենք, որ այստեղ արտացոլված չեն վրացախոս ու կաթոլիկ հայերը, ուստի և հայերի թիվն Անդրկովկասում քիչ է ներկայացված: Այդ միտումը շարունակվում էր նաև խորհրդային տարիներին:

¹⁵⁸ Տե՛ս Молот, 1917, 27 октября, N 21.

¹⁵⁹ Որպես գլխավոր աղբյուր է ծառայել «Кавказский календарь»-ի 1917 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությունը, որը հիմնվում էր 1886 թ. կամերալ ցուցակների և 1897 թ. համառուսաստանյան ընդհանուր մարդահամարի տվյալների վրա:

¹⁶⁰ Տե՛ս Ս. Արարատյան, ճշմարտություններ Կովկասի մասին, Բուխարեստ, 1941, էջ 8-9:

Հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917 թ. հոկտեմբերի 6-ի (19) նիստին Անդրկովկասի ազգային-վարչական բաժանումների խնդիրը ներկայացվել էր երեք ծրագրով: Առաջին ծրագրի հեղինակ Ստեփան Կամսարականը առաջարկում էր երկրամասի հայաբնակ վայրերից ստեղծել մի վարչական միավոր, ՀՀԴ ծրագիրը առաջարկում էր երեք նահանգների պահանջը, իսկ երրորդը՝ ս.՝դ. ծրագիրը՝ կանտոնների սկզբունքը: Համագումարն ընդունում է փոխգիջումային բանաձև, ըստ որի նահանգային զեմստվային միությունները պետք է կազմված լինեին գավառական միավորներից, որոնք համաձայն համառուսաստանյան սլետական պահանջների և ազգերի տնտեսական շահերի, փոփոխություններ պետք է կրեին: Բանաձևը ենթադրում էր հայկական և թաթարական գավառների տարանջատում:

Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, որպես Օգակոմին կից ստեղծված վարչական սահմանաբաժանումների հանձնաժողովի անդամ, ներկայացնում էր մահմեդականների տեսակետը, ըստ որի առաջարկվում էր Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգը տրոհել 12 գավառների-կանտոնների, այնպես, որ երեք գավառներ՝ Քարվանսարայի (Իջևան), Գանձակի և Շուշիի, ունենան հայկական մեծամասնություն, Ջանգեզուրի գավառը մնա անփոփոխ, իսկ 8 գավառներ՝ Կարեբազինի, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Աղդամի, Արեշի, Նուխիի, Վերին Ղազախի և Ջևանշիրի, ունենան թուրք-թաթարական մեծամասնություն: Ժամանակավոր կառավարության հետ 1917 թ. ընթացքում համաձայնեցված նախագծի համեմատ այն բացահայտ հակահայկական բնույթ էր ստացել: Երևանի նահանգը ևս, նախարարական ծրագրի համեմատ ոչ հայանպաստ բաժանումների էր ենթարկվելու: Մահմեդական ծրագրով այն բաժանվել էր 7 գավառների, այնինչ ռուսաստանյանն այդ նահանգից առանձնացնում էր Ալեքսանդրապոլի գավառը, իսկ նահանգի մնացած մեծագույն մասը բաժանում 6 գավառի, որոնցից երեքը՝ հայկական, իսկ երեքը՝ թաթարական գերակշիռ բնակչությամբ¹⁶¹:

Սարահարթը ևս զատվում էր տափաստանից, այն առավելապես հատկացվում էր հայերին, Երևան քաղաքը մնում էր հայկական բնակչության գերակշռությամբ համանուն գավառում: Մահմեդական ծրագիրը Երևանի 7 գավառներից երեքը՝ Էջմիածնի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի, հատկացնում էր հայերին, իսկ չորսը՝ Երևանի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Շարուրի՝ թուրքերին: Այսպիսով, մահմեդական նախագիծը Երևան քաղաքը փորձում էր շրջապատել թաթարական գյուղերով, որով

¹⁶¹ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, 1901-1918, Վենետիկ, 1926, էջ 639-643:

և հակակշիռ էր ստեղծում քաղաքի բնակչության հայկական մեծամասնության դեմ՝ դրանով հակադրվելով նաև Երևանի նահանգն ու Արևելյան Այսրկովկասի սարահարթը նախարարական նախագծով հայացնելու միտումներին:

Ավելացնենք, որ կանտոն-գավառը պետք է ընդգրկեր 50-200 հազ. բնակչություն, ազգային մեծամասնությունը պետք է կազմեր ոչ պակաս քան 80%-ը¹⁶²:

Մահմեդական-թաթարական առաջարկները դեմ էին հայկական կենտրոնաձիգ նպատակներին: Գլխավոր խնդիրը հայ բնակչությանը մասնատված վիճակի մեջ պահելն էր. ստացվում էր, որ միակ միատարր օղակը գավառն էր: Այդ դրության հետ կարելի էր հաշտվել, եթե հայկական և թաթարական շրջանները մնային իբրև Ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության մասեր, եթե կողմերը հրաժարվեին ինքնավարության ձգտումներից: Այս պարագայում երկու ազգերն էլ պետական ընդհանուր տանիքի տակ կշարունակեին իրենց տարանջատված համագոյակցությունը:

Չեռատես, լայն մտահորիզոնի տեր քաղաքական գործիչ, սպեցիֆիկ Դ. Անանուին գտնում էր, որ բարի կամքի դրսևորման դեպքում հնարավոր էր այդ փուլում համաձայնեցնել նախարարական և մահմեդական նախագծերը, «և դա կապում էր ինչպես Ռուսաստանի ներքին, այնպես էլ միջազգային զարգացումների հետ: Բոլոր դեպքերում, նա համոզված էր, որ *«առանց դրսի ոյժերի միջամտութեան լուծւեն մեզ ու թուրքերին շահագրգռող խնդիրները: Սա կնշանակէ մշտական բարի դրացիութիւն և փոխադարձ վստահութիւն»* (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.):

Ուշադրության արժանի են Դ. Անանունի գնահատականները ազգային խնդրում բուլճարական իշխանության հնարավոր դերակատարության հարցի շուրջ: Նրա կարծիքով, եթե մեծամասնականներն ուժեղ լինեին Անդրկովկասում, ապա տեղական քաղաքական զարգացումները կընթանային կենտրոնի հետ համաձայնեցված ու համընթաց: «Գուցէ պարադոքսալ թայ շատերին,- նշում էր Դ. Անանունը,- բայց մեր խորին համոզումներով, եթե Անդրկովկասում գերակշռէր Դաշնակցութեան (հայկական) ազդեցութիւնը, ապա մեր երկիրը չէր ծառանալ ռուսական կենտրոնի դեմ, կը համակերպէր մեծամասնական իշխանութեան: Այսպես ենք ասում այն պատճառով, որ արտաքին վտանգի և դրացիական գոտութեան երեսից հայերը կենտրոնաձիգ էին և չէին կամենալ բաց թողնել ռուսական փէշը, եթե այն ինքը ցխուսափէր հայերի ձեռքից»¹⁶³: Իրա-

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 644-645:

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 660-661:

կանում, Անդրկովկասում գերակշռում էր ոչ թե Դաշնակցության, այլ վրացական մենշևիզմի ազդեցությունը: Ա. Չխենկելին Պետրոգրադի օգոստոսյան խորհրդակցության ժամանակ հայտարարել էր, որ եթե Ռուսաստանում հաղթանակի ռեակցիան, Կովկասը կդառնա հեղափոխության թավրիզը, այսինքն՝ տեղի կունենա այն, ինչ կատարվել էր Իրանական հեղափոխության ժամանակ, երբ հեղափոխական թավրիզը հակադրվել էր միապետական թեհրանին և հասել սահմանադրության ընդունմանը: Սակայն, Ռուսաստանում՝ հոկտեմբերին, Պետրոգրադը թեհրանի դրոշակը չէր պարզել, այլ ընդհակառակը՝ բուլշևիկյան ժայռահեղական դրոշմը: Թվում էր թե այս պայմաններում Անդրկովկասը չէր կարող թավրիզը դառնալ, բայց դա տեղի ունեցավ: Վրաց մենշևիկները Անդրկովկասը դարձրին թավրիզ, այսինքն՝ կտրեցին Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից և փորձեցին իրենց ձեռքով հաշտեցնել երկրամասի ազգերին: Այս ծրագրին էին փորձում հակադրվել Ստ. Շահոմյանն ու Բաքվի իշխանությունը:

Մինչև բուլշևիկյան հեղաշրջումը, վրացական մենշևիկների առաջնորդները կարծես հաշտվել էին այն մտքի հետ, որ Վրաստանի հայկական տարրի գերակշռությամբ որոշ տարածքներ պետք է մտնեն հայկական մասի մեջ:

1917 թվականին «Վրաստան» կոչվող տարածքի վրա վրացական կողմը հաշվում էր 2.402.230 մարդ բնակչություն, որից վրացի – 1.615.216 (67,2%), հայեր – 279.975 (11,6%), ռուսներ – 116.775 (4,8%), օսեր – 95.587 (3,9%), թուրքեր – 85.149 (3,6%), արխազներ – 40.393 (1,8%), այլ ազգեր (գերմանացիներ, հույներ և այլն) – 169.145 (7,1%): Արևելյան Վրաստանի առանձին ազգերի տոկոսային հարաբերությունն այլ էր: Վրացիներն այստեղ կազմում էին 44,6, հայերը՝ 21,5, ռուսները՝ 8,5, օսերը՝ 7,9, թուրքերը՝ 10,5, այլ ազգերը՝ 7,0 տոկոս: Ազգային տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում ազգային փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության 30 %-ը: Այս տվյալները հրապարակվել են 1936 թ. հրատարակված Գ. Խաչապուրիձեի աշխատության մեջ, ստալինյան վարչակարգի և գաղափարախոսության վերելքի շրջանում, և եթե անգամ որոշ թվեր ավելացվել ու պակասեցվել են, միևնույն է, պատկերն ավելի օբյեկտիվ է, քան վերջին տասնամյակներին է ներկայացվում¹⁶⁴: «Кавказский календарь»-ի 1916 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրական տվյալների համաձայն միայն Թիֆլիսում հայ բնակչության թիվը կազ-

¹⁶⁴ Տե՛ս Գ.Վ. Խաչապուրիձե, *Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936, с. 288.*

մում էր 411.700 մարդ՝ 581.000 վրացիների, 106.500 մահմեդականների դիմաց¹⁶⁵։

Հայկական տարածքների իրացումը առերես նպաստավոր, բայց և ներքին պայթուցավտանգ որոշում էր հայության համար այն իմաստով, թե հայ հասարակությունն ինչպես էր պատկերացնում և գիտակցում ազգային շահը։ Դիպուկ է արտահայտվել Դ. Անանունը, թե վրացիները զիջում են, երբ ավելի մեծ զիջում են ակնկալում հայերի կողմից։ Այդ մեծ զիջումն այն էր, որ «հայերը հաւաքելով իրանց փեշերը, կամենում են առանձնանալ հայկական սարահարթում և այսպիսով Թիֆլիսի նկատմամբ դառնում են երկրորդական քաղաքացիներ։ Հայերը, կտրուելով Թիֆլիսից եւ կենտրոն փնտրելով, օրինակ՝ Երեւանում, այլևս կոտրում են Վրաստանի հայութեան զգացումը, մեկուսացնում են նրան և ստիպում, որ հայութեան այդ հատվածը համապատասխան ընթացք բռնէ իրան հիւրընկալող երկրում։ Սա մի անպիսի հանգամանք է, որի համար կարելի է զոհել Ջաւախքն ու Լոռին։ Այն հայերը, որոնք անպատճառ կամենում են ամրանալ ազգային տերրիտորիայի վրա, հասկանալի է, որ պիտի հաշտւին Թիֆլիսից հրաժարուելու մտքի հետ։ Նման հայերը գիւղացիական մտայնութեան տէր մարդիկ են և առավելապէս դուրս են գալիս Գ.Յ. Ղաշնակցութեան շարքերից։ Սրանց աւելանում են իրանց դասակարգային շահին ու դերին անգիտակից հայ բուրժուաները։ Միմիայն հայ սոցիալ-դեմոկրատիան է, որ ունենալով իր ուրույն ազգային քաղաքականութիւնը և զերակշիռ տեղ յատկացնելով այդ քաղաքականութեան մէջ տնտեսական խնդրին, չի ուզում հրաժարուել Թիֆլիսից և այդ մասին բարձրաբար յայտարարեց Ազգային համախորհրդում»¹⁶⁶։ Հայ սպեցիֆիկների առաջնորդը Անդրկովկասի նման վարչական բաժանումն անբավարար էր զնահատում հայության համախմբման իմաստով և գտնում էր, որ դրա հետ կարելի է համակերպել միայն անճարության շնորհիվ¹⁶⁷։

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը ևս, իրադարձությունների անսպասելի և սրընթաց զարգացումների ազդեցությամբ, համապատասխան հապճեպ եզրահանգումների էր գալիս։ Անիրական էր հատկապէս երկրամասի ազգերին միանգամից մեկտեղելու, համերաշխելու և ընդհանուր գիծ ու համաձայնություն մշակելու վերաբերյալ առաջարկը։ Հայ հասարակության պարագայում կուսակցությունը կողմնակից էր Թիֆլիսում հոկտեմբերին ստեղծված Հայոց ազգային խորհրդի կողմից համազգային օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրմա-

¹⁶⁵ Ա-Դո, Հայության երկունքը, էջ 82-83։

¹⁶⁶ Դ. Անանուն, նույն տեղում, էջ 635-636։

¹⁶⁷ Տես նույն տեղում, էջ 630։

նը: Յ. Առաքելյանն իրավացի պահանջ էր ներկայացնում Ազգային խորհրդին՝ որպես գործադիր մարմնի, այն հարցում, որպեսզի վերջինս չկրկնի կուսակցական մարմնի վերածված Ազգային բյուրոյի արատավոր նախադեպը և Արևելահայոց ազգային համագումարի կողմից ընտրված բազմակուսակցական Ազգային խորհուրդը ևս չվերածի Պաշտպանության կուսակցական կառույցի և ենթարկվի օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի որոշումներին¹⁶⁸:

35 անդամներից բաղկացած Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրման մասին Յ. Առաքելյանի առաջարկը արվել էր նոյեմբերի 8-ին (21), այսինքն՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից առաջ՝ երկրամասային իշխանության կազմավորման փուլում, երբ մի կարճ ժամանակահատվածի համար՝ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, հնարավոր էր համարվում ազգային ներկայացուցչական մարմինների ստեղծումը: Եվ այդ գործում մեծ տեղ էր հատկացվում Անդրկովկասի ազգային խորհուրդներին, մասնավորապես՝ հայկական և մահմեդական ազգային մարմիններին (վրացական ազգային խորհուրդը ստեղծվեց ավելի ուշ – Վ. Ս.):

Ուշագրավ է, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը մինչև վերջ՝ մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումն ու Սեյմի բացումը, ինքնակամ իր վրա էր վերցրել երկրամասի օրենսդրական նախաձեռնությունը և չնայած իր իսկ կողմից հռչակված ժամանակավոր բնույթին, այնուամենայնիվ, հանդես եկավ մի շարք հռչակագրերի և օրենքների ընդունմամբ: Սահմանադիր ժողովի անդրկովկասյան պատգամավորների ընտրություններից հետո, 1917 թ. նոյեմբերի վերջին փաստորեն, Կոմիսարիատը պետք է դադարեցներ իր գործունեությունը՝ ձևավորելով օրենսդրական մարմին: Բայց դա տեղի չունեցավ, Կոմիսարիատն իր օրենսդրական ֆունկցիաները Սեյմին փոխանցեց միայն 1918 թ. փետրվարի 10-ին այդ հանգամանքը բացատրելով Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ ժողկոմխորհի վարած անորոշ մարտավարությամբ:

Վրացամետ «Республика»-ն դեկտեմբերի կեսերին դեռ լիահույս էր, որ մոտ ապագայում Անդրկովկասը պետք է ունենա լիարժեք ժողովրդական ներկայացուցչություն: Այստեղից եզրակացվում էր, որ տեղերում իշխանության կազմակերպման միջոցների և բնույթի վերջնական մշակումը պետք է պատկաներ ազգային սահմանադիր ժողովներին: Դրանք հրավիրվելու էին ազգային-տարածքային սկզբունքի հիման վրա: Առաջնորդվելով տեղական ազգային շահերով, միայն այդ մարմիններին էր իրավունք վերապահվում մանրամասնել և իրագործել ռուսաստան-

¹⁶⁸ Տես Սշակ, 1917, 8 նոյեմբերի, թիվ 238:

յան մեծ հեղափոխության հռչակած կարգախոսները¹⁶⁹: «Республика»-ն, փաստորեն, ՅԺԿ առաջարկից մեկ ամիս հետո, առավել խիստ, պաշտոնական դիրքերից պահանջում էր, որպեսզի մինչև համառուսաստանյան և տեղական-ազգային լիիրավ ներկայացուցչական մարմինների ձևավորումը, թույլ չտալ, որ իշխանության սուռոզատային, շինծու մարմինները՝ թե՛ Կոմիսարիատը և թե՛ ազգային խորհուրդներն, հակասությունների տեղիք տային բազմազգ Անդրկովկասում: Ազգային խորհուրդներին, որոնց գործունեությունը դրական էր գնահատվում, իրավունք էր վերապահվում առայժմ համագործակցել և ենթարկվել Կոմիսարիատի որոշումներին, նպաստել նրա գործունեությանը¹⁷⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասում ազգային հարցի զարգացումները, այդ թվում և վարչական սահմանաբաժանումների, զեմստվոների խնդիրները սերտորեն շաղկապվում էին երկրամասում ազգային իշխանության ստեղծման հիմնահարցի հետ: Որքան էլ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն արտաքինից՝ իր ազգային կուսակցական ներկայացուցչական կազմով փորձեր երկրամասի գլխավոր ժողովուրդների համամասնության, հավասարության պատրանք ձևավորել, միևնույն է, այն լեզվտիմ, ընտրված մարմին չէր: Այդ իսկ պատճառով առաջնահերթ և կենսական հիմնախնդիր էր առաջադրվում ազգային սահմանադիր ժողովների, լայն ներկայացուցչական մարմինների շոտափույթ հրավիրումը:

Միանգամայն հասկանալի է նաև այն հանգամանքը, թե ինչու ՅԺԿ-ից հետո հայ իրականության մյուս ազդեցիկ քաղաքական ուժը՝ ՅԺԿ էր առաջինը բարձրացնում Ազգային ժողովի հրավիրման անհրաժեշտությունը: Թիֆլիսի Յայոց ազգային խորհրդում գերակշիռ մեծամասնություն էր ձեռք բերել Դաշնակցությունը, որը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո հատկապես, չէր թաքցնում հայ հասարակական-քաղաքական, ազգային կյանքում միանձնյա իշխելու իր մտադրությունը: Այդ ճանապարհին վերջինս լուրջ հակակշիռ էր տեսնում ի դեմս Յայ ժողովրդական կուսակցության գործունեության:

Ի դեպ, ուշագրավ զուգահեյությունը, ՅԺԿ-ը ռուսաստանյան պետության ժողովրդավարացման ճանապարհին հայ իրականության մեջ ստեղծված միակ ազգային-քաղաքական նոր կուսակցությունն էր, որն այժմ էլ՝ 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ձեռնամուխ էր լինում Թիֆլիսի և Բաքվի երկու ազգային քույր կուսակցությունների միավորմանը և այդ նպատակով հրավիրում է կուսակցության համագումար:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Ավելին, դա հետհոկտեմբերյան փուլի միակ կուսակցական համագումարն է հայ իրականության մեջ: Պատժառոնները թերևս երկուսն են. 1. կուսակցական կազմակերպական և գաղափարական ձևավորումն ավարտին հասցնելը և 2. հայ իրականության մեջ Պաշնակցությանն ընդդիմադիր ուժի ստեղծումը:

Համառոտ անդրադառնանք հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի այդ նշանակալից տեղաշարժին, մանավանդ, որ պատմական այս փուլում է վերջնականապես ձևավորվում ՀՀԴ և ՀԺԿ հակասությունների ամբողջությունը, որը լիարժեք բացահայտվում է 1918-1920 թթ. ընթացքում՝ արդեն պետականության մակարդակով:

1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 10) Բաքվի Մարդասիրական ընկերության դահլիճում, Մ. Պապաջանյանը և Ի. Ամիրյանը զեկուցում են ՀԺԿ և Բաքվի Ազգային հայկական դեմոկրատական կուսակցության միավորման վերաբերյալ, ինչը ժողովի կողմից ընդունվում է մեծ ոգևորությամբ¹⁷¹:

Բաքվի ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը ձևավորվել էր մոտ երկու ամիս առաջ, օգոստոսի վերջին և իր ծրագրային դրույթներով գրեթե չէր տարբերվում կադետական, մշակական ՀԺԿ-ից: Սահմանադիր ժողովի թեկնածուների ցուցակից պարզվում է, որ Ազգային դեմոկրատական կուսակցության վարիչների համաձայնությամբ, վերոհիշյալ կուսակցությունը հանդես չէր եկել առանձին ցուցակով և իրենց երկու անդամներին ներկայացրել էր որպես ՀԺԿ անդամներ:

Հոկտեմբերի 28-ին (նոյեմբերի 11) «Մշակ»-ը փաստում էր, որ երկու կուսակցությունների միացումը կայացել է: Բաքվի գործընկերների կողմից Մ. Պապաջանյանի հետ տարվող բանակցությունների ժամանակ ներկայացվել էր ընդամենը մեկ պահանջ-պայման, այն, որ ՀԺԿ-ը այլևս չկոչվի կադետական, այլ ներկայանա որպես ազգային կուսակցություն¹⁷²: Կարևորում ենք այն հանգամանքը, որ երկու կուսակցությունների միավորման գաղափարը ՀԺԿ կենտրոնական կոմիտեի հոկտեմբերի 27-ի նիստում արել էր արևմտահայ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության կողմից լիազորված պրոֆեսոր Զ. Հակոբյանը: Քանի որ ՀԺԿ-ը որոշել էր մասնաճյուղեր հիմնել նաև Ռուսաստանից դուրս, ուստի ռամկավարների կենտրոնական խորհուրդը նպատակահարմար էր համարում համագործակցություն հաստատել նաև այդ երկու կուսակցությունների միջև: Այդ դեպքում Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունն իր

¹⁷¹ Տես Մշակ, 1917, 27 հոկտեմբերի, թիվ 229:

¹⁷² Տես նույն տեղում, 28 հոկտեմբերի, թիվ 230:

խորհրդով կղաճնար Հայ ժողովրդական կուսակցության արևմտահայ ճյուղը:

Նույն նիստում որոշվեց նոյեմբերի 25 (դեկտեմբերի 8)-ին Թիֆլիսում հրավիրել ՀԺԿ երկրորդ համագումարը¹⁷³:

Հոկտեմբերի 27-ի Բաքվի նիստը կարևորվում է նաև նրանով, որ Ս. Պապաջանյանի ելույթում բարձրացվում էր Կովկասի ազգերի դաշինքի խնդիրը, որպես հայրենիքի պաշտպանության գլխավոր միջոց: Նա ևս գտնում էր, որ ցարական վարչակարգը խոչընդոտել էր ժողովուրդների համերաշխությանը, «բայց այժմ մենք կատարեալ հնարատրոփին ունինք, — ընդգծում էր Ս. Պապաջանյանը, — համերաշխութիւն և համաձայնութիւն ստեղծելու կովկասեան ազգութիւնների մէջ, թեև ճիշդ է, դիրիս բան չէ շուտով փարատել հին թիրիմացութիւններն ու անվստահութիւնը: Մեր նշանաբանը պէտք է լինի — պաշտպանել Կովկասը կովկասեան ազգերի միջոցով»¹⁷⁴: Միաժամանակ ընդգծվում էր գլխավոր հարցադրումը, որ Կովկասը չի անջատվում Ռուսաստանից, ավելին՝ Կովկասի միջոցով ապահովվում է նաև Ռուսաստանի պաշտպանությունը, պարզ է՝ արտաքին թշնամիներից և, իհարկե, բուլշևիզմից: Ինչ վերաբերում էր հողային խնդրին և Ռուսաստանի ապագա պետական, վարչական կառուցվածքին, ապա ՀԺԿ այդ հարցերը թողնում էր Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը, դրանց մեջ ակնհայտորեն տեսնելով Անդրկովկասի ազգային ուժերի անզիջում և վտանգավոր հակասությունները:

ՀԺԿ 2-րդ համագումարը, չնայած պայմանավորվածությանը, բացվեց ուշացումով, դեկտեմբերի 20-ին, Թիֆլիսի երրորդ իգական գիմնազիայի շենքում: Համագումարի 32 պատգամավորները նախագահ ընտրեցին Ս. Պապաջանյանին, քարտուղար՝ Ստ. Մախասյանին: Կուսակցության պատգամավորների զգալի պակասի պատճառով, համագումարն իրեն հայտարարեց է խորհրդակցություն և զբաղվում է, հիմնականում, ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրավիճակի քննարկումներով: Դեկտեմբերի 26-ի նիստում զեկուցողներ Ս. Պապաջանյանի և Ս. Հարությունյանի մտորումները վերաբերում էին ռազմաքաղաքական պաշտպանության, հայկական, ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ՀԺԿ կողմից Ազգային խորհրդին աջակցության հարցերին¹⁷⁵:

Նույն օրն ընդունվեցին նաև երկու կարևորագույն բանաձևեր՝ Հայոց ազգային խորհրդի և Բաքվի Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության մասին:

¹⁷³ Տես նույն տեղում, 29 հոկտեմբերի, թիվ 231:

¹⁷⁴ Նույն տեղում:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, 22 դեկտեմբերի, թիվ 268:

ՀԺԿ խորհրդակցությունը որոշեց. 1) ճանաչել Ազգային ժողովի և Ազգային խորհրդի գերագույն իշխանությունը և բարձր հեղինակությունը հայ ժողովրդի ազգային գործերում. 2) աջակցել Ազգային խորհրդին իր գործունեության մեջ և 3) հորդորել Ազգային խորհրդին Ազգային ժողով գումարելու հարցում:

Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության ծուլման վերաբերյալ բանաձևը պաշտոնապես հայտարարում էր երկու կուսակցությունների միավորումը¹⁷⁶:

1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ազգային ու ազգամիջյան հարաբերությունների կենտրոնական և ելակետային իրադրություններից մեկը *վրացական ազգային առաջին համագումարն* էր: Վերջինիս քաղաքական որոշումները, հիմնականում, դարձան երկրամասի ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների ու նաև անդրկովկասյան Կոմիսարիատի մտակա մարտավարության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմաճակատի պաշտպանության և այլ կենսական ներքին ու արտաքին հիմնահարցերի գործելակերպի ուղենիշն ու հիմքը:

1917 թ. նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 1) Թիֆլիսի պետական մեծ թատրոնում (հայազգի Ջուբալովների շենքը) բացվեց վրացական ազգային համաժողովը: Անդրկովկասի տարբեր շրջաններից առաջին միստին մասնակցում էին շուրջ 300 ներկայացուցիչներ՝ հեղափոխական-դեմոկրատական, ազգային-մշակութային կազմակերպություններից, քաղաքական կուսակցություններից: Չորսօրյա աշխատանքներից հետո, նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) համագումարը փակվեց:

Համագումարի նախաձեռնությունը և կազմակերպումը ստանձնել էր վրացական միջկուսակցական ազգային խորհուրդը. որի նախագահ Ա. Զխենկելին էլ բացեց համաժողովը: Պետք է նշել, որ վրացական ազգային խորհուրդը, Վրաստանի քաղաքական ինքնավարությանը հասնելու նպատակով ակտիվ աշխատանքներ էր իրականացնում դեռ 1917 թ. հուլիսից սկսած: Օգոստոսի 3-25 ընկած ժամանակահատվածում սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների ջանքերով հրավիրված միջկուսակցական երրորդ ժողովը վերջնականապես ձևավորում է «Միջկուսակցական ազգային խորհուրդը» և Գործադիր կոմիտեն¹⁷⁷:

Համագումարի նախագահ ընտրվեց Ն. Ժորդանիան: Ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժեվալսկին՝ իր շտաբով, հյու-

¹⁷⁶ Տես նույն տեղում, 28 դեկտեմբերի, թիվ 272:

¹⁷⁷ Տես Հորիզոն, 1917, 25 հոկտեմբերի, թիվ 227:

պատոսներ և դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչներ Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, ԱՄՆ-ից և Պարսկաստանից, Ամենայն վրաց կաթողիկոս-պատրիարք Կիրիոն 2-րդը և այլոք¹⁷⁸։

Ելույթներով հանդես եկան Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին, գեներալ Մ. Պրժեվալսկին, Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության ներկայացուցիչ Կուցյակը, մահմեդականների կենտրոնական կոմիտեի անունից՝ Խ.-բ. Սուլթանովը, ռուսական մշակույթի և դպրոցի Անդրկովկասյան գործիչների ընկերության ներկայացուցիչ Գ. Բարաշը, Հայոց ազգային խորհրդի կողմից՝ Տ. Բեկզադյանը, աբխազական ժողովրդի անունից՝ Շերիպովը, հրեա բնակչության անունից՝ Օ. Գրուզենբերգը, աջարների անունից՝ Մամեդ բեկ Աբաշիձեն, ՀՀԴ ներկայացուցիչ Յաղջյանը, Մուսավաթի անունից՝ Ալի Կասիմովը, լեհական մամուլի ներկայացուցիչ գրող Լ. Ցեկարսկին, Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության ներկայացուցիչ Ա.-բ. Պիպինովը, լիտվացիների անունից՝ Դայլիդան, ս.-դ. Հունմեթ (Հյունմաթ) կուսակցության կողմից Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, սոցիալ-ֆեդերալիստներից՝ Գ. Ոցխիլաձեն, ս.-դ. մենշևիկներից՝ Գ. Նատաձեն, Ն. Կարցիվաձեն, բուլչևիկ Ֆ. Սախարաձեն։ Մեկ ուշագրավ փաստ ևս, կարդացվում է Թիֆլիսում Իսպանիայի փոխ-հյուպատոս Մ. Բերբերյանի ողջույնի հեռագիրը¹⁷⁹։ Համագումարը օրակարգի ընդունման հարցեր է ընդունում. 1) Ն. Ժորդանիայի զեկուցումը քաղաքական դրության և վրացական ժողովրդի անելիքների վերաբերյալ, 2) Կ. Աբխազիի զեկույցը՝ ազնվականության ունեցվածքը ժողովրդին փոխանցելու մասին և 3) ընթացիկ հարցեր՝ զեմստվո, բանակի, դպրոցի, դեկավարման և վարչակարգի ազգայնացում, պարենային խնդիր¹⁸⁰։

Անդրկովկասյան և արտասահմանյան հյուրերի ելույթների բովանդակությունը հանգում էր վրաց ազգի հանդեպ սիրո, համերաշխության, զորակցության ցուցաբերման, վրացական դեմոկրատիայի նկատմամբ հիացական արտահայտություններին։ Մի շարք ողջույնի խոսքերում, ինչպես օրինակ Ուկրաինայի ներկայացուցչի, վստահություն էր հայտնվում, որ վրաց ազգի պատմության մեջ կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունեցել՝ «ժողովրդի լավագույն զավակները հավաքվել են որպեսզի արագացնեն սեփական պետական կյանքի ինքնուրույն կազմակերպման պահը»¹⁸¹։ Ինչ վերաբերում է Ա. Չխենկելիի, Ն. Ժորդանիայի և Ե. Գեգեչկորիի ելույթներին, ապա համագումարի բացման նիստում արդեն, երեք

¹⁷⁸ Տե՛ս Республика, 1917, 21 ноября, N 112.

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում։

սոցիալիստ-մենշևիկներն էլ տարբեր երանգավորմամբ վստահաբար բարձրացնում էին Վրաստանի անկախության հարցը:

Ի դեպ, ավելացնենք, որ նիստերի դալիճում ծածանվում էր Վրաստանի ազգային դրոշը: Ե. Գեգեչկորին իր հավատարմությունը հայտնելով ռուսաստանյան մեծ՝ Փետրվարյան հեղափոխությանը, դեմոկրատիայի ուժերին, ընդգծում էր այդ հեղափոխության գլխավոր կարգախոսը՝ ռուսաստանյան բոլոր ազգերի լիակատար ազատությունը: Ն. Ժորդանիան վրաց ազգի հետագա գոյությունը կապում էր ազատ մշակութային զարգացման հետ: Առավել արմատական էր Ա. Զխենկելիի հարցադրումը, որ «վրաց ազգը վերջապես պետք է հայտարարի իրեն քաղաքականապես ազատ»¹⁸²: Վերոհիշյալ բոլոր վրացի մենշևիկ գործիչները, այդ թվում և Վլ. Գոբեջիան, որը զտնում էր, որ «այսուհետև Վրաստանը Ռուսաստանի սովորական պրովինցիա չէ, այլ ազատ նահանգ ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության կազմում», մինևույն է այս համաժողովը նախորդ՝ հետփետրվարյան ազգային հարցի զարգացումների ամփոփումն ու զագաթնակետը դարձավ: Լիակատար անկախության և Ռուսաստանի հետ մնալու (ոչ բուլշևիկյան, իհարկե, - Վ. Մ.) հիմնահարցի գլխավոր հակասությունը դրսևորվեց հատկապես ուկրաինացու ելույթից հետո, որտեղ Փետրվարյան դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումների փրկության միջոց էր առաջարկվում ոչ թե հակաբուլշևիկյան, այլ հակառուսական պայքարը: Այս գլխավոր հարցում, պատմական գործընթացների զավեշտն է իշխում, սակայն փաստ է, որ դեռ 1917 թ. նոյեմբերին կայացավ վրաց-ուկրաինական հակառուսական դաշինքը, ինչը անկախության պայքարի համատեքստում լիովին արդարացվում է: Այս և Ն. Ժորդանիայի ծրագրային ելույթներում շեշտվում էր հենց այն հանգամանքը, որ դարեր ի վեր թե ուկրաինական և թե վրաց ժողովուրդները հավատարիմ և երախտապարտ կերպով համագործակցել ու ապրել են ռուս ժողովրդի հետ, նրա հովանու ներքո և բուլշևիկյան հեղաշրջումն է, որ ստիպում է հեռանալ այդ Ռուսաստանից և ազգային նոր տարածքները կազմակերպելով ու ամրապնդելով պայքարել ժողովրդավարության, ազատության արժեքների համար: Ամեն ինչ ճիշտ է. սակայն 1917 թ. նոյեմբերին, եթե իրոք բարձրացվում էր միասնական ընտանիքում հարատևելու հիմնահարցը, առաջնայինը հենց ազատ, քաղաքական ապագայի առումով ոչ թե տարանջատումն էր, այլ միասնական ջանքերով բուլշևիզմին և անկայուն խորհրդային իշխանության տապալումը, ինչը միանգամայն հնարավոր էր իրականացնել: Առաջ անցնելով կարելի է եզրակացնել, որ հետհոկտեմբերյան անջատողական շարժումը

¹⁸² Республика, 1917, 21 ноября, N 112.

խարխլվող Ռուսաստանում գործնականորեն ոչ թե ամրապնդեց, այլ փաստորեն վերջ տվեց Ռուսաստանի՝ որպես միացյալ պետության ժողովրդավարական զարգացմանը: Այդ է վկայում նաև Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո ոչ թե ռուսաստանյան պետականամետ ու հակաբոլշևիկյան ուժերի հետ համագործակցության, այլ տարանջատվելուն, ամեն գնով անկախանալուն «նպաստող» Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ նույն վրաց սոցիալիստների անսքող հարաբերությունների հաստատումը: Եվ վերջապես, երկու տարի անց, խորհրդային պետությունը կարմիր դրոշով և քենալականների հետ վերադարձավ Անդրկովկաս, երբ երկրամասում ամեն ինչ կտրուկ փոխվում էր և, հատկապես, ի վնաս հայության:

Ցավալին այն է, որ վրաց ազգային գործիչները վստահ և հետևողական քայլերով ընթացան մինչև 1918 թ. մայիսը, ռազմա-քաղաքական զարգացումները հնարավորինս օգտագործելով միմիայն վրաց ազգի շահերի համար՝ մոռանալով, օրինակ, այս համագումարում տված իրենց խոստումներն ազգերի բարեկամության և փոխօգնության մասին: Իսկ հայ ազգային գործիչները, Ռաշնակցության ստվար մասը Անդրկովկասում դեռևս պահպանելով հզոր քաղաքական և տնտեսական ներուժը, նախաձեռնությունը կամովին հանձնեցին վրացիներին, ավելին՝ վրաց-թաթարական համաձայնությանը և անկախությունների հռչակմանը հասան անդառնալի կորուստներով:

Հայությանը բնորոշ հավատ և վստահություն էր արտահայտում, հատկապես դաշնակցական Յաղջյանի ելույթը: Նա համոզմունք էր հայտնում, որ «հայկական դեմոկրատիան ելնելով անգամ զուտ եզոիստական մղումներից, միշտ կլինի վրացական դեմոկրատիայի կողքին»¹⁸³: Լավատեսությամբ էր ներշնչված նաև Հովհաննես Թումանյանը: Համագումարին ուղղված նրա ողջույնի խոսքը հատուկ հրապարակվում է «Респу́блика» թերթում: Հ. Թումանյանը նաև վստահություն էր հայտնում, որ «հայկական և վրացական առանձին շրջանակներում եղած տարածայնությունները ազատ կյանքի պայմաններում պետք է անհետանան...»: Կեցցե՛ ազատ Վրաստանը, - ազատ Ռուսաստանի ազատ ժողովուրդների միության մեջ»¹⁸⁴:

Որոշ հայ գործիչների այսպիսի վերաբերմունքն արտահայտվում էր այն դեպքում, երբ Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանումների և զեմստվոների հարցում վրացական գործիչները բացահայտ հակահայկական զիծ էին որդեգրել: Վերջին, թարմ հարձակումը հայության

¹⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, 24 ноября, N 114.

դեմ, որքան էլ զավեշտական է, բայց տեղի էր ունեցել Հայոց ազգային համագումարի առթիվ: Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատ քաղաքագլուխը հարկ չէր համարել անձամբ ողջունել հայ ժողովուրդը ներկայացնող համագումարը, հեռագիր էր ուղարկել: Վրացական թեթերը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գրում էին, թե «հայերի այս համաժողովը վերջինը պիտի լինի Թիֆլիսում, եվ թող այսուհետև նրանք գտնեն իրենց հայրենիքը»¹⁸⁵:

Ինչ վերաբերում է մահմեդական գործիչների ելույթներին, ապա այս համաժողովում ևս վերընթաց ապրող վրաց-թաթարական դաշինքն էր զովերգվում՝ համագումարի դահլիճում ձևավորվելով նոր դաշինքներ, նոր մարտավարություն:

Այսպես, առաջին հայացքից մանրուք թվացող փաստ է, բայց վրացի և մահմեդական գործիչների ելույթներում «Վրաստան», «Արևմտյան Անդրկովկաս» անվանումների շարքում բացակայում էր «Հայաստանը». երևանի նահանգը հորջորջվում էր «Արևմտյան Անդրկովկաս» այն պայմաններում, երբ երեք գլխավոր ազգային ուժերը պարբերաբար իրար հավատարմության երդումներ էին տալիս և վստահեցնում, որ միայն միասնական ջանքերով կարելի է հասնել ազգերի երջանկությանը: Ըստ «Կասպի» թերթի՝ օրինակ՝ ելիզավետպոլում 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին կազմակերպվել էր հայ-մահմեդական ազգային կոմիտե, որը նպատակ էր դրել իրականացնել երկու ազգերի մերձեցումը և համատեղ գործունեությունն այդ ուղղությամբ¹⁸⁶:

Նմանօրինակ հիացական, բարեկամական «մերձեցման» փաստերը բազմաթիվ են հետհոկտեմբերյան փուլում, երբ իներցիայի ուժով շարունակվում էր Փետրվարյան հեղափոխության հռչակած ազգերի իրավահավասարության ու եղբայրության մասին կարգախոսի ժամանակավրեպ ոգևորությունը:

Անթաքույց հակահայկական շեշտադրում էր ամփոփում «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության ներկայացուցիչ Ա. Բ. Պիպինովի հայտարարությունն այն մասին, թե «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ էլ սերտորեն կապված են եղել վրացիների հետ, — ասում էր նա, — ցանկանում են ձեզ հետ համընթաց քայլել և ձեզ հետ ապրել»¹⁸⁷:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են. մահմեդականներն ուզում էին համագործակցել և ապրել վրացիների հետ, բայց ոչ հայերի: Ա. Շեյխ-Ռիլ-Իսլամովը նշում էր, օրինակ, որ ցարիզմի քաղաքա-

¹⁸⁵ Լեո, Անցյալից, էջ 333:

¹⁸⁶ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, էջ 170-171:

¹⁸⁷ Республика, 1917, 21 ноября.

կան և տնտեսական ինպերիալիզմից ազատագրվելուց հետո, մահմեդականները աջակցություն են ստացել վրացական դեմոկրատիայի կողմից: Նա վստահություն էր հայտնում անգամ, որ վրացական դեմոկրատիայի ուսերին է ծանրանում սոցիալական գաղափարների տարածման համաշխարհային դերն արևելքում՝ արևելյան ժողովուրդների շրջանում:

Քանի որ ազգային հարցի նկատմամբ անդրկովկասյան կառավարությունը ներկայացնող ազգային կուսակցությունների մարտավարությունը ձևավորվում էր նաև այս համագումարում, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ կանգ առնել երեք գլխավոր ելույթների ծրագրային դրույթների վրա:

Ա. Հխենկելին գտնում էր, որ Ուկրաինայի և Հյուսիսային Կովկասի քաղաքական ինքնուրույն միավորումների նախադեպը պետք է տարածել Անդրկովկասի վրա և այդ ուղղությամբ իրականացված առաջին գործնական քայլը Կոմիսարիատի ստեղծումն էր: Կոմիսարիատի հռչակագրում բարձրացված ազգային հարցի լուծման խնդիրը հնարավոր էր իրագործել առանձին ազգերի կողմից մշակված ծրագրերի համադրման ճանապարհով, ինչը Ա. Հխենկելիի կարծիքով հատկապես հրատապ էր դառնում Սահմանադիր ժողովի հրավիրման անորոշության պայմաններում: Մեր կարծիքով Ա. Հխենկելին արդեն համոզվել էր, որ բարձրագույն համառուսաստանյան մարմնի և միացյալ պետության գաղափարն անվերադարձ անցյալում է, ուստի և վրացական ազգային համագումարի ամբիոնից վստահաբար հայտարարում էր. «հուսով ենք, որ համագումարը առաջինը չէ, նրան պետք է հետևի Վրաստանի սահմանադիր ժողովը»¹⁸⁸: Նա հույս էր հայտնում նաև, որ ազգային հարցի լուծումը կիրականանա հեղափոխական դեմոկրատիայի առաջադրած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով, ըստ որի Վրաստանը կասի իր խոսքը: Պահանջը նույնն էր, որ Վրաստանը ստանա ինքնավարություն՝ օրենսդրական և վարչական ղեկավարման իրավունքով: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ անկախության պահանջ, որին էլ նվիրվեց Ն. Ժորդանիայի ելույթը:

Նա նշում էր, որ զեկույցը՝ «ընթացիկ մոմենտը և վրաց ժողովուրդը» թեմայով, արտահայտում է Միջկուսակցական ազգային խորհրդի կազմում ընդգրկված վրացական բոլոր քաղաքական կուսակցությունների մոտեցումների հանրագումարը: Ելակետային հիմք ընդունելով Ռուսաստանի հետ միասնության հեռանկարը, և Ռուսաստանի միացման հարյուր տարին գնահատելով որպես պատմական անհրաժեշտություն, Ն. Ժորդանիան միաժամանակ, ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ Վրաստանը կանգնած է երկընտրանքի առջև՝ արևելք, թե՛ արևմուտք: Եվ քանի որ վրացիների նախնիներն ընտրել էին արևմտյան կողմնորոշում,

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 23 ноябрь, N 113:

ուստի և ստիպված, դեպի Աբեմոաք ճանապարհին՝ միացան Ռուսաստանին: Պայմանն այն էր, որ մնալով Ռուսաստանի կազմում Վրաստանին տրվեր ինքնավարության իրավունք, ինչը չիրականացավ: Ձուգահեռներ անցկացնելով ստեղծված պատմական պահի հետ, նա գտնում էր, որ դարձյալ առկա է երկրնտրանքը՝ նորի՞ց դիմել արևմուտքին, այսինքն՝ Ռուսաստանին: Եզրակացությունը միանշանակ էր՝ քանի որ Ռուսաստանը չի կարողացել լուծել և ելքեր գտնել երկու կարևորագույն հիմնահարցերում՝ պատերազմի և հեղափոխության, իսկ երկրորդ՝ բոլշևիկյան հեղաշրջումն էլ պառակտել էր երկիրը և հասարակությունը, ու չկա համընդհանուր ճանաչում ստացած կառավարություն, ուստի մյուսների նման Անդրկովկասն ու, մասնավորապես, Վրաստանը պետք է նախաձեռնեն սեփական ազգային կյանքի ղեկավարման գործընթացը¹⁸⁹: Ն. Ժորդանիան համոզված էր, որ Վրաստանի նման փոքր երկիրը չի կարող առանց Ռուսաստանի պատերազմ վարել, ուստի ցանկություն էր հայտնում, որ Ռուսաստանում վերականգնվի կենտրոնական իշխանությունը, որը ի վիճակի կլինի շարունակելու հաղթական պատերազմը: Նա եզրակացնում էր, որ Վրաստանի կողմնորոշումը մնում է նույնը՝ Ռուսաստանի հետ դաշինքը, որտեղ վրացիները միայնակ չեն, քանի որ նույն ուղու վրա ստիպված կանգնած են նաև հայերը: Ինչ վերաբերում էր քաթարներին, ապա Ն. Ժորդանիան նրանց անունից արդեն որոշել էր, որ Ռուսաստանի կազմում նրանք ավելի բարձր դիրքերում հանդես կգան, քան որպես Թուրքիայի պրովինցիա: Դրանք լոկ խոսքեր չէին, որ մեկ անգամ ևս հիմնավորելու էին Անդրկովկասի անջատման գաղափարը, որն արտահայտվել էր որպես ժողովրդավարական, միասնական Ռուսաստանի փրկության միջոց՝ Կոմիսարիատի ստեղծմամբ: «Երբ մենք այսպես ենք փորձում կարգավորել տեղական գործերը և ամրապնդում ենք մեզ քաղաքականապես, - փորձում էր հիմնավորում տալ Ն. Ժորդանիան, - այդպես մենք ձգտում ենք ազդել Ռուսաստանի վրա, որպեսզի այնտեղ ձևավորվի բոլորի կողմից ճանաչված հեղափոխական իշխանություն: Եթե այդ իշխանությունը հակահեղափոխական լինի, ապա կմոռացվեն ոչ միայն մեր քաղաքական և սոցիալական, այլև՝ ազգային շահերը: Ուստի մեր գլխավոր նպատակն է, որպեսզի չհաղթի հակահեղափոխությունը և որպեսզի Ռուսաստանում հաղթանակի հեղափոխությունը»¹⁹⁰: Որքան էլ որ բոլշևիկյան հեղաշրջումից մեկ ամիս անց, այսպիսի եզրահանգումը հրատապ հնչեղություն ունենար, միևնույն է, բոլշևիկներին ու Խորհրդային իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով՝

¹⁸⁹ Стів Н. Н. Жордания, За два года, с. 52-55.

¹⁹⁰ Там же, с. 56.

Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու հեռանկարը չէ, որ պետք է նպաստեր դեմոկրատական հեղափոխության և իշխանության վերականգնմանը Ռուսաստանում:

Ն. Ժորդանիան և մյուս վրացական մենշևիկների մարտավարության հեռատեսությունը կայանում էր նրանում, որ թաքցնելով իրական մտադրությունները, միանգամից չքացահայտելով անկախանալու ծրագրերը, նրանք չէին այրում կամոտքները, ետդարձի հնարավորություն էին թողնում: Միաժամանակ, երկրամասի ազգային ուժերին հրահանգ էր տրվում, որ եթե «անարխիան շարունակվի և Ռուսաստանում մոտակա ժամանակներում հնարավոր չլինի հրավիրել Սահմանադիր ժողով, մենք ստիպված կիրավիրենք սեփական Սահմանադիր ժողով և կստեղծենք մեր սահմանադրությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի կովկասյան բոլոր ժողովուրդները կանգնած լինեն նույն մոտեցման վրա և ընդհանուր համաձայնությամբ իրականացվի Անդրկովկասի տարածքների բաժանումը»¹⁹¹: Չգիտես ինչու, Ն. Ժորդանիան համոզված էր, որ առանց Ռուսաստանի հնարավոր էր ստեղծել մեծ Վրաստան, իսկ մահմեդականների հետ աննախադեպ մերձեցման էլ վկայում էր, որ դա հիմնականում հայ ժողովրդի ու նրա տարածքների հաշվին էր իրականացվելու: Ի դեպ, 1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի անունից նամակ-գրություն է հղվում Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյին՝ Հայաստանի և Վրաստանի միջև ծագած պատերազմի վերաբերյալ, որի նախաբանում նույն ոգով հիմնավորվում էր Ռուսաստանից հեռացման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես նշվում էր, որ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, Ռուսաստանի հետ պահպանվում էր ձևական կապը¹⁹²:

Համագումարում առանձնանում էր նաև արխազական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Ա. Շերիպովի ելույթը: Միավորված լեռնեցիների միության կազմում, արխազ ժողովուրդը ողջունում էր ազգային ինքնորոշման առաջին քայլերն անող Վրաստանին: Եթե վրացիները հաճախ զսպում էին իրենց, ապա արխազ հյուրն ավելի համարձակ և արմատական հայտարարություններ էր իրեն թույլ տալիս: «Կովկասի ազատությունը ճգնվել է ռուսական իմպերիալիզմի կողմից, - ասում էր նա, - որովհետև Կովկասը միաբան չէր»¹⁹³: Նա մեջբերում էր անուն իման Շամիլից, թե «հիշե՛ք, եթե իրար կոկորդ պիտի կրծեք իշխանատենչության ոսկորի համար, ապա շունը կխլի այդ ոսկորը, հետո էլ ձեզ կհոշոտի»¹⁹⁴: Ա. Շե-

¹⁹¹ Там же, с. 57.

¹⁹² Стен ЦГИА Грузии, ф. 1831, оп. 1, д. 6, л. 1:

¹⁹³ Республика 1917, 23 ноября.

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

րիպովն առաջարկում էր ժամանակի շունչն արտահայտող բանաձև՝ «բոլոր ցեղերի կովկասցիներ, միավորվեք»: Գնահատելով վրացական մենշևիզմի՝ որպես ազգային գործոնի դերը, նա հույս էր հայտնում, թե «ժամանակին ինչ արեց Շամիլի պողպատե սուրը, այժմ շարունակում է հզոր պողպատե խոսքը և Ծերեթելու, Չխեիձեի և ողջ վրացական դեմոկրատիայի ինքնահրաժարումը»¹⁹⁶: Ըստ Ա. Շերիպովի, Կովկասին սպառնում էր ևս մեկ արտաքին վտանգ, այն, որ Ռուսաստանը եվրոպային պարտք էր 60 մլդ. ռուբլի և չմիավորման դեպքում երկրամասը կարող է վերածվել եվրոպական կապիտալի գաղութի¹⁹⁶:

Նոյեմբերի 23-ին, ավարտելով աշխատանքները, վրացական առաջին ազգային համագումարն ընդունեց 8 բանաձևեր՝ քաղաքական, զինվորական, վարչական, իրավաբանական, առողջապահական, ունեցվածքային տնօրինման, դպրոցական և գեղարվեստական բնագավառների գծով:

Համագումարի քաղաքական խմբի ընդունած բանաձևը, որը խարսխված էր Ն. Ժորդանիայի և Ա. Չխեիկելիի ելույթների դրույթների վրա, 4-րդ կետով հարկ էր համարում կազմավորել 67 անդամներից բաղկացած ժամանակավոր ազգային խորհուրդ, որոնք ապագայում իրենց տեղերը կզիջեն Անդրկովկասի սեյմի վրացի պատգամավորներին: 6-րդ կետը Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովից պահանջում էր Վրաստանի լիակատար տարածքային ինքնավարություն, ինչպես նաև տեղական հարցերի լուծման համար՝ սեփական սահմանադիր ժողով: Տարածքային սահմանները պետք է որոշվեին դրացի շահագրգռված ազգերի հետ համաձայնության ճանապարհով: Վրաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները կստանան մշակութային զարգացման լիակատար երաշխիքներ: Սահմեղական Վրաստանը կստանար լայն ինքնավարություն: Այդպիսի լայն ինքնավարություն կտրամադրվեր բոլոր այն ծայրագավառներին, որոնց բնակիչները կցանկանան մտնել ինքնավար վրացական միության կազմի մեջ: 7-րդ կետը հայտարարում էր, որ եթե քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանում երկարաձգվի և Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը մոտակա ժամանակներում անհնար դառնա, ապա պետք է զուտարվեն ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ առանձին ազգերի տեղական Սահմանադիր ժողովներ, որոնք փոխադարձ համաձայնությամբ կհաստատեն համապատասխան ժողովրդավարական և ազգային կարգ¹⁹⁷:

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹⁷ Տե՛ս Молот, 1917, 26, 28 ноября, NN 44, 46:

Զինվորական սեկցիայի բանաձևն ընդունում է վրացական բանակի կազմավորման և ազգայնացման մասին որոշումը, ազգայնացվում էր նաև դպրոցը: Վերջում ընթերցվում է Հովհ. Թումանյանի և այլ ազգերի ներկայացուցիչների ողջույնի խոսքերը¹⁹⁸: Հայկական, վրացական և մահմեդական ազգային խորհուրդների գործունեությունը համակարգելու նպատակով ստեղծվում է ազգամիջյան խորհուրդ՝ Ն. Ռամիշվիլիի նախագահությամբ:

Իրոք, բուլճարական հեղաշրջումը նպաստեց, հայության քաղաքական մեկուսացման գործընթացն արագանա Անդրկովկասում: Պետրոգրադում բուլճարկներից պարտություն կրելով, վրացի մենչևիկների առաջնորդները քաղաքական հետագա գործունեության պարարտ հող գտան «հարազատ» երկրամասում, մանավանդ, որ հայության ու Ղազնակցության ազգային ծրագրերի դեմ պայքարում հմտորեն ձեռք բերեցին նաև մահմեդականության աջակցությունը: Այդ երկուսի դաշինքը կայացավ հակառուսական կեցվածքի համատեքստում: Հայկական հարցի առկայությունը, Արևմտյան Հայաստանը գրաված-ազատագրած ռուսական Կովկասյան բանակը, որպես ռուսական տարրի ներկայության վերջին գրավական՝ հայության վերջնական մեկուսացումն ու պարտությունը կանխող ուժն էր, որի համար էլ ծավալվեց հետագա անզիջում պայքարը Բաքվի խորհրդային իշխանության և վրաց-մահմեդական դաշինքի միջև: Հայությունն անգամ մեղադրվում էր ռուսներին Կովկաս ներքաշելու հիմնահարցի մեջ: Ղազնակցության՝ ինչ-որ տեղ անմնացորդ նվիրվածությունը հեղափոխականությանը, ռուսական հեղափոխական դեմոկրատական շարժմանը, անվերապահորեն և օբյեկտիվորեն նրան մղում էր խորհրդային իշխանության դեմ և անխուսափելիորեն կապում վրաց-թաթարական դաշինքին, որի հետ ՀՀԴ հույս ուներ լուծել գոնե վարչական սահմանաբաժանումների հարցը:

Ուշագրավ է նաև Լեոյի հարցադրումը, թե «Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը (նկատի ունի Ղազնակցությունը – Վ.Մ.) պիտի գերադասեր մենչևիկյան սոցիալիզմը բուլճարական սոցիալիզմից»¹⁹⁹, մանավանդ, 1917 թ. նոյեմբերին դեռևս լիովին պարզ չէին բուլճարական ղեկավարների հեռահար նպատակները: «Երեք ազգությունները իբր թե միացան,- գրում էր նա,- կարծում էին թե միացում է նշանակում երեքով մի սենյակի մեջ նստելը: Հարցը սենյակի մեջ չէր, այլ նրա մեջ, որ երեք ազգությունների ղեկավարող կուսակցությունները ազգայնական էին մինչև ոսկորների ծուծը և ոչինչ մոռանալ, ոչինչ իրենց զիջել չէին կարող... Ռուսաստան ասելով հաս-

¹⁹⁸ Տե՛ս Արև, 1917, 30 նոյեմբերի, թվ 245:

¹⁹⁹ Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 336:

կացվում էր ամեն տեսակ Ռուսաստան, բայց ոչ երբեք բուլղարիայում: Եվ որովհետև հոկտեմբերից հետո միմիայն բուլղարիայում էր Ռուսաստանի իրական տերը, ուստի դուրս է գալիս, որ Անդրկովկասը 1917 թ. նոյեմբերին արդեն իրապես անջատված էր Ռուսաստանից»²⁰⁰:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմակերպման նախաշեմին, նոյեմբերի 14-ին, Ս. Վրացյանը «Յորիզոն»-ում հրապարակում է «Յայվրացական հարաբերությունները» հոդվածը, որի հարցադրումներն ամենևին չէին ներդաշնակում միացյալ, ազգային կառավարության մեջ նրանց հետագա համակեցության հեռանկարին: Նա ընդգծում էր վրաց ազգային գործիչների անհանդուրժողականությունը Յայկական հարցի և նրանում կովկասահայության և դաշնակցության մասնակցության նկատմամբ: Յեղիմակի հետ կարելի է կիսել այն արդարացված մտահոգությունը, որ արևմտահայ տառապանքներն ու կոտորածները «նրանց մեջ քիչ կարեկցանքի հանդիպեց: Ամբողջ աշխարհից նպաստներ տեղացին հոգառու տաճկահայ աղետալների, իսկ հայերի կողքին ապրող վրացի ինտելիգենտը մատը մատին ցխփեց, գոնե մի ձևական օգնություն, ցաակցութեան մի տաք խոսք ասելու համար: Ընդհակառակը, մի շարք շովինիստներ չարանեցին ամենագոեհիկ մեղադրանքները նետել բնաւեր տաճկահայերի հասցէին, որոնք իբր թե դիտմամբ թողնում էին իրենց հայրենիքը և գալիս Վրաստանի հողը բռնում»²⁰¹: Յայկական հարցի մեջ էր Ս. Վրացյանը տեսնում նաև վրացի մենշևիկների համեմատ Ղաշնակցության երկփեղկվածության, ինչ-որ թուլության գլխավոր պատճառը, ինչը կուսակցությանն առավելապես ստիպել էր զբաղվել արևմտահայության խնդրով և այդպիսով Անդրկովկասի քաղաքական դաշտը թողել էր. փաստորեն, վրաց ազգային գործիչների տնօրինմանը:

Սեր կարծիքով՝ Յայկական հարցի շուրջ բանավեճում վրացական ազգային գործիչների կշտամբանքները կարելի է արդարացնել այն առումով, որ հայկական ազգային-դեմոկրատական բոլոր կուսակցությունները, այդ թվում և Ղաշնակցությունը, հետփետրվարյան փուլում Յայկական հարցը ծրագրային մակարդակով հստակ տարանջատել էին որպես «արևմտահայ» և «արևելահայ» հարցեր: Դա վրացական գործիչների մոտեցմամբ նշանակում էր, որ Ղաշնակցությունն Անդրկովկասում չպետք է գործեր Արևմտահայության խնդրի ու դրանով նաև Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության համատեքստում՝ ռուսական գործերի հետ համագործակցության շրջանակներում, այլ լիովին պետք է ներգրավվեր երկրամասի սոցիալ-քաղաքական և ազգային խնդիրների համատեղ լուծմանը:

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

²⁰¹ Յորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

Աերօրյա դիրքերից հարցադրումը միգուցե և տեղին է, սակայն 1917 թ. աշնանը, սրընթաց, հաճախ անկանխատեսելի զարգացող իրադարձությունները թույլ չէին տալիս լիովին տարանջատել Հայկական հարցի երկու հատվածների նկատմամբ շահագրգռվածության և գործելակերպի զուգակցման հիմնահարցը: Հայության խնդիրը դիտվում էր մեկ ամբողջության մեջ, չնայած Ռաշնակցության համար ևս լիովին պարզ և գիտակցված չէին այդ լուծումների ուղիներն ու հանգրվանները:

Ռաշնակցությանը զարմամք ու դժգոհություն էր պատճառում նաև վրաց ազգայնականների՝ սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցության այն դիրքորոշումը, որ «Անդրկովկասում ապրող ազգերը չեն կամենում օգտվել բուլշևիկների կառավարութեան կողմից Ռուսաստանի ազգերին «շնորհված» նոր արտոնություններից»²⁰²:

Ի տարբերություն Անդրկովկասի հայկական և վրացական հասարակություններում ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների և հոսանքների նկատելի ակտիվությանը, մահմեդական-թաթարական միջավայրում դա դրսևորվեց բուլշևիկյան տիպի սոցիալիստական կուսակցությունների ասպարեզ գալով:

1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին (30) Բաքվում բացվեց «Հումմեթ» կազմակերպության համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ոչ միայն «Հումմեթի» և «Ադալաթի» Բաքվի բուլշևիկյան կազմակերպությունների, այլև երկրամասի ու Թիֆլիսի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Համագումարի նախագահությունը ինչպես և «Հումմեթ» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն գլխավորում էր Ն. Նարինանովը²⁰³:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 11-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորմամբ, ապա և նոյեմբերի 19-23-ը կայացած վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումներով և վրացական ս.-դ. մենչևիկների ծանրակշիռ գաղափարական և կազմակերպական ճնշմամբ կայացվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փոփոխությունները, այն է՝ Անդրկովկասի անջատումը խորհրդայնացված Ռուսաստանից և ազգային հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև գինվորական կյանքի ինքնուրույն տնօրինումը:

Կառավարական, կուսակցական, հանրային մակարդակներում թեև առաջադրվում էր ապագա Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն վրացական մենչևիկների շրջանակներում, հետևողականորեն հունցվում էին անկախ ազգային պետականության գաղափարը:

²⁰² Նույն տեղում, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

²⁰³ Տե՛ս Մ. Искендеров, Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу советской власти, Баку, 1958, с. 174-175.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

2.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՄԱԿՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը հրապարակեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագիրը²⁰⁴: Այն ամփոփում էր երկրամասային նոր իշխանության գործունեության ծրագիրը, սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական քաղաքական կյանքի հնարավոր վերափոխման ու զարգացումների իր նախանշած ուղղությունները: Չնայած ստորագրությունների բացակայությանը, ինչը հատուկ է նմանատիպ փաստաթղթերին, հարցադրումների և ոճական համեմատությունների համադրումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ վերջինիս հեղինակները կարող են լինել Ե. Գեգեչկորին և Ն. Ժորդանիան:

Հռչակագրի կարևորագույն դրույթները, քանի որ դրանք, նախ՝ կանխորոշում էին Կոմիսարիատի գործունեության առանցքային ուղեմիշները, ապա և հնարավորություն են տալիս Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում՝ իրադարձությունների զարգացման համատեքստում, վերլուծել երկրամասի կառավարության հռչակած սկզբունքների ծրագրերի և իրական քայլերի միջև առաջացող հակասությունները:

Հռչակագրում հիմնականում ասված է. «...Անդրկովկասի ժողովուրդների ճակատագիրը և նրանց նորմալ զարգացումը կախված է այն բանից, թե անդրկովկասյան հեղափոխական դեմոկրատիան կկարողանա արդյոք տարաբնույթ ուսնծություններից պաշտպանել հեղափոխության նվաճումները, երկրամասում երաշխավորել հեղափոխական կարգապահության ամենամահրաժեշտ հիմունքները և միևնույն ժամանակ ազդել կենտրոնական Ռուսաստանի վրա՝ դեմոկրատիայի շարքերում քաղաքացիական պատերազմին վերջ տալու և ռուսաստանյան հանրապետությունում միատարր հեղափոխական, բոլորի կողմից ճանաչված կառավարության ստեղծման համար:

Երկրամասի կյանքն այդ ուղու վրա դնելու նպատակով, բոլոր սոցիալիստական և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունների համաձայնության արդյունքում, ստեղծվեց երկրամասային իշխա-

²⁰⁴ Стен Республика, 1917, 19 ноября, N 111.

նություն: Այդ իշխանությունը ձևավորվել է ժամանակավորապես՝ մինչև միմիայն Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Իսկ եթե ռուսական իրականության պայմաններից ելնելով, վերջինիս ժամանակին գումարումն անհնար դառնա, ապա Կոմիսարիատը պահպանելու է իր լիազորությունները մինչև Անդրկովկասից և Կովկասյան ռազմաճակատից ընտրած Սահմանադիր ժողովի անդամների համագումարի հրավիրումը:

Իբրև ժամանակավոր իշխանություն, Կոմիսարիատը նպատակ է դնում բնակչության ամենամահետաձգելի կարիքների լուծումը. «կարգավորել մինչև վերջ կազմալուծված ֆինանսական գործը, փրկել բանակն ու բնակչությունը անխուսափելի սովից, ապահովել պարենավորումը, բարելավել հաղորդակցության ուղիներն ու տրանսպորտը, հաշտության կնքման պահին իրականացնել ճիշտ և ոչ հիվանդագին զորացրում, հասարակական կարգի պաշտպանություն, արտադրության և բաշխման վրա՝ վերահսկողություն աշխատանքի և բանվոր դասակարգի համակողմանի պաշտպանության, դեմոկրատական զեմստվոների անհապաղ ներդրում, դատարանի և կառավարման մարմինների վերակազմություն, դեմոկրատական հողային կոմիտեների անհապաղ կազմակերպում՝ այնտեղ, որտեղ դրանք չկան և նրանց իրավասությանը ուղեւային (բաժնեկալվածք), պետական և եկեղեցական, ինչպես և խոշոր մասնավոր սեփականատիրական հողերի հանձնում, որոնց բռնագրավման ակտը կհետևի մոտ ապագայում, հավասարապես և բոլոր տեսակի հողային հարաբերությունների կարգավորման և՛ Սահմանադիր ժողովի նախօրեին Հողային օրենքի նախապատրաստման համար, բոլոր դասային արտոնությունների անհապաղ վերացում և արտոնյալ դասակարգերի շահերը պաշտպանելու նպատակով ստեղծված բոլոր հաստատությունների ցրում, հեղափոխության նվաճումների ճանաչման հիմքի վրա հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատում:

Պաշտպանելով ռուսաստանյան հեղափոխության հռչակած ազգերի լիակատար ինքնորոշման սկզբունքը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կծեռնարկի քայլեր Անդրկովկասում ազգային հարցի շուտափույթ և արագ լուծման համար:

Ընդունելով համառուսաստանյան ռազմաճակատի միասնության պաշտպանությունը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կծեռնարկի բոլոր ակտիվ միջոցները հաշտության անհապաղ կնքման և այդ ուղղությամբ կիրառվող քայլերը համապատասխանեցնելով արևմտյան ռազմաճակատի ընդհանուր դրության տեղական կացության և Կովկասը բնակեցնող ժողովուրդների համաձայնության հետ:

Բոլոր թվարկված հարցերի լուծումը կդառնա նորաստեղծ երկրամասային իշխանության ապագա գործունեության հիմք և բովանդակություն:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոլոր կարգադրություններն ու հրամանները պետք է առանց տատանումների իրականացվեն տեղերում: Այդ իշխանության դեմ ամեն տիպի հակազդեցությունները կդիտվեն որպես Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ բացահայտ ոտնձգություն, որպես նրան ամենամոլթ քաղաքացիական ու ազգամիջյան պատերազմի ոլորտը ներգրավելու ձգտում և արմատից կճնշվեն այդ իշխանությունը ստեղծած ուժերի կուսակցությունների և կազմակերպությունների կողմից»²⁰⁵:

Հանձն առնելով այս ծանր բեռը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը դիմում է բոլոր նրանց, ում համար թանկ են հեղափոխության և ազատության շահերը՝ համախմբվել երկրամասային իշխանության շուրջ և նրա հետ ուս-ուսի տված գնալ դեպի ստեղծագործ հեղափոխական աշխատանք:

Անդրկովկասի ժողովուրդներ!

Ձեր ճակատագիրը Ձեր ձեռքերում է»²⁰⁶:

Այսպիսով, Հռչակագրում առանձնացվում էին երեք խումբ կարևորագույն հարցեր. Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների արդյունքների ճանաչում, ազգային, հողային հարցի լուծում և անհապաղ հաշտության կնքում թուրքիայի հետ:

Մենք կանդրադառնանք Կոմիսարիատի ձեռնարկած սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական վերափոխումների բնագավառին, ընդունած որոշումներին և ձեռնարկած քայլերին:

Կոմիսարիատի ստեղծման պահին նրա բարձրացրած առաջին երկու հարցերը և կայացրած որոշումները վերաբերում էին Անդրկովկասի ֆինանսներին և հաղորդակցության ուղիների խնդիրներին: Նոյեմբերի 15-ին (28) լսելով երկրամասի տնտեսական և ֆինանսական կացության հարցը, որոշվում է ֆինանսների նախարարության գծով կոմիսար Խ. Կարժիկյանին հանձնարարել՝ նախապատրաստելու և հրավիրելու այդ հարցին նվիրված հատուկ խորհրդակցություն: Լսելով հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար Խ.-բ. Սելիք-Ասլանովի դիմումը՝ կոմիսարության և ռազմական իշխանությունների միջև հարաբերությունների և աշխատանքի բաժանման ճշգրտման մասին, որոշվում է, որ Ռազմական Հաղորդակցության պետը հաղորդակցության ուղիների

²⁰⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 1-2.

²⁰⁶ Նույն տեղում, նաև Документы и материалы..., с. 8-10.

հետ կապված բոլոր հարցերում անմիջականորեն պետք է ենթարկվի համապատասխան կոմիսարին, իսկ ռազմավարական ու ռազմական բնույթի հարցերում՝ ռազմա-ծավային նախարարության գծով կոմիսար Գ. Դոնսկոյին²⁰⁷:

Նոյեմբերի 18-ին Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործավարությունը դրվում է նախկին Օգակոմի գրասենյակի վրա, փոխվում է սոսկ վերջինիս անվանումը²⁰⁸: Նույն օրը, ֆինանսական հարցի աշխատանքների մասին զեկուցմամբ հանդես է գալիս կոմիսար Խ. Կարճիկյանը: Նա հայտնում է, որ ձևավորվել են երեք հանձնաժողովներ. 1. արտահանման և զինվորական փոխառության կազմակերպման գծով, 2. ներքին փոխառության կազմակերպման, դրամական շրջանառության կրճատման և կարգավորման, ապա և կտրոնային շրջանառության ներդրման կարգավորման գծով և 3. տուրքերի գծով: Քննարկվում է պարենավորման գործերով նախարարության կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ կոմիսարության և երկրամասային պարենային վարչության միջև ճշգրիտ փոխհարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության վերաբերյալ, քանի որ այդ վարչության գործողությունների ոլորտը տարածվում էր նաև Յուսիսային Կովկասի վրա: Նույն օրը Կոմիսարիատը լսում է նաև Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի զեկուցումը՝ Անդրկովկասի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցի սևագործ բանվորների գործադուլի և տնտեսական պահանջների մասին և որոշում նրանց վճարել իրենց հայցած հոկտեմբեր ամսվա աշխատավարձի 300%-ը²⁰⁹:

Առաջին հայացքից, Կոմիսարիատի կողմից բարձրացվող լուրջ հետաքրքրություն չներկայացնող, երբեմն ժամանակի սրընթաց ռիթմը բացարձակ չարտահայտող, հաճախ ծիծաղաշարժ հարցերի քննարկումներն ու որոշումներն, այնուամենայնիվ, երկրամասի քաղաքականապես և ռազմական տեսակետից հագեցած մի քանի ամիսների համապատկերին զուգահեռ՝ քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն են ստեղծում: Դրանք հնարավորություն են տալիս լուսաբանել քաղաքական աննախադեպ պայքարին զուգահեռ բարձրացվող մի շարք կենսականորեն անհրաժեշտ սոցիալական, տնտեսական ու հասարակական խնդիրների նկատմամբ Անդրկովկասի նոր իշխանության հետամուտ լինելու չափը, խորությունը, հետևողականությունը, ինչը, հիմնականում, տեղավորվում է Խորհրդային Ռուսաստանից անջատման, սպասվող Սահմանադիր ժողովի բացման ու նրա ժողովրդավարական ու բազմակուսակցական բնույթի և սպասելիքների համատեքստում:

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 13:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 27:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 23:

Նոյեմբերի 24-ի (դեկտեմբերի 6) նիստում Կոմիսարիատը լսում է նախարարի տեղակալի կարգավիճակով կոմիսարների տեղակալների պաշտոն, կոմիսարներին կից քարտուղարների և գործակալների հաստիք հաստատելու, Կոմիսարիատի անդամներին պարզատրելու, Սուրմալուի գավառական կոմիսարին, Իգդիրից՝ Մալանու գյուղ ժամանակավորապես տեղափոխելու, Բաթումում ժամտախտի համաճարակի մասին և այլ հարցեր: Առանձնակի հետաքրքրություն են առաջացնում արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի և ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիի զեկույցները: Առաջինը միջնորդում էր Թիֆլիսի քաղաքային դումային, որպեսզի քաղաքին իրավունք տրվի բռնագրավելու մասնավոր բնակարաններ ու տարածքներ, երկրորդը քննարկման է դնում Կոմիսարիատի կողմից բարձրացված առաջարկը՝ ք. Թիֆլիսի պաշտպանության պետի հատուկ պաշտոն հաստատելու մասին²¹⁰: Առաջին դեպքում, առաջարկվող տարածքները տրամադրելու էին արդեն զուտ վրացական ազգային, ռազմա-քաղաքական մարմինների տնօրինությանը, ինչն անմիջականորեն ուղղվում էր հայկական ազգային հաստատությունների դեմ:

Պետի ձեռքում պետք է կենտրոնանար քաղաքի պաշտպանության գծով ամբողջ իշխանությունը. նա պատասխանատու էր լինելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատին: Այս պաշտոնը նպաստելու էր երկրամասի իշխանության լծակները Թիֆլիսում կենտրոնացնելու, Բաքվից հետո բուլճարի դեմ ավելի արդյունավետ պայքարելու համար: Որոշվում է առայժմ չհիմնել այդպիսի պաշտոն և Անդրկովկասի կենտրոնի պաշտպանությունը վստահել հեղափոխական շտաբին²¹¹: Հաջորդ օրը, սակայն, խնդիր վերաբացվում է և որոշում է ընդունվում այն մասին, որպեսզի Ազգային խորհուրդներին առաջարկվի շտապ քննարկել քաղաքացիական բնակչությանը զինելու և ժողովրդական միլիցիա ձևավորելու հարցը: Օրակարգային հարցը ձևակերպված էր որպես «Թիֆլիսի բնակչությանը բուլճարիկների հնարավոր զինված ելույթներից պաշտպանելու միջոցառումներ»²¹²: Հասկանալի է, որ ազգային զորամասերի արագ ձևավորման հրամայականի համատեքստում, Ազգային խորհուրդներին էին տրվելու առավել կենսական և պատասխանատու առաջարկանքները, սակայն Կոմիսարիատի վրացական ղեկավարությունը այս առաջին քայլերով արդեն հող էր նախապատրաստում Թիֆլիսի և վրացիների շահերի շոքոջ կենտրոնացնել, հետո էլ ենթարկեցնել հայերի և մահմեդականների ոչ պակաս կենսական ազգային շահերը:

²¹⁰ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 34, 36.

²¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 36.

²¹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 37:

Նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 7) Կոմիսարիատը լսում է ֆինանսների կոմիսար Խ. Կարճիկյանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում շաքարավազի մենաշնորհային վաճառքի մասին օրենքը տարածելու հարցը: Քանի որ Ռուսաստանում այդ օրենքի գործարկումը դադարեցվել էր, Կոմիսարիատն էլ՝ հարցը տեխնիկական բնույթի դրդապատճառներով հիմնավորելով, հետաձգում է մինչև 1918 թ. հունվարի 1-ը²¹³:

Շ. Ալեքսեև-Մեսխիկի զեկույցի հիման վրա հաստատվում է «բոլոր քաղաքացիների իրավունքների հավասարեցման և քաղաքացիական աստիճանների ու տարբերանշանների վերացման մասին» հռչակագիրը²¹⁴: Մասնավորապես վերացվում էին բոլոր նախկին կոչումները (ազնվական, վաճառական, քաղքենի, իշխան տիտղոսները և այլն) և հաստատվում էր Ռուսաստանյան հանրապետության համար ընդհանուր՝ քաղաքացի անվանումը:

Նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 9) ընդունվում է 8-ժամյա բանվորական օրվա մասին հռչակագրի նախագիծը²¹⁵: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի հունվարի 14-ի (27) հրամանագրով օրենք է ընդունվում այն մասին, որ Անդրկովկասի սահմաններում, ձեռնարկատերերը՝ բանվորների և ծառայողների ընդունման և հեռացման հարցերը լուծեն արհմիությունների կամ ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների համաձայնությամբ²¹⁶:

Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունը 1918 թ. ապրիլի 4-ին (17) այդ թվում Երևանի աշխատանքի կոմիսարին ուղարկում է «կոչ բանվորներին», որը երկրամասում տարածվել էր մարտի վերջին: «Անդրկովկասի դեմոկրատիան ձեր ձեռքերում է, ընկեր բանվորներ...»²¹⁷, - ասվում էր Կոմիսարիատի կոչում: Պատասխան գրության մեջ Երևանի նահանգի Աշխատանքի կոմիսարը հայտնում էր, որ համընդհանուր զորակոչն ու անարխիան թուլացրել են Երևանի բանվորական կազմակերպությունները, նույն վիճակում են հայտնվել նաև արհեստակցական միությունները: Երեկոյան ժամը 9-ից կյանքը քաղաքում մեռնում է, ժողովների հրավիրումն անհնար է դարձել, - նշում էր նա, - վերանում են մասնավոր և հանրային ձեռնարկությունները, բանվորները չեն վարձատրվում»²¹⁸: Կոմիսարն անհրաժեշտ էր համարում այդ նպատակով հաշտարար ատյանի ստեղծումը, բայց քանի որ քաղաքում բա-

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 38:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

²¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 1, թ. 2:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10, 11:

²¹⁸ Նույն տեղում, թ. 14:

ցակայում էին Արհեստակցական միությունների կենտրոնական բյուրոն, Արդյունաբերողների միությունը, որոնք պետք է կազմեին Ատյանի միջուկը, նա ստեղծված վիճակի ելք էր ընդունում իր կողմից ընտրված ներկայացուցիչների ներգրավումը՝ արդյունաբերողների և բանվորական միությունների կազմերից: Երևանի Հաշտարար ատյանի կազմի մեջ են մտնում ձեռնարկատերերից Գևորգ Ամիրյանը, Հայրապետ Գաբրիելյանը, Երվանդ Տեր-Ավետիսյանը, Միխայիլ Ֆիլատիևը և Մաշադի Ա. Սալախովը, բանվորներից ու ծառայողներից՝ տեղական մի շարք աշխատավորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ²¹⁹: Դեկտեմբերի 11-ին (24)-ին Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունից Երևանի բ. գ. պ. խորհրդի բանվորական սեկցիային և արհմիությունների բյուրոյին ուղղված գրությունը Երևանի բանվորական կազմակերպություններին առաջարկում էր թեկնածու ներկայացնել՝ Երևանի նահանգի Աշխատանքի գծով լիազոր կոմիսարի պաշտոնի համար: Դեկտեմբերի 29-ին (հունվարի 10) Երևանի բ. գ. պ. խորհրդի գործադիր կոմիտեն այդ պաշտոնում հաստատում է Ա. Սարգսյանին (տեղակալներ՝ Ա. Ալին, Գ. Արարատյան) և այդ որոշման մասին հաջորդ օրը տեղեկացնում Անդրկովկասյան կոմիսարիատին²²⁰:

1918 թ. փետրվարի 1-ին (13) Աշխատանքի կոմիսարությանը կից Աշխատանքի շրջանային բիրժան և նրա ղեկավար Ա. Կախիաճին շրջաբերական են հղում Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների ինքնավարության մարմիններին, տվյալ դեպքում Ալեքսանդրապոլ՝ երկրամասում ծայր առած աննախադեպ գործազրկության մասին: Նշվում էր, որ «այն բարենպաստ հող կարող է ստեղծել ամեն կարգի աճարխիկ ելույթների համար, առաջացնելով բնակչության լայն զանգվածների դժգոհությունը»: Որպես լուծում առաջարկվում էր «մի տեղում գործազուրկների հավաքվելու արգելքը և որքան հնարավոր է այդպիսիներին ցրելը»²²¹:

Խնամատարության նախարարության գծով կոմիսար Հ. Օհանջանյանը 1918 թ. հունվարի 2-ին (15) առաջարկում էր առողջապահության գծով տեղակալ նշանակել դոկտոր Ա. Մյասնիկովին²²², իսկ հաջորդ օրը հանդես է գալիս երկու զեկուցումներով:

Նա նահրաժեշտ էր համարում Անդրկովկասի միացյալ բժշկա-սանիտարական խորհրդի և նրա կանոնադրության ու հաստիքների ցուցակի հաստատումը, ինչպես նաև զինվորների օրապահիկների համար վարկ էր պահանջում. երկու առաջարկներն էլ հավանություն են ստա-

²¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 1, գ. 6, թթ. 1, 4, 7:

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2588, թ. 33:

²²² Տե՛ս ԱԳԱ Դրուսի, փ. 1, օր. 2, ձ. 12, ռ. 3:

նում²²³: Հունվարի 4-ին (17) Ա. Չխենկելին առաջարկում էր սահմանել Անդրկովկասից Պետրոգրադ՝ Սահմանադիր ժողով մեկնող պատգամավորների ուղեվարձի չափը և, որպես այդպիսին, հաստատվում էր 5000 ռուբլի²²⁴: Նույն միստում կրկին քննարկվում է Պարենային նախարարության գծով կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ «Հարավ-Արևելյան միության պարենային կազմակերպման կանոնադրության» նախագծի մասին: Ձեկուցողն այն մտահոգությունն էր հայտնում, որ խնդիրը քննարկել զուտ պարենային հարաբերությունների հարթության վրա՝ անկարելի է, քանի որ պարենային իշխանության միավորումը, ինչ որ նախանշվում էր վերոհիշյալ փաստաթղթում, սերտորեն կապված էր Հարավ-Արևելյան Միության քաղաքական իշխանության հարցի հետ: Պարզվում է, որ այդ նախագիծը, որը կազմվել էր Եկատերինոգարում 1917 թ. դեկտեմբերին հրավիրված բոլոր պարենային կազմակերպությունները ներկայացնող համագումարում, հիմք էր տալիս ենթադրելու, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի որոշումը խորը քաղաքական ակտ է հանդիսանում, ուստի թե՛ նախագիծը և թե՛ Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցը կարիք ունեին նոր քննարկման: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի այդ նպատակով ծրագրվող հատուկ միստի հրավիրման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրանով, որպեսզի 1918 թ. հունվարի 12-ին Եկատերինոգարում հրավիրվող համագումար մեկնող պատվիրակները տեղեկացված լինեին համապատասխան հրահանգներով: Որոշվում է այդ միստը նշանակել հունվարի 7-ին և հրավիրել այնտեղ երկրամասային միացյալ կենտրոնի նախագահությանը, Ազգամիջյան խորհրդի ներկայացուցիչներին, վրացական, մահմեդական, ռուսական և հայկական Ազգային խորհուրդներին²²⁵:

Նախատեսված օրը՝ հունվարի 7-ին (20) կայանում է հատուկ միստ: Կոմիսարիատը լսում է պարենավորման կազմակերպման մասին կանոնադրության նախագծի հարցը:

Կրկին քննարկելով Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցը՝ Հարավ-Արևելյան Միության Պարենավորման կազմակերպման կանոնադրության մասին, Խ. Կարճիկյանն, օրինակ, գտնում էր, որ «այդ նախագիծը անընդունելի կդառնա Ռուսաստանի բոլոր դաշնային պետությունների և տվյալ դեպքում Հարավ-Արևելյան միության համար, քանի որ այդպիսով պետության մեջ պետություն է ստեղծվում»: Նա աննպատակահարմար էր համարում պարենային գործը մենաշնորհի վերածող մարմնի ստեղծումը, քանի որ ա) պատերազմն ավարտվում է, մենք պատերազմ փաստորեն չենք մղում և չենք էլ վարի: Պատերազմի ժամանակ էր անհրաժեշտ

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

բանակի մատակարարման համար մթերքի մեծաշնորհի հաստատելը, բ) Այժմ Հյուսիսային Կովկասում այնքան հաց և մթերք է կուտակվել, որ մենք ապրանքափոխանակման բարելավման դեպքում չենք զգա դրանց պակասը»²²⁶: Ա. Չխենկելին միանշանակ գտնում էր, որ նախագիծն անընդունելի է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համար, շեշտելով վերջինիս քաղաքականացման միտումը:

Ի վերջո, նոր առաջարկով հանդես է գալիս կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանը և որոշվում է ընդունել կանոնադրության հիմնական դրույթները, մասնավորապես, այն, որ Անդրկովկասը պետք է ունենա առաջին անհրաժեշտության մթերքների մատակարարման ինքնուրույն կազմակերպություն և կառույց²²⁷: Թե ինչու էր Ա. Չխենկելին հատուկ շեշտում պարենավորման հարցի քաղաքականացման վտանգը, դա կարելի է բացատրել նրանով, որ Հարավ-Արևելյան միության ազգային ռազմավարչական սոբյեկտները հստակ պետականամետ, «Սիացյալ անբաժան Ռուսաստանի» կողմնակիցներ էին: Այս տագնապն ավելի սրվեց և իրական դարձավ 1919 թ. ի դեմս գեներալ Ս. Դենիկինի հակավրացական և հակաադրբեջանական քաղաքականության:

Վերադառնալով Խ. Կարճիկյանի մտքին՝ Հյուսիսային Կովկասում մթերքների առատության մասին, նշենք, որ հաջորդ՝ հունվարի 8-ի (21) նիստում արդեն լսվում է Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ Բաթումում և Փոթիում 300 վագոն ապրանքի կուտակումների մասին և որոշվում է խնդրել Հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար Խ. Բ. Մելիք-Ասլանովին, ձեռնարկելու բոլոր միջոցները՝ բեռների փոխադրման նպատակով²²⁸: Ավելացնենք միայն, որ այս և նախորդ որոշումները ընդունվում էին այն օրերին, երբ Անդրկովկասյան երկաթուղու Շամխոր, Աղստաֆա և այլ կայարաններում վրացական մենջևիկների նախաձեռնությամբ և մուսավաթականների գործակցությամբ իրականացվում էր նահանջող ռուսական զորամասերի սպանողը:

1918 թ. հունվարի 18-ին (31) Կոմիսարիատի հրամանով ստեղծվում է «Անդրկովկասի տնտեսական խորհուրդ»: Նրա նպատակն էր երկրամասի տնտեսական կյանքի կարգավորման համար ձևավորված բոլոր կազմակերպությունների (խորհուրդներ, կոմիտեներ, խորհրդակցություններ) միավորումը և գործունեության համաձայնեցումը: Խորհուրդը գլխավորելու էր առևտրի և արդյունաբերության նախարարության գծով կոմիսարը²²⁹:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13:

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

²²⁹ Տե՛ս Кавказское Слово, Тифлис, 1918, 19 января, N 14:

1918 թ. փետրվարի 28–ին Գ. Տեր-Ղազարյանի գեկույցի հիման վրա, Անդրկովկասյան կառավարությանը կից ստեղծվում է Սատակարարման կոմիտե և հրապարակվում է վերջինիս կանոնադրությանը: Նույն միստում, կոմիսարը, պետական նկատմաների ֆոնդից հատկացնում է 10 մլն. ռուբլի՝ վառելիքի կուտակման համար²³⁰:

Կոմիսարիատի կազմում, հայկական կուսակցությունների միջոցով Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչության մեկուսացման քաղաքականություն էր տարվում՝ վարկային ներդրումների անտեսման, շրջանցման ճանապարհով: Համադրելով 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսների ընթացքում անդրկովկասյան իշխանության հաստատած վարկերի և ֆինանսական այլ միջոցների ուղղվածությունն ու ազգային-տարածքային պատկանելիության գործոնը, գալիս ենք համոզման, որ նախ՝ այդ փաստերը պատահականության արդյունք չէին, ապա և բացահայտորեն կրում էին վրաց-թաթարական դաշինքի ճնշման կնիքը:

Նման տասնյակ օրինակներից թվարկենք մի քանիսը: Միայն հունվարի 15-29–ի ընթացքում Կոմիսարիատը վարկեր էր բացել Փոթիում՝ Ռիոն գետի վրայով լաստանավային անցուղու վերանորոգման (4800 ռուբ.), Թիֆլիսի վրացական հոգևոր սեմինարիայի և արական հոգևոր գիմնազիայի ֆինանսավորման (178.400) Անդրկովկասի սուբիական հոգևոր վարչության 1917 թվականի հավելյալ ծախսերի ծածկման (81.000 ռուբ.), Բաքվի նահանգական հարկատան վարչության տնօրինմանը գումար հանձնելու (66.368 ռուբ.), Բաքվի 1-ին և Թիֆլիսի 4-րդ արական գիմնազիաների և Դերբենդի ռեալական ուսումնարանի կարիքների (46.630 ռուբ.), Սև ծովի հարավ-արևելյան ափի ռազմական կոմիսարի վարչության համար հաստիքների հաստատման (կոմիսար է նշանակվում Բալթիական նավատորմի ավագ լեյտենանտ ճավճավաձեն), Բաթումի շրջանի բանտերի վերանորոգման ծախսերը փակելու նպատակով (1.392 ռուբ.) և այլն: Այս ժամանակահատվածում միակ վարկը, որ տրամադրվել է հայությանը՝ դա հունվարի 29-ին Երևանի նահանգի վարչության գրասենյակային և տնտեսական միջոցները բերալավելու ուղղությամբ բաց թողնված չնչին վարկն էր՝ 5000 ռուբ. չափով²³¹: Կոմիսարիատի նախագահությունն ահռելի գումարներ էր փոշիացնում իր վարչական ապարատի պահպանման և կենսագործունեության նպատակով: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունն իր հիմնարկների համար բացել էր 81.000 ռուբլու, Կոմիսարիատի միայն հունվար ամսվա մի տասնօրյակի ծախսերի համար՝ 322.814 ռուբլու չափ վարկեր²³²:

Բացառություն կարելի է համարել Անդրկովկասում գործող ուսումնական, կրթական հաստատությունների հանդեպ Կոմիսարիատի վերաբերմունքը, ինչը կյանքի մյուս ոլորտների, հատկապես՝ ռազմա-քաղա-

²³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 99:

²³¹ Տե՛ս ԱԳИА Грузии, ֆ. 1, օր. 2, Դ. 7, ԼԼ. 16, 17, 19, 22, 23, 26, 27, 32, 38:

²³² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 27, 29:

քական բնագավառի հիմնահարցերի հետ համեմատության մեջ, համեմատաբար հավասար և արդար է իրականացվել: Այսպես, հունվարի 13-ին լսելով Կովկասի Ոստումնական շրջանի վարչության գծով կոմիսարության զեկույցը, ֆինանսների կոմիսար Խ. Կարճիկյանին առաջարկվում է վարկային հաշիվ բացել Անդրկովկասի արական գիմնագիայի, ենթագիմնագիաների և ռեալական ուսումնարանների ապահովման համար (1.444. 375 ռուբ. 97 կոպ.), 1917 թ. սեպտեմբերի 1-դեկտեմբերի 31-ը ընկած հատվածում երկրամասի ուսումնարաններին հատկացվում է 2.184.000 ռուբլու, իզական գիմնագիաների ծառայողներին՝ 313.019. չափով վարկեր և այլն²³³: 1918 թ. փետրվարի 7-ին Ալեքսանդրապոլում բացվում է իզական բարձրագույն ուսումնարան և նրան հատկացվում է 11.345 ռուբլի²³⁴: Հունվարի 12-ին Կոմիսարիատը հատուկ լսում է Արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեն-Մեսխիսի զեկույցը՝ վրացական հոգևոր սեմինարիայի և հոգևոր ուսումնարանի վերաբերյալ:

Ինչպես նկատում ենք, Կոմիսարիատի հոգածությունից անթաքույց դուրս էին մնում նաև երկրամասի հայկական հոգևոր հաստատություններն ու դրանց կից կրթական օջախները²³⁵:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը իր կառավարման ընթացքում հասցնում է մասնակի բարեփոխումներ իրականացնել նաև երկրամասի կրթական-լուսավորական բնագավառում: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է կրթական ծրագրերում ազգային լեզուների, ազգային առարկաների ներմուծմանը:

Հունվարի 29-ին Կոմիսարիատը լսում և հաստատում է ժողովրդական լուսավորության նախարարության գծով կոմիսար Ֆ. Խան-Խոյսկիի զեկույցի նախագիծը՝ Անդրկովկասի միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում և բարձրագույն ուսումնարաններում ազգային առարկաների դասավանդման վերաբերյալ: Այս սպասված և արդարացված որոշումը, մյուս կողմից, երկրամասը Ռուսաստանից հեռացնելու հերթական հետևողական քայլերից մեկն էր: Այդ նպատակին էր ուղղված նաև Ֆ. Խան-Խոյսկիի փետրվարի 9-ի՝ Թիֆլիսի ոսուցչական ինստիտուտում ազգային բաժանմունքների բացման մասին առաջարկը²³⁶: Ֆ. Խան-Խոյսկին հանդես է գալիս նաև Նուխիի մասնավոր գիմնագիան լիարժեք արական գիմնագիայի վերակազմավորվելու, Նախիջևանում 8 արական գիմնագիայի բացման և նրանց 36.000 ռուբլի տրամադրելու առաջարկ-

²³³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 12, 18, 25

²³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, թթ. 143:

²³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7, թ. 27:

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում թ. 86:

ներով²³⁷: Պարզ է, որ այդ ուսումնական հաստատությունները նախատեսված էին մահմեդական բնակչության համար, ինչը Կովկասի թաթար-մահմեդական գործիչների ազգային քաղաքականության գործնական, առերես անվճար և «արդարացված» քայլերից պետք է համարել: Հունվարի 12-ի նիստում, Ա. Չխենկելիի առաջարկով որոշվում է Անդրկովկասի բոլոր ազգերին պատկանող ուսումնարանները տրամադրել լուսավորության կոմիսարությանը²³⁸: Փետրվարի 14-ին քննարկվում է Թիֆլիսի միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների և երկաթուղային ճանապարհային ուսումնարանի աշակերտների ժամկետից շուտ ուսումնական գործընթացն ավարտելու հարցը, ինչը կապված էր Անդրկովկասի վրա թուրքական արշավանքի հետ²³⁹:

Երկրամասի տնտեսությունը բարեկարգելու, նոր հիմքերի վրա կառուցողական գործունեություն ծավալելու ասպարեզում, կարևորվում էր նաև Անդրկովկասի նոր դրամական միավորի ստեղծման հարցը:

1918 թ. հունվարի 29-ին ընդունվում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Բոնների մասին կանոնադրությունը, որը հիմնականում նախատեսում էր. 1. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոները թողարկվում են 100 մլն. ռուբլու արժեքով, 2. Բոները թողարկվում են ժամանակավորապես, մինչև կվերանան այն պատճառները, որոնք վարկային տոմսերի խրոնիկ պակաս են առաջացրել, որից հետո դուրս կբերվեն շրջանառությունից, 3. Բոները արժեք ունեն Անդրկովկասի սահմաններում՝ պետական վարկային տոմսերի հետ համատեղ, 4. թողարկվում են մեկ, երեք, հինգ, տասը, հիսուն և հարյուր ռուբլու արժողությամբ, 5. Բոները թողարկվում են ֆինանսների կոմիսարի հանձնարարականով և պատրաստ վիճակում հանձնվում Թիֆլիսի պետական բանկի գրասենյակ՝ շրջանառության մեջ դնելու նպատակով²⁴⁰: Կոմիսարիատի որոշման համաձայն, նոր թղթադրամները պետք է մակագրվեն «Бонны Закавказского комиссариата» և հավասար ուժ են ունենալու մյուս վարկային թղթադրամների հետ զուգահեռ²⁴¹: 1918 թ. մարտի 3-ին Կոմիսարիատը Խ. Կարճիկյանի ստորագրությամբ որոշում է ընդունում՝ հունվարի 1-ից պետական ծառայողների և Անդրկովկասի քաղաքական վարչության նյութական դրության բարելավման մասին²⁴²: Իհարկե, լուրջ տնտեսական հիմքեր չկային նման համարձակ որոշումներ ընդունելու համար, սակայն փաստ է, որ

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում թ. 61:

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, փ. 1, օտ. 2, մ. 7, լ. 27:

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 98:

²⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 84, թ. 4:

²⁴¹ Տե՛ս Հոփիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

²⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 24, թ. 3:

անկախության դժվարին ուղին բռնած Անդրկովկասի կառավարությունն իր վերջին միջոցների հաշվին, այն էլ թուրքական արշավանքի պայմաններում, մի երևացող, ժողովրդային ակցիա էր ձեռնարկում:

Նշենք, որ 1917 թ. Ն. Կարճիկյանի իրականացրած դրամական ռեֆորմը նույնությամբ ընկավ 1918 թ. Անկախ հանրապետություններից հետո էլ՝ 1922 թ. Անդրֆեդերացիայի ֆինանսական բարեփոխումների հիմքում: Կոմիսարիատը ֆինանսական հարցերի կապակցությամբ առնչություններ ուներ նաև Կովկասյան ռազմաճակատի տարբեր կառույցների հետ:

Այսպես, 1917 թ. դեկտեմբերի 28-ին (1918 թ. հունվարի 10) ռազմաճակատի լիկվիդացիոն հանձնաժողովի նախագահը շրջաբերական է տարածում՝ բնակչության կողմից պատերազմի վնասների հատուցման համատեքստում, զնահատման հանձնաժողովներ ձևավորելու մասին²⁴³: Նույն բովանդակությամբ գրությունը Կոմիսարիատի ներքին գործերի գծով նախարարության կոմիսար Ա. Չխենկելին, 1918 թ. հունվարի 12-ին (25) տարածում է բոլոր նահանգային, շրջանային, գավառային կոմիսարներին, այդ թվում և երևանի նահանգի կոմիսարին²⁴⁴:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատմության և գործունեության առանձին, չուսումնասիրված բնագավառ է հանդիսանում Կոմիսարիատին կից Փոքր խորհրդի ստեղծումն ու իրականացրած քաղաքականությունը:

1917 թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշման համաձայն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատին կից, 1918 թ. հունվարի 3-ին ստեղծվում է Փոքր խորհուրդ, որի նախագահ նշանակվում Գ. Ռցխիլաձեն²⁴⁵: Փոքր խորհրդի ձևավորումը մի կողմից պայմանավորված էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատը մեծ քանակությամբ գործերից բեռնաթափելու անհրաժեշտությամբ՝ նրան օրենսդրական գործունեություն լայն ասպարեզ տրամադրելու, երկրամասը խաղաղեցնելու նպատակով, մյուս կողմից՝ Փոքր խորհուրդը իր որոշակի իրավասությունների շրջանակներում պետք է արագացներ այն ընթացիկ հարցերի լուծումը, որոնք չէին պահանջում առաջնակարգ օրենսդրական բնույթի որոշումների հրապարակում: 1918 թ. հունվարի 3-ին, խորհրդի նախնական խորհրդակցությանը քննարկելով Գ. Ռցխիլաձեի կազմած կանոնադրությունը գտավ, որ վերջինս ընդգրծված կերպով նեղ շրջանակների մեջ է դնում խորհրդի գործունեությունը, ուստի և Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորիի կողմից լրամշակված

²⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 126, թ. 2:

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

²⁴⁵ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչւոի, ֆ. 1, օր. 2, ժ. 274, լ. 2:

տարբերակն ընդունվեց 1918 թ. հունվարի 17-ին²⁴⁶: Վերջինիս 12 կետերից գլխավորները նախատեսում էին. 1. Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման ոչ սկզբունքային ընթացիկ հարցերի քննարկում և լուծում, 2. Փոքր խորհուրդը ձևավորվում է 12 տեղակալ-կոմիսարների կազմով, ըստ Կոմիսարիատի վարչությունների քանակի, 3. Փոքր խորհրդի նախագահ ու տեղակալ նշանակվում են Կոմիսարիատի որոշմամբ, 4. Փոքր խորհուրդն իրավունք չունի լուծել ընդհանուր քաղաքական նշանակություն ունեցող հիմնահարցեր, հրապարակել օրենսդրական բնույթի ակտեր, պաշտոնների նշանակել երկրամասը ղեկավարելու նպատակով և մեծ նախահաշվային ծախսեր առաջարկել 5. Փոքր խորհրդի քննարկած հարցերը ընդունվում են ձայների պարզ մեծամասնությամբ, 6. Փոքր խորհրդի որոշումների գործարկումը կարող է կանգնեցվել Կոմիսարիատի նախագահի կարգադրությամբ²⁴⁷:

1918 թ. հունվարի 1 – մարտի 15-ի ընթացքում Փոքր խորհուրդը հրավիրել է 24 պլենար նիստ, որտեղ ընդունվել են 146 որոշումներ: Թերևս խախտելով իր իսկ կանոնադրության գլխավոր սկզբունքներից մեկը, այնուամենայնիվ, արխիվային նյութը վկայակոչում է, որ խորհուրդը հրապարակել է օրենսդրական բնույթի 15 որոշումներ²⁴⁸:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի տաս գերատեսչությունների շրջանակներում, Փոքր խորհրդի իրականացրած գործունեության համապատկերն ընդհանուր, համառոտ գծերով այսպիսին է.

Ներքին գերծերի նախարարության գծով Փոքր խորհուրդը որոշել էր Բաթումի շրջանում և Ախալցխայի գավառում ձևավորել միլիցիայի պահեստազոր, ֆինանսավորել է Թիֆլիսում Կարմիր Գվարդիայի կազմակերպումը: *Ֆինանսական* կարևորագույն միջոցառումներից էին. ա) 1918 թ. փետրվարի 12-ի որոշումը Անդրկովկասում հողագնման օպերացիաների վերացման մասին, բ) Բաքվի քաղաքային ինքնավարության կողմից ժամանակավոր դրամանիշների (20 մլն. ռուբ. չափով) թողարկումը, գ) Թիֆլիսի պալատի խնամքի նպատակով հանձնաժողովի ձևավորումը (Գ. Տեր-Չարությունյան, Պ. Գելեյշվիլի, Ի. Փարցխալաշվիլի) և այլն: *Չողագործության նախարարության գծով կոմիսարության* բնագավառում Փոքր խորհրդի ձեռնարկած առաջնահերթ հարցը հունվարի 31-ի որոշումն էր՝ Անդրկովկասի անտառների պահպանման և օգտագործման ժամանակավոր կանոնների գործարկման մասին: Այն հատկապես կարևորվում էր ագրարային հարցի առաջնահերթության համատեքս-

²⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 4-14:

²⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

²⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

տում: *Ռազմածովային կոմիսարության գծով* Փոքր խորհուրդը հաստատել և հավանություն էր տվել կոմիսարի ներկայացրած նպաստների վերաբերյալ նշանակումներին: Փոքր խորհուրդը, հատկապես, տևական ժամանակ էր տրամադրել *Չաղդորդակցության ուղիների կոմիսարության* գործերին: Պետրոգրադի հետ Անդրկովկասի կապի բացակայության պայմաններում, այս կոմիսարության իրավասության տասնյակ գործեր, որոնք կոմիսարի իշխանության սահմաններում չէին կարող լուծում ստանալ, տրվում են Փոքր խորհրդի քննարկմանը: Մարտի 9-ի որոշման համաձայն, օրինակ, հավասարվում էին անդրկովկասյան երկաթուղու բոլոր տեսակի ծառայողների իրավունքները և այլն: *Ժողովրդական լուսավորության բնագավառում* ձեռք բերած նշանակալի որոշումներից կարելի է հիշատակել պատմա-հնագիտական ինստիտուտի խնամքի, Ալեքսանդրապոլում վերոհիշյալ իգական գիմնագիայի բացման, Ախալցխայի հասարակական գիմնագիայի ֆինանսավորման մասին ակտերը: *Արդարադատության գծով* Փոքր խորհուրդը հաստատեց նախ՝ նահանգական կոմիսարների, նրանց տեղակալների և գավառական կոմիսարների ենթադատության սկզբունքը, ապա և կանգնեցվեցին աջարների, լազերի և այլ մահմեդական ազգերի գործերը, որոնք մեղադրվել էին պետական դավաճանության մեջ, ոչ ռազմագերի և ոչ զինապարտ թուրքերի ազատումը բանտերից, որոնց նկատմամբ քրեական մեղադրանք չէր ներկայացվել: *Արդյունաբերության բնագավառում* խորհրդի ջանքերով բացվում են վարկեր՝ մաքսային հաստատությունների վերանորոգման նպատակով, հատկացվում են նպաստներ: *Առողջապահության ասպարեզում* միջոցներ են տրամադրվում կույրերի դպրոցի և հիվանդանոցային խնամքի համար, գյուղական բժիշկներին և միջին բժշկական անձնակազմին, որոնց կենսապայմանները համեմատաբար ծանր էին, տրվում են նպաստներ: *Աշխատանքի կոմիսարության գծով* որոշակի միջոցներ ձեռնարկվեցին, որոնք նպատակ ունեին հարթել ձեռնարկատերերի և բանվորների միջև հասունացող կոնֆլիկտները, մասնավորապես «ֆինանսական տեխնիկների» գործում և Մակուի ռազմական ճանապարհը կառուցող բանվորների կարիքների բավարարման հարցում²⁴⁹:

1918 թ. սկզբին Կոմիսարիատը քննարկում է նաև մի շարք կոմիսարությունների 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը ընկած ժամանակահատվածի հաշվետվություններ. այդ թվում էին Պետական վերահսկողության Առևտրի և արդյունաբերության, Խնամատարության, Արդարադատության և դավանանքի, Արդարադատության, Արտաքին գործերի, Ներքին գործերի նախարարությունների գծով կոմիսարների

²⁴⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, ֆ. 1, օղ. 2, ձ. 274, լ. 12:

հաշվետվությունները²⁵⁰։ Արտաքին գործերի կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի հաշվետվությանը կանոդադառնանք համապատասխան բաժնում, իսկ ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա մեր կողմից հայտնաբերվել է միայն մերքին գործերի կոմիսարի 1918 թ. հունվարի 30-ին ներկայացրած հաշվետվության տեքստը²⁵¹։

Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Զխենկելին ոստիկանական նախկին կարգի մնացուկների վերացման, ժողովրդավարական սկզբունքների ամրապնդման, ինչպես նաև երկրամասի միատեսակ կառավարման նպատակով, մշակել և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հաստատմանն էր ներկայացրել «ռազմա-ժողովրդական վարչության» վերացման մասին նախագիծը, որով բոլոր համապատասխան հաստատություններն անցնում էին ՆԳՆ իրավասությանը. բացառություն էին կազմում միայն դատական կազմակերպությունները։ Այդ մասին դեկրետը հրապարակվեց 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին։ Միաժամանակ, քանի որ առանց հարկադիր ապարատի երկրամասը կառավարել հնարավոր չէր, ուստի և հանցագործ տարրերի դեմ պայքարելու, անձնական և գույքային անվտանգությունը պաշտպանելու, պետական և տեղական հարկերի և տուրքերի հավաքման նպատակով ստեղծվեց Միլիցիա։ Երկրամասի պաշտպանության համար, ինչն անհրաժեշտ էր ավագային հարձակումների, թալանի, սպանությունների քանակի ավելացման հետ կապված, ձևավորվեց գյուղական միլիցիա, որի զինումն իրականացվում էր Կոմիսարիատի ՆԳՆ կողմից և երկրամասի ռազմական գերատեսչության ու հեղափոխական կազմակերպությունների համաձայնությամբ։ Ելիզավետպոլի նահանգում ահազնացող անարխիսիայի դեմ պայքարելու նպատակով, շտապ կարգով կազմակերպվեց «Չատուկ ժողովրդական միլիցիան», մի ջոկատ, որը պետք է պաշտպաներ քաղաքից մինչև երկաթուղային կայարան ընկած մայրուղին, դրա հետ միասին Ելիզավետպոլի, Բաքվի, Երևանի, Թիֆլիսի նահանգներում, ռազմական իշխանությունների հետ համաձայնեցված, բնակավորվում էին առավել վստահելի բանակային զորամասերը։

Չաշվետվության վերջում, ՆԳՆ գծով կոմիսար Ա. Զխենկելին խոստովանում էր, որ տեղերում հնարավոր չէ ամուր հեղափոխական կարգ հաստատել²⁵²։

²⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, թթ. 37, 39, 40, 50, 52, 61;

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 62-70:

²⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից 1917 թ. նոյեմբերից – 1918 թ. ապրիլ ամիսների ընթացքում բարձրացրած և համեմատաբար լայն համակողմանի քննարկումների առարկա դարձած հարցերի շարքում առանձնանում է Հոդային օրենքի ընդունման հիմնախնդիրը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որն ի սկզբանե երկրամասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք էր, որպեսզի բուլշևիզմի և խորհրդային իշխանության դեմ ընդգծի իր սոցիալիստական «եռյույնը» և սոցիալիստների երկու թևերի պայքարում առաջնություն ձեռք բերի, փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենացավոտ հիմնահարցին՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին, Անդրկովկասի կառավարությունն օր առաջ և ամեն գնով ցանկացավ, բազմաշերտ հողային սեփականության և հարաբերությունների տեր երկրամասը՝ այն էլ ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, հակադրել խորհրդային Ռուսաստանի համապատասխան հռչակագրին և իր կարծիքով ճիշտ լուծում առաջադրեց հողային հարցի համար: Կոմիսարիատին կից երկրամասային հողային կոմիտեոմ, հարցի նախնական քննարկման ժամանակ, հողագործության նախարարության գծով կոմիսար Ա. Ներուջևը նախագծի նախապատրաստումն այդպես էլ հիմնավորում էր. «խոշոր սեփականատիրական հողերի բռնագրավման մասին կանոնադրության իրականացումը չի կարելի ձգձգել, - գրում էր նա, - քանի որ բուլշևիկներն իրենց ագրարային դեկրետով կներթափանցեն անդրկովկասյան գյուղ, ինչը անցանկալի հետևանքներ կառաջացնի»²⁵³:

Առաջին քայլը Կոմիսարիատն իրականացրեց 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին, երբ ձևավորվեց անդրկովկասյան Հոդային կոմիտեն: Այն ստեղծվեց Փետրվարյան հեղափոխության համատեքստում՝ Օգակոմին կից, 1917 թ. մարտի 17-ին կազմված Հոդային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողովի հիմքի վրա և վերակազմավորվեց որպես Անդրկովկասյան Հոդային կոմիտե²⁵⁴: Վերջինիս կառուցվածքը, աշխատակարգը և իրավասությունը ևս ժամանակավոր էին, քանի որ Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովն էր դիտվում առաջմ այն միակ և իրավասու մարմինը, որը պետք է վերջնական լուծեր ագրարային հարցը:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Հողագործության և Արդարադատության կոմիսարությունների հեղինակությամբ հրապարակեց օրենք՝ «Պետական, նախկին ուղեւային եկեղեցա-

²⁵³ Г. Хачапуридзе, Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951, с. 137

²⁵⁴ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 նոյեմբերի, թիվ 251:

կան, վանքապատկան, իրավաբանական անձանց և մասնավոր սեփականատիրական հողերը Հողային կոմիտեներին հանձնելու մասին»²⁵⁵:

Որոշակի չափաբաժնից ավելին լինելու դեպքում հիշյալ կատեգորիայի հողերը բռնագրավվում էին նրանց տերերից և հանձնվում հողային կոմիտեներին, ձևավորելով երկրամասային հողային ֆոնդ: Այդ ֆոնդից հող էին ստանալու կարիքավոր գյուղացիները²⁵⁶: Ինչ-որ առումով, օրենքը կրկնում էր հողի մունիցիպալիզացիայի մենշևիկյան ծրագիրը, որը ընդունվել էր Անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարներում 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության փուլում: Անդրկովկասի գյուղացիությանը հղված Կոմիսարիատի հատուկ դիմումի մեջ, հողային կոմիտեն կոչ էր անում ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի տեղի չունենան հողերը զավթելու ինքնագլուփ գործողություններ²⁵⁷:

Իրականում Անդրկովկասում իրականացվում էր հողերի բռնագրավում, լիովին անհասկանալի բուլշևիկյան «ազգայնացում»: Առաջին հայացքից թվում է, թե երկրամասային հողերը տրվում էին բնակչությանը՝ գյուղացիությանը, իսկ օրենքն էլ Կոմիսարիատում ջերմ աջակցություն էր ստանում վրացական մենշևիկների և թաթար համմեթականների կողմից, այն դեպքում, երբ նույն օրենքը լիովին համապատասխանում էր երկրամասի մահմեդական բեկերի և վրացական կալվածատիրական բուրժուազիայի շահերին:

Այս օրենքով՝ հողերը, որոնք գյուղացիությունը հույս ուներ թղթի վրա ստանալ, փոխանցվում էին իրականում ոչ թե նրանց, այլ հողային կոմիտեների իրավասությանը, որոնք հիմնականում տնօրինվում էին կալվածատերերի կողմից: Բացի այդ, Անդրկովկասի առանձին վայրերում, մասնավորապես, Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում, հողային կոմիտեներ այդպես էլ չստեղծվեցին: Գյուղացին պետք է վարձակալեր այն հողերը, որոնք ոչ շահավետ պայմաններով անցնում էին հողային կոմիտեների տնօրինությանը: Ինչ վերաբերում է կալվածատիրական հողերից օգտվող գյուղացիներին, ապա նրանք էլ հարկադրված պետք է վճարեին վարձակալման և այլ մուծումներ՝ պարտավորագրերի դրույքի չափով (աշխատավարձի չափ):

²⁵⁵ Стен Сборник законов, инструкций и разъяснений по Министерству земледелия, Тифлис, 1918, с. 42.

²⁵⁶ Стен Земельные законы Закавказского правительства, Тифлис, 1918, с. 14-17:

²⁵⁷ Стен Կ. Ղազախեցյան, Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար 1917-1920 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1987, քիվ 11, էջ 41:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Յոդային օրենքը առավելապես կրում էր ձևական, դեկլարատիվ բնույթ և փաստորեն պահպանում էր հողը որպես խոշոր կալվածատերերի սեփականություն: Այնտեղ, օրինակ, նշվում էր, որ, այսպես կոչված, «երկրամասային հողային ֆոնդին» կդիմեն և մասնավոր սեփականատիրական հողերը, որոնք գերազանցում են հայտնի չափերը», սակայն այդ նույն չափերն այդպես էլ չսահմանվեցին²⁵⁸: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ վրացական շրջանների գյուղացիությանը հեղափոխական ճանապարհով հաջողվեց ստիպել Կոմիսարիատին, որպեսզի վերջինս ճանաչի որպես միջնադարից պահպանված մնացուկ՝ այսպես կոչված խիզանության ինստիտուտի վերացումը և 1918 թ. հունվարի 1–ից նախկին ժամանակավոր պարտավորյալ գյուղացիներին ազատի հետագա փրկագնային մուծումներից²⁵⁹: Պետք է նշել, որ այս պարագայում անգամ ամրապնդվում էր այն, ինչն իրականացվել էր գյուղացիության կողմից, քանի որ ցարիզմի անկումից հետո գյուղացիները դադարեցին մուծումներ կատարել կալվածատերերին:

1917 թ. դեկտեմբերի 27–ին կայացավ բ. գ. և գ. պ. երկրամասային կենտրոնի նիստը, որտեղ՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 40–օրյա իր գործունեության վերաբերյալ հաշվետվություն էր ներկայացնում: Յոդային հռչակագրի շուրջ ծավալվեց բանավեճ: Մենշևիկ Վ. Ջուղեյին քննադատելով օրենքը, գտավ, որ այն լիովին պահպանում է բեկերի ազդեցությունը Կոմիսարիատի վրա, հատկապես նրանով, երբ մինչև վերջնական բաժանումը՝ հողը գյուղացիությանը տրամադրելու գործընթացը անորոշ ժամանակներով հետաձգվում էր: Յոդագործության նախարարության գծով կոմիսար, աջ էսեռ Ա. Ներուչևի ելույթից էլ պարզվում է, որ նախ՝ Կոմիսարիատում հողի վերաբաժանման հարցը բարձրացվել էր ոչ թե մահնեդականների, այլ Դաշնակցություն կուսակցության կողմից, ապա և վերոհիշյալ բաժանումը ավարտվելու էր նույն օրը: Էսեռ կոմիսարի կարծիքով, հողային կոմիտեների կազմակերպումն ընթանում էր արագացված տեմպերով, ինչում և նա տեսնում էր հողային հարցի շուտափույթ լուծման հիմնական գաղափարը²⁶⁰:

Հայ իրականության համար Յոդային օրենքը, բացի զուտ գյուղացիական-սոցիալական բովանդակությունից, նաև ազգային վտանգ էր պարունակում: Բացառվում էր, որ մահնեդականներն իրենց հսկայական կալվածքները կամավոր կերպով համայնացնեին: Հայ բնակչությունը ևս, չնայած Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամների ոգևորված հավանությանը, չէր ենթարկվելու այդ օրենքին ուստի և նոր առճակատում էր

²⁵⁸ Տե՛ս Сборник законов..., с. 42:

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁰ Տե՛ս Молот, 1917, 31 декабря, N 64:

առաջացնելու հայ հասարակության մեջ: Դեռ նույնքերի 2-ին, մինչև օրենքի հրապարակումը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Տփղիսեցին հանդես եկավ Հողային կոմիտեի կողմից վանքապատկան և եկեղեցական բոլոր հողերի բռնագրավման (աշխարհականացման) դեմ բողոքով²⁶¹: Կաթողիկոսն առաջարկում էր հարցը հանել Կոմիսարիատի կողմից քննարկվող հարցերի ցուցակից, ասվածը հիմնավորելով, նախ՝ նրանով, որ հնարավոր է, որ կրկնվի 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական հրամանագրի պատճառով առաջացած համաժողովրդական զայրույթը, ապա և նրանով, որ Սահմանադիր ժողովում ինքն ունի այդ առիթով որոշակի առաջարկներ:

Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի «իբրև ընտրյալ հայ ազգի և պահապան ազգային ժառանգության» բողոքն առավել քան հիմնավոր է. «Էջմիածնի և այլ վանքերի, ինչպես և եկեղեցիների հողերը դարերով ծառայել են և ծառայում են ժողովրդի և հոգևորականության կուլտուրական նպատակներին: Այդ հողերը նուիրել են ոչ թե միայն Անդրկովկասի, այլ ամբողջ աշխարհի հայերը և նրանց տնօրինությունը պատկանում է միայն ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցչության, այլ ոչ զանազան քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին»²⁶²: Դրա հետ մեկտեղ, Հայկական եկեղեցական կառույցի և կաթողիկոսի զայրույթը միայն Կոմիսարիատի կողմից հողային օրենքի, այսինքն՝ վանքապատկան ու եկեղեցական բոլոր հողերի պետականացման դեմ չէր ուղղված: Բողոքի պատճառներն ավելի խորն էին ու հիմնավոր: Խնդիրը նրանում է, որ Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ և վերջինիս համատեքստում Հայ Առաքելական եկեղեցին ևս որոշակի ազատություններ ձեռք բերեց: 1917 թ. հունիսին էջմիածնում հրավիրեց իր պատմության մեջ միակ հայկական եկեղեցական համագումարը և ավելին, եկեղեցին ժամանակավոր կառավարության միջոցով նոր արտոնությունների հույսեր էր փայփայում:

Այս կապակցությամբ, դեռ 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին, Արևելահայոց ազգային համագումարին զուգահեռ, Հայ Առաքելական եկեղեցին առանձին, ինքնուրույն կառույցի ստեղծման հրամայականն էր հետապնդում: Հայրապետական Դիվանի դիվանապետ Տիրայր եպիսկոպոսը,

²⁶¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 102/1:

²⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 16, նաև՝ Մշակ, 1917, 9 դեկտեմբերի, թիվ 258: Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 108:

* Հանգամանորեն տե՛ս Վ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997 և նույնի՝ Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, Բազմավեպ, թիւ 1-4, 2003, Վեներտիկ, էջ 262-281:

սեպտեմբերի 23-ին և 28-ին, դիմելով գերապատիվ Գարեգին եպիսկոպոսին, գրում էր այն մասին, որ Նորին սրբության հրամանով անհրաժեշտ է մի ժողով հրավիրել և համապատասխան հռչակագրով դիմել ժամանակավոր կառավարությանը: Եվ քանի որ նախատեսվող Ազգային Սահմանադիր ժողովը (որի ջատագովը Հայ Առաքելական եկեղեցին էր – Վ. Ս.) առայժմ հնարավոր չէր իրականություն դարձնել, ուստի որպես մտակախնդիր բարձրացվում էր այդ Սահմանադրության Կանոնադրության (Положение) և բուն Ազգային Սահմանադրության գլխավոր դրույթների ստեղծման հիմնահարցը: Առաջիկա խորհրդակցությանը հրավիրվում էին նաև, հիմնականում, ՀժԿ և ՀՀԴ ներկայացուցիչներ՝ Պ. Քալանթարյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Հարությունյանը, Հ. Սպենդիարյանը, Ս. Տիգրանյանը²⁶³, մի հանգամանք, ինչը վկայում է այն մասին, որ համազգային խնդրի քննարկմանը հրավիրվում էին հայ իրականության մեջ առավել ազդեցիկ և հեղինակավոր կուսակցությունների ու մտավորականության ներկայացուցիչները՝ հայ հասարակությունը միավորելու, համատեղ գործելու հեռանկարով: Բոլշևիկյան հեղաշրջումը կասեցրեց նաև այս գործընթացը:

Կաթողիկոսական դիվանի մեկ այլ ուշագրավ փաստաթուղթ, որն ի դեպ միակն է այս խնդիրը վեր հանելու համար, վկայում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատը առաջարկ է ներկայացրել նաև կրթական հաստատություններում կրոնի պարտադիր չլինելու մասին: Հայոց Գանձակի վիճակի փոխանորդը 1917 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայրապետական դիվանին տեղեկացնում էր, որ տեղի ս. Նունեի օրիորդաց ուսումնարանի տեսուչը այդ մասին անգամ չի հայտնել մանկավարժական խորհրդին, մինչև հարցի լիարժեք պարզաբանումը²⁶⁴:

Հողային օրենքը և նրա ոչ հայամետ ուղղվածությունը հերթական պառակտումը հրամցրեց հայկական ազգային ուժերին, կուսակցությունների: Փաստելով հայ իրականության հոգևոր-եկեղեցական և ազգային-մշակութային հաստատությունների բողոքը Հողային հռչակագրի նկատմամբ, դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանը «Հորիզոնում» հրապարակված հոդվածում փորձում էր ցրել կասկածները և հիմնավորել անդրկովկասյան իշխանության քայլը: Դա նախ և առաջ վերաբերում էր ապագա Սահմանադիր ժողովի իրավասությանն այս հարցում: Նա գտնում էր, որ Կոմիսարիատի մտքովն անգամ չի անցել յուրացնել և ի չարս գործադրել

²⁶³ Տե՛ս Մատենադարան, նույն տեղում ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր 68 և Գարեգին Հովսեփյանի ֆոնդ, թղթ. 95 վավերագիր 678:

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 61:

Սահմանադիր ժողովի իշխանությունը, որ այդ հրովարտակի հրապարակման գլխավոր դրոշապատճառը հենց այն է, որ Սահմանադիր ժողովի գումարման կամ նրա բնականոն գործունեության վերաբերյալ ինքնին վստահություն չի եղել երկրամասում, ուստի եզրակացնում էր, որ այդ պատճառով էլ «աշխատավոր ժողովրդին հանձնելի հողերը փոխանցվում են հողային կոմիսարների տեսչությանը»²⁶⁵: Այստեղ առկա է հակասություն Սահմանադիր ժողովի, որպես գերակա մարմնի հանդեպ վստահության և նրա քննադատության միջև: Ավ. Շահխաբունյանը կարծում էր, որ այդ պատճառով իսկ հրովարտակը չի շոշափում հողի շահագործման ձևերի հարցը: Հարվածի գլխավոր ուղղությունը դարձյալ հասցեագրելով հայկական բուժուագիտյին, այդ թվում և ՀԺԿ-ը, Ավ. Շահխաբունյանը սոցիալիզմի տեսանկյունից հայտարարում էր, որ Բաքվի հայ կապիտալիստները չեն, որ պետք է բողոքեն հողը ժողովրդին հանձնելու դեմ: «Սէր դարում անթույլատրելի է, որ հայկական կուլտուրական հիմնարկությունները պահուեն չքաւոր գյուղացիութեան միջոցներով: Պարոնայք կապիտալիստները թող բարեհաճեն իրենց մասնակցութիւնը բերել ազգային կուլտուրական հիմնարկութիւնների պահպանութեան տուրքին: Իսկ վանք ու եկեղեցու պահպանման ծախսերը բացառապես նրանց վրա պէտք է ընկնեն,- գրում էր նա»²⁶⁶: «Հորիզոնի» մեկ այլ խմբագրականում, Ս. Վրացյանի հեղինակությամբ, Դաշնակցության գաղափարական ղեկավարությունը, որն արդեն անդրկովկասյան իշխանության կրողն էր ու ձեռք էր բերել «միմիստրական» պորտֆելներ, անվերապահորեն պաշտպանում էր այդ իշխանությունը, որի դեմ ընդամենը մեկ ամիս չանցած ինքն էր անօգուտ պայքարելու և հիասթափվելու: Կուսակցության համար բացատրությունը պարզ էր - «բուրժուական խաւերը չեն կարողանում հանդուրժել այն սոցիալական ռեֆորմները, որոնց ձեռնարկել է Անդրկովկասեան կոմիսարիատը»²⁶⁷: Իրականում, ինչպես և կարծում ենք, դրանք ամենևին բարենորոգումներ չէին և չէին կարող այդպիսին ծառայել ի սկզբանե, այն էլ բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, երբ ողջ երկրի, այդ թվում և Անդրկովկասի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ առավել ևս տարածքային հեռանկարը պարզ չէր: Այս, հետո էլ զեմստվոների մասին հապճեպ ընդունված հռչակագրերը, երկրամասում բնակչության առջև վստահություն ձեռք բերելու քայլեր էին, որոնք բուլշևիզմին հակադրվող «իսկական» սոցիալիզմի անվան տակ բռնագրավումներ իրականացնելով կապիտալիստներից, կալվածատերերից, հոգևորականութ-

²⁶⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 նոյեմբերի, թիվ 271:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 252:

յունից, իրականում իշխանությունը պահելու, զորքը կերակրելու միջոցներ էին: Այդ ամենը վերջին հաշվով մի գերմպատակ էր հետապնդում՝ Անդրկովկասի անջատում բուլշևիկյան Ռուսաստանից:

Կաթողիկոսի բողոքից հետո հողային օրենքի դեմ ավելի համարձակ արտահայտվեցին Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, արևմտահայերի օրգան «Հայաստան» թերթը²⁶⁸, «Վան-Տոսպը»²⁶⁹, պարսկահայությունը՝ ի դեմս Ատրպատականի պատգամավորական ժողովի, Ալեքսանդրապոլի «անկուսակցական սոցիալիստները», Բաքվի Միջկուսակցական մարմինը՝ այդպիսով նաև դաշնակցականները և հատկապես հայկական գավառի ՀՀԴ ներկայացուցիչները:

Դաշնակցությունը հայտնվեց հակասության առջև, ինչը բխում էր կուսակցության ազգային բնույթի, նկարագրի և սոցիալիստական կեցվածքի անհամամասնության ելեկետից: Կուսակցության պաշտոնական օրգան «Հորիզոնը» գտնում էր, որ «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, բողոքելով անդրկովկասեան հողային կոմիտէի որոշման դէմ՝ պաշտպանում է հայ բուրժուազիայի շահերը»²⁷⁰: Երևանի հողային կոմիտեն, որի անդամները բացառապես դաշնակցականներ էին, երդվյալ հավատարմատար Լ. Մուշեղյանի նախագահությամբ դեկտեմբերի 7-ին ընդունում են մի բանաձև՝ եկեղեցապատկան հողերի մասին, որն ամբողջությամբ հակադրվում էր Կոմիսարիատի դաշնակցական կոմիսարների մոտեցումներին և որոշմանը: Նկատի ունենալով Երևանի նահանգի այն էական առանձնահատկությունը, որ հայոց վանքապատկան, եկեղեցական հողերը, նաև վակուֆները նվիրվել են թե՛ ռուսահպատակ և օտարահպատակ հայերի և մահմեդականների կողմից, որ այս հողերի եկամուտները գտնվում և զործադրվում են ոչ միայն Կովկասի սահմաններում, այլև նրանից դուրս և որ այդ հողերի գրավումն առաջ կբերի խորը ազգամիջյան ցնցումներ, հողային կոմիտեն միաձայն որոշում է, որ «վերոհիշեալ հողերը չեն ենթարկվում հողային ֆօնդին փոխանցվելուն»՝ վերաբաժանութեան համար և որ այս հարցի վերջնական լուծումը պատկանում է Հիմնադիր ժողովին»²⁷¹: Անկասկած, Երևանի «գավառական» դաշնակցականները կենտրոնի՝ Թիֆլիսի համենատ ավելի կշռադատված, կյանքից բխող և զգուշ մոտեցում էին ցուցաբերել հարցին, քան Թիֆլիսի «ապահով» սոցիալիստները և փաստորեն դեմ էին գնում հողային հարցում Կոմիսարիատի քաղաքականությանը, որը տվյալ դեպքում՝ որպես ազգային քաղաքականության բաղկացուցիչ էր հանդես գալիս Անդրկովկասում: Ուշագրավ է նաև «Մշակի» դիտարկումն այդ հարցի դրդապատճառների վերաբերյալ: Անդրկովկասում իրականացված քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրություններ-

²⁶⁸ Տես Հայաստան, 1917, 14 դեկտեմբերի, թիվ 174:

²⁶⁹ Տես Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

²⁷⁰ Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի, թիվ 269:

²⁷¹ Տես Հորիզոն, 1917, թիվ 268՝ ըստ Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի:

որը ևս վկայում էին, որ «հայ ժողովուրդը ծայն է տալիս Դաշնակցութեան, որպէս մի ռազմիկ ոյժի, որը պիտի պաշտպանի հայ ժողովուրդը, բայց երբ դրվում են քաղաքական-սօցիալական հարցեր՝ այն ժամանակ հենց այդ նոյն կուսակցութեան շարքերում առաջ են գալիս խիստ տարածայնութիւններ: Եւ երբ անցնի հայ ժողովրդի համար այս կրիտիկական մօմենտը, Դաշնակցութեան 9/10 կը բաժանվի Թիֆլիսում նստած իր պարագլուխներից, որոնք ղեկավարում են այն մտքով, թէ նրանց սօցիալիստ կը համարեն այս կամ այն քայլի համար, թէ ոչ: Եւ որքան շուտ այս քաղաքական կուսակցութիւնը ենթարկվի դիֆերենցիացիայի, որքան շուտ նա ազատվի հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետևանքներ ունեցող դուալիզմից, այնքան աւելի կշահի բազմատանց հայ ազգը»²⁷²: Առաւել արմատական էր հնչում «Հայաստան»-ի համեմատությունը, թէ «Կովկասեան կոմիսարները պոլշեփիկներու պէս իրական կեանքի պահանջները արհամարելով այնպիսի ձեռնարկներու և գործունեութեանց կը մղուին, որ ուղղակի կը յիշեցնէ պոլշեփիկեան տեսակետը»²⁷³: Այս հարցի առնչությամբ դիպուկ գնահատականներ է տալիս նաև «Վան-Տոսպ» պարբերականը: Վերջինիս մտտեցումը, եթէ անգամ լիովին ընկալելի չլիներ իր ժամանակի մեջ, ապա գիտական անաչառ լուսաբանման համատեքստում առաւել քան ընդունելի էր հետհոկտեմբերյան Անդրկովկասում, երբ հիմա էլ՝ նոր իշխանութեան մեջ, վրացական և մահմեդական գործիչների հեռատես, համաձայնեցված վարքագիծը, որքան էլ ցավալի է փաստել, բայց նույն Կոմիսարիատի դաշնակցական հայ գործիչների քաղաքականութեան արդյունքում էր նաև ձևավորվում: Վրացական ազգային համագումարում, վրաց ազնվականների հողերը բռնագրավումից փրկելու համար՝ սօցիալիստ-մենշևիկ Ն. Ժորդանիայի և իր գործընկերների աշխատանքի շնորհիվ դրանք դառնալու էին ազգային սեփականություն: Մահմեդականներն էլ իրենց վակուֆային հողերը նույն բռնագրավումից զերծ պահելու նպատակով դիմել էին այլ միջոցի՝ հողային հանձնաժողովին մասնակցող մահմեդական-թուրք ներկայացուցչի միջոցով հայտարարել էին, թէ «մահմեդական տգէտ, կրօնամոլ ժողովուրդը չի կարող հաշտուել վակուֆային հողերի գրաման գաղափարի հետ»²⁷⁴ և առաջարկել էին, որ հարցը լուծելիս հենց այդ պարագան նկատի ունենան ու այդպիսով հետաձգեն այդ կալվածքների բռնագրավման հարցը: Հայ գործիչների դիրքի մասին «Վան-Տոսպը» արդարացված տարակուսանք էր հայտնում: Ընդունելով այն իրողությունը, որ Կոմիսարիատի հայազգի անդամները, տվյալ դեպքում, որպէս ազգային գործիչներ չէին հանդես գալիս, այնուամենայնիվ այն հարցադրումն էր արվում, թէ «հայ անդամները մեր վանքապատկան և եկեղեցապատկան կալուածների խնդրին մօտենալիս փորձե՞լ են այն չափով ար-

²⁷² Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի:

²⁷³ Հայաստան, 1917, 14 դեկտեմբերի:

²⁷⁴ Տես Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի:

դարացնել հայ ազգի տեսակետը այդ խնդրի վերաբերմամբ, ինչ չափով այդ արել է «տգետ իսլամ ժողովրդի» ներկայացուցիչը»²⁷⁵:

Նոյեմբերի 27-ին մահմեդական գործիչների նախաձեռնությամբ քննարկվում են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Անդրկովկասյան կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև հարաբերությունների հաստատման և Կոմիսարիատի հայտնի հռչակագրի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցերը²⁷⁶ ինչը ինքնին բացառիկ երևույթ էր և վկայում էր երկրամասում ակտիվացող մահմեդական տարրի հավակնությունների մասին: Ա. - բ. Թոփչիբաշևը նշում էր, որ նախ անհրաժեշտ է տարբերակել Արևելյան Անդրկովկասի և Երկրամասի այլ տարածքների կյանքի պայմանները և այդ հիմքի վրա իրականացնել Կոմիսարիատի նախանշած բարենորոգումները, հեռանալ կուսակցական մեկնակետից և ղեկավարվել բացառապես բնակչության ազգային շահերով: Մահմեդական կոմիտեն գտնում էր, որ Կոմիսարիատի հռչակագրի ծրագիրը դժվար լիովին իրականացվի. զարգացող իրադարձությունները ժամանակավրեպ են դարձնում այն միջոցների բարձրացումն ու արձատական լուծումը, որոնք անմիջականորեն դիպչում են բնակչության առանձին էթնիկ խմբերի հարաբերությունների բուն էությանը և կոտրում են կեցության կարծրատիպերը: Այստեղից էլ հետևություն էր արվում, որ հողային բարեփոխումը ոչ մի դրական արդյունք չի տա Արևելյան Անդրկովկասում և առկա տնտեսական անկման ու տեղական ուժեղ իշխանության բացակայության պայմաններում, վտանգավոր է, նույնիսկ, հողերի բռնագրավման մասին հայտարարությունը, ուր մնաց թե իրագործումը: Ղա կհանգեցնի խոշոր կալվածատերերի սնանկացմանը, իսկ սնանկացնել որևէ մեկին այս խառնակ ժամանակներում խիստ վտանգավոր է և հղի հետևանքներով²⁷⁷: Ավելացնենք, որ կալվածատեր, մահմեդական մյուս հռետորները ևս, ինչպես օրինակ, Չաջինսկին, Չայրարովը, Ֆ. համետոյսկին իրենց հատուկ շանտաժի լեզվով վտանգավոր էին համարում նաև զեմստվոյի, ազգային հարցի լուծման մեջ շտապողականությունը:

Այսպիսով, հիմնվելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագրի դրույթների վրա, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ եղավ անկախ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին:

Չաշվետու ժամանակահատվածում՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը, անդրկովկասյան կառավարությունն իրականացրեց մի շարք ծրագրեր, ընդունեց հրատապ որոշումներ բոլոր կոմիսարիություն-

²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁶ Տե՛ս ԱԳԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, ձ. 7, լ. 44

²⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ների ուղղություններով: Որոշակի նպատակային աշխատանք իրականացրեց նաև Կոմիսարիատին կից ստեղծված Փոքր խորհուրդը, որը լիազորված էր զբաղվել զուտ տնտեսական, կենցաղային առօրյա խնդիրներով:

Թեև ժամանակի քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ, Անդրկովկասյան կառավարության գործունեությունը սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական և մյուս բնագավառներում նկատելիորեն զիջում էր, սակայն երկրամասի քաղաքականապես աննախադեպ ակտիվ ու հագեցած երկու ամիսների համապատկերի հետ՝ այն քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն է ձևավորում:

Որպես Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք, Կոմիսարիատը փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենաբարդ հիմնահարցին՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին և ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, երկրամասի կառավարությունը ցանկացավ ճիշտ լուծում տալ հողային հարցին և այն հակադրել խորհրդային իշխանության մոտեցմանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ընդունելով Զոդային օրենքը՝ հողի աշխարհականացման, պետականացման, բռնագրավման եղանակները՝ փաստորեն կանգնեց փակուղու առջև: Դա սպասվում էր, քանի որ կառավարություն ձևավորելիս, ընտրելով ազգային, բայց միաժամանակ հեղափոխական-սոցիալիստական գերակշռություն ունեցող կուսակցական մոտեցումը, այդպիսով և հողային հարցում ձևավորվեց ընդգծված տարանջատում՝ բեկական – մահմեդական ղեկավարների և սոցիալիստ հայ և վրացի գործիչների միջև: Զոդի սեփականության ցավոտ և վտանգավոր խնդրում ազգային, կրոնական տարբերություններին ավելացավ նաև առկա և սրացող սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունը, որը եթե ազնվական ծագում ունեցող կալվածատերեր Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլիի և այլոց հետ հնարավոր էր լուծել, ապա սոցիալիստական և բացահայտ ազգային դիմագիծ ու գործելակերպ ունեցող Դաշնակցության պարագայում ոչ միայն չհանգեցրեց փոխզիջումների, այլ, ընդհակառակը, կանգնեցրեց ազգամիջյան մեծ հակամարտության առաջ:

2.2. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏԸ

Ռուսաստանյան պետության մեջ, այդ թվում և Անդրկովկասում, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո իշխանության համար պայքարի առանձնահատուկ դրսևորումներից պետք է համարել զուգահեռ ընթացող *քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները*: Այդ գործընթացը դարավոր մետրոպոլիա Ռուսաստանի հետ կապող միակ պորտալարն էր, որ երբեմն ձևական, երբեմն ճակատագրական նշանակություն ունեցող բախտորոշ շրջադարձ էր դիտվում խորհրդային իշխանությունը չճանաչող Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համար:

Մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, այդ ընտրությունները ժողովրդավարության ուղին բռնած Ռուսաստանյան ազգերի և հասարակության ընտրած քաղաքակրթական զարգացման միակ նախանշված ելքն էին, իսկ հոկտեմբերյան զինված ապստամբությունից հետո՝ իշխանությունը զավթած, բոլշևիկների դեմ պայքարի միակ միջոցը: Սահմանադիր ժողովի հրավիրման գաղափարի շուրջ միավորվում էին բոլշևիզմը չընդունող Ռուսաստանյան նախկին պետության բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը՝ բանակի պետականամետ հրամանատարությունը, հակաբոլշևիկյան պետական կազմավորումները, հոգևորականությունը, մտավորականությունը, ժողովրդավարության և բազմակուսակցական համակարգի կողմնակիցները:

Սահմանադիր ժողովը և նրա պատգամավորների ընտրությունը ողջ երկրում դիտվում էին որպես միակ իրավասու, իրավագոր, օրինական հաստատությունները, որոնք հեղաշրջումից առաջ, ընթացքում և հետո պետք է ապահովեին Փետրվարյան հեղափոխության նախանշած ժողովրդավարացման ուղին, հասարակության ազատությունն ու բազմակարծությունը:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում, ընտրություններն ընթացան երկու փուլով:

Առաջին փուլն ընդգրկում էր երկրամասի խոշոր քաղաքների դումաների ընտրությունները: Բաքվում և Թիֆլիսում միաժամանակ ընթանում էին նաև բանվորական պատգամավորական խորհուրդների ընտրություններ:

Այսպես, Բաքվի բանվորական պատգամավորների խորհրդի ընտրությունները կայացան 1917 թ. հոկտեմբերի 22-ին (նոյեմբերի 4), իսկ Քաղաքային դումայինը՝ հոկտեմբերի 29-ին (նոյեմբերի 10)²⁷⁸: Երկու

²⁷⁸ Տե ս Արև, 1917, 3 նոյեմբերի, թիվ 233:

ընտրությունների ընթացքն ու արդյունքները լիովին արտացոլում էին արդյունաբերական, բանվորական քաղաքում տիրող տրամադրությունները, միաժամանակ, նաև ազգային գործոնի դերը: Բանվորական խորհրդում ամենից շատ ձայներ ստացել էր Ղաշնակցություն կուսակցությունը՝ 6886, սոցիալիստ – հեղափոխականները, համապատասխանաբար՝ 4992, բոլշևիկները՝ 4082, մենշևիկները՝ 1005 ձայն: Քաղաքային դումայում, սոցիալիստական բլոկը ծեռք էր բերել 17.523 քվե, Ղաշնակցությունը՝ 12532, իսկ բոլշևիկները՝ 11.202 ձայն:

Իրավամբ կարելի է փաստել և հաստատել Ղաշնակցության համոզմունքը, որ Բաքվում հայ աշխատավորական զանգվածների գերակշիռ հատվածը նախընտրում էր հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը: Հոկտեմբերի 29-ին Ղաշնակցության կազմակերպած հանրահավաքի ամբիոն է բարձրանում մենշևիկների Բաքվի առաջնորդ Ն. Ռամիշվիլին և հայտարարում, որ «Ղաշնակցութեան հաղթութիւնը իմ և դեմոկրատիայի հաղթութիւնն է»: Բաքվի մոտ 22.000 հայ բանվորությունից 20.000-ը ձայնը տվել էր Ղաշնակցությանը և այդ հանգամանքն առիթ էր տվել կուսակցության ղեկավարներին անվերապահորեն եզրակացնելու, թե մենշևիկ Ն. Ռամիշվիլին խաբվել է հայ էսեռներին՝ «Աթաբեկյաններին» և դաշնակցականներին համարել է ոչ թե սոցիալիստ, ուստի այդ պատճառով, իբրև թե, Ղաշնակցության հետ խմբավորման մեջ չէին մտել²⁷⁹: Ինդիքը նրանում էր, որ իրոք, վրացական մենշևիկը չէր կարող հայ ազգային ազդեցիկ կուսակցությանը, իր ախոյանին սոցիալիստական համարել, դրանով բացահայտելով նաև իր թաքնված ազգային էությունն ու ուղղվածությունը: Յուրահատուկ խոստովանություն է անում Ղաշնակցությունը, հանձին Հ. Գյուլխանդանյանի. «առանձնահատուկ է մեր աշխարհագրական դիրքը, պատմութիւնը, կրոնը, ճարտարապետութիւնը, լեզուն, գրականութիւնը... եւ զարմանալի չէ, որ մեր սոցիալիստական շարժումն էլ առանձնահատուկ լինի»²⁸⁰:

Ամփոփելով, նշենք, որ Բաքվի Քաղաքային Դումայի ընտրություններին մասնակցել էր 48.169 մարդ, որի արդյունքում կուսակցություններին տրված ձայների մեծամասնությունը նախնական տվյալներով բաշխվել էր հետևյալ կերպ՝ սոցիալիստական խմբավորում՝ 17.530 (25 տեղ), ՀԴԴ՝ 12.530 (17 տեղ), Մուսավաթ՝ 10.234 (14 տեղ), բոլշևիկներ՝ 11.195 (16 տեղ), Ռուսաստանի մահմեդականների միություն՝ 8.063 (11 տեղ), կադետներ՝ 4.173 (6 տեղ), հրեական հասարակական հիմնարկությունների միություն՝ 2. 208 (2 տեղ) ռուս դեմոկրատների միություն՝ 1.647

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

(2 տեղ), պետական հիմնարկությունների ծառայողներ՝ 227, հրեական սոցիալիստական խմբավորում՝ 217: Ըստ ազգային պատկանելիության, արդյունքը հետևյալ պատկերն էր արտացոլում. հայեր՝ 38, մահմեդական-թաթարներ՝ 31, ռուսներ՝ 19, հրեաներ՝ 12, լեհեր՝ 3, վրացիներ՝ 2 հոգի²⁸¹: Կարսում ևս, Քաղաքային դումայի ընտրությունների արդյունքում ստացվեց մոտավորապես նույն պատկերը, ուժերի դասավորությունը: ՀՀԴ-ը ստացավ 8538, էսեռները՝ 5505, բոլշևիկները՝ 3024, մենշևիկները՝ 754, ՀԺԿ-ը 225 ձայն²⁸²: Աղյուսակների համադրման դեպքում ստացվում է հետևյալ համապատկերը, այն է՝ Բաքվում և շրջաններում մենշևիկներին ու էսեռներին համակրում էր 23518, դաշնակցականներին՝ 19.418, իսկ բոլշևիկներին՝ 15.284 մարդ²⁸³: Եթե մենշևիկներին ու էսեռներին տարանջատենք, ապա ակնհայտ է դառնում, որ Դաշնակցությունն ամենից շատ ձայներն էր ստացել և Բաքվում իշխանության համար սպասվող պայքարում, որպես գլխավոր քաղաքական-հակառակորդ ծեռք էր բերում բոլշևիկներին: Թիֆլիսում, Բաքվում, Կարսում, Բաթումում, Ալեքսանդրապոլում, Գանձակում, Շուշիում, Թելավում, Գորիում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Երևանում, Նոր Բայազետում, Արդվինում, Գորիսում, Իզդիբում ընտրվել էր 251 դաշնակցական իրավասու՝ 780 ընդհանուր թվից, իսկ ՀԺԿ-ից՝ 32 իրավասու:

Քաղաքային դումաներում ընտրվել էին նաև ս.-դ. Հնչակյան, վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, վրացական Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության, Մուսավաթի և այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ²⁸⁴: Դաշնակցությունը գերակշիռ հաղթանակ է տանում Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալցխայում, Նոր Բայազետում, Գորիսում, Արդվինում (սոցիալիստական խմբակցության հետ համատեղ), Իզդիբում: Կուսակցությունը դիրքերը զիջում է Կարսում՝ էսեռներին, Ախալքալաքում՝ սոցիալիստական խմբակցությանը, Շուշիում՝ հայ-թաթարական խմբակցությանը, Գանձակում՝ մահմեդականներին և սոցիալիստական խմբակցությանը, Գորիսում՝ մենշևիկներին, Թիֆլիսում և Բաքվում զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ մենշևիկներից և սոցիալիստական խմբակցության ստացած ձայներից հետո: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխներ, Գանձակի քաղաքագլխի օգնական, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դումաների նախագահներ են ընտրվում դաշնակցականները: Մենշևիկ-

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1 նոյեմբերի, թիվ 231:

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում, 21 նոյեմբերի, թիվ 240:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, 3 նոյեմբերի, թիվ 233:

²⁸⁴ Տե՛ս С. Сеф, Революция 1917 г. в Закавказье, էջ 283-285:

ների հետևողական հակազդեցության պատճառով, կուսակցությունը մեկուսացվում է քաղաքային վարչության համակարգից²⁸⁵:

Սահմանադիր ժողովի հրավիրման մասին ժամանակավոր կառավարությունը հայտարարել էր 1917 թ. մարտի 2-ին (15): Ընտրությունների մասին օրենքի մշակման նախապատրաստման համար ստեղծված Հատուկ խորհրդակցությունն իր աշխատանքները սկսեց մայիս 25-ին (հունիսի 7) և ավարտվեց սեպտեմբերի սկզբին: Այդ խորհրդակցությունը, որը նախագահում էր կաղետ (ժողովրդական ազատության) կուսակցություն Ֆ. Կոկոշկինը, ներառում էր բազմաթիվ կուսակցություններ, ռուսաստանյան գրեթե ամբողջ քաղաքական դաշտը: Հունիսյան ճգնաժամի ազդեցությամբ, ժամանակավոր կառավարությունն առաջին անգամ հայտարարեց ընտրությունների (սեպտեմբերի 17 (30) և Սահմանադիր ժողովի հրավիրման (սեպտեմբերի 30 (հոկտեմբերի 13) ժամկետները: Այնուհետև հաստատվեց նոր ժամանակացույց՝ ընտրությունները՝ նոյեմբերի 12-ին (25), Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը՝ նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 11)²⁸⁶: Այս հետաձգումները բացատրվում են նրանով, որ առաջին դեպքում՝ ժամանակավոր կառավարությունը փորձում էր հաղթանակած դուրս գալ քաղաքական ճգնաժամից և նոր միայն ձեռնամուխ լինել ժողովրդավարական ընտրություններին, իսկ բոլշևիկյան կառավարությունն, իր հերթին, զավթելով իշխանությունը, ձգտում էր ամրապնդել իր անկայուն դիրքերը, առայժմ ջլատել համառուսաստանյան դեմոկրատիայի դեռևս ազդեցիկ ճամբարը: Օգոստոսի 7-ին (20) սկսվեցին Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների գործերով Համառուսաստանյան հանձնաժողովների՝ Հանընտրությունների նիստերը, որոնց խնդիրը ընտրությունների նախապատրաստումն էր: Սեպտեմբերին քաղաքային ղուևաների և զեմստվոների վարչությունները ձեռնամուխ եղան ընտրողների ցուցակների կազմման աշխատանքներին: Հոկտեմբերին ձևավորվեցին քաղաքական կուսակցությունների թեկնածուների ցուցակները: Նոյեմբերի 17-ին (30), հակադրվելով ԺԿԽ-ին, նախկին ժամանակավոր կառավարության անդամների նիստը թերթերում կոչ հրապարակեց՝ նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 11) Սահմանադիր ժողովի հրավիրման մասին: Դրան հետևեց Հանընտրությունների անդամների՝ կաղետների և աջ էսեռների ձերբակալումը և բոլշևիկ Մ. Ուրիցկիի նշանակումը որպես այդ մարմնի նախագահ: Սա առաջին քայլն էր Սահմանադիր ժողովը ցրելու ճանապարհին: Իր հերթին, ժողկոմխորհը հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 3) ընտրությունների օր էր հաստատել նոյեմ-

²⁸⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 նոյեմբերի, թիվ 237:

²⁸⁶ Տե՛ս Великая Октябрьская социалистическая революция, Энциклопедия, Москва, 1987, с. 549.

բերի 12-ը (25): Հակախորհրդային պայքարի շնորհիվ ընտրությունները կայացան միայն 39 ընտրական օկրուգներում²⁸⁷ :

Անդրկովկասի ազդեցիկ կուսակցությունները Սահմանադիր ժողովի ընտրարշավին նախապատրաստվում էին համապատասխան ծրագրային դրույթներով և մարտավարությամբ:

Սահմանադրական - դեմոկրատները Սահմանադիր ժողովը, որը հրավիրվելու էր համընդհանուր, ուղիղ հավասար զաղտնի, առանց սեռական խտրականության սկզբունքների հիմքի վրա, համարում էին ժողովրդի գերագույն կամքի կազմակերպված արտահայտման միակ ճշմարիտ ձևը: Այդ ժողովի հրավիրումը նրանք ընկալում էին որպես «Սեծ հեղաշրջմամբ թելադրված» ժամանակավոր կառավարության պարտականություն: Սահմանադիր ժողովի հրավիրումով այդ կառավարությունը դադարելու էր գործել:

Սոցիալիստ – հեղափոխականները գտնում էին, որ Սահմանադիր ժողովը պետք է հրավիրվի կարճ ժամկետում, չկապելով այն պատերազմի ավարտի հետ: Ընտրություններին պետք է մասնակցեր ամբողջ բանակը: Ընտրությունները պետք է կայանան հատուկ ընտրական տեղանասերում, որոնք Անդրկովկասում ձևավորվելու են ազգերի ազգագրական տեղաբաշխման սկզբունքով: Եվ վերջապես, էսեռների կարծիքով ընտրությունները պետք է իրականացվեն համամասնական սկզբունքով, ցուցակներով:

Չայ հեղափոխական դաշնակցության մոտեցումն այս հարցում կրկնում էր զեմստվոների նկատմամբ մարտավարությունը: Կուսակցությունը համոզված էր, որ մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումն անրաժեշտ է իրականացնել այն կենսական պահանջները, որոնք ավելի չեն սրի ժողովուրդների և հասարակության տարբեր շերտերի հարաբերությունները: Դաշնակցությունն այդպիսի պահանջներ էր տեսնում 1) Անդրկովկասի վարչական բաժանումների փոփոխումը, 2) բանվորների վիճակը բարելավելու նպատակով հաշտարար առյանների ստեղծումը, 3) գյուղացիության վիճակի բարելավումը՝ նմանատիպ միջնորդական մարմինների աջակցությամբ, կալվածատիրական հողերի տուրքերի նվազեցումը, 4) պետական կարգավիճակում գործող դպրոցների ազգայնացումը, ինչպես ղեկավարման, այնպես էլ դասավանդման իմաստով, 5) բոլոր վարչական և դատական հիմնարկներում տեղական լեզուների ներդրումը:

Դաշնակցությունը լրջորեն մտախոզվում էր նաև այն հարցով, որ բանի դեռ հայտնի չէ, թե ժամանակավոր կառավարությունը ինչ տեսքով

²⁸⁷ Ст'ю Великая Октябрьская..., Энциклопедия, т. 550:

է Անդրկովկասում կիրառելու ընդհանուր ընտրական օրենքը, ուստի անհրաժեշտ էր համարում միջոցներ կիրառել, որպեսզի հայ ժողովուրդը վարչական բաժանումների, պատերազմի ծնած պայմանների պատճառով չզրկվի բնակչության քանակին համապատասխան ներկայացուցչությունից:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները կարծիքով երկրում հասունացած ագրարային, բանվորական, ազգային և այլ հիմնահարցերի շուտափույթ լուծումը և այնպես, որ այդ ամենը արժանանա հասարակության բոլոր շերտերի հավանությանը, հնարավոր է իրականացնել միայն Սահմանադիր ժողովի ճանապարհով: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում այդ հեղինակավոր մարմնի հետ նաև այն առումով, որ նա կկարողանա վերջ տալ պատերազմին:

Սոցիալ-դեմոկրատ բոլշևիկները Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ վերաբերմունքը կապում էին ժամանակավոր կառավարության և գ. բ. պատգամավորների խորհուրդների հանդեպ կուսակցական դիրքորոշման հետ և ինչպես վերևում տեսանք, մեկ գլխավոր խնդիր ունեին, այն է՝ գիտակցելով ուժերի անհավասարությունը, (իհարկե ոչ բոլշևիկների օգտին – Վ.Մ.), ձախողել վերջինիս հրավիրումը²⁸⁸: Դեռ 1917 թ. հուլիսի 2-ին, Ա. Զխենկելիի ստորագրությամբ շրջաբերական է տարածվում այն մասին, որ Օզակոմին կից կազմակերպվել է Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների անցկացման անդրկովկասյան կենտրոնական հանձնաժողով՝ Ե. Գեգեչկորիի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի նախագահության կազմում ընտրվել էին աջ էսեռ Լոմտատիժեն, դաշնակցական Ալ. Խատիսյանը, մուսավաթական Թոփչիբաշևը: Սահմանվել էին նաև ընտրությունների անցկացման սկզբունքներն ու մեխանիզմները²⁸⁹:

1917 թ. նոյեմբերի 6-ին (19) Ա. Զխենկելին Թիֆլիսի նահանգային կոմիսարին առաջարկում էր վճռականորեն պահպանել կարգը և բոլոր միջոցներով պայքարել Սահմանադիր ժողովը ձախողելուն ուղղված փորձերի դեմ²⁹⁰:

Երկրամասում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները սկսվում են նոյեմբերի 12-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորման գործընթացին զուգահեռ: Նոյեմբերի 9-ին, Օզակոմի անդամներ Մ. Պապաջանյանի, Մ. Ջաֆարովի մասնակցությամբ խորհրդակցությունը, քննելով Լճեսեյան Անդրկովկասի մի շարք վայրերից Սահմանադիր ժողովի ընտ-

²⁸⁸ Տե՛ս А. Ставровский, Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917, с. 171-177:

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 88, ք. 1-3:

²⁹⁰ Տե՛ս Революция 1917 г. в исторических документах, Тбилиси, 1930, с. 175-176.

րությունների հետաձգման մասին արված հայտարարությունները, որոշեց, որ ընտրությունները պետք է սկսվեն նշանակված օրը՝ նոյեմբերի 12-ին և պետք է ընթանան քաղաքներում՝ 3 օրվա ընթացքում, մյուս վայրերում՝ 7 օրվա ընթացքում²⁹¹: Քաղաքներում ընտրությունները տեղի ունեցան նոյեմբերի 24-26-ը: Նոյեմբերի 14-ին, Օզակոմն իր վերջին հրահանգներից մեկով մասնավոր բանկերից փոխառնված գումարները Պետական բանկի միջոցով տրամադրում է Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների կազմակերպմանը²⁹²:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններում, ապա և բուն հայկական գավառներում իրականացվեցին երկար սպասված Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները: «Իրագործուում է ռուսական հեղափոխութեան երազներից ամենանւիրականը,- գրում էր «Հորիզոնը»,- դեկաբրիստներից սկսած մինչեւ այսօր՝ մի դար շարունակ ռուս հեղափոխութեան կարմիր դօշակի վրա գրած է եղել «Սահմանադիր ժողով»²⁹³: Դեկտեմբերի 2-ին Բաքվի ՀՀԴ «Արև» թերթն ամփոփելով քաղաքի և գործարանային շրջանի ընտրությունների վերջնական արդյունքները, ըստ ընտրացուցակների համարների, ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. 1) Ա.-դ. մենչևիկներ – 5660 ձայն, 2) կադետներ - 9054, 3) Սոցիալիստ-հեղափոխականներ – 18.769 4) ՀՀԴ - 20.314, 5) բոլշևիկներ - 22.258, 6) վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստներ – 456, 7) Հայ ազգային դեմոկրատներ – 1507, 8) վրաց ազգային դեմոկրատներ – 145, 9) ժողովրդական սոցիալիստներ – 116, Մուսավաթ – 21.762, 11) Հունմեթ – 128, 12) Մահմեդական սոցիալիստական բլոկ – 903, 13) Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականներ - 3, 14) Ռուսաստանի մահմեդականներ – 7850, 15) Հրեական սիոնիստներ - 2081: Այսպիսով, թե Բաքու քաղաքի և թե բանվորական շրջանների 178.038 թվից քվեարկության մասնակցել էին 108.208 հոգի, որից ձայների մեծամասնություն ստացել էին՝ առաջին տեղում, բոլշևիկները, երկրորդ՝ Մուսավաթը, երրորդ՝ Դաշնակցությունը, չորրորդ՝ էսեռները, հինգերորդ՝ կադետները, ապա և մյուսները: Ընտրական պայքարին մասնակցում էին 15 խմբակցություններ և կուսակցություններ: Ավելացնենք, որ քաղաքում ՀՀԴ զբաղեցնում էր բոլշևիկներից (16.868) հետո երկրորդ տեղը՝ 12.712 ձայնով, իսկ գործարանային շրջաններում՝ երրորդ տեղը (7.602), Մուսավաթից (12.074) և էսեռներից (8.896) հետո²⁹⁴:

²⁹¹ Հորիզոն, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 241

²⁹² Ст'у ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 4.

²⁹³ Հորիզոն, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

²⁹⁴ Ст'у Արև, 1917, 2 դեկտեմբերի, թիվ 247:

Թիֆլիսի պատկերը բուրովին այլ էր:

Նոյեմբերի 18-ի տվյալներով առաջին հինգ տեղերը համապատասխանաբար զբաղեցրին. 1) մենշևիկները՝ 31. 290, 2) ՅՅԴ-ը՝ 19.595, 3) բոլշևիկները 19.172, 4) էսեռները՝ 11.504 և կադետները՝ 9.565 ձայնով²⁹⁵:

Դաշնակցության կարծիքով այստեղ հաղթանակ էին տարել երկու ծայրահեղ թևերը՝ կադետները և բոլշևիկները: Այդ երևույթը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: Բոլշևիկների հաղթանակը կենտրոնում և իշխանությունը Թիֆլիսում զավթելու վտանգը, քաղաքացիների մեծ մասին և զինվորներին շրջեց դեպի բոլշևիզմը, այսպիսով թուլացնելով դեմոկրատիայի ուժերը: Մենշևիկները, որոնք այս ընտրություններում 8.000 ձայն պակաս էին ստացել, քան հուլիսին կայացած քաղաքային դումայի ընտրություններում, թեքվեցին դեպի կադետները՝ որպես «Կարգի և սեփականության» միակ հենարանի, ինչպես նաև դեպի Դաշնակցությունը²⁹⁶: Հայաստանի գավառում իր լրագրային հաղորդումներով Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ընթացքի իրական պատկեր է ստեղծել Ձորագյուղի (Լոռի) պետական ազգայնացված դպրոցի ավագ ուսուցիչ, դաշնակցական Գևորգ Դեմիրճյանը՝ մեծամուն գրող Դերենիկ Դեմիրճյանի եղբայրը: Նրա տեղեկությունների համաձայն Դսեղի շրջանի 15-18 գյուղերը ՅՅԴ-ին տվել էին իրենց ձայները, որը կազմում էր շուրջ 4000 ձայն: Ձորագյուղից Գ. Դեմիրճյանը հաղորդում էր, որ «ընտրութիւններից մի երկու օր առաջ մեր գիւղւն էին եկել երկաթուղու վրա ծառայող երեք հոգի, որոնք հետները բերել էին մի մեծ կապոց N1 բյուլետեններով (ս.-դ մենշևիկների ցուցակը – Վ. Մ.): Երբ բացատրեցինք մեր եւ սոցիալ-դեմոկրատների հողային ծրագրերը, իրենք էլ փոշմանեցին: Բաժանելիս ասացին.- վարժապետ ջան, ի՞նչ անենք, կայարանում ռոճիկներս բաժանելուց հետո պարտաւորվեցինք այս թղթերը ցրել մոտակա գյուղերում»²⁹⁷: Ընտրարշավին մասնակցում էին բազմաթիվ անվանի գործիչներ, Ալեքսանդրապոլից «Հորիզոնին» հաղորդագրություններ էր հղում, օրինակ, Իրազեկը (Հակոբ Տեր-Հակոբյան), Մեծ Ղարաքիլիսայից՝ Նժդեհը և շատ ուրիշներ:

²⁹⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

²⁹⁶ Տե՛ս *Молот*, 1917, 21 ноябрь, N 40:

* 1920 դեկտեմբեր - 1921 փետրվար ամիսներին նա իր կյանքի վերջին օրերն է անցկացրել Երևանի բանտում հայ ազգային-ազատագրական շարժման այլ անվանի գործիչների հետ, մահացել է անհայտ պայմաններում, թաղվել անհայտ վայրում: Այս մասին պահպանվել են Արշալույս Աստվածատրյանի հուշերը: Գ. Դեմիրճյանը՝ տողերիս հեղինակի մոր պապն է:

²⁹⁷ Հորիզոն, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

Դաշնակցությունը Անդրկովկասի ընտրական շրջանից Սահմանադիր ժողովին ներկայացնում էր 18 գործիչներից բաղկացած թիվ 4 ցուցակը: Կուսակցությունը ժամանակի գլխավոր ընտրությանը գործուղում էր Ստեփան Ջորյանին (Ռոստոմ), Միքայել Յովհաննիսյանին (Վարանդյան «Դրոշակի» խմբագիր), Յամագասպ Օհանջանյանին, Յակոբ Զավրիյանին, Ավետիք Շահխաթունյանին («Մոլոտ»-ի խմբագիր), Կոստանդին Յամբարձումյանին, Յովհաննես Տեր-Յովհաննիսյանին (Քաջազնունի), Սիրական Տիգրանյանին, Կորյուն Ղազարյանին, Սարգիս Արարատյանին, Արտաշես Չիլինգարյանին, (Ռուբեն Դարբինյան), Սիմեոն Գրուզինյանին (Վրացյան) («Յորիգոնի» խմբագիր), Աբրահամ Գյուլխանդանյանին, Վահան Նավասարդյանին, Լիպարիտ Նազարյանին, Գևորգ Խատիսյանին, Արամ Նալչաջյանին, Յամբարձում Սարգսյանին (Յապոն)²⁹⁸:

Ինչպես երկրամասի մյուս ազդեցիկ կուսակցությունները, Դաշնակցությունը ևս Սահմանադիր ժողովի ընտրություններն օգտագործեց իր քաղաքական պլատֆորմը հանրությանը ներկայացնելու, կուսակցության որդեգրած ուղու ճշմարտացիությունն ու կենսունակությունը հիմնավորելու նպատակով: Իրավիճակը կտրուկ փոխվել էր այն առումով, որ անդրկովկասյան անջատ կառավարության ստեղծումը և վրացական մենշևիզմի բացահայտ անկախական տրամադրությունները Դաշնակցությանը ևս հարկադրում էին ենթարկվել դեպքերի թելադրվող զարգացումներին և լիարժեք կերպով ստանձնել Անդրկովկասի հայության և, մասնավորապես, Երևանի նահանգի ինքնակազմակերպման գործը: Կուսակցության ղեկավարները, անվանի գործիչները լիովին չէին գիտակցում այն դարակազմիկ շրջադարձը, որը պատուհասել էր Անդրկովկասին և հայության երկու հատվածներին: Իներցիայի ուժով շարունակվում էր այն մտայնությունը, թե հիմա էլ բոլշևիկյան դարձած Ռուսաստանն է զորավիզ լինելու հայության խնդիրներին, հատկապես Յայկական հարցին: Կուսակցության մի հատվածը զոմե դեկտեմբերի սկզբին ավստոսանք էր հայտնում զեներալներ Կալեդինի և Կռոնիլովի նոր հարձակման կապակցությամբ, որը նպատակ ուներ վերջ տալ բոլշևիզմին: Դաշնակցությունն առայժմ բոլշևիզմը համարում էր դեմոկրատիայի մաս և Թուրքիայի հետ ռազմաճակատում զինադադարի ստորագրման համատեքստում զարհուրելի թյուրիմացության մեջ էր հայտնվում: Դաշնակցության «Մոլոտ» թերթի, թղթակից Ա. Ստեփանյանն իր զարմանքն էր արտահայտում, որ կուսակցությանը կարող են հակաճառել այն հարցում, թե հնարավոր չէ բոլշևիկների հետ համաձայնության գալ, որ նրանց ծրագիրն անիրականանալի ու կործանարար է Ռուսաստանի հա-

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 10 նոյեմբերի, թիվ 240:

մար: Որպես ասվածի հիմնավորում վկայակոչվում էր այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու Ուկրաինական Ռադան, որոնց անհնար էր մեղադրել բուլշևիզմի հանդեպ համակրանքի մեջ, ռազմաճակատներում զինադադար են կնքել և հրապարակել են դեկրետներ, որոնք «ոչնչով չեն տարբերվում Լենինի և Տրոցկու կազմած չափավոր ակտերից»²⁹⁹: Ավելացվում էր, որ ոչ ոք չի կարող ժխտել այն, որ իշխանությունն Անդրկովկասում, փաստորեն, գտնվում է երկրամասային կենտրոնների ձեռքին, ինչը և պահանջում են բուլշևիկները: Ցանկալին հնարավորի տեղ ներկայացնելով, հեղինակը եզրակացնում էր, որ «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վարքագիծն անուղղակիորեն մերժեցնում է չափավոր բուլշևիկյան հոսանքի քաղաքականությանը և լավագույն գրավականն է, որ մենք ի վիճակի ենք հաշտեցնել ռուսական դեմոկրատիայի երկու թևերը և դիմագրավել պետության դեմ կանգնած բոլոր հակահեղափոխական ուժերին»³⁰⁰: Այստեղ, նախ՝ արտահայտված է Սահմանադիր ժողովի հանդեպ ունեցած դեռևս լավատեսական միտումը, ապա և անհասկանալի և տարօրինակ կերպով բուլշևիզմի նկատմամբ ունեցած հարգանքը: Եվ դա այն պայմաններում, որ Բաքվի խորհուրդն, ի դեմս Ստ. Շահումյանի, պայքար էր հայտարարել Կոմիսարիատի դեմ: Բոլորովին այլ խնդիր է, որպեսզի Դաշնակցությունը երկրամասի գլխավոր ռազմա-քաղաքական խնդիրների շուրջ փորձեր հետևողական համագործակցել բուլշևիկների հետ, ինչը չկար պարզապես: Դաշնակցությունը մաս կազմելով Խորհրդային կառավարությանը չճանաչող Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, իր ծրագրային դրույթները չգիտես ինչու կառուցում էր միասնական Համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության շրջանակներում, դեռևս հույսեր կապելով Սահմանադիր ժողովի հետ: «Հայրենիքի և հեղափոխութեան փրկութեան միակ ճանապարհը կայանում է Ռուսաստանի բնակչութեան բոլոր շերտերի վրա հենվող իշխանութիւն ստեղծելու մեջ,- գտնում էր դաշնակցությունը,- այդպիսի մի իշխանութիւն կարող է լինել Սահմանադիր ժողովը»³⁰¹:

1917 թ. նոյեմբերի 4-ին (17) Ավ. Շահխաթունյանը Ախալցխայի գիմնագիայի սրահում ներկայացնում էր Դաշնակցության գլխավոր նպատակները: Դրանք էին ռուսական դեմոկրատիայի աջակցությամբ Հայկական հարցի լուծումը, ռուսաստանյան ժողովրդական դաշնային պետության և հողային հարցի նկատմամբ կուսակցության դիրքորոշու-

²⁹⁹ Տե՛ս *Молот*, 1917, 3 декабря, N 49:

³⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰¹ Տե՛ս *Հորիզոն*, 1917, 9 նոյեմբերի, թիվ 239:

մը³⁰²: Հայ հասարակությանը մեկ անգամ ևս ներկայացնում էին Դաշնակցության գաղափարախոսության առանցքը և նպատակները: «Молот» թերթը գտնում էր, որ կուսակցության գաղափարախոսությունը զարգացել է երկու ուղղությամբ, մի՝ կողմից՝ ռուսական մարդնիկության սուբյեկտիվ դպրոցի, մյուս կողմից՝ Մարքսի, Էնգելսի գիտական սոցիալ-քաղաքական շարժման ազդեցությամբ: Այդ երկու հարազատ սկզբնաղբյուրները ծուլվել են հայկական հասարակության գլխավոր տեսական արժեքների հետ, որոնք բնորոշ են հայ հասարակության բազմադարյան զարգացմանը, ձևավորվելով մեկ ամուր տեսական միասնություն: Այստեղից, Դաշնակցությունը եզրակացնում էր, որ վստահաբար կարելի է խոսել հայկական սոցիալիզմի մասին, որ կուսակցությանը հաջողվել է ստեղծել «սոցիալիզմի երկմիասնական ճշմարտություն», այն է՝ տեսական երկնքի արևնոյան և պրակտիկ հողի արևելյան ճշմարտությունը: Որպես Անդրկովկասի համար ազգային հարցի լուծման հեռահար նպատակ, Դաշնակցությունն առաջ էր քաշում «Կովկասյան սոցիալիստական ինտերնացիոնալի» գաղափարը, հողային հարցի լուծումը կապում էր էսեռական սոցիալիզացիայի ծրագրի հետ, բանվորական հարցի լուծումը տեսնում էր կապիտալի դեմ պրոլետարիատի անզիջում պայքարի մեջ: Քաղաքացիական ազատության ընդունված նորմերը կուսակցությունը դարձյալ կապում էր հայկական բնավորության՝ անձնական կյանքում հայ մարդու ինքնուրույն, ազատ և անհատական պահանջների հետ³⁰³:

Խնդիրն այն էր, որ Ռուսաստան ասված ամբողջությունը, պետականամետ ուժերը և պատերազմում Ռուսաստանի դաշնակիցները սկզբից ևեթ ըմբռնել էին բոլշևիկյան հեղաշրջման բնույթը, ուստի և անհաշտ պայքար էին սկսել խորհրդային իշխանության դեմ: Անդրկովկասյան կառավարության, սակայն, այդ իշխանափոխությունն օգտագործում էր Ռուսաստանից անջատվելու և ազգային պետականությունների վերականգնման նպատակով (խոսքը չի վերաբերում Արևելյան Անդրկովկասի մահմեդական բնակչությանն ու կազմակերպություններին – Վ. Մ.), ուստի և հայտնվել էր բոլորովին նոր, վտանգներով առլեցուն և անորոշ իրավիճակում: Այդ անորոշությունն առավելապես բնորոշ էր հայ իրականությանը, որն ուներ արևմտահայության հարց, գաղթականության խնդիր, ռազմաճակատի պաշտպանության հրամայական: Այս ամբողջությունն էլ թելադրում էր իշխանության ընտրության հարց:

³⁰² Տե՛ս Շարժում, Ախալցխա, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 26:

³⁰³ Տե՛ս Молот, 1917, 14 ноября, N 34:

Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները Կովկասյան ռազմաճակատում և օկրուգի թիկունքային զորամասերում նույնպես կայացան 1917 թ. նոյեմբերին: Քվեարկությանը մասնակցած զինվորների թիվը կազմում էր 420 հազար:

Արդյունքը եղավ այն, որ տարբեր կուսակցություններից ներկայացված թեկնածուներից սահմանադիր ժողովի անդամներ ընտրվեցին էսեռներից 4, մենշևիկներից՝ 1 և բոլշևիկներից՝ 1 թեկնածուներ: Միաժամանակ, պետք է նկատի առնել այն ուշագրավ հանգամանքը, որ Սահմանադիր ժողովի ընտրություններից 10-15 օր հետո Կովկասյան բանակի զինվորները, որոնք մեծամասամբ քվեարկել էին աջ էսեռների օգտին, բանակային 2-րդ համագումար ուղարկեցին գերազանցապես բոլշևիկ պատվիրակներ, որոնք էլ համագումարում անցկացրին բոլշևիկյան բանաձևեր և մեծամասնություն գրավեցին երկրամասային խորհրդում³⁰⁴:

Այսպիսով, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը սկսված Ռուսաստանի ժողովրդավարության ու բազմակուսակցական զարգացման հեռանկարը ընդհատվեց բոլշևիկյան հեղաշրջմամբ: Սահմանադիր ժողովի գահավառը, նոր՝ խորհրդային կառավարությանը հակադրելու միակ հույսը, թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Անդրկովկասում ապրեց ընդամենը մեկ ամիս:

1918 թ. հունվարի 5-ին (18) Պետրոգրադի Տավրիկյան պալատում բացված Սահմանադիր ժողովը փակվեց հունվարի 6-ի (19) առավոտյան: Հունվարի 6-ի լույս 7-ի (20) գիշերը Համառուսաստանյան կենտրոնական զործադիր կոմիտեն ղեկրետ ընդունեց Սահմանադիր ժողովը ցրելու մասին³⁰⁵: Թիֆլիսում հիմնվում է կովկասյան ազգամիջյան սոցիալիստական բյուրո՝ Սահմանադիր ժողովը պաշտպանելու նպատակով: Հունվարի 8-ի (20) նիստում ընտրվում է նախագահություն, որի կազմի մեջ մտնում են Լ. Մուշեղյանը (նախագահ), Ս. Չեկալինը (ամրամ) և Ա. Գյուլումյանը (քարտուղար)³⁰⁶: Հունվարի 15-ին (27) երևանի հայոց ազգային խորհուրդը հանդես եկավ բողոքով՝ «բոլշևիկների հանդուգն և ուզուրպատորական գործողութիւնների դեմ», Սահմանադիր ժողովը կրկին անգամ համարելով «համառուսական հասարակապետութեան միակ լիազոր տերը»³⁰⁷:

Եթե վրացական մենշևիկների համար սոցիալիստների երազանք Սահմանադիր ժողովի բռնի դադարեցումը սպասված և հերթական առիթ

³⁰⁴ Տե՛ս Գ. Ս. Մելիքյան, նշված աշխատությունը, էջ 392-398:

³⁰⁵ Տե՛ս Великая Октябрьская..., Энциклопедия, с. 550:

³⁰⁶ Տե՛ս Հորիզոն, 1918:

³⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 17 հունվարի, թիվ 10:

եր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու, անկախանալու նախատեսված ճանապարհի վրա ամուր կանգնելու համար, ապա հայությանը և Դաշնակցությանը սպասվում էր փորձությունների հինգ ամիս, որն ի հայտ բերեց հայկական քաղաքական, հասարակական ուժերի ամբողջության իրական պատկերը, վճռորոշ և անսպասելի զարգացումների հանդեպ պատրաստվածության աստիճանը:

**2.3. ԱՆՂՐԿՈՎԿԱՍՅԱԼ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՐԿՐԱՍԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՐԱժԱՆՈՒՄՆԵՐԻ
ԵՎ ԶԵՄՍՏՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ**

Անդրկովկասի նոր իշխանության գործողությունների ծրագրում առանցքային տեղ է զբաղեցնում զեմստվոների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կազմակերպման խնդիրը: Այն ուղղակիորեն առնչվում է Անդրկովկասի նոր վարչա-տարածքային բաժանման, էթնիկազգային սահմանների տարանջատման հետ, ուստի այդ երկու զուգահեռ ընթացող խնդիրների համատեքստում կփորձենք լուսաբանել հիմնահարցը:

Բազմազգ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի համար այս ցավոտ խնդիրը երկրամասի նոր իշխանությունը ժառանգել էր ցարական վարչակարգից և ժամանակավոր կառավարությունից: Ցարական վարչակարգն անհրաժեշտ էր համարել համառուսաստանյան զեմստվոյական և քաղաքային կազմակերպություններին տրամադրել մի շարք տեղական-տնտեսական հաստատություններ (օրինակ, պարենային, վիրավորների օգնության և այլն): Փետրվարյան հեղափոխության նախօրեին փոխարքա Ի. Վորոնցով – Դաշկովը և Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը Նախարարների խորհուրդ ներկայացրեցին Անդրկովկասում զեմստվային ինքնակառավարության հաստատման մասին նախագիծը³⁰⁸: Դրա հետ մեկտեղ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը ցարիզմի ազգային քաղաքականության արդյունքն էր և մեծապես կրում էր ռուսացման կնիք: Համառոտ պատմական անդրադարձը հնարավորություն կտա առավել համակողմանի ներկայացնել Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջնակարգ հիմնահարցերից մեկը, մանավանդ որ այն կարևորվում է երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու և անկախության գործընթացի առաջին քայլերի տեսանկյունից:

³⁰⁸ Տե՛ս Գ.Մ. Туманов, Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918, с. 3.
* Տե՛ս՝ Հանգամանորեն, Վ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 114-120:

Անդրկովկասի ազգային վարչա-տարածքային բաժանման հարցը բարձրացվել էր 1909 և 1916 թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում: Այդ խորհրդակցություններում հայազգի ներկայացուցիչները սահմանների փոփոխման հարցը հիմնավորում էին տնտեսական բնույթի փաստարկներով: 1916 թ. մարտի 1-ին Պետական Դումային կից գործող հանձնաժողովը միաձայն որոշեց Անդրկովկասում օրենսդրական կարգով զեմստվոներ մտցնելու առաջարկություն ներկայացնել: Հանձնաժողովի նիստում ելույթով հանդես եկավ Մ. Պապաջանյանը, որը հիմնավորեց Անդրկովկասում զեմստվո ներդնելու անհրաժեշտությունը³⁰⁹:

Մարտի 17-ի Դումայի նիստում քննարկվեց խնդիրը, որոշում չկայացվեց:

Մ. Պապաջանյանի նախաձեռնությամբ ձևավորվեց միջկուսակցական մարմին, որի կազմում էին Յ. Փափազյանը, Ս. Կանսարականը, Ավ. Շահխաթունյանը, Գ. Խատիսյանը, որոնք մշակեցին Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանման ծրագիր: Այն Ավ. Շահխաթունյանի միջոցով ուղարկվեց Պետրոգրադ՝ ՆԳ նախարարությանը կից գործող տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին³¹⁰: Այս խորհրդակցություններում արդեն հայկական կողմն անփոփոխ հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ քաղաքական իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու մահմեդականները գրեթե ամնուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը: Այդ դիմադրությանը հայկական կողմը և մասնավորապես ՀՀԴ կուսակցությունը հանդիպում էր նաև այն պատճառով, որ երկրամասի ազգային-տարածքային վերաբաժանման նախաձեռնությունը միշտ բխում էր հայերից: «Ձեմստվոյի կազմակերպումն Անդրկովկասում» հոդվածի հեղինակ Գ. Թումանովը՝ երկրամասում զեմստվոյի ներդրման խոչընդոտների շարքում առաջնությունը տալիս էր հայկական գործոնին: Ըստ նրա խորհրդակցության հայ անդամները մինչև զեմստվոների ներդրման գործին անցնելը միանգամից բարձրացնում էին երկրամասի նոր վարչական վերաբաժանման հարցը³¹¹:

Պարզվում էր, որ բացի պատմական բուն շրջաններից հայերը երկրամասում գրեթե ամենուրեք գերակշռում էին, ունեին ավելի համախումբ տեղաբաշխում, քան վրացիները և այսպես կոչված վիճելի տա-

³⁰⁹ Տե՛ս Մշակ, 1916, 1 մարտի:

³¹⁰ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 20:

*Գ. Մ. Թումանովը 1917 թ. մայիսի 9-12-ը կայացած ժողովրդական կուսակցության ազատության (կադետներ) 8-րդ համագումարում ընտրվել էր այդ կուսակցության կկ-ի անդամ:

³¹¹ Տե՛ս Դ.Մ. Туманов, նշվ. աշխ., էջ 3:

րածքները ևս ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված էին հայերով: Ըստ հայկական նախագծի՝ վրացական նահանգներում վրացիները կազմում էին 54%, հայերը հայկական նահանգներում՝ 65%, իսկ մահմեդականները Արևելյան Անդրկովկասում՝ 77%: Առավելությունը հօգուտ Արևելյան Անդրկովկասի բացատրվում էր նրանով, այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե էթնիկ-ազգային, այլ կրոնադավանության սկզբունքը:

Սակայն տարածքային առումով Հայաստանը կունենար 10 հազ. քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ 230 հազ. բնակչությամբ, այսինքն՝ բնակչության 30%-ը կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը, վրացիները հայերի հետ հավասար թիվ կազմելով ձեռք կբերեին հողի 42%-ը, այսինքն՝ 8 անգամ ավելի, իսկ մահմեդականները՝ 53%-ը³¹²: Հայկական դեմոկրատիան հույս ուներ, որ Փետրվարյան հեղափոխությունն արդարություն կհաստատի այս հարցում:

Ընդհանուր գծերով ներկայացնենք ս.-դ. մենշևիկների, սոցիալիստ հեղափոխականների, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, Դաշնակցության և սահմանադրական-դեմոկրատների (կադետ) ծրագրային մոտեցումները տեղական ինքնակառավարման խնդրին:

Մենշևիկները դեմոկրատական հեղափոխության մեծագույն նվաճում էին համարում տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ժողովրդավարական իրավունքի ձեռքբերումը, որը դիտարկվում էր նախ և առաջ որպես պրոլետարիատի ազատագրման նոր զենք և վերջինիս քաղաքական ազդեցության տարածման միջոց:

Կուսակցությունը մունիցիպալիզացիայի ընդհանուր հիմքի վրա գտնում էր, որ 1. անհրաժեշտ է բոլոր քաղաքատիպ բնակներում անհապաղ կիրառել քաղաքային ինքնակառավարում, 2. հասնել զեմստվային ինքնակառավարման և նրա արագ իրականացման համար ժամանակավորապես առաջնորդվել Անդրկովկասի ներկա վարչական բաժանումով՝ նահանգներից և գավառներից: Փոքր զեմստվոյական միավորների ստեղծման ժամանակ, ցանկալի է ղեկավարվել ազգային սկզբունքով:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը համոզես էր գալիս կենտրոնական պետական կառավարման հաշվին՝ տեղական ինքնակառավարության մարմինների իրավասության շրջանակների հնարավոր ընդլայնման օգտին: Կենտրոնական կառավարությանը պետք է պատկաներ տեղական ինքնակառավարման վրա վերահսկողության իրավունքը՝ նրա գործողությունների օրինականության իմաստով: Քաղաքների հողային օրենսդրության բնագավառում կուսակցությունը հե-

³¹² Այդ վիճակագրությունն իրականություն դարձավ 1918 թ. Բաթումի պայմանագրով:

³¹² Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919, с. 3.

տամուտ էր հողի սոցիալիզացիային, այսինքն՝ հողի դուրս բերմանը ապրանքաշրջանառությունից և այն որպես ամբողջ ժողովրդի սեփականության վերածմանը: Հողի առքն ու վաճառքը մեկընդմիջտ դադարեցվում էր: Զաղաքի սահմաններում եղած ամբողջ հողն անցնում է քաղաքային ինքնակառավարությանը: Միաժամանակ, քաղաքներում հողի սոցիալիզացիան բուրժուական հասարակարգի պայմաններում չէր նախատեսում ապրանքա - արդյունաբերական հարաբերությունների խախտում, հողը մնում է նախկին սեփականատերերի ձեռքին: Եսեռները կարծում էին, որ Անդրկովկասում քաղաքային ինքնակառավարման մարմինների վերընտրությունները պետք է անցկացվեն կարճ ժամանակամիջոցում, չսպասելով դրանց նոր կանոնադրության հրապարակմանը:

Վրացական սոցիալիստ - ֆեդերալիստների կուսակցությունը Փետրվարյան հեղափոխության փուլում, իր ծրագրային փաստաթուղթը գրեթե ամբողջությամբ ձևակերպել էր վրացական ազգի և վրացերեն լեզվի առաջնության հարցերի շուրջը:

Կուսակցությունը 1917 թ. ամռանը տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դատարանների լեզվի ընտրության իրավունքի մենաշնորհը թողնում էր Գերագույն վրացական կառավարությանը: Ավելին, տեղացի համարվում էին այն անձինք, որոնք ունեին Վրաստանի քաղաքացիություն և իրենց բնակության վայրերում ապրել էին հինգ տարուց ոչ պակաս: Շրջանի ամբողջ բնակչության 1/5 մաս կազմող ազգային փոքրամասնություններին իրավունք էր տրվում բացատրվել ու իրենց ազգային լեզուներով՝ թարգմանչի օգնությամբ: Վրաստանի ազգային ժողովի անդամներին ևս տրվում էր այդ իրավունքը:

Սահմանադիր դեմոկրատները (կադետ) տեղական ինքնակառավարման մարմիններին քաղաքներին և զեմստվոներին տալիս էին տեղական օրենքներ հրապարակելու իրավունք: Այլ խոսքով, այդ հաստատություններին տրվում էին ոչ միայն տնտեսական ու վարչական, այլ տեղական շրջանակների սահմաններում քաղաքական գործառույթներ, որոնք չէին հակասի ընդհանուր օրենսդրությանը: Խոշոր ինքնակառավարության մարմիններին հնարավորություն էր տրվում փոխադարձ համաձայնությամբ փոփոխել իրենց շրջանների սահմանները: Այդ ճանապարհով կադետները հույս ունեին թեթևացնել տարբեր վարչական միավորներում ապրող բնակչության միատարր հատվածների միավորման գործընթացը, մասնավորապես Կովկասում, որն իր բնակչության խայտաբղետ կազմով և բազմաթիվ նահանգների ու գավառների մեջ՝ այդ բնակչության բաշխման տեսակետից, խիստ անհրաժեշտ էր համարվում:

Հայ հեղափոխական Դաշնակցությունը հայտարարում էր, որ կուսակցությունը զեմստվային ընտրություններին կմասնակցի միմիայն այն

դեպքում, երբ նախապես և արմատապես կփոխվեն Անդրկովկասի ներկա վարչական սահմանաբաժանումները: Հակառակ դեպքում Դաշնակցության շրջանային ժողովը կլիազորեր Արևելյան բյուրոյին բոյկոտել զեմստվային ընտրությունները³¹³:

Հիմնականում, այս ծրագրային դիրքորոշումներով զինված, վերոհիշյալ կուսակցությունները մուտք գործեցին հետբոլշևիկյան քաղաքական ասպարեզ և տեղական ինքնակառավարության մարմինների՝ որպես ժողովրդավարության ընդլայնման միջոցի օգտագործման ու կիրառման հիմնահարցը, թերևս բացի էսեռներից, փորձեցին ներդնել, հիմնականում, Անդրկովկասի ազգային վարչական սահմանաբաժանումների հիմքում:

Այս շարքում որպես բացառիկ երևույթ պետք է առանձնացնել վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կեցվածքն այն առումով, որ ցարիզմի անկումից անմիջապես հետո այս ազգային կուսակցությունը, փաստորեն լիովին հակադրվելով ժամանակավոր կառավարության որդեգրած միասնական Ռուսաստանի սկզբունքին, բարձրացնում էր անկախ Վրաստանի գաղափարը:

1917 թ. հունիսին վրացական մենշևիկները և սոցիալիստ-ֆեդերալիստները գտնում էին, որ տարածքային ինքնավարության սահմանները հաստատվում են ըստ այս կամ այն ժողովրդի իրական տեղաբաշխման՝ հաշվի առնելով նաև տնտեսական, կենցաղային պայմանները և պահպանելով տարածքային ամբողջականությունը: Ազգային սահմանների փոփոխման դեպքում, սահմանային վիճելի տարածքներում պետք է կիրառվեր հանրաքվե³¹⁴:

Դաշնակցության հետ կարճատև համերաշխությունը տևեց մինչ այն պահը, երբ երկու վրացական հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունները հրաժարվեցին իրենց «վտանգավոր» հայամետ հայացքներից և հարեցին վրացական Ազգային - դեմոկրատական կուսակցությանը:

Հետփետրվարյան Ռուսաստանում ազգային և վարչատարածքային բաժանումների հարցի լուծումը անմիջականորեն կապվում էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների ստեղծման գործընթացի հետ:

Անվանի մտավորական, սպեցիֆիկ Դ. Անանունի (Դավիթ Տեր-Դանիելյան) արտահայտությամբ «ազգային տերիտորիայի որոնումը

³¹³ Տե՛ս А. Ставровский, նշվ. աշխ., сс. 178-191.

³¹⁴ Տե՛ս Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 21 հունիսի:

1917 թ. կազմում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնական մտահոգությունը»³¹⁵:

Հեղափոխության սկզբում զեմստվոներով զբաղվելը դիտվում էր վաղաժամ երևույթ: Հարցը կրկին ակտիվացավ 1917 թ. ամռանը և աշնանը: Անդրկովկասում զեմստվո ունենալու նպատակով Օզակոմի կողմից հրավիրվեց խորհրդակցություն, որտեղ բարձրացվեց նաև վարչական վերաբաժանման հարցը: Այն վերաբերում էր ոչ միայն Ելիզավետպոլի ու Երևանի, այլև Թիֆլիսի նահանգներին ու Կարսի մարզին: Հայկական զծին հակադրվելը այս անգամ ևս խորհրդակցությանը փակուղի տարավ³¹⁶:

Անդրկովկասում զեմստվոներ հիմնելու և երկրամասի վարչա-տարածքային վերաբաժանման նպատակահարմարության խնդիրները հերթական անգամ քննարկվեցին Պետրոգրադում՝ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների դրույթների մշակմանը նվիրված և դրան զուգահեռ ընթացող ներքին գործերի նախարարության նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդակցություններում: Այստեղ ընդունվեց չափավոր փոխզիջումային տարբերակը, այն է՝ օգտվելով Պետրոգրադում Անդրկովկասի պատվիրակների ներկայությունից, մշակել նախագիծ և այն ուղարկել Օզակոմի և Կովկասի դեմոկրատիան ներկայացնող կազմակերպությունների վերջնական եզրահանգմանը: Ավ. Շահխաթունյանի և Ալ. Խատիսյանի կողմից հեղինակած նախագիծն առաջարկում էր Լոռին անջատել Բորչալուի գավառից, Ախալքալաքի շրջանը հանել Թիֆլիսի նահանգի կազմից: Ալեքսանդրապոլի նահանգը դաշնակցական գործիչները պատկերացնում էին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Լոռու, Կարսի, Կաղզվանի գավառների միավորման տեսքով՝ (ապագա Հայաստանը նրանց կարծիքով ստեղծվելու էր Ալեքսանդրապոլի շուրջը, Արևմտյան Հայաստանի հարցն առանձին էր լուծվելու, որպես արևմտահայության միջազգային դիվանագիտական հարց – Վ.Մ.): Դրականորեն գնահատելով նախագիծը, խորհրդակցությունը վարչա-տարածքային վերաբաժանման հիմքում դրեց էթնիկական սկզբունքը և լուծումը հանձնեց Օզակոմին³¹⁷: Օզակոմի հրավիրած խորհրդակցության ժամանակ առարկեցին վրացական ազգային-դեմոկրատները, որոնք հենվելով 1783 թ. Գեորգիեվսկի պայմանագրի վրա, արտահայտվեցին Վրաստանից Բորչալուի և Ախալքալաքի շրջանների անջատման դեմ:

³¹⁵ Տե՛ս Դ. Ամանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, (1901-1918), էջ 613:

³¹⁶ Տե՛ս А. Шахатунян, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 119-120.

³¹⁷ Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт, с. 6-7.

Հայոց ազգային համախորհրդակցության հոկտեմբերի 6-ի (19) նիստը ամբողջությամբ նվիրվեց սահմանաբաժանումների խնդրին: Այն գլխավորապես ամփոփում էր ժամանակավոր կառավարության նախարարական ծրագրի և Պետրոզդադի խորհրդակցության քննարկումների ու նախնական համաձայնությունների արդյունքները: Ձեկուցումներով հանդես են գալիս Ստ. Կամսարականը և Գ. Խատիսյանը, ելույթներով՝ Գ. Տեր-Ղազարյանը, Արշ. Խոնդկարյանը, Զ. Վերմիշյանը, Ա. Շահխաթունյանը, Ար. Երզնկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը:

Ստ. Կամսարականի հայտնի նախագիծը, որն ի դեպ առաջարկվել էր Ս. Պապաջանյանի նախնաձեռնությամբ, շրջանցում էր հիմնահարցի քաղաքական կողմը և նպատակ ուներ տնտեսական ու էթնիկական հիմքի վրա համախմբել միևնույն ազգի և նույն տնտեսությունն ունեցող տարածքները, որի վերջնական նպատակը՝ զեմստվոյական գործունեության բնագավառը պարզեցնելն ու հեշտացնելն էր լինելու: Նրա առաջարկությամբ ձևավորվում էր մի հայկական նահանգ, որն ընդգրկելու էր ամբողջ Երևանի նահազը, Կարսի շրջանից երկու գավառներ, Թիֆլիսի նահանգից երկու գավառ և Գանձակի նահագի լեռնային մասը, կազմելով մոտ 60 հազ. քառակուսի վերստ տարածություն՝ երկու միլիոն բնակչությամբ: Հայերը կազմելու էին ազգային միավորի 60%-ը, այսինքն՝ մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ: Նա առաջնությունը տալիս էր խիտ հայկական բնակչություն ունեցող շրջանների միավորման մեկնակետին՝ հակադրվելով նախարարական ծրագրին, ըստ որի մեկ նահանգի մեջ միավորվելու էին Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի շրջանները, ինչը Ստ. Կամսարականի կարծիքով անբնական էր և անհիմաստ՝ ֆինանսական ծանրաբեռնվածության պատճառով³¹⁸:

Գ. Խատիսյանը պաշտպանում էր երկրամասի ազգային բաժանման սկզբունքը: Ս.-դ. Գ. Տեր-Ղազարյանն առավելությունը տալիս էր կանտոնային համակարգին, որը կապահովեր ավելի միատարր ազգային համախմբումներ: Ենթադրվում էր, որ Թիֆլիսը կդառնա կանտոնների կենտրոնավայր, ինչին հակադրվում էր Ղաշնակցությունը: Հարազատ մնալով էսեռական կուսակցության մոտեցմանը Արշ. Խոնդկարյանը ևս ընդունում էր կանտոնների սկզբունքը, միաժամանակ ընդգծելով, որ Անդրկովկասի սահմանաբաժանումների խնդիրը միայն հայերի հարցը չէ, այն լուծում կստանա երեք ազգերի համաձայնության ճանապարհով, մանավանդ որ թաթարները դեմ էին նահանգային սահմանաբաժանմանը: Այդ կարևորագույն հիմնահարցի մեջ նա առաջնությունը թողնում էր

³¹⁸ Տե՛ս Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Փաստաթղթեր ու նյութեր, ԲՀԱ, թիվ 1-2, Երևան, 1992, էջ 59-60:

տնտեսական գործունի ու դրանից հետո միայն դնում էքնիկական և վերջում՝ վարչական նպատակահարմարությունների հարցը: Ավելին, նա գտնում էր, որ եթե երեք պայմանները հնարավոր չէ հաշտեցնել, ապա «վարչական հարմարությունները պետք է զոհել տնտեսականին և էքնիկականին»³¹⁹:

Համախորհրդակցության Սահմանաբաժանման սեկցիայի նախագահ Զ. Վերմիշյանը գտնում էր, որ հարցն անհապաղ լուծում է պահանջում, ուստի և դեմ էր այն Սահմանադիր ժողովի ապավինությանը թողնելուն: Նախագծի հեղինակներից դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանը դեմ արտահայտվելով կանտոնալ համակարգին, գտնում էր, որ միևնույն հարաբերություններն ավելի հեշտ է լուծել մեծ վարչական միությունների մեջ, քան մանր: Սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ Ար. Երզնկյանը, քննադատելով ՀՀԴ «թիկունքային» քաղաքականությունը, ըստ որի «հայերն իրենց համար ստեղծելով ազգային մեծամասնություն, նույն սահմաններում ազգային փոքրամասնություն էին ստեղծում հարևանների համար», համոզված էր, որ մեկ կամ երեք նահանգ առաջարկելով, հայկական կողմը փորձում էր գծել քաղաքական և ոչ վարչական սահմաններ, ինչի համար էլ հանդիպում էր վրաց-թաթարական հակազդեցությանը: Ար. Երզնկյանի ելույթում հիշարժան է հատկապես Բաքվի և Թիֆլիսի խնդրի արծարծումը, ինչը նա ուղղակիորեն կապում էր սահմանաբաժանման կանտոնալ համակարգի հետ: Քանի որ առաջարկված նախագիծը պատկանում էր Դաշնակցություն կուսակցությանը, ուստի և նրա հարցումն ուղղվում է վերջինիս խնդրակցությանը. «Ձեր լուծյամբ ասում եք, թե Բաքուն թողնում ենք թուրքերին, իսկ Թիֆլիսը՝ Վրաստանին, — նշում էր Ար. Երզնկյանը, — ո՞ւմ անունից եք այդ պահանջը դուք դնում, ո՞ր հայ ժողովուրդն է Ձեզ այդ իրավունքը տվել: Դեմոկրատիան չի կարող հանդուրժել, որ Բաքուն և Թիֆլիսը լինեն այս կամ այն ազգի, նրանք պիտի լինեն միջազգային, իսկ այդ անել կարող եք, եթե կանգնեք կանտոնալ տեսակետի վրա»³²⁰:

Ի վերջո, Հայոց ազգային համախորհրդակցության նիստը բանաձև չի ընդունում, բավարարվում է «հաշտեցնող բանաձև» կայացնելու վերաբերյալ հանձնաժողով ձևավորելու որոշմամբ³²¹:

Վերջապես, 1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ը Ա. Չխենկելիի նախագահությամբ և Ն. Ժորդանիայի ու Ե. Գեզեչկորիի մասնակցությամբ կայացավ Օգակոմի ևս մեկ ընդլայնված խորհրդակցություն, որտեղ հայերի կողմից առաջարկված սահմանային փոփոխությունները մերժվեցին՝

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60-61:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-64:

³²¹ Տե՛ս Արև, Բաքու, 1917, 2 նոյեմբերի, թիվ 232:

հիմք ընդունելով հայերի և մահմեդականների միջև եղած անհանդուրժողականության պատճառաբանությունը: Ավ. Շահխաթունյանի արտահայտությանը՝ վերաբաժանման հարցում «հայկական», «կուսակցական» նախագծի դեմ սկսվեց վրաց-մահմեդական կոմպանիան, այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք³²²:

Օգակոմը որոշել էր առաջարկել կենտրոնական կառավարությանը հրատարակել հռչակագիր ողջ Անդրկովկասում զենստվո մտցնելու մասին. պայմանով, որ զենստվո ներդրվի անմիջապես այն նահանգներում և շրջաններում, որոնք սահմանաբաժանումների հարցում վեճ չունեն, իսկ որտեղ առկա են տարածայնություններ, անհրաժեշտ էր սահմանաբաժանում անցկացնել և նոր միայն զենստվո հաստատել:

Այս առաջարկը չիրականացավ բուլղարիայի հեղաշրջման պատճառով, ուստի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիին հանձնարարեց հրավիրել հատուկ խորհրդակցություն և տալ վերջնական կարծիք: Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 24-ին, հիվանդացած Ա. Չխենկելիին փոխարինում էր պարենավորման կոմիսար ս.-դ. մենշևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանը: Մասնակցում էին 17 հոգի. յուրաքանչյուր ազգից՝ հինգական ներկայացուցիչ և երկուական՝ ռուսներից: Երկարատև վիճաբանություններից հետո խորհրդակցությանը ներկայացվեցին չորս բանաձևեր՝ 1. Գ. Խատիսյանի, 2. Վեշապելիի, 3. Ֆ. Խան – Խոյսկիի և 4. Գ. Առաքելյանի: Գ. Խատիսյանը հայտարարեց, որ միանում է Գ. Առաքելյանի նախագծին, ուստի մնաց երեք բանաձև³²³:

Վրացական բանաձևն առաջարկում էր իրագործել նախկին Օգակոմի որոշումը, այսինքն՝ ըստ ազգային խորհուրդների կարծիքների մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանումների համար: Մահմեդական նախագիծը կրկնում էր նույնը՝ բացառելով մեկ ամսվա ժամկետը և առաջարկում էր անմիջապես զենստվո հաստատել անվիճելի տարածքներում, որտեղ սահմանաբաժանումը կկատարվեր տեղացի թաթար, հայ և վրացի բնակչության համաձայնությամբ: Պարզ է, որ «անվիճելի» տարածքներ ասելով՝ նկատի էին առնվում Արևելյան Անդրկովկասի այն շրջանները, որտեղ գերակշռում էր մահմեդական բնակչությունը, մասնավորապես Ելիզավետպոլի նահանգը: Գ. Առաքելյանի (ԳԺԿ) հեղինակած բանաձևը կոմիսարիատին առաջարկում էր անմիջապես լուծել սահմանաբաժանման մասին վիճելի հարցը և ապա զենստվո մտցնել

³²² Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշված աշխատությունը, էջ 124:

³²³ Տե՛ս Մշակ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

Անդրկովկասի թուր շրջաններում՝ հենվելով 1917 թ. հոկտեմբերի 15-ի Օգակոմի խորհրդակցության որոշումների վրա: Սկզբում քվեարկության դրվեց Դ. Առաքելյանի բանաձևը, որը ստացավ 12 քվեարկողների 6 կողմ և 6 դեմ ձայները: Վեշապելիի բանաձևը ստացավ 5 ձայն՝ ընդդեմ 7-ի, Ֆ. Խան-Խոյսկիի բանաձևը՝ 3 ձայն՝ ընդդեմ 9-ի, հետևաբար ներկայացված ոչ մի բանաձև մեծամասնություն չստացավ (համեմատական մեծամասնություն ստացավ Դ. Առաքելյանի բանաձևը): Փաստորեն, վրացական և թաթարական նախագծերը ձախողվեցին, ուստի և գործի դրվեց պարզունակ, բայց վերջին մեկ տարվա ընթացքում քաղաքական — կուսակցական պայքարի մեջ փորձված ու թրծված մեթոդը, այսինքն՝ կիրառվեց վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքը. մահմեդական ներկայացուցիչները հետ վերցրին իրենց բանաձևը և խնդրեցին նորից քվեարկել վրաց ներկայացուցչի՝ իրենց համար ձեռնտու բանաձևը: Այն քվեարկվեց և այժմ ստացավ 7 ձայն՝ ընդդեմ 4-ի և 1 ձեռնպահի:

Այդպես որոշվեց դիմել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ զենստվո մտցնել Անդրկովկասի էթնիկ-տարածքային «անվիճելի» շրջաններում, իսկ վիճելի տարածքներում մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանման համար³²⁴: Վարչական վերաբաժանումների շուրջ ծավալվեց նոր վիճաբանություն, որի արդյունքում Ֆինանսների և Խնամատարության կոմիսարներ Խ. Կարճիկյանը և Դ. Օհանջանյանը հայտարարեցին, որ իրենք որպես ԶԴԴ ներկայացուցիչներ ձեռնպահ են մնում Ձեմստվոյի հռչակագրի քվեարկությունից³²⁵:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 24-ի խորհրդակցությունը որոշում է. 1. հատուկ դեկրետով ողջ Անդրկովկասի վրա անմիջապես տարածել զենստվոյական ինքնակառավարում, 2. հոկտեմբերի 15-ի զենստվոյային խորհրդակցության ճանաչած Անդրկովկասի անվիճելի շրջաններում անմիջապես մտցնել զենստվոյային հաստատություններ (դեմ քվեարկեց միայն Դ. Դոնսկոյը), 3. դեկրետի ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում, Անդրկովկասյան կոմիսարիատն իրականացնելու է վիճելի նահանգների, գավառների (օկրուգ), վարչական սահմանների վերաբաժանում՝ այս խնդրի շուրջ նախապես պահանջելով հայկական, վրացական, մահմեդական ազգային խորհուրդների կարծիքը (այս կետին դեմ քվեարկեցին Մ. Ջաֆարովը, Դ. Դոնսկոյը, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, ձեռընպահ մնացին՝ Խ. Կարճիկյանը, Դ. Օհանջանյանը և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը), 4. առաջարկել ազգային խորհուրդներին՝ հանձնաժողով ձևավորել (3-ական յուրաքանչյուրից)՝ ճանաչված, վիճելի նահանգներում և գա-

³²⁴ Տե՛ս Սշակ, 1917, 26 նոյեմբերի:

³²⁵ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուի փ. 1, օր. 2, Ժ. 12, և. 37.

վառներում վարչական սահմանաբաժանումների մասին նախագիծ մշակելու նպատակով³²⁶:

1916-1917 թթ. ընթացքում ռուսաստանյան երկու վարչակարգերի նախածեռնությամբ քննարկվող և աջակցություն ստացող Անդրկովկասի վարչական սահմանաբանման և տեղական սահմանափակ ինքնակառավարման մարմինների հիմնահարցերի վերաբերյալ հայկական նախագիծը, որը ներկայացվում էր ՀՀԴ կուսակցության կողմից պարտություն կրեց բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարության ազգային քաղաքականության հետևանքով: Օգակումը, որը ղեկավարվում էր Պետրոգրադից, զեմստվոյական խորհրդակցություններում փորձում էր ազգային հավասարակշռություն պահպանել երկրամասում՝ առավելություն չտալով ազգային այս կամ այն ուժին, կուսակցություններին: Անգամ մեծապետական կենտրոնական իշխանության բացակայությունը և Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական լծակների ժամանակավոր բացակայությունն Անդրկովկասի նոր կառավարության մեջ օբյեկտիվորեն ջրի երես հանեցին վրացական հեգեմոնիզմի և երկրամասի մահմեդականների հետ հակահայկական դաշինքի գործունը, որն էլ նոր իրադրության մեջ, առանց կենտրոնի վերահսկողության, տապալեց հայկական նախագիծը: Դա առայժմ դեկլարատիվ հաղթանակ էր, որը նոր թափ ու զարգացում ստացավ 1918 թ. թուրքական արշավանքով՝ ներառելով իր մեջ թե Անդրկովկասի ազգային-տարածքային խնդիրները և թե Հայկական հարցը:

Այս առումով պատմական քննություն չի բռնում Դ. Անանունի եզրակացությունը ՀՀԴ սահմանաբաժանման ծրագրի պարտության վերաբերյալ: Նախ նշենք, որ հայկական քաղաքական դաշտի հակառակ բևեռում կանգնած ս.-դ. հայկական բանվորական կազմակերպության՝ սպեցիֆիկների տեսաբան և կուսակցության առաջնորդներից Դ. Անանունը, որը բազմիցս էր անխնա քննադատել ՀՀԴ գործունեության բոլոր ոլորտները, սահմանաբաժանման ծրագիրը համարում էր համահայկական «շոշափելիորեն մշակված նյութ»: Նա շեշտում էր հատկապես այն հանգամանքը, որ այդ ծրագիրը հրապարակ էր հանվել հայկական բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ և ընդունվել Պետրոգրադի ժամանակավոր կառավարության կողմից³²⁷: Դ. Անանունը միաժամանակ համարում էր հայկական սոցիալ-դեմոկրատիայի և հարևան ազգերի գլխավոր առարկությանը, թե ՀՀԴ սահմանաբաժանման ծրագիրը նախօրոք պետք է քննարկեին Անդրկովկասի բոլոր շահագրգիռ կողմերը և նոր

³²⁶ Տես նույն տեղում:

³²⁷ Տես Դ. Անանուն, նշված աշխատությունը, էջ 616:

միայն առաջարկվեր Պետրոգրադին³²⁸: Ժամանակավոր կառավարության, Օգակոմի բոլոր վերոհիշյալ զենստվոյական խորհրդակցությունների մթնոլորտն ու ուղղվածությունը հակառակն էր հիմնավորում: Եթե անգամ ընդունենք, որ ՀՀԴ մարտավարական և քաղաքական էթիկայի սխալ էր թույլ տվել, միևնույն է, այդ ծրագիրը չէր ընդունվելու, առավել ևս անդրկովկասյան քննարկումներում: Դրա լավագույն ապացույցը Կոմիսարիատի կողմից զենստվոյի հռչակագրի ընդունումն էր: Որպեսզի լիովին պարզ դառնա հայկական նախագծի հանդեպ վրացա-մահմեդական դիմադրության պատճառը, ներկայացնենք Դաշնակցության շրջանային ժողովում 1917 թ. հոկտեմբերին առաջարկվող վարչական սահմանաբաժանումների փոփոխման և զենստվո մտցնելու մասին լրամշակված, տարբերակը: Կուսակցության շրջանային ժողովը, լսելով այդ հարցի առնչությամբ Արևելյան բյուրոյի կատարած աշխատանքների մասին, որոշում է՝ 1. մինչև Սահմանադիր ժողովը անհապաղ պահանջել եռաստիճան զենստվոյի ինքնավարություն, 2. զենստվո մտցնելու նախնական պայման է վարչական սահմանների փոփոխությունը, որով պետք է ստեղծվեին թաթարական և վրացական մեծամասնությամբ զենստվային տարածքներ, 3. նախագծի համաձայն՝ հայկական մեծամասնության վայրը կազմում է մեկ նահանգ, որն ընդգրկում էր՝ ա. Երևանի նահանգը, բ. Գանձակի նահանգի հարավ-արևմտյան մասը (Ղազախ և Գանձակ գավառների հարավային մասերը, Ջևանշիր և Շուշի գավառների արևմտյան մասերը, Կարեազինոյի (Ջեբրայիլ) գավառի հյուսիսային մասը և Ջանգեզուրի գավառը՝ առանց մի քանի թաթարական գյուղական համայնքների, որոնք միացվում էին նախկին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի թաթարական մասին), գ. Ախալքալաքի գավառը, որին միանում են Ծալկայի հայկական մասը և Գորի գավառի երկու դրկից գյուղերը՝ Ղըզլ-Քիլիսա և Սուլիթ, դ. Բորչալուի գավառի Լոռի, Ալավերդի գավառները և Բորչալուի գավառակի հայկական մասը, ե. Կարսի շրջանի երկու՝ Կարսի և Կաղզվանի գավառները: Կարսի շրջանի մյուս երկու գավառները՝ Օլթիի և Արդահանի, ինչպես և Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի գավառի և նրա մասերի, այլև Ծալկայի հունական բաժնի ապագան որոշելու է միմիայն այդ շրջանների բնակչությունը: Շրջանային ժողովը Արևելյան Բյուրոյին իրավունք էր տալիս տեխնիկական բարդությունների դեպքում ժամանակավորապես համաձայնվել մեկի փոխարեն երեք նահանգ կազմելու գաղափարին՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի: Հավանություն էր տրվում նաև հայկական զենստվային նահանգի ներքին գավառական

³²⁸ Տես նույն տեղում:

բաժանումներին³²⁹: Թեև նախագիծն ակնհայտորեն ուներ թերություններ և հակասություններ, մասնավորապես, այդ մեկ հայկական նահանգի մեջ Անդրկովկասի ողջ հայ բնակչության ընդգրկման առումով, այնուամենայնիվ, այս տեսքով անգամ չէր կարող գոհացնել վրացական և մահմեդական ազգային կազմակերպություններին:

Վերադառնալով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի զեմստվոյի վերաբերյալ հռչակագրին, որտեղ հստակ անջրպետ էր դրվում «վիճելի» և «անվիճելի» տարածքների միջև: Դեկրետի ծանոթագրությունը պարզաբանում էր, որ վարչական սահմանների առումով անվիճելի են ճանաչվում Բաքվի, Քութայսի և Սևծովյան նահանգները, Բաթումի, Դաղստանի շրջանները, Սուխումի, Ջաբաթալայի օկրուգները, Թիֆլիսի նահանգի Թիֆլիսի, Սղնախի, Թելավիի, Թիոնեթի, Դուշեթի, Գորիի, Ախալցխայի գավառները, Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի և Նուխիի գավառները և Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի օկրուգները: Վիճելի էին համարվում Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգի Կարսի, Շուշիի, Ջանգեզուրի և Կարյազինոյի գավառները, Կարսի շրջանի Կարսի և Կաղզվանի գավառները և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները³³⁰: Ավելացնենք, որ դեկրետի հեղինակը ներքին գործերի կոմիսար Ա. Զինենկելին էր, իսկ ապագա Վրաստանն էլ համարվում էր «համատարած վրացական բնակչությամբ շրջան»³³¹: Փաստորեն անվիճելի տարածքներ էին ամրագրվում այսպես կոչված «վրացական» և մահմեդական գերակշիռ բնակչություն ունեցող շրջանները, իսկ բուն հայկական և մահմեդականների հետ համատեղ բնակչություն ունեցող գավառները դիտվում էին որպես վիճելի: Դաշնակցություն կուսակցությունը նույնպես անորոշության փուլ էր ապրում: Եթե կուսակցության Երևանի օրգան «Ձանգ» թերթը «ի սրտե ողջունում» էր Անդրկովկասի կոմիսարիատի քայլը՝ վաղուց սպասված զեմստվոն, մի վերապահումով, որ «սահմանների տեսակետից «վիճելի» ճանաչված նահանգները դեռ մի ամիս ևս պետք է սպասեն զեմստւոյական հիմնարկութիւններին»³³², ապա Բաքվի ԴՅԴ մարմին «Արևը» հռչակագիրը որակում էր որպես հանցավոր քայլ: «Ո՞րն է կարևոր: Դեկրետը մի ամսով շուտ յայտարարելը, թե կովկասեան աշխատաւորութեան եւ ժողովուրդների համերաշխութիւնը» - ահազանգում էր թերթը³³³:

³²⁹ Տե՛ս Շարժում, 1917, 29 հոկտեմբերի, թիվ 22:

³³⁰ Տե՛ս Молот, 1917, 28 ноября.

³³¹ Տե՛ս Գ.Մ. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 4:

³³² Տե՛ս Ձանգ, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 8:

³³³ Տե՛ս Արև, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 253:

Չոչակագրի ընդունումից հետո Կոմիսարիատը ձեռնամուխ է լինում Անդրկովկասում զենստվոյական ինքնակառավարման ներդրման գործընթացի երկրորդ փուլի կազմակերպմանը:

Այդ նպատակով նոյեմբերի 30-ին ՆԳ գծով Կոմիսարիատի կողմից ձևավորվում է հատուկ գերատեսչական հանձնաժողով՝ Ն. Կելարևի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին Գ. Սենդելեևը, Վ. Սոկոլովը, իշխան Ապակիձեն, Կ. Ջափարիձեն, Շրամչենկոն և Խոշտարիան: Հանձնաժողովի հիմնական նպատակն էր զենստվային հաստատությունները համակարգող կանոնադրության մշակումը: 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ից սկսված խորհրդակցությունն իր թվով 13 նիստերն ավարտեց 1918 թ. հունվարի 14-ին³³⁴, որի արդյունքում համառուսաստանյան զենստվոյական շարժման և ժամանակավոր կառավարության գաղափարական և կազմակերպական հենքի վրա ստեղծվեց «Անդրկովկասի զենստվային հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը»³³⁵:

Չենստվոյական շարժման հենք ասելով՝ նկատի ունենք զենստվոյական գործի նշանավոր մասնագետներ, պրոֆեսոր Ավինովին, ռուսական զենստվոյի պատմաբան Բ. Վեսելովսկիին, առաջին դումայական Դ. Պրոտոպոպովին և այլոց: Ժամանակավոր կառավարության համապատասխան հանձնաժողովի աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև այնպիսի փորձառու զենստվոյական, ինչպիսին էր ժամանակավոր կառավարության առաջին նախագահ, իշխան Գ. Լվովը: Ա. Կերենսկիի կառավարության կանոնադրությունը 1864 և 1890 թթ. օրենքներից տարբերվում էր նախ և առաջ իր ժողովրդավարական բնույթով, այն ցենզային չէր և հիմքում դրվում էր ձայնատուների ընտրությունների մասնակցությունը՝ առանց սեռի, դավանանքի, ազգության, 20 տարին լրացած քաղաքացիների համար³³⁶:

Այն ընդունվեց 1918 թ. հունվարի 25-ին՝ Ն. Կելարևի կողմից ներկայացված կանոնադրության նախագծի քննարկումից հետո³³⁷: Նշենք, որ ժամանակավոր կառավարությունը մինչև զենստվոյների վերաբերյալ նոր կանոնադրության հրատարակումը, ընդունել էր մի շարք օրենքներ՝ 1917 թ. մայիսի 21-ին, հունիսի 9-ին, 17-ին, հուլիսի 26-ին, սեպտեմբերի 21-ին³³⁸:

³³⁴ Стен Временное положение о земских учреждениях в Закавказье, Тифлис, 1918.

³³⁵ Стен ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 59.

³³⁶ Стен Г.М. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 6:

³³⁷ Стен ЦГИА Грузии, նույն տեղում, ք. 89:

³³⁸ Стен նույն տեղում, ք. 93:

Ն. Կելարևի նախագծի քննարկման ժամանակ՝ 1918 թ. հունվարի 6-ին, տարածայնություններ առաջացան 9-րդ կետի շուրջ, որը վերաբերում էր Բաքվի քաղաքագլխին ենթարկվող շրջանի (նավթահանքեր) տարածքային տարանջատմանը՝ գավառի և քաղաքի սահմանի միջև: Խ. Կարճիկյանը և այլոք (այդ տեսակետն էր պաշտպանում նաև Ստ. Շահունյանը) կողմ էին նավթահանքերի միացմանը քաղաքին և այդ հարցում հենվում էին Օզակոմի որոշման վրա: Իսկ ըստ Ա. Զխենկելիի, Մ. Ջաֆարովի, Մամեդովի՝ նավթահանքերի շրջանն անհրաժեշտ է միացնել Բաքվի գավառին³³⁹: Նրանք փաստորեն պաշտպանում էին մահմեդականների շահերը՝ դրանով իսկ փորձելով հերթական, առայժմ մեկուսացնող հարվածը հասցնել Բաքվի հայ նավթարդյունաբերողներին, քաղաքի և գավառի հայությանը:

Վրաց-թաթարական համագործակցության մի հաղթանակ էլ գրանցվում է նույն օրն «Անդրկովկասում հաշտարար դատավորների համագումարների ժամանակացույցի» վերաբերյալ նախագծի քննարկման ժամանակ: Արևելյան Անդրկովկասի նահանգներում այդ հարցի բարձրացման շրջանակներում, Գ. Խատիսյանը հայտարարում էր, որ հաշտարար հաստատությունների բաշխումն այդ նահանգների հայ բնակչության թվի համաչափության տեսանկյունից արդարացի չի լուծված, ուստի միջնորդում էր գավառները բաշխել ըստ իր կազմած վարչական բաժանման նախագծի: Գ. Խատիսյանին անմիջապես առարկում է արդարադատության կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիլը՝ պնդելով, որ այդպիսով կօրինականացվի ապագա սահմանաբաժանման հայկական տարբերակը: Քվեարկությանը մերժվում է նաև Խ. Կարճիկյանի առաջարկը՝ վիճելի նահանգներում մինչև սահմանաբաժանումը պահպանել գավառների գոյություն ունեցող բաշխումը: Այս առումով զարմանալի չէր, որ ընդունվում է Ա. Զխենկելիի ուղղումը, որը, որպես փոխզիջում, առաջարկում էր, որպեսզի հաշտարար շրջանները վերաբաժանվեն վարչական սահմանաբաժանումներից հետո³⁴⁰: Ա. Զխենկելիի հաշվետվության մեջ ավելի հստակ էր մեկնաբանվում վրացական մենշևիկների մարտավարությունը, որը հանգում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանման հետաձգմանը³⁴¹:

Դաշնակցության առաջին մեծ հիասթափությունը Կոմիսարիատից երկար սպասեցնել չտվեց: ԳՂԴ-ն, չզիտես ինչից զարմացած, կարծես չէր եղել 1916-1917 թթ. զենստվոյական խորհրդակցություններում իշխող և հաղթող վրաց-մահմեդական քաղաքականությունը, հիմա էլ ահազանգում էր հայ դեմոկրատիայի անունից թե «ուժ ամիս շարունակ ձօժձելուց

³³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 89:

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, թ. 62-70:

հետո (Նկատի ունեն փետրվարյան հեղափոխության փուլը – Վ. Մ.), զեմստու է տրուում վրացական ու թաթարական նահանգներին, իսկ հայկական վայրերին մեծահոգաբար խորհուրդ են տալիս սպասել: Կոմիսարիատի այս քայլը հայ դեմոկրատիան չի կարող չնկատել իբրև մի ծանր անպատվութիւն ուղղուած իր հասցեին»³⁴²:

Հարկ ենք համարում հիմնական գծերով ներկայացնել ժամանակավոր կանոնադրությունը, քանի որ, չնայած գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ հիշատակումներին, այնուամենայնիվ հայ պատմագրությունն այն պատշաճ չի ներկայացրել: Կանոնադրությունը հնարավորություն էր ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու տեղական ինքնակառավարման մարմինների մասին, մանավանդ որ դրանք, ինչպես տեսանք, անմիջական առնչություն ունեն վարչական սահմանաբաժանումների կարևորագույն և հակասական խնդիրների հետ: «Ամդրկովկասում զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» բաղկացած էր երկու գլուխներից: Առաջին գլխի «ընդհանուր դրույթներ» բաժնում ասվում էր՝ 1. Նահանգային (շրջանային), գավառային (օկրուգային) և վոլոստային (գյուղական համայնական) զեմստվային հաստատությունները համապատասխանաբար տնօրինում են տեղական կառավարման և տնտեսության, ինչպես և հատուկ օրենքներով նրանց հանձնարարված գործերը: Չեմստվոյական կառավարման վարչության իրավասությունը տարածվում է նահանգի սահմաններում գտնվող և առանձին շրջանների (Ջաքաթալա և Սուխում) հողերի և տիրույթների և այդ սահմաններում ապրող բոլոր անձանց վրա. 2. զեմստվային հաստատությունների իրավասությանն են վերաբերվում՝ ա) տեղական, զեմստվային դրամական և բնամթերային պարիակների տնօրինում, բ) զեմստվոյների կապիտալների և այլ միջոցների տնօրինում, գ) պարենի և առաջին անհրաժեշտության մթերքների պակասի և թանկության վերացում, կարիքավոր բնակչությանը նպաստների հատկացում, հացի պաշարների, խանութների, տնօրինում, աջակցություն սպառողական ընկերությունների ստեղծմանը, դ) զեմստվոյների կազմում եղած ճանապարհների և ճանապարհային կառույցների սարքին վիճակում պահելը, ե) զեմստվոյական փոստի և հեռախոսակապի կազմակերպում և ֆինանսավորում, զ) ջրային ուղիների վրա շոգեմալերի և հաղորդակցության այլ միջոցների կազմակերպում և ֆինանսավորում, է) զեմստվոյների ունեցվածքի փոխադարձ ապահովագրման գործի վարում, ը) զեմստվոյական առողջապահական և բարեգործական հաստա-

³⁴² Տես Հորիզոն, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

տությունների վարում, թ) ժողովրդական առողջապահության միջոցների կիրառում, ժ) հրդեհները կանխող միջոցառումների կիրառում, ի) ժողովրդական կրթության զարգացում, տարրական դպրոցների կազմակերպում և ֆինանսավորում, լ) բնակչության տնտեսական բարեկեցության ավելացման ուղղությամբ միջոցառումների իրականացում, խ) ջրային ռեսուրսների և գործերի ղեկավարում, ծ) անասնաբուժական և անասնաբուժա-ոստիկանական միջոցառումներ, կ) փոքր վարկերի, վարկային և խնայողական դրամարկղային ընկերությունների, փոքր վարկերի դրամարկղերի, գյուղական բանկերի և այլ կոոպերացիաների ձևավորում, հ) բնակչությամբ իրավաբանական օգնության իրականացում, ձ) աշխատանքի պաշտպանություն, բանվորական-հասարակական արհեստանոցների, աշխատանքի բիրժաների, օթևանատների, միջնորդական գրասենյակների կազմակերպում, ղ) վիճակագրական հետազոտությունների անցկացում, ճ) գաղթականների տեղավորման հոգածություն, մ) անձնական, հասարակական անվտանգության կարգի, միլիցիայի ղեկավարման վերաբերյալ օրենքով հաստատված միջոցների ընդունում, յ) զենատվոցների վրա դրված գինվորական և քաղաքացիական կառավարման կարիքների բավարարում, Յ. Թիֆլիսում, Բաքվում զենատվոյական գործերի կառավարումը դրվում է հասարակական վարչությունների վրա, քաղաքային դումաներն օգտվում են հատուկ իրավունքներից, կրում են գավառային զենատվոյական ժողովների, իսկ քաղաքային վարչությունները՝ գավառային զենատվոյական վարչությունների պարտականությունները: Թիֆլիսի և Բաքվի գավառները Բաքվի քաղաքագլխի շրջանի հետ մեկտեղ, որոնք չեն մտնում Բաքու քաղաքի սահմանների մեջ, ունեն, ի տարբերություն Թիֆլիսի ու Բաքվի, հատուկ գավառային զենատվոյական ժողովներ և վարչություններ: Երկրորդ գլուխը վերաբերում էր զենատվոյական հաստատությունների կազմին, վարչությունների շրջանակին իշխանության սահմաններին, գործունեության կարգին: Ձենատվային ժողովները ձևավորվում էին զենատվոյական ծայնատուներից, երեք տարի ժամկետով՝ մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը³⁴³:

Այսպիսով, նոր կանոնադրությամբ նկատելիորեն ընդլայնվում էր զենատվոյական հաստատությունների իրավասությունը: Հատուկ կանոնների հիման վրա նրանց տրվում էր իրար միջև պայմանագրեր կնքելու, միություններ ձևավորելու, համագումարներ հրավիրելու իրավունք: Ժամանակավոր կանոնադրությանը կից տրվում էր «Նահանգային, գավառային զենատվոյական ժողովների ծայնավորների թվի ցուցակը, որի մեջ ընդգրկվեցին Վրաստանի մեջ մտնող գավառները, բացի Բորչալուից:

³⁴³ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, ֆ. 1, օղ. 2, ձ. 7. լղ. 101-110:

վերջնականապես չներգրավվեցին վիճելի համարվող երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգից՝ Նուխին և Արեշը: Ինչ վերաբերում էր Թիֆլիսին, ապա նա գավառային զեմստվոյի կարգավիճակից անցավ հատուկ վարչական միավորի կարգավիճակին:

Ի լրացումն զեմստվոյական կանոնադրության՝ հրապարակվում են նաև «Անդրկովկասում զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրության գործարկման կանոնները» և «Ձայնատուների ընտրության իրականացման մասին հրահանգը», որոնցով պետք է ղեկավարվեին նահանգային և գավառային գործադիր կոմիտեները: Ձայնատուների ընտրությունների համակարգը համամասնական էր, իսկ նրանց համար մշակված կանոնները կրկնում էին Անդրկովկասում քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների համար նախատեսված կանոնները³⁴⁴: Գ. Թումանովի կարծիքով՝ ցուցակներով ընտրություններն ավելի նպատակահարմար էին, երբ դրանք կիրառվում էին քաղաքական հաստատությունների համար, ինչպիսիք էին Սահմանադիր ժողովը, Պետական Դուման և այլն: Դրանք տարբեր քաղաքական կուսակցություններին հնարավորություն էին տալիս այդ հաստատություններում իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ և այդպես ազդել հասարակական-քաղաքական գործընթացների վրա: Բայց այնտեղ, որտեղ արժեքավոր էր ոչ թե թեկնածուի պատկանելիությունն այս կամ այն կուսակցությանը, այլ նրա քաջատեղյակությունը տեղական կյանքին, անցուդարձին, աշխատունակությունը, նախապատվությունը տրվում է ոչ թե քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, այլ անհատ թեկնածուներին: Այս պարագայում արդեն ցուցակներով ընտրությունները կորցնում էին իրենց նշանակությունը և վնասում էին գործին³⁴⁵: Այդ հանգամանքն առավել արդիական էր Անդրկովկասի քաղաքական իրականության մեջ, որը հազեցած էր սուր կուսակցական պայքարով: Դա առավելապես վերաբերում էր վոլոստային (գավառակ) ընտրություններին, որը ամենից նվազ քաղաքականացված և բացառապես վարչատնտեսական օղակ էր, ուստի և նրա շուրջ տարվող քաղաքական ազիտացիան կարող էր բացասական դեր խաղալ: Դուրս է գալիս, որ զեմստվոների խնդրում կարևորագույն հիմնահարցը այդ ժողովրդավարական մարմինները քաղաքականացումից զերծ պահելն էր, ինչը երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաբնույթ հակասությունների, ազգային, կրոնական հարցերի սրության պայմաններում չէր հաջողվում: Անդրկովկասյան երեք պետությունների առաջացումից հետո անգամ այդ արատավոր միտումը չհաղթահարեցին ազգային, անկախ հանրապետությունների վարչակարգերը: Քիչ թե շատ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչները չէին գնում զեմստվո՝ գերադասելով աշխատել խորհրդա-

³⁴⁴ Տե՛ս Գ.Մ. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 6:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:

րաններում, նախարարություններում, ամենաքիչը՝ նահանգային զեմստվոյում և այլ կենտրոնական հաստատություններում: Վոլոստային զեմստվո էին մտնում «երկրորդ կարգի» կուսակցական գործիչները և այդպես դուրս էին մղում պրակտիկ, աշխատող մարդկանց, որոնք խիստ անհրաժեշտ էին զեմստվոյական գործի համար: Ահա թե ինչու գերադասելի էր ընտրությունների համամասնական ձևը, որը հնարավորություն կտար փոքրամասնության ներկայացուցիչներին մտնելու զեմստվո, ուստի և կընտրվեին ոչ թե կուսակցական ցուցակներից, այլ անհատական հատկանիշներ ունեցող աչքի ընկած մարդիկ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության զեմստվոյական քաղաքականությանը, ապա 1918 թ. ամռան-աշնան ամիսներին Հայաստանում և տարածաշրջանում դարձյալ բարդ իրավիճակ էր. զեմստվոները չէին հասարակության ուշադրության կենտրոնում, ուստի և որոշվեց հենվել ժամանակավոր կառավարությունից ընդօրինակված Կոմիսարիատի կանոնադրության վրա և զեմստվոյին հաստատություններ բացել Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նոր-Բայազետի, Ղարաբեիխայի, Ալեքսանդրապոլի, Դիլիջանի և Երևանի գավառներում: Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը համարվեցին առաջին և ինքնուրույն միավորներ³⁴⁶: Որպես ուշագրավ փաստ, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել հետևյալը: 1918 թ. հունվարի 21-ին (փետրվարի 2) Ախալքալաքի Գործադիր կոմիտեն որոշում է. «աչքի առաջ ունենալով հայ ազգաբնակչության 76% կազմը, նրա աշխարհագրական, ազգագրական և տնտեսական պայմանները, վարչական հարաբերութեամբ միացնել գաւառը Ալեքսանդրապոլի գաւառին (ապագա նահանգին) և մտցնել զեմստւօ, Անդրկովկասի մյուս վայրերի հետ միասին»³⁴⁷:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել հետևյալը.

1. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ընդունած հռչակագիրն ու «Անդրկովկասյան զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» առաջընթաց էր երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառների դեմոկրատացման գործընթացում: Այն էական ձեռքբերում կարելի է համարել նաև այն առումով, որ եվրոպական Ռուսաստանի ներքին նահանգների համեմատ, որտեղ զեմստվոյին հաստատությունները ոչ լիարժեք, բայց գործել են վերջին հիսուն տարիների ընթացքում, այդպիսիք վերջապես մուտք գործեցին նաև Անդրկովկաս:

2. Միաժամանակ, պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանում 19-րդ դարի կեսերից սկիզբ առած զեմստվոյին շարժումը, փաստորեն, Անդրկովկասում լուծում էր ստանում բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո: Այլ խոսքով՝ կայսրության փլուզման և դաշնային ժողովրդավարական

³⁴⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 44, թ. 5-6:

³⁴⁷ Տես Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

հանրապետության կայացման միջև ընկած անցումային ժամանակահատվածում, երբ նախկին կայսրության ազգային շրջաններն, օրյեկտիվորեն անջրպետվելով բուլշևիզմից, մի կողմից արագացնում էին անջատողական, ազգային անկախությունների ձեռք բերման գործընթացը, մյուս կողմից, իհարկե զենստվոյական շարժումը՝ որպես ժողովրդավարական գործընթաց, (ինչպես օրինակ, համապատասխան հռչակագրի ընդունում Անդրկովկասում), համարում էին խորհրդային իշխանության դեմ պայքարի պասիվ ձև, հակադրվում էին ժողկոմխորհի կառավարությանը:

3. Եթե զենստվոյական հաստատությունների ներդրումը Ռուսաստանի նահանգներում զուտ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր հետապնդում, ապա Անդրկովկասի ազգային բազմաշերտ միջավայրում, զենստվոյական քաղաքականությունն ի դեմս Կոմիսարիատի դիրքորոշման, առավելապես վերածվում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների, այլ խոսքով՝ ազգային տարանջատման հիմնահարցի և երկրամասի իշխանության վրաց-մահմեդական ղեկավարության բացահայտ հակահայկական քաղաքականության պատճառով սկիզբ էր դնում ազգամիջյան գործնական հակամարտությանը:

4. Հայկական քաղաքական կուսակցությունները, մասնավորապես վարչական սահմանաբաժանումների նախաձեռնող ՀԳԴ-ը, ցավոք հավատացած էին, որ խնդիրը վերջապես լուծում կստանա Անդրկովկասի հայության համար, բայց բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, փաստորեն, առաջին անգամ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը, տվյալ դեպքում Կոմիսարիատի հայ պաշտոնյաները գործնականում ականատես եղան վրաց-մահմեդական հարձակողական մարտավարությանը: Անկախ իրադարձությունների զարգացումից, երկրամասի վրացական և թաթարական շրջաններում մտցվեց զենստվո, իսկ հայկական տարածքները համարվեցին վիճելի. զենստվո չմտցվեց: Հայկական և հայաբնակ շրջանները «վիճելի» հորջորջելն ավելի սրեց Անդրկովկասի ազգամիջյան հակամարտությունները, միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում և Հայկական հարցի քննարկումներում շրջանառության մեջ դրեց արատավոր «վիճելի տարածքներ» հասկացությունը՝ հայ ժողովրդի համար ծանր և ճակատագրական հետևանքներ ունենալով 1918-1921 թվականներին և ի դեմս Արցախյան հիմնահարցի շարունակվում է առ այսօր:

2.4. ԱՆՂՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՈԱԶՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԴԵՑԻԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Անդրկովկասյան կառավարության գործունեության առանձին ոլորտ է ընդգրկում ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական բնագավառը:

Այն իր առաջնային նշանակությամբ և հրատապությամբ գերակայուն էր սոցիալ-տնտեսական, հասարակական կյանքի հիմնահարցերի նկատմամբ և չնայած այս ոլորտներում Կոմիսարիատի ընդունած որոշումների և օրենքների բազմազանությանն ու առատությանը, միևնույն է, երկրամասի համար կարևորագույն հիմնախնդիրները շարունակում էին մնալ ռազմաճակատի պաշտպանության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմա-քաղաքական նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու և այլ հարցեր:

Մինչ բարձրացվող հիմնահարցերին անդրադառնալը, հարկ ենք համարում կանգ առնել Կոմիսարիատի նախագահ և միաժամանակ արտաքին հարաբերությունների նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի գործունեությանը նվիրված տեղեկանք-հաշվետվությանը: Այնտեղ, մյուս գերատեսչությունների գործունեությանը զուգահեռ, արտացոլվում էր աշխատանքային երկու ամիսների՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15–1918 թ. հունվարի 15-ը ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում կատարած աշխատանքների գլխավոր բանագավառների հիմնական համապատկերը:

Նախ, Կոմիսարիատի կազմավորման սկզբում նպատակահարմար համարվեց արտաքին հարաբերությունների բնագավառի ղեկավարումը հանձնարարել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահին՝ չառանձնացնելով այն որպես Հատուկ կոմիսարություն³⁴⁸: Դա պատահական և ինքնաբուխ որոշում չէր. հաշվի առնելով տվյալ գերատեսչությանը պատկանող եղած և զարգացում ակնկալող գործընթացների հույժ կարևորությունը, վրացական մենչևիկները արագ, առանց հապաղման այդ հարցը լուծեցին իրենց օգտին: Ուշագրավ է, որ Ե. Գեգեչկորիի թեկնածության հարցը քննարկման անգամ չարժանացավ, հատկապես ՀՀԴ կողմից, կարծես այդպես էլ պետք է լիներ: Պատճառը՝ միասնական համերաշխ ընտանիքում՝ Կովկասում համատեղ գործելու «լուսավոր տեսլականն էր»:

Ըստ փաստաթղթի հեղինակ և արտաքին հարաբերությունների կոմիսարության քարտուղար Մ. Թումանովի կարծիքի՝ դա բացատրվում էր

³⁴⁸ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, ձ. 12, լ. 55:

Կոմիսարիատի ժամանակավոր բնույթով՝ ելնելով նրանից, որ Անդրկովկասը որպես Ռուսաստանյան պետության բաղկացուցիչ մաս չունի ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն³⁴⁹: Անցնելով առաջ, նշենք, որ այս հարցում Կոմիսարիատի խոսքն ու գործը բացարձակապես չէին համապատասխանում, ինչը դրսևորվեց գինադադարի և Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու գործընթացում:

Հավատարիմ մնալով հաշվետվության մեջ բարձրացվող հարցերի հաջորդականությանը, համառոտ անդրադառնանք յուրաքանչյուրին:

Կոմիսարիատի գործունեության առաջին իսկ օրերից բարձրացավ Պարսկաստանում ռուսաստանյան դիվանագիտական առաքելության հետ կապերի հաստատման խնդիրը, որը ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը չճանաչելու հետևանքով հայտնվել էր լիակատար մեկուսացման մեջ: Առաքելության հետ նոր համաձայնության կնքումը դիտվում էր անհրաժեշտ նախապայման՝ հաշվի առնելով հրատապ բազմաթիվ հարցերի անհետաձգելիությունը: Պարսկաստանում գործող դեսպանորդ էտտերը, գիտակցելով առաքելության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև մշտական կապի անհրաժեշտությունը, իր նախաձեռնությամբ Թիֆլիս է գործուղում առաքելության առաջին քարտուղար Դ. Մինորսկիին: Նրան համձնարարվում է տեղեկություններ փոխանցել պարսկական գործերի մասին և հասնել համաձայնության՝ Անդրկովկասյան ժամանակավոր կառավարական մարմնի և Պարսկաստանում ռուսաստանյան ներկայացուցչության միջև³⁵⁰: Ե. Գեգեչկորիի և Դ. Մինորսկիի միջև կայանում է հետևյալ համաձայնությունը. 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Թեհրանի ռուսական դիվանագիտական առաքելությանը ցույց կտա համակողմանի աջակցություն՝ պայմանով, որ վերջինս չճանաչի «ժողովրդական կոմիսարների» իշխանությունը, 2) բոլոր հյուպատոսական ներկայացուցիչները, ովքեր չեն ճանաչի այդ իշխանությունը, կարող են վստահ լինել Կոմիսարիատի լիարժեք աջակցության վրա, 3) դիվանագիտական առաքելությունը պետք է տեղյակ պահի Կոմիսարիատին իր դիվանագիտական բոլոր քայլերի մասին, 4) այս ժամանակավոր համաձայնության մասին պետք է իրազեկվի պարսկական կառավարությունը: Միաժամանակ Կոմիսարիատը, ելնելով Թիֆլիսում պարսկական գլխավոր հյուպատոսի ներկայության անհրաժեշտությունից, նպատակահարմար չէր համարում այդ հյուպատոսի մշանակման հետագա ձգձգումը և հայտնում էր Պարսկական կառավարությանը, որ որպես գլխավոր հյուպատոս ճանաչում է Շերիֆ էդ-Ղուլեին, որի հաստատումը Ռուսաստանյան հանրապետության կողմից հետաձգվել էր «ժողովրդական կոմիսարների» կողմից իշխանությունը զավթելու պատճառով: Այդ նույն ժամանակ, կովկասյան հյուպատոս Վիլդենբրանդտը, որի գործու-

³⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵⁰ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 55:

նեությունը բազմաթիվ դժգոհություններ էր առաջացրել, Կոմիսարիատի կողմից հետ կանչվեց: Տվյալ պահին Կոմիսարիատը հաստատել էր զործնական գրագրություն: Բացի ընթացիկ հարցերից, անդրկովկասյան իշխանությունը մեծապես մտահոգում էր իրանական Ատրպատականից ռուսական զորքերի դուրսբերման հետ կապված հարցերի խունբը և ինչպես նշվում էր «նահանգի գոտում պարսկական բնակչության շահերի ապահովումը»³⁵¹: Ակնհայտ է, որ հետ քաշվող ռուսական զորամասերի և զրավված տարածքներում բնակվող մասնավորապես, հայ ազգաբնակչության ճակատագիրը ամենևին չէր հետաքրքրում հաշվետվության հեղինակ Ս. Թումանովին ու այդպիսով նաև Ե. Գեգեչկորիին ու Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավարությանը:

Վերջում նշվում էր, որ Կոմիսարիատի նախագահի միջոցով ստացվում են նաև Ռուսաստանում ձևավորված ինքնիշխան պետական միավորումների մասին տեղեկությունները³⁵²: Կոմիսարիատի բացահայտ հակախորհրդային քաղաքականության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ երկրամասային իշխանությունը չէր ճանաչում ժողովմտորհի նշանակած Ռուսաստանի հյուպատոս Բրավինին: Նրան չէր ճանաչում նաև Պարսկաստանի ռուսական գաղութը, որից ելնելով Կոմիսարիատը միջոցներ էր ձեռնարկել արգելելու վերջինիս մուտքը Թեհրան³⁵³:

Այսպիսով, կարելի է հետևություն անել, որ հաշվետու ժամանակահատվածում, Կոմիսարիատի արտաքին հարաբերությունների գծով կոմիսարության զործունեությունը սևեռվել էր երկու գերակա ուղղությունների՝ Իրանի և հակախորհրդային պետական կազմավորումների վրա, որոնց հետ ձևավորվող հարաբերությունները մեկ գլխավոր նպատակ էին հետապնդում՝ դրանց աջակցությամբ ամրապնդել հակաբոլշևիկյան ճամբարը ու այդպիսով նաև ամրացնել Կոմիսարիատի իշխանությունը:

Այն, որ հաշվետվության մեջ խոսք անգամ չկար Անտանտի պետությունների մասին, վկայում է Թուրքիային՝ որպես գլխավոր դաշնակից ընտրելու Կոմիսարիատի քաղաքականության մասին:

1917 թ. նոյեմբերից, թե՛ ժամանակագրական առումով և թե՛ համառուսաստանյան հիմնահարցերի թելադրանքով, Կոմիսարիատը ներգրավվեց Հարավ-արևելյան միության հետ բանակցությունների ասպարեզ:

Փոխհարաբերությունների հաստատման նախաձեռնությունը պատկանում էր արդեն կազմավորված հակախորհրդային պետական միավորմանը, որը հակաբոլշևիկյան պայքարի միասնական ճամբարում՝ որպես միավորված ռազմա-քաղաքական նոր դաշնակից, տեսնում էր իր անմիջական հարևանին՝ Խորհրդային իշխանությունը չճանաչած Անդր-

³⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵³ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

կովկասյան կոմիսարիատին: Կարևորում ենք գեներալ Ա.Դենիկինի գնահատականն այս հարցում «Իր մտահղացմամբ և քաղաքական նշանակությամբ առավել ծանրակշիռ էր ներկայանում 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին ձևավորված Հարավ-Արևելյան միությունը: Ստեղծվելով Կուբանի նախաձեռնությամբ, այդ միավորումը այնտեղ է երեք կազակական շրջաններ - Դոնը, Կուբանը և Թերեքը, «լեռնցի ու տափաստանային ազատ ժողովուրդներին», որոնց մեջ հասկանում ենք Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին: Հետագայում նախատեսվում էր միության կազմի մեջ ընդգրկել Ուրալի (Յաիկի), Աստրախանի, բանակները և, հնարավոր է Անդրկովկասը...:

Միության գաղափարը, սակայն, պրակտիկ իրագործում չգտավ: Սեպտեմբերի վերջին ստեղծվեց Հարավ-Արևելյան միության Միացյալ կառավարությունը՝ Վ. Խառլամովի գլխավորությամբ, ձևական մի կառավարություն՝ ոչ միայն այդ դժվարին ժամանակ (1917 թ. վերջ - 1918 թ. սկիզբ) իրադարձությունների վրա որևիցե ազդեցություն չունենալով, այլև Հարավի բնակչության համար պարզապես աննկատ անցնելով: Անիշխանությունը, մարզային կառավարությունների անզորությունը, դրամական միջոցների, զինուժի բացակայությունը և գլխավորը՝ ժողովրդական զանգվածների աջակցության բացակայությունը, զրկեցին կազակական մտավորականության այս նախաձեռնությունն ամեն տեսակ իրական նշանակությունից»³⁵⁴:

«Известия мұсылманского комитета» թերթը քննելով Եկատերինոպոլիսի խորհրդակցության որոշումը՝ Հյուսիսային Կովկասում Հարավ-արևելյան դաշնակցության կազմակերպման մասին, գրում էր, որ այն օգտակար է երկու տեսանկյունից՝ «1. այդ ինքնուրույն միավորները, ինչպես բարձր լեռները, կպաշտպանեն մեզ անարխիայի փոթորիկներից, որոնք փչում են հիմա Ռուսաստանում, 2. կպաշտպանեն հակահեղափոխությունից, որը կարող է ավարտվել պրոլետարիատի դիկտատուրայով: Այժմ, Անդրկովկասի ազգություններին այդ ահարկու ուրվականից կպաշտպանի հզոր կենդանի պատը՝ կազմված ազատասեր լեռնցի արծիվներից»³⁵⁵:

Նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3) Կոմիսարիատի հերթական նիստը քննարկում է ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյի զեկուցումը՝ Կուբանի միացյալ կառավարության նախագահի տեղակալի հեռագրի կապակցությամբ: Հակախորհրդային կառավարությունը ցանկություն էր հայտնում, Անդրկովկասի ներկայացուցիչների հետ համատեղ, քննարկել տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական և

³⁵⁴ А.И. Деникин, Очерки русской смуты, М., 1991, с. 96.

³⁵⁵ Стів С. Беленький и А. Манвелов, նշված աշխատություն, էջ 175-176:

ազգային հիմնահարցերը: Որոշվում է նույնքերի 27-ին (դեկտեմբերի 10) թիֆլիսում հրավիրել խորհրդակցություն, որտեղ ներկայացված կլինեն Կուբանի, Թերեքի կազակային զորքի, Հյուսիսային Կովկասի լեռնցիների միացյալ կառավարությունները³⁵⁶: Խորհրդակցությունն ըստ երևույթին չի կայանում, բայց դրա փոխարեն նույնքերի 29-ին (դեկտեմբերի 12) Կոմիսարիատի նիստը քննարկման է ներկայացնում Հյուսիսային Կովկասի կառավարությունների հետ Անդրկովկասի կոմիսարիատի փոխհարարբերության հաստատման հարցը: Նախկին Օզակոմի նախագահ, կադետ Վ. Խառլամովի՝ զեկույցից պարզվում է, որ Հարավ-արևելյան միության կազմի մեջ մտնում են Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Աստրախանի, Օրենբուրգի և Ուրալի կազակային զորքերը, Աստրախանի կալմիկական ազգությունը, Դաղստանի բոլոր ազգությունները, Թերեքի և Կուբանի բոլոր լեռնցիները, Թերեքի տափաստանային ցեղերը: Սպասվում էր նաև, որ միությանը կմիանան Ստավրոպոլի նահանգի տափաստանային ազգությունները: Համագործակցության հիմքում դրվում էր 1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին (նոյեմբերի 2) կնքված միութենական պայմանագիրը³⁵⁷, որը ինչպես զեներալ Լ. Կոռնիլովի միապետական խռովության, այնպես էլ՝ ակտիվացող բոլշևիզմի դեմ ստորագրված ռազմա-քաղաքական դաշինք էր և, հիմնականում, ուղղված էր երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

Այսպես, Դոնի Բանակային կառավարության նույնքերի 11-ի (24) նիստում Վ. Խառլամովը առաջարկում էր վերահսկողություն սահմանել քարածխի պաշարների բաշխման և վաճառքի վրա: Դա փաստացի նշանակում էր Դոնից քարածխի արտահանման արգելք, այլ խոսքով՝ տնտեսական պատժամիջոցներ Խորհրդային կառավարության դեմ: Այս կապակցությամբ թիֆլիսում ԱՄՆ հյուպատոս Ֆ. Սմիթի պետդեպարտամենտին հղված նույնքերի 28-ի (դեկտեմբերի 11) հաղորդագրությունը հայտնում էր, որ Հարավ-արևելյան միությունը՝ բոլշևիկների դեմ ուժերի միավորման նպատակով, բանակցություններ է վարում նաև Ուրալի կազակների, ուկրաինական կենտրոնական Ուդալայի, 1-ին լեհական լեգիո-

³⁵⁶ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 28:

* Վ. Խառլամովը կազակ սպայի ընտանիքից էր, նույնքերի սկզբից Դոնի բանակային կառավարության կողմից ստեղծված տնտեսական խորհրդի նախագահն էր, 1918 թվից՝ Դոնի շրջանի նախագահ: Իր գործունեության մեջ կողմնորոշվում էր դեպի Ա. Դենիկինը:

³⁵⁷ Տե՛ս ԱГИА Грузии, նույն տեղում, թ. 53:

ներների կորպուսի հրամանատար, գեներալ Յու. Դովբոր-Մուսնիցկիի, «Սիբիրի հետ»³⁵⁸:

Հարավ-արևելյան միության նպատակներն էին՝ 1. Ռուսաստանյան դեմոկրատական դաշնային հանրապետության շտապ հիմնումը, ճանաչվում են նրա առանձին նահանգների կողմից միության բոլոր անդամները, 2. այլ ժողովուրդների և շրջանների աջակցությունը, որոնց նպատակը ևս դաշնային հիմքի վրա Ռուսաստանյան պետության կառուցումն է. 3. դեմոկրատական ամուր իշխանության հաստատումը: Ռուսաստանյան պետության ամբողջականության պահպանման, տրոհված մասերի հավաքման ճանապարհով՝ նրա հզորությունը վերականգնելու նպատակով, Միությունն անհրաժեշտ է համարում առանձին պետական միավորների ստեղծումը, որոնք ամրացնելով ծայրագավառները, կամրապնդեն և կենտրոնը: Հարավ-արևելյան միությունը չի հետապնդում անջատողականության գաղափարներ, միութենական կառավարությունների անջատում պետական ամբողջից, հավասարապես չունենալով նաև միապետության վերականգնման նպատակներ:

Միությունը նպատակ է դնում՝ պայքարել արտաքին թշնամու դեմ և պատվավոր դաշինք կնքել, պաշտպանել ներքին կարգը, խաղաղությունը, որպես ինքնապահպանման հիմքեր:

Միության առանձին անդամներին տրամադրվում է ներքին կառավարման լիակատար անկախություն: Միությունը նպատակ ունի համաձայնություն հաստատել Ուկրաինայի, Անդրկովկասի, Սիբիրի հետ, բայց որպես մոտակա հարևան առաջնությունը տալիս է Անդրկովկասին:

Բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդները շարունակելու են գործել, բայց ոչ որպես իշխանության կամ էլ հեղափոխական վերահսկողության մարմիններ, այլ որպես հասարակական կազմակերպություններ:

Հարավ-արևելյան միության կազմի մեջ մտնող առանձին կառավարությունների փոխադարձ համաձայնագիրը հավերժ չէ, նրա հատուկ նպատակն է՝ պայքար մղել ավերածության, անարխիայի դեմ և Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնման համար:

Համառուսաստանյան հանրապետական կառավարման կարգի հաստատման հետ մեկտեղ, Հարավ-արևելյան միությունը մտնում է Ռուսաստանյան հանրապետության կազմի մեջ, բայց ոչ իր այժմյան կառույցի տեսքով, այլ որպես՝ առանձին կանտոն³⁵⁹:

³⁵⁸ Стен Политические деятели России, 1917, Биографический словарь, Москва 1993, с. 333.

³⁵⁹ Стен նույն տեղում, ք. 53:

Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ թեև երկու կառավարությունների միջև առկա են համաձայնության գալու բոլոր օբյեկտիվ պայմանները, սակայն դեռևս վաղ էր համարում քննարկել հնարավոր համաձայնության ձևերի հարցը, մասնավորապես որ օրակարգում թերեքի և Կուբանի կառավարությունների հետ մի քանի կարևոր հարցերի շուրջ համաձայնության գալու խնդիր է շոշափվել: Կարծիք հայտնվեց նաև, որ իրենց մեծամասնության մեջ կազակները չունեն սոցիալիստական տրամադրություններ և, միաժամանակ, մոնարխիստներ չեն: Մասնավորապես, Ա. Կալեդինը կասկածից դուրս էր հակահեղափոխությանը պատկանելու հարցում: «Դո՞նից նա չի հեռացել,- ասվում էր միստում,- չի ճնշել ոչ մի շարժում, Կոռնիլովի օգտին ագիտացիա չի վարել»³⁶⁰:

Կոմիսարիատի նոյեմբերի 30-ի (դեկտեմբերի 13) նիստում, լսելով Զարավ-արևելյան միության հետ միավորվելու հարցը, Ե. Գեգեչկորին հայտարարեց է, որ ելնելով ներկա քաղաքական իրավիճակից, Զարավ-արևելյան միությանն Անդրկովկասի անդամակցության խնդիրն առայժմ լուծվում է բացասաբար: Նա միաժամանակ նշում էր, որ Անդրկովկասի նպատակներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են Զարավ-արևելյան միության հարցադրումների հետ: Գլխավոր նպատակը՝ նորաստեղծ ինքնուրույն պետական կազմավորումների հետ միավորման ճանապարհով Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնումը, ընդունելի էր: Արդարացված էր նաև Միության առանձին միավորների ներքին ղեկավարման հարցերում լիակատար ինքնավարության պայմանը: Սակայն, ըստ Ե. Գեգեչկորիի, ընդհանուր քաղաքական պայմանները, թեև ժամանակավորապես, բայց միևնույն է, իշխում են և Անդրկովկասում, ուստի առանձին հարցերի շուրջ համաձայնությունը համարվում էր անհետաձգելի և անհրաժեշտ, սակայն առանց Միության կազմում Անդրկովկասի փաստացի ներգրավման³⁶¹:

Այս տեսանկյունից սակայն բոլորովին ուրիշ նախապայմանների առկայության շեշտադրմամբ է հանդես գալիս Ա. Զիենկելին: Նա բարձրացնում էր վրացական ազգային շրջանակների գլխավոր մտահոգությունը՝ երկրամասում Կովկասյան բանակի զորամասերի ոչ ցանկալի ներկայության խնդիրը: «Անդրկովկասի թիկունքում կանգնած է հսկայական, կեսմիլիոնանոց բանակը,- նշում էր նա,- որը բոլշևիզմի գաղափարներով վարակված, ոչ այնքան բարեկամաբար է տրամադրված Անդրկովկասին»³⁶²: Երկրամասի Մյուս ժողովուրդների ազգային շահերի իրավունքն ու պատասխանատվությունն իր և վրացական մենշևիզմի լիազորությունը դարձնելով Ա. Զիենկելին այդ ուժի մեջ էր տեսնում երկրամա-

³⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 59:

սում իշխանության այլընտրանքի, Կոմիսարիատի գոյության հարցը: Նա գտնում էր, որ ազգային զորամասերը կազմակերպված չեն, իրական ուժ չեն ներկայացնում, որի վրա կարող է հենվել երկրամասի իշխանությունը³⁶³: Այս հարցում ևս արհեստական հավասարության նշան էր դրվում այն դեպքում, երբ վրացական գործիչներին հայտնի էր, որ հայկական ազգային զորամասերը բավարար կազմակերպված են և որ օրակարգի հարցը Հայկական կորպուսի ստեղծման ավարտական փուլն էր: Ավելին, ազգային զորամասերի կազմավորման գործընթացի նկատմամբ Անդրկովկասի բոլշևիկյան ղեկավարների բացասական վերաբերմունքը Ա. Զիսենկելին հմտորեն վերածնում էր երկրամասի ժողովուրդների նկատմամբ ռուս ազգի, ռուսական տարրի թշնամական պահվածքի որակավորմանը, մեկ անգամ ևս հիմնավորելով Ռուսաստանից անջատման արդարացիությունը:

Ասվածի լավագույն ապացույցներից է այն հանգամանքը, որ մենչևիզմի առաջնորդներից մեկն այդ հարցում մեղադրանք էր ներկայացնում Կովկասյան բանակի սպաներին, գիտակից զինվորներին, որոնք ներկայացնում էին ս.-դ. և էսենական կուսակցությունները և ածանցյալ ձևով խոչընդոտում էին ազգային զորամասերի ձևավորումը:

Ա. Զիսենկելին պարզապես չէր ուզում ընդունել, որ բացի բոլշևիզմի վտանգից և Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու վախից, ռուսական այդ զորամասերի ներկայությունը նաև ռուսաստանյան միասնական պետության ամբողջության պահպանման գրավականն էր՝ լինելով դա ժողովրդավարության կամ բոլշևիզմի դրոշի ներքո: Այդ նկատի ուներ գեներալ Ա. Դենիկինը, նշելով, որ «Արտաքինից ամեն ինչ բարեհաջող էր թվում Կիևը, Նովոչերկասկը, Եկատերինոդարը, Թիֆլիսը խոսում էին համադաշնության և կենտրոնական կառավարության կռալիցիոն կազմի մասին: Բայց գործնականում այլ պատկեր էր ստացվում... Թիֆլիսը պահանջ էր ներկայացնում Կովկասյան ռազմաճակատի համապետական ահռելի միջոցների վրա»³⁶⁴: Հարավ-արևելյան միության հետ դաշինքի հիմքում նա դնում էր Անդրկովկասի տարբեր ազգերի միջև նախնական համաձայնության սկզբունքը, կանխավ հասկացնելով, որ վրացական կողմը դեմ էր այդ միությանը, քանի որ այն դարձյալ վերադարձ էր կանխորոշում՝ դեպի միասնական համառուսական ընտանիք:

Հ. Օհանջանյանը միանալով է Ա. Զիսենկելիի գնահատականներին նշում էր, որ Հարավ-արևելյան միության հետ համաձայնությունը լայն արձագանք է գտել հայկական դեմոկրատիայի շրջանում: Նա առանձ-

³⁶³ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 59:

³⁶⁴ А.И. Деникин, նշված աշխ., էջ 86:

նացնում էր պարենային և բանակի զորացրման հարցերի շուրջ համաձայնության, նույնիսկ միության ստեղծման խնդիրը³⁶⁵։

Երկրամասի մի փոքր ամկյունում՝ Սուխումի օկրուգում արխագնե-րը ցանկություն էին հայտնում վրացի բնակչության հետ միասին անդամագրվել Հարավ-արևելյան միությանը³⁶⁶։ 1918 թ. հունվարի 4–ին (17) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Եկատերինոդարից հրավեր է ստանում՝ Ռոստովում հունվարի 25–ին (փետրվարի 7) հրավիրվող համագումարին մասնակցելու կապակցությամբ։ Համագումարում պետք է քննարկվեին Հարավ-արևելյան միության և Անդրկովկասի քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական միավորման հետ կապված հարցերը³⁶⁷։

Այսպիսով, հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո, 1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. հունվար ժամանակահատվածում հակախորհրդային այլ պետական կազմավորումների շարքում, Հարավ-արևելյան միությունը հանդես եկավ միասնական հակաբոլշևիկյան դաշինքի ձևավորման նախաձեռնությամբ և համապատասխան առաջարկով դիմեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին։

Այդ համագործակցության գործընթացը դարձավ «միացյալ, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսի և նրա հետևորդների հավատարմության ու հետևողականության ստուգման կարևորագույն փորձաքարը։ Սկզբից ևեթ ի հայտ եկավ վրացական մենշևիկզմի և ՀՀԴ միջև ընթացող առայժմ ոչ բացահայտ անհամաձայնությունը։

Թեև ընդհանուր հակառակորդի՝ բոլշևիկզմի դեմ պայքարում վրացական դիրքորոշումը ենթադրում էր հակախորհրդային հզոր խմբավորման հետ համաձայնության կայացում, սակայն ազգային-տարածքային տարանջատման առաջնային խնդիրը բևեռային հակասություն էր առաջացնում միավորման հարցում, այն էլ հակառուսական տրամադրությունների պարագայում։ Ռուսական, պետականամետ ռազմա-քաղաքական ուժերի հետ կայուն դաշինքի ստեղծումը առավելապես բխում էր հայ իրականության շահերից, քանի որ, նախ՝ բացահայտ չէր բարձրացվում ազգային ինքնիշխանության մերժման խնդիրը, ապա և Արևմտյան Հայաստանում դեռ կանգնած Կովկասյան բանակի զորամասերի ներկայությունը երաշխավորվում էր նաև ռուսաստանյան կենտրոնամետ ուժերի միջոցով Հայկական հարցի բարենպաստ լուծումը։ Այլ կերպ ասած, հայությանը ձեռնտու էր ռուսական ներկայությունը Անդրկովկասում և գրավյալ Արևմտյան Հայաստանում անգամ բոլշևիկզմի տեսքով, իսկ վրաց-թաթարական դաշինքի համար այդ ներկայությունը գլխավոր խո-

³⁶⁵ Տե՛ս ԱԳИА Грузии, նույն տեղում։

³⁶⁶ Տե՛ս Республика, 1917, 2 ноября, N 96։

³⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, II մաս, քթ. 154-158։

չընդոտն էր Ռուսաստանից հեռանալու և նոր դաշնակիցների աջակցությամբ՝ անկախության ու այդպես նաև տարածքային ձեռքբերումների ճանապարհին: Այս մարտավարությունը ՀՀԴ կողմից դրսևորվեց երկու անգամ 1918 թ. մարտին և սեպտեմբերին, երբ ուշացած փորձ արվեց Ստ. Շահումյանի և հայանպաստ Բաքվի կոմունայի ուժերով իրականացնելու հեռահար ազգային ծրագիրը:

Այժմ սակայն, Դաշնակցության գերակշիռ և ազդեցիկ զանգվածը ենթարկվում էր վրացական մենշևիկների որդեգրած քաղաքական ուղուն:

* * *

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի կյանքի բոլոր բնագավառները պտտվում էին Կովկասյան ռազմաճակատի տարաբնույթ հիմնահարցերի շուրջ: Սկիզբ էր դրվում բարդ, իրադարձություններով հագեցած մի գործընթացի, որն ընդգրկում էր Երզնկայի զինադադարից մինչև Բաթումի հաշտության պայմանագրի փուլը:

Ռուսաստանից անջատ գործելու առաջին գործնական քայլը տեղի ունեցավ Կոմիսարիատի ձևավորումից և հայտարարության հրապարակումից երկու օր անց: Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական հրամանատարությունը նոյեմբերի 17-ին (30) հանդես էր եկել զինադադարի առաջարկությամբ՝ «հանուն մարդասիրության եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու նպատակով»³⁶⁸:

Զինադադարը Թուրքիային անհրաժեշտ էր՝ Իրանում, Միջագետքում և Պաղեստինում վերջինիս բանակների ծանր դրության պատճառով: Բացի այդ, Կովկասյան ռազմաճակատի ուղղությամբ թուրքական բանակը չունեւ բավարար ուժեր՝ դեպի Կովկաս արշավանք կազմակերպելու համար, ուստի և ուժերի կենտրոնացման համար կենսական ժամանակ էր շահում:

Զինադադարի մասին հայտարարությամբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նոյեմբերի 21-ի (դեկտեմբերի 4) նիստում հանդես եկավ ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժեվալսկին, հայտնելով, որ կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիք – Վեհիք Մահմեդ փաշայից ստացվել է զինադադարի կնքման վերաբերյալ նամակ-առաջարկություն: Նիստը նախագահում էին Ե. Գեգեչկորին և Ա. Չխենկելին, ներկա էին Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևը, Մ. Ջաֆարովը, Դ. Դոնսկոյը, Խ. Կարծիկյանը, Խ. ք. Մելիք-Ասլանովը,

³⁶⁸ Տե՛ս С. Т. Аркомед, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923, с. 13.

3. Օհանջանյանը, Գ. Տեր-Ղազարյանը և ռազմաճակատի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկին³⁶⁹:

Ավելի վաղ՝ նոյեմբերի 10-ին (23), գեներալ Ե. Լեբեդինսկին Կովկասյան բանակի հրամանատարներին՝ Դուխոնինի հեռագրի հիման վրա, փոխանցում էր համաձայնության երկրների ռազմական առաքելությունների՝ բողոքը՝ Ռուսաստանի կողմից անջատ հաշտություն կնքելու դեմ: «Պատիվ ունենք հայտնելու,- հայտարարում էին նրանք,- որ խախտվում է 1914 թ. սեպտեմբերի 23 (5)-ի պայմանագիրը, որով համաձայնության տերությունները, այդ թվում և Ռուսաստանը, հանդիսավոր կերպով հայտարարել էին՝ չկնքել միմյանցից անջատ զինադադար, չդադարացնել ռազմական գործողությունները»³⁷⁰:

Որոշվեց՝ 1) նկատի ունենալով Ռուսաստանում միասնական, կենտրոնական և բոլորի կողմից ճանաչված կառավարության բացակայությունը և այն, որ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբը վերացված է քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով, ինչպես նաև հաշվի առնելով Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական իրադրությունը՝ Կոմիսարիատն ընդունում է, որ պետք է ընդառաջ գնալ թուրքական հրամանատարության առաջարկին և առաջարկել նրան անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողություններն ամբողջ Կովկասյան ռազմաճակատում՝ պայման ընդունելով, որ թուրքական կողմը չիրականացնի ոչ մի ռազմավարական վերախմբավորում, որոնք կվտանգեն Միջագետքի Անգլիական բանակին, 2) Գեներալ Մ. Պրժևալսկիի միջոցով այդ մասին տեղյակ պահել թուրքական բանակի և անգլիացիների Միջագետքի բանակի հրամանատարներին, 3) կոչով դիմել բանակին և Կովկասի բնակչությանը՝ բացատրելով կատարվող իրադարձությունների իմաստը և ցուցաբերել դրանց նկատմամբ հանգիստ և գիտակից վերաբերմունք, 4) ընդունված որոշման մասին տեղեկացնել Թիֆլիսում գտնվող դաշնակից և բարեկամական չեզոք տերությունների հյուպատոսներին³⁷¹:

Նույն օրը, Կոմիսարիատի վճիռը քննարկում է բ.գ.գ. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային կենտրոնի արտակարգ նիստը, որը Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ հավանություն է տալիս զինադադարի որոշմանը: Ե. Գեգեչկորին տեղեկացնում էր, որ Կոմիսարիատը միաձայն քվեարկել է այդ առաջարկի օգտին և զգուշորեն հարցնում էր կենտրոնի կարծիքը՝ այն առումով, որ եթե վերջինս հավանություն չտա,

³⁶⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, ֆ. 1, օղ. 2, ժ. 12, լ. 30.

* Ստորագրել էին Բրիտանիայի, Ռումինիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի, ԱՄՆ-ի ռազմական առաքելությունների ղեկավարները:

³⁷⁰ Տե՛ս Революция 1917 г. в исторических документах, сс. 185-186, 193-194.

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ապա Կոմիսարիատը վայր կղնի իր լիազորությունները³⁷²: Ցուցադրվող ժողովրդավարական խաբկանքի ենթատեքստում, շեշտելով նաև ազգերի ներկայացուցիչների ակտիվ մասնակցության հանգամանքը՝ պարզապես անցկացվում էր հաղթած որոշումը և երկրամասային իշխանության մի մարմնի ղեկավար վրաց մենշևիկ Ե. Գեգեչկորին ստանում էր մյուսի՝ Ն. Ժորդանիայի հավանությունը: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 22-ին (դեկտեմբերի 5) Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը երգրում՝ թուրքական բանակի հրամանատարին է ուղարկում զինադադարի վերաբերյալ պատասխանը: Այստեղ ավելացվում էր միայն այն, որպեսզի թուրքական և ռուսական բանակների ներկայացուցիչներից ձևավորվի հանձնաժողով, որը կմշակի զինադադարի ընդունելի պայմանները³⁷³: Նույն օրը, գեներալ Մ. Պրժևալսկին և Ե. Լեբեդինսկին ստորագրեցին ևս երկու փաստաթղթեր: Առաջինում՝ Անգլիական Միջագետքի բանակի Բաղդադում գտնվող հրամանատարին ուղղված հեռագրում մեր ուշադրությունը գրավեց այն, որ Մ. Պրժևալսկին որպես զինվորական գործիչ, իր գործընկերոջը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ներկայացնում էր որպես «Անդրկովկասի ժամանակավոր կառավարություն», դրանով հուսադրելով նրան ռազմաճակատում ռուսական կովկասյան դեռևս դաշնակից բանակի ներկայության հարցում³⁷⁴:

Երկրորդ փաստաթղթի մեջ՝ «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղերձը բանակին և Կովկասի ազգաբնակչությանը»³⁷⁵, առկա են բացահայտ հակասական հիմնադրույթներ: Ելակետ ընդունելով այն սկզբունքը, որ զինադադարի ընթացքում կիրավորվի Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովը, որը և կմշակի հաշտության պայմանները, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարությունը ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ, վերցնելով իշխանությունն իր ձեռքը, նա խոստացել էր, թե «կովկասյան բանակը ոչ մի ավելորդ օր չի կռվի և կպահպանի Ռուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միասնությունը»: «Պատերազմն է ծնել հեղափոխությունը,- ասվում էր կոչում,- մեծ հեղափոխությունն էլ կվերացնի պատերազմը»³⁷⁶: Հակասությունը նախ նրանում է, որ երկրամասի «դեմոկրատական» կառավարությունը տվյալ դեպքում հանդես էր գալիս բուլշևիկյան կարգախոսով, այլապես ի՞նչ է նշանակում «չկռվել ոչ մի օր», երբ Ռուսաստանյան դեմոկրատական ժամանակավոր կառավարության կարգախոսն էր. «Պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը», որն

³⁷² Տե՛ս Документы и материалы..., с. 12-13.

³⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

³⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

³⁷⁵ Տե՛ս Республика, 1917, 23 ноября, N 113:

³⁷⁶ ЦГА Гruzии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 31.

ինքնին նաև Կոմիսարիատի կողմից բուլղարացի դեմ պայքարի գլխավոր միջոց ու երաշխիք էր դիտարկվում: Թիֆլիսի կադետների առաջնորդ Ի. Սեմյոնովը և կուսակցության «Народная свобода» թերթը գտնում էին, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատն իրագործում էր «Լեմինի և Տրոցկու ծրագիրը»: Հաշտությունը համարելով դավաճանություն, թերթը գրում էր. «Ինչո՞ւ բուլղարներն իրենք կատարեն այդ սև գործը, քանի դեռ Ռուսաստանի հանձնարարությամբ նրանց փոխարեն այդ դավաճանությունը կարող են անել մենչևիկները, էսեռներն ու դաշնակցականները»³⁷⁷:

Այս տեսակետը կիսում էր նաև «Հայաստան» թերթը: «Կովկասեան կոմիսարիատը,- գրում էր թերթը,- որ ամեն կերպ կաշխատի առաջնել պոլշևիկական շարժումի մը և կամ բոլորովին չենթարկուիլ Լեմինի կառավարութեան, այսու ամենայնիւ իր յայտարարութիւններով, և մասնաւորապէս վերջերս զինադադար և հաշտութեան խնդիրներու վերաբերմամբ կարծես ոչ մէկ տարբերութիւն ունի պոլշևիկներու տեսակետներէն: Ձինադադարի խնդրին մէջ Կովկասեան կոմիսարիատը, Բեթրոկրատի ժող. կոմիսարներու կառավարութենէն աւելի փութկոտութիւն մը ցոյց տուաւ Կովկասեան ֆրոնտի վրայ»³⁷⁸: «Կովկասեան Քոմիսարիատը թէպէտև չենթարկուեցաւ պոլշևիկներուն,- գրում էր թերթը 1918 թ.- բայց բաժնեց անոնց շատ մը գաղափարներն ու գործունէութիւնը»³⁷⁹:

Երկրորդ, Կոմիսարիատի ղեկավարությունը չէր ուզում ընդունել, որ Կովկասյան բանակի զորամասերի գերակշիռ մասը 1917 թ. դեկտեմբերին արդեն բուլղարացել և սկսել էր դասալքել ռազմաճակատը: Հարց է առաջանում, խաղաղություն և հող ստացող զինվորը ինչպես պետք է վերջ տար պատերազմին, եթե ոչ՝ անջատ բուլղարական հաշտությամբ: Երրորդ, թերևս անբացատրելի է Կոմիսարիատի հարցադրումն այն մասին, որ Կովկասյան բանակը համառուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միշտ կպահպանի միասնություն: Քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում, այդ ո՞ր ռազմաճակատի կամ ո՞ր բանակի մասին էր խոսքը գնում, մի՞թե դարձյալ Կովկասյան բանակի բուլղարացող զորամասերի, որոնք վերադառնում էին Ռուսաստան՝ համալրելու Կարմիր բանակի շարքերը:

Եվ վերջապես, ինչո՞վ է հիմնավորված Կոմիսարիատի ղեկավարության կազմում դաշնակցական կոմիսարների անվերապահ համաձայնությունն այս հարցում: Ռազմաճակատը, որտեղ այլևս «ոչ մի կռիվ չէր լինելու», ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, իսկ սկսված

³⁷⁷ Տե՛ս Народная свобода, Тифлис, 1917, 23 ноября.

³⁷⁸ Տե՛ս Հայաստան, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 173:

³⁷⁹ Նույն տեղում, 1918, 1 հունվարի, թիվ 1:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունները ոչ մի հայանպաստ որոշում հեռանկարում չէին ուրվագծում:

Ղաշնակցական Ար. Ջամալյանը պարտվողական դիրքերից պատասխանում և հիմնավորում էր ասվածը. «Թուրքերի առաջարկը լուրջ քաղաքական մտավախություն էր պատճառում հայ ժողովրդին, որը զգում էր թշնամու հետ առանձին հարաբերությունների մեջ մտնելու վտանգը: Սակայն Անդրկովկասի կոմիսարիատը որոշեց զինադադար կնքել և մենք համակերպվեցինք նրան, այն միտումով. թե անհրաժեշտ է հարևան ժողովուրդների հետ ընթանալ»³⁸⁰: «Չարևան ժողովուրդների հետ ընթանալը» վրացական ազգային գործիչները յուրովի էին մեկնաբանում:

Նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 10) «Սաքարթվելո» լրագիրը երկյուղ էր հայտնում, թե չլինի թե Թուրքիայի հետ վերջնական հաշտութիւն կնքելիս «անտեսւի Թուրքիայի հետ դարերից ի վեր մնացած հին Վրաստանի մի մասի հարցը. Վրաստանի այդ մասը գտնուում է այժմեան Տրապիզոնի վիլայեթում»: Կարևորելով հողվածի բոլոր հարցադրումները, հարկ ենք համարում այն ամբողջությամբ ներկայացնել. «Միջազգային իրաւունքի տեսակետից Անդրկովկասում միմիայն Վրաստանն ունի իրաւունք Թուրքիայի հետ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու, քանի որ Ռուսաստանի կառավարութեան լուծելուց հետոյ՝ 1783 թվի դաշնագրութեան համաձայն, Վրաստանը նորից ձեռք է բերում իր անկախ, սոււերեն գոյութիւնը»: Գուցէ այսօրւա արտաքին ոյժերի դրութիւնը մէզ պարտաւորեցնում է դարձեալ հին օրինատացիայի կողմը մնալու, բայց *մէնք պէտք է աշխատենք, որ Վրաստանի հարցն էլ Չայաստանի ու Բելգիայի հարցի նման միջազգային դառնայ*:

Պատերազմող պետութիւններն ինչպէս հեղափոխութիւնից առաջ, այնպէս էլ նրանից հետոյ իրենց բանակցութիւնների ընթացքում ոչ մի կերպ չէին արտասանում Վրաստանի անունը: Նույնիսկ Ստոկհոլմի անպատասխանատու սոցիալիստական մանիֆեստում Կովկասեան ազգերից միայն հայերն էին հիշում: Եթե սոցիալիստներին հարցնենք, մեր անունը նրա համար չի հիշում, որ իբր թե Վրաստանը պատերազմի ասպարէզ չի եղել՝ դա ճիշտ չէ: Մի՞թե ռուսական Վրաստանի մահմեդականներով բնակեցված մասը պատերազմի ասպարէզ չդարձավ, մի՞թե նա չավերվեց ռուսական կազակների և թուրք բուլշևիկների ձեռքով: Սակայն Վրաստանը միայն Ռուսաստանի հողի վրա չի գտնուում, որ հաշտութեան ժամանակ մոռանան նրան որպէս պատերազմի ասպարէզից դուրս գտնուողի: Թուրքիայի հետ հաշտութիւն կապելիս պէտք է վճռւի նաեւ

³⁸⁰ Չայրենիք, Բոստոն, 1923, թիվ 3, էջ 124:

Որա ռուսական գործերի բախտը և այդ մասում բացի Հայաստանից, գտնուում է նաև Վրաստանը, այսինքն՝ Տրապիզոնի վիլայեթի արեվմտեան սանջակները՝ ճանեթը, Թորթումն ու Սպիրը: Այդ բանը հասկացել էին նույնիսկ Միլյուկուև ու Տերեշչենկոն, որի պատճառով նրանք նվաճւած Թուրքիայի համար երկու տեսակ վարչութիւն հիմնեցին, Տրապիզոնի վիլայեթը Հայաստանից բաժանեցին»³⁸¹: Հենց միջազգային իրավունքի տեսանկյունից նման անհիմն և թույլ հարցապնդումները կարելի է հերքել նրանով, որ Փարիզի վեհաժողովում և Սևրի պայմանագրով Տրապիզոնի վիլայեթի տարածքի մեծ մասը ներառվեց անկախ Հայաստանի կազմի մեջ: Այստեղ, իհարկե, մեկ անգամ ևս անհարկի դրսևորվում է վրաց ազգայնականների հակահայկական, իսկ Ստոկհոլմի պարագայում՝ Դաշնակցության դեմ ունեցած խանդն ու անթաքույց ատելությունը: Բացի այդ, ավելի պարզ է դառնում, որ վրացի գործիչները Թուրքիայի հետ զինադադարի ու հաշտության միջոցով որդեգրում էին նոր ռազմաքաղաքական կողմնորոշում, որն անպայման ուղղվելու էր Ռուսաստանի ու դեռևս նրա ռազմական դաշնակցի՝ հայության դեմ:

Զինադադարի առաջարկության ընդունման մասին լուրը կոմիսար Խ. Կարծիկյանը հայտնում է Երևանի նահանգային գործադիր կոմիտեի նախագահ Ս. Թորոսյանին. «շուտով կը որոշւեն զինադադարի պայմանները. կարող է որոշւել երկրի բախտը. անհրաժեշտ է շուտափոթ, բայց և պատասխանատու որոշումներ ընդունել. անհրաժեշտ է ներկայութիւնը բիրոյի բոլոր անդամների, բոլոր պատասխանատու ընկերների և կենտրոնականի ներկայացուցիչների՝ արտակարգ կոնֆերանսի համար»: Ուղիղ հեռագրակապով նրան պատասխանում են Դրոն, Արամը, Ս. Թորոսյանը, վստահեցնելով, որ «սահմանները յամենայն դէպս ի վնաս մեզ չեն փոփոխվի»³⁸²:

«Զանգ» թերթի նույն համարի խմբագրականը մերժում էր այս լավատեսական հեռանկարը. «Այժմ որտե՞ղ պէտք է մնայ խելագար բուլշևիկների «ազգերի ինքնորոշման» սկզբունքը... ի՞նչ հայրենիքի վերականգնում, երբ ինքը՝ հսկայ Ռուսաստանը գերի է գնում Գերմանիա»³⁸³:

Փաստորեն Անդրկովկասի կոմիսարիատը ռազմաճակատի հրամանատարության հետ միասին իրականացնում էր բուլշևիկների նախաձեռնությանը՝ գերմանական խմբավորման հետ զինադադարի և անջատ բանակցությունների գործընթացը, այն պարզապես տարածելով Կովկասյան ռազմաճակատի վրա և հարմարեցնելով երկրամասի ռազմա-

³⁸¹ Հորիզոն, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

³⁸² Տես Չանգ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:

³⁸³ Տես նույն տեղում:

քաղաքական իրադրությանը «Պարտված Ռուսաստանը Պետրոգրադի ժողկոմխորհի և Անդրկովկասեան կոմիսարիատի անուններով դիմեց պատերազմող պետութիւններին,- գրում էր «Վան - Տոսպը», - եռամսեայ զինադադարի առաջարկով»³⁸⁴:

Այս առումով, մեր պատմագրության կողմից անտեսվել է մի շատ կարևոր հանգամանք, ինչը որոշակիորեն պարզաբանում է մտցնում Կոմիսարիատի և նրա մենչևիկյան ղեկավարության ինքնական և անհեռատես ռազմավարության ընտրության հարցում:

Խնդիրը այն է, որ նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) Կոմիսարիատի նիստը քննում է դաշնակից պետությունների հյուպատոսների հրատարակած բողոքը: Այնտեղ զայրույթ էր հայտնվում այն մասին, որ առանց դաշնակից կառավարությունների իրազեկության, Կովկասյան ռազմաճակատում Թուրքական բանակի հետ զինադադարի պայմաններ են մշակվում: Չավեշտալի է, բայց Կոմիսարիատի նիստը որոշում է այդ բողոքն «ընդունել ի գիտություն»³⁸⁵:

Ազդեցիկ հայկական քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները զինադադարի և հաշտության առաջարկի վերաբերյալ անմիջապես հայտնեցին իրենց ոչ միանշանակ վերաբերմունքը:

Թիֆլիսում գումարվում է ԶԳԴ արտակարգ խորհրդակցություն: «Այդ առթիւ Տփղիս են մեկնել,- գրում էր «Հորիզոն»-ը, Բյուրոյի բոլոր անդամները՝ Արամ, Դրօ, Ռուբեն, Վահան, նաև Մարտ. Զարթոյունյանը իբրև Երեւանի ԿԿ-ի ներկայացուցիչ»³⁸⁶: Քննարկումների նյութերը մեզ չի հաջողվել հայտնաբերել, սակայն Դաշնակցության մամուլի բազմաթիվ հրապարակումները վկայում են, որ կուսակցությունը, նրա ղեկավարությունը հիմնականում տարածայնություններ չունեին Կոմիսարիատի և նրա դաշնակցական կոմիսարների որոշումների հետ, լիովին համակերպվել էին անջատ հաշտության մասին բոլշևիկյան մարտավարությանը:

«Բոլշևիկների ապստամբութիւնը ակներև դարձրեց միանգամայն,- գրում էր «Աշխատանքի դրոշակ»-ը,- որ երկիրը այլևս կուել չի կարող, որ հաշտութիւնը, ոչ միայն պետութեան ստիպողական պահանջն է, այլ և նրա գոյութեան իսկ պայմանը»³⁸⁷: Միաժամանակ, զինադադարի ստորագրումից հետո, առկա է նաև ԶԳԴ մի վճռական հատվածի, տվյալ դեպքում «Հորիզոնի» մոտեցումը, որը կատարվածից հետո միայն ահազանգում էր, թե «Վերին աստիճանի խանգարւած մտքի տէր պէտք է լինել այս

³⁸⁴ Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

³⁸⁵ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուի, ֆ. 1, օռ. 2, Ժ. 12, լ. 32.

³⁸⁶ Նույն տեղում:

³⁸⁷ Տե՛ս Չանգ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:

բանը չնկատելու համար և, դժբախտաբար, մենք այդ չենք նկատում, կամ անելի ծիշտ թուլամորթորեն փակում ենք մեր աչքերը գալիք ահաւոր վտանգի առջեւ: Մեր հեղափոխական կազմակերպութիւնները կլանուած են ներքին ցաւերով: Մեր ազգային հաստատութիւնները անծնատուր են եղած համեմատաբար երկրորդ հերթին լուծելիք հարցերով»³⁸⁸ (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.):

«Գալիք ահավոր վտանգ» ասելով ՀՀԴ գործիչները նկատի ունեին թուրքական անխուսափելի արշավանքը:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցութիւններից նրանց հայտնի էր դարձել, որ թուրքերը, որպէս հաշտության պայման պահանջելու են նաև Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Արդահանը: Ցավալի է, բայց Դաշնակցութիւնը դեռ վստահ էր այն հարցում, որ Ռուսաստանը չի համաձայնվի. «Անհաւանական չէ, որ Էնվեր-թալեաթեան կառաւարութիւնը առաջ քաշի այսպիսի պայման և որովհետեւ պարզ է, որ Ռուսաստանը չի կարող համաձայնել, ուստի կռուի առիթը պատրաստ կը լինի»³⁸⁹: Ստացվում է, որ Բրեստի բոլշևիկյան քաղաքականութիւնը դաշնակցության համար դեռևս լիովին պարզ չէր, չնայած զուգահեռ և շատ նպատակամղված տարվում էր հայկական գործի գորակոչի աշխատանքը:

Այս առումով հարկ ենք համարում կանգ առնել մի փաստաթղթի վրա, որը որոշակի լույս է սփռում ստեղծված կացութայնը:

1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին (1918 թ. հունվարի 5) Կովկասյան ռազմաճակատի գործերի գլխավոր հրամանատար, ինֆանտերիայի (հետևակազոր) գեներալ Մ. Պրժևալսկիի և շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկիի ստորագրութիւններով, Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին ստանում է գրութիւն, որտեղ, մասնավորապէս ասվում էր հետևյալը: Տեղեկացվում էր, որ իրեն ենթակա բանակային կառույցներում վերջին ժամանակները ռազմական կոմիսարից, երկրամասային խորհրդից, այլ խորհրդներից, կոմիտեներից և անձանցից ստացվող հրամաններն ու կարգադրութիւնները հակասում են միմյանց և ավելի են կազմալուծում բանակը: Խնդիրը չկարգավորելու դեպքում, գլխավոր հրամանատարը հայտնում էր, որ կիրառարկի իր պատասխանատու պաշտոնից³⁹⁰: Դեկտեմբերի 3-ին (15) կոչով հանդես է գալիս Մ. Պրժևալսկին. «Մի՞թե չեք հասկանում, որ ճակատը թողնելով և դիրքերը դատարկելով Ռուսաստանը մատնում եք նրա թշնամիներին և արյունալի սոսկումների եք դատապարտում գրաւած վայրերի քրիստոնէայ ազգաբնակչութեանը, որ հոյսու ու երախտագիտութեամբ էր նայում ռուս զորքերին, որոնք հաղթական արշաւում էին նրանց դարաւոր ստրկութիւ-

³⁸⁸ Հորիզոն, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 260:

³⁸⁹ Եւրոպայի տեղում:

³⁹⁰ Տե՛ս ԱԳԻԱ Грyзин, փ. 1, օր. 2, ճ. 84, ղ. 26:

նից ազատագրելու համար: *Դուք, որ քարոզում եք ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման նշանաբանը, մի՞թե ինքնկոդ ցեխի մեջ պիտի կոխարտեք այդ նշանաբանը և փոխանակ ապահուելու այդ ազգաբնակչության իսկապես ազատ ինքնորոշումը՝ նորից նրան պիտի դատապարտեք սարսափելի ստրկության»* (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.):

Կովկասյան ռազմաճակատի կազակային զորաջոկատների վաչությունը՝ նախագահ Դոբիշևսկի ղեկավարությամբ, 1918 թ. հունվարի 3-ին (16) քննարկելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին արված հաշտության մասին Թուրքիայի առաջարկությունը, ընդունեց բանաձև: Վերջինս հենվում էր ք. գ. գ. և կազակային պատգամավորների համառուսաստանյան համագումարի որոշման վրա: Այն հաստատում և հավանություն էր տալիս Խորհրդային իշխանության բոլոր քայլերին ու հայտարարություններին, որոնք ուղղված էին «ընդհանուր ղեմկրատակա հաշտություն» ձեռք բերելուն³⁹¹: Բանաձևում ասվում էր՝ 1) նկատի ունենալով, որ հաշտություն կնքելու իրավունքը պատկանում էր Սահմանադիր ժողովին և, որ այն պետք է կնքվի համառուսաստանյան մասշտաբով, Կովկասյան ռազմաճակատի կազակային վարչությունը բողոքում է Անդրկովկասի կողմից անջատ հաշտության կնքելու դեմ, 2) եթե որևէ պատճառով Սահմանադիր ժողովը չբացվի և անջատ հաշտության հարցը իրականություն դառնա, վարչությունը հայտնում է, որ առանց կազակների մասնակցության այդ հաշտությունը չի կարող ստորագրվել, քանի որ կազակները «այս պատերազմի ամբողջ ընթացքում թափում էին իրենց արյունը Կովկասեան ճակատում և լինելով Կովկասի բնակիչներ, Կովկասեան ֆրոնտում հաշտութիւն կնքելու գործում ու պայմաններում պակաս չափով չեն շահագրգռած նոյն ճակատում կռուղ ուրիշ ժողովուրդներից»³⁹²: Բանաձևի մասին տեղեկացվելու էր երկրամասի և բանակի ղեկավար մարմիններին, Կուբանի և Թերեքի կազակական զորքերին:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անջատ հաշտության կնքման նկատմամբ արմատական ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրեց Հայ ժողովրդական կուսակցությունը: Դա բացատրվում է ոչ միայն և ոչ այնքան երկրամասային իշխանության կազմում կուսակցությունը չընդգրկելու և Դաշնակցության հանդեպ ունեցած փոխադարձ անհանդուրժողականության մեկնակետով, որքան տվյալ պահին առավել կշռադատված, սթափ և համազգային շահով մտահոգվելու հանգամանքով: Նոյեմբերի վերջից «Մշակ»-ը հեղեղվում է բախտորոշ վճիռը քննարկող և վերլուծող հոդվածներով: Այդ շարքում առանձնանում է թերթի խմբագիր և ՀԺԿ գաղափարախոս Յ. Առաքելյանի «Ինչ է լինելու Հայաստանի ապագան»

³⁹¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 7 փետրվարի, թիվ 28:

³⁹² Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 14 հունվարի, թիվ 6:

հողվածաշարը³⁹³: Ի դեմս հեղինակի ՀԺԿ հարցադրումները հանգում էին հետևյալին:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը լիովին նույնացնում էր բուլղարի կառավարության և Կոմիսարիատի անջատ հաշտության վերաբերյալ մարտավարությունը, իսկապես չիասկանալով և չիավատալով քաղաքական հակադիր բևեռներում կանգնած կառավարությունների և կուսակցությունների գործելակերպի նմանությունը: «Երևի դա ևս որոշ տակտիկա է,- գրում էր նա,- չը ճանաչել պաշտօնապես, de jure, բուլղարի կոմունիստների իշխանությունը, բայց իրողապես, de facto, իրագործել նրանց ծրագիրները»³⁹⁴: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների համար անջատ հաշտությունը միանշանակ դիտվում էր որպես հայ ազգի, Հայաստան հասկացության և Հայկական հարցի կործանում:

Որպես հավանական մոտակա հետևանքներ էին դիտարկվում Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացման գործընթացի վերջնական ավարտը՝ դրա հետևանքով թուրքական անխուսափելի արշավանքը, 40 հազար զինված քրդերի աջակցությունն այդ հարցում, այն, որ «հաշտություն առանց անեքսիայի և ռազմատուգանքների» կարգախոսը ենթադրելու էր Արևմտյան Հայաստանի վերադարձ թուրքիային և որ «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» բուլղարի պայմանը օգտակար է լինելու ոչ թե հայաթափված Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության, այլ այնտեղ մնացած թուրքերի և քրդերի համար, որ ցեղասպանության արդյունքում մեծամասնություն են կազմել³⁹⁵:

Այնուհետև, չունենալով բավարար քանակությամբ ազգային զորամասեր, հայությունը ի վիճակի չէր լինելու նաև կազմակերպել ու իրականացնել շուրջ 400 հազար արևմտահայ գաղթականների տուն վերադարձի խնդիրը³⁹⁶:

ՀԺԿ առանձնահատուկ կերպով կարևորում էր այն հանգամանքը, որ անջատ հաշտությամբ, որին փաստորեն Կոմիսարիատի կազմում մասնակցում էին նաև հայերը՝ հայկական տարրը դեմ էր գնում դաշնակիցների ռազմավարությանը: Թեև դեռ չէր հրապարակվել «Թուրքահայաստանի մասին» բուլղարի հրովարտակը, սակայն միանգամայն պարզ է դառնում, որ ՀԺԿ Հայկական հարցի լուծումը կապում էր միմիայն դաշնակիցների աջակցության հետ, ուստի և այս քայլը հիմնավորապես որակում էր դավաճանություն: Նկատի ունենալով, որ հողագրավումների փոխարեն արևմտահայությանը տրվելու է ինքնորոշման իրա-

³⁹³ Տե՛ս Մշակ, 1917, 25, 26, նոյեմբերի, թիվ 252, 253:

³⁹⁴ Նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:

³⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 25 նոյեմբերի, թիվ 252:

³⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

վումք, «Զինադադարը» հողվածում 3. Առաքելյանը համոզված պնդում էր, որ «Թուրքիան միշտ հնարատրութիւն կը գտնի խուսափել զրա իրագործումից»³⁹⁷։ Կուսակցությունն իրավացի էր նաև այն հարցում, որ Կոմիսարիատի կազմում անջատ հաշտությանը հավանություն տվող երեք հայազգի անդամները, որոնք դաշնակիցների աչքում ընկալվում են որպես հայ և ոչ կուսակցական, լիազորված չէին հայ ժողովրդի կողմից, երեք կոմիսարները (2 դաշնակցական և մեկ ս.-դ.) չէին արտահայտում հայ ժողովրդի շահերը։ 3. Առաքելյանը նորից հիշեցնում էր 3ԺԿ-ի առաջարկած «35-ի ժողովի», այսինքն՝ Ազգային ժողովի հրավիրման անհրաժեշտությունը³⁹⁸։ «Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի Բելգիայի, Ամերիկայի աչքում մենք հայերս նկատվում ենք նոյնպիսի դաաճաններ, որպիսին նրանք այսուհետև համարելու են ռուսներին, որոնք միջազգային դաշնագիրը ձգեցին «աղբի գամբիւղը», - գրում էր 3. Առաքելյանը»³⁹⁹։

Այս վերլուծական եզրահանգումներում, որոնց մեծ մասը ցավոք, իրականություն դարձան, բյուրեղանում և վեր է հառնում ողջ հետհոկտեմբերյան քաղաքական զարգացումների, այժմ էլ՝ հաշտության հիմնահարցի շուրջ ձևավորվող գլխավոր հակասությունը։ Դա այն էր, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի՝ որպես իրեն երկրամասային միացյալ կառավարություն հռչակած մարմնի քաղաքականությունը չէր կարող բխել այն ներկայացնող չորս ազգի շահերից։ Այժմ միանգամայն ակնհայտ էր դառնում, որ վրաց-թաթարական ամրապնդվող դաշինքը բացահայտ պայքար էր հայտարարում ռուս-հայկական շարունակվող համագործակցությանը, Կոմիսարիատի գերակշռող և ազդեցիկ վրաց-թաթարական մեծամասնությունը Թուրքիայի հետ մերձենալով անկախ կուսակցական պատկանելիությունից հակառուսական պայքարի սկիզբ էր հռչակում, մինչդեռ դաշնակցական կոմիսարներին իրենց գործընկերների հետ կապում էր առավելապես մերկապարանոց հակաբոլշևիզմը և ոչ ավելին։ Կոմիսարիատի հռչակած առաջին հայացքից նույն հակաբոլշևիզմը միևնույն ձևով ու բովանդակությամբ չէր ծառայելու վրացիներին, հայերին, մահմեդականներին։ Այս նրբությունն էին որսացել երկուստեք՝ թուրքական ռազմա-քաղաքական գործիչներն ու Կոմիսարիատում տոն տվող վրացական մենչևիզմը։ Բացահայտ էր, որ վրացիներն ու թաթարները Թուրքիայի միջոցով փորձում էին լուծել տարածքային և ազգային ինքնիշխանության խնդիրներ և այդ ասպարեզում, ի տարբերություն հայերի, կորցնելու մեծ բան չունեին, «մի հարվածով Բեռլինի դաշնագիր չէին ոչնչացնում», Արևմտյան Հայաստան չէին կորցնում, հակա-

³⁹⁷ Տես նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:

³⁹⁸ Տես նույն տեղում:

³⁹⁹ Նույն տեղում:

ռակը՝ հայության հաշվին և թուրքիայի հետ նոր ձեռքբերումներ էին ակնկալում:

Այս իմաստով, ՅԺԿ գլխավոր եզրահանգումն ուղղվում էր ի դեմս Կոմիսարիատի հայ անդամների, մասնավորապես, Ղաշնակցության դեմ: Կուսակցությունը ներողամտություն էր ցուցաբերում ս.-դ. մենչևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանի նկատմամբ, արդարացնում էր նրա վարքագիծը, որը բխում էր Հայկական հարցի հանդեպ մենչևիկյան կուսակցության որդեգրած հայեցակարգի ծրագրային մեկնակետից: Հայկական ցեղասպանության իրողության շրջանակներում Ղաշնակցության վարքագիծը որակվում էր որպես դավաճանություն⁴⁰⁰: Յ. Առաքելյանը գիտակցում էր, իհարկե, որ երբ Խորհրդային կառավարությունը և ռուսական հրամանատարությունը կանենում են անջատ հաշտություն կնքել, «հայերը ոչինչ անել չէին կարող և ոչ ոք հայության կարծիքը կամ հավանությունը չէր հարցնում»: «Բայց թող սեպարատ հաշտութիւն կնքեն առանց մեզ, — գրում էր հեղինակը, — մեր մասնակցութիւնը այդտեղ չէ պետք է լինի»⁴⁰¹: Յ. Առաքելյանն իր կուսակցության տեսանկյունից ընթերցողին էր ներկայացնում պատերազմի փուլում ՀՀԴ որդեգրած քաղաքականության և այժմ տարվող միանգամայն հակադիր վարքագծի հակասությունը: «Չունենալով երաշխիքներ և ապահովութիւն, — Ղաշնակցությանը կշտամբում էր Յ. Առաքելյանը, — Կոմիսարիատի ղաշնակցական հայ անդամները չէ պետք է ստորագրէին: Նրանք արդէն մի անգամ խաբվեցին Վորոնցով-Ղաշկովից, երբ առանց ունենալու դրական երաշխիք՝ հավատացին նրա խոստումներին, թե Հայաստանին կը տրվի ինքնավարութիւն, և կազմելով կամաւորական խմբեր՝ ենթարկեցին թուրքիայի հայութիւնը պատմութեան մէջ անօրինակ աղետների, զոնէ այս անգամ պետք է խրատվէին և յախճուէին քայլ չանէին: Երբ Ռուսաստանը այնպիսի դրութեան մէջ է գտնվում, որ անկարող է այլևս օգնել մեզ, զոնէ մենք չէ պետք է թշնամացնէինք Անգլիան, Ֆրանսիան մեզ հետ, որոնք դեռ ապագայում շատ պետք կարող են գալ մեզ»⁴⁰²:

Նա պահանջում էր նաև այն հարցում, որ եթե Կոմիսարիատի անդամների ստորագրությունը անհատական բնույթ է կրում, ապա այդ մասին ՀՀԴ պետք է հանդես գար հայտարարությամբ⁴⁰³: Ի պաշտպանություն ասվածի, ՅԺԿ ղեկավարներից մեկը՝ Յ. Առաքելյանը, վկայակոչում էր, օրերին բացված Հայկական Զինվորական միության համագումարի (կանդրադառնանք առանձին բաժնում — Վ. Ս.) ընդունած գլխավոր որո-

⁴⁰⁰ Տես Մշակ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

⁴⁰¹ Նույն տեղում:

⁴⁰² Նույն տեղում:

⁴⁰³ Տես նույն տեղում:

շումը, ըստ որի Կոմիսարիատից պահանջվում էր, որպեսզի հաշտության պայմաններից մեկը լինի Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնորոշումը, թուրքական լծից նրա լիակատար ազատագրումը⁴⁰⁴:

«Զինադադարը եւ մեր երկիւղը» հոդվածում այդ գլխավոր տագնապով էր մտահոգված նաև «Վան-Տոսպ»-ը: «Վերջապես կատարեց այն, որից մենք սարսափում էինք, – գրում էր շաբաթաթերթը, – մեր քննութեան միւթը այն է թե ինչպէս պիտի անդրադառնայ Ռուսաստանի անջատ հաշտութեան փաստը մեր հայրենիքի՝ Հայաստանի ճակատագրի վրայ... թիրքական մի փաշայի առաջարկին հաւանութիւն էր տրուում եւ որի տակ ստորագրել էին նաև Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամները: Անհասկանալի է մեզ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների ստորագրութիւնը յիշեալ թուղթի վրայ»⁴⁰⁵:

Այս ամենը պատմական զուգահեռների տեղիք է տալիս: Ինչպես 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այնպես էլ մեր օրերում Հայաստանի և հայության առջև դրվում է նույն խնդիրը, իհարկե, ժամանակաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններով հանդերձ: Խոսքը հայթուրքական հարաբերությունների և որ ավելի կարևոր է՝ մեծ ընտրության հիմնահարցին է առնչվում: 1917 թ. իրականության մեջ, անհամեմատ բարդ և բախտորոշ պատմական իրադրության պայմաններում, հայ իրականության ազդեցիկ քաղաքական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, իհարկե երկյուղելով ու տագնապելով, բայց և հակաբուլչևիկյան ալիքի վրա վճռականորեն ընտրեց Թուրքիայի հետ մերձեցման ճանապարհով և հարևանների աճող ոչ բարեհաճ վերաբերմունքի միջավայրում՝ ազգային գլխավոր խնդիրները լուծելու ճանապարհը, նաև անկախության հիմնահարցը: Շարունակվող պատերազմի պայմաններում անորոշ մի տարածքի վրա պետություն վերագտնելու զաղափարը, փաստորեն գերակայեց բազմաթիվ ոչ պակաս համազգային կենսական նշանակություն ունեցող հիմնահարցերի վրա, մանավանդ, որ այդ մեծ գործընթացի նախաձեռնությունն ամենևին հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը չէր պատկանում: Մեկ դար անց, ՀՀԴ դեմ է իր ընտրած ուղենիշին, որն ի դեպ, սկիզբ էր առել 1907 թվականին, ի դեմս ՀՀԴ - երիտթուրքեր համագործակցությանը:

Զինադադարի բանակցությունները սկսվեցին 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին (15) Երզնկայում: Ձևավորվում է զինադադարի պայմանների մշակման հանձնաժողով, որը ռուսական բանակի կողմից նախագահում էր Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին:

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰⁵ Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

վերջինիս նախապես տրամադրվում են գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկիի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հավանությանն արժանացած համապատասխան հրահանգները, որոնք էլ կազմում են զինադադարի պայմանագրի հիմքը: Տասներեք կետերից բաղկացած ցուցումների ռազմական և ռազմավարական նախապայմանների շարքում, մեզ հետաքրքրեց 4-րդ կետը. այնտեղ նշվում էր, որ պատերազմի իրավունքով զբաղեցրած տարածքում պետք է պահպանվեին ռուսական քաղաքացիական վարչակարգը ներկայացնող անձանց իրավունքները, այնպես ինչպես դա իրականացվում էր մինչև զինադադարի ստորագրումը⁴⁰⁶: Դա նշանակում էր, որ առայժմ, ինչպես համառուսաստանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությունը՝ գնալով թուրքիայի և Գերմանիայի հետ զինադադարի քայլին, լիահույս էր, որ ռուսական բանակի կողմից գրավված տարածքները, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը կմնան Ռուսաստանի կազմում:

1917 թ. նոյեմբերին ՀՀԴ-ը շարունակում էր Սահմանադիր ժողովին ներկայացնել Փետրվարյան հեղափոխությամբ իր որդեգրած սկզբունքը՝ «Դաշնակցութիւնը պահանջում է հաշտութիւն առանց անէքսիայի և կոնտրիբուցիայի»⁴⁰⁷: Դարձյալ ժամանակի սուր հարցն է բարձրանում, թե այդ ո՞ր պետության մասին էր խոսք գնում: Եթե հորհրդային Ռուսաստանի՝ ուրեմն կուսակցության մոտեցումը հաստատվում է: Պարզ էր նաև այն, որ Կովկասյան բանակի բարձր հրամանատարությունը անվերապահորեն ենթարկվում էր Պետրոգրադի և Ն. Կռիլենկոյի հրամաններին, ինչը անհասկանալի խառնաշփոթ էր առաջացնում ոչ միայն կուսակցությունների, այլև իրենց՝ բանակի ղեկավարության միջավայրում: Բացառություն էր երևանի ՀՀԴ «Աշխատանք» թերթի վերաբերմունքը: Արամ Մանուկյանի շուրջ համախմբված գործիչները, մեծամասամբ ՀՀԴ անդամներ լինելով, այնուամենայնիվ վերկուսակցական, համազգային դիրքորոշում էին որդեգրել և իրենց հայացքներում ու մարտավարության մեջ կայուն ու հետևողական էին մինչև վերջ:

«Աշխատանքին» զայրացրել էր հատկապես «Возраждение» թերթում թաթար Ախլիկի հոդվածը, որտեղ, մասնավորապես, ասվում էր, թե «շարունակել պատերազմն անկարող ենք, քանի որ այլևս չունինք ո՛չ դրամ, ո՛չ զօրաբանակ, ո՛չ կարգապահութիւն, ո՛չ ոգևորութիւն, ո՛չ ևս պատերազմի նպատակ: Որոշ նպատակ ունին միայն հայեր՝ որոնք կուզեն խլել թուրքիայէն անոր Հայաստան կոչուած երկիրը, որու համար հազիւ թէ միւս ազգերը ջերմօրեն պաշտպանեն այդ պահանջը՝ ինչպես

⁴⁰⁶ Տե՛ս Документы и материалы..., с. 16-18:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Հորիզոն , 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

հայերը այդ իսկ պատճառով, վրացիները չեն երթար թուրքերու դեմ պատերազմելու, քանի որ Թուրքիան անմիջապես քի սպառնար Կրաստանին. ռուսները իրենք կը հեռանան ռազմաճակատէն, իսկ մուսուլմանները չեն պատերազմեր թուրքերու դեմ, իրենց համար խորթ զաղափարի և նպատակի, այսինքն Չայաստանի ազատութեան համար»⁴⁰⁸:

«Աշխատանքը» ընդվզում էր միաժամանակ մի քանի հիմնահարցերի դեմ, որոնք իր ժամանակին արդեն՝ Չայոց պատմության և Ցեղասպանության կեղծարարության հիմքերն էին կառուցում: Խմբագրականի հեղինակին հունից հանել էր Ախլիկի խորհուրդը հայերին՝ լինել շրջահայաց, սուր չճոճել թուրքերի դեմ, որոհետև դա աղետավոր հետևանքներ կունենա, ինչպես եղավ հազարավոր հայերի համար, որոնք «այդ նպատակով պատերազմեցան և գտան յաւիտենական գերեզման»⁴⁰⁹:

Արվում էր եզրակացություն, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրացի և թաթար անդամները նման մարտավարությամբ էլ պետք է բանակցեն թուրքերի հետ և այն էլ այնպիսի մի փուլում, երբ «ultra - կոսմոպոլիտ» բուլճարիկները դեկրետ են հռչակում Արևմտյան Չայաստանի մասին: Թեկուզ և հողավածով, բայց հարված էր հասցվում Կոմիսարիատի քաղաքականությանը՝ հակահայկական կեցվածքին: «Թուրքիայէն գրասած այդ վայրերը՝ ռուս և հայ զինուորի արհունով ձեռք բերուած են, - գրում էր թերթը, - իսկ հաշտութիւն կնքելը՝ ամենևին Կովկասին վերաբերել խնդիր մը չէ, այլ ամբողջ պետութեան. ատկէ գատ, Չայկական հարցը ոչ միայն ռուս պետութեան կարգադրութենէն կըսպասէ իր լուծումը, այլ բովանդակ եւրոպական պետութիւններէն»⁴¹⁰: «Աշխատանքի» համախոհները վճռականապես դեմ էին անջատ հաշտությանը, մասնավորապես, երբ այն կնքվելու էր «հայաստանցիների հաշվին»:

Չասկանալի է, որ «Աշխատանքը» ինչ-որ տեղ խնայում էր Կոմիսարիատի հայ անդամներին, իր կուսակիցներին, որոնք այս հարցում անօգնական և անհասկանալի վիճակում էին հայտնվել, բայց և աջակցություն էին ստանում Ազգային խորհրդի և ՀՀԴ ղեկավար մարմինների կողմից:

Ցավոք, Թիֆլիսից հրահանգներ ստանալու միտումը շարունակվեց մինչև անկախությունների հռչակումը՝ թե՛ Էրզրումի անկման պահին, թե՛ Տրապիզոնի բանակցություններում, թե՛ Կարսի հանձնման ժամանակ և անգամ անկախություն հայտարարելիս: Ցավալի էր նաև այն, որ Դաշնակցություն կուսակցության այս թևը չէր տոն տալիս և ուղորդում երկրամասի քաղաքաան զարգացումներին, պատերազմի և հաշտության

⁴⁰⁸ Աշխատանք, 1918, 3 փետրվարի, թիվ 75:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում:

⁴¹⁰ Նույն տեղում:

կենսական հիմնահարցերի առթիվ լուծումների և որոշումների կայացմանը:

Չինադադարը ստորագրվեց դեկտեմբերի 5-ին (18): Նրա լրիվ անվանումն է «Պայմանագիր զինադադարի մասին՝ ռազմական գործողությունների թուրք-կովկասյան թատերաբեմում գործող ռուսական և թուրքական բանակների միջև՝ դեմարկացիոն գծերի և դրանց սխեմաների հաստատման վերաբերյալ»⁴¹¹: Դեկտեմբերի 7-ին (20) գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին է ներկայացնում զինադադարի պայմանագրի բնօրինակ փաստաթղթերը այդ թվում՝ պայմանագրի ռուսերեն և թուրքերեն տեքստերը, դեմարկացիոն գծերի մասին ակտը և սխեման⁴¹²: Ավելացնենք, որ գեներալ Օդիշելիժեն ցանկալի էր համարում դեմարկացիոն գծերի փոխարեն չեզոք գոտի հաստատել⁴¹³:

Երզնկայի զինադադարի պայմանագիրը բաղկացած էր երկու բաժիններից, որոնցից առաջինը՝ 14 կետից: Ռուսական Կովկասյան բանակի կողմից այն ստորագրեցին Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին, Ելիզավետպոլյան 158-րդ գնդի հրամանատարը, զինվոր Ա. Սմիրնովը (ս.-դ.), դաշնակցական Արշ. Ջամալյանը և պրիվատ-դոցենտ Վ. Թևալյան (ս.-դ.), թուրքական բանակի կողմից՝ 3-րդ բանակի շտաբի պետ գնդապետ Մ. Յուներ Լյուֆֆի Բեյը և շտաբի կապի բաժնի պետը: Ներկայացուցչական նման անհամաձայնությունը վկայում էր, որ ռուսական կողմը, այդ թվում և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ավելի շահագրգռված էին զինադադարի ստորագրմամբ, մի հանգամանք, որն օբյեկտիվորեն բխում էր և թելադրվում խորհրդային կառավարության կողմից:

Չմանրամասնելով զինադադարի բոլոր պայմանները, առանձնացնենք դրանցից մի քանիսը, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են ոչ միայն ռազմական, այլև ապագա քաղաքական իրադարձությունների զարգացման հետ:

Այն ստորագրվում էր երկու կողմերի համար պատվավոր դաշինքի հասնելու նպատակով: Պայմանագիրը երկկողմանիորեն պարտադիր էր, խախտող կողմը 14 օր առաջ պետք է տեղեկացներ ռազմական գործողությունների վերսկսման մասին: Հայտնի է, որ այս կետը կոպտորեն խախտվեց թուրքական կողմից: Մարտական գործողությունները դադար

⁴¹¹ ЦГАИ Грузии, ф. 1876, оп. 1, д. 1, л. 1.

⁴¹² Ст'ю նույն տեղում, ք. նակ՝ ֆ. 34/с. д. 1, тл. 7-9:

⁴¹³ Ст'ю РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 32, р. 5:

րեցվում էին Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային ափն ընկած թատերաբեմում տեղակայված զորքերի միջև, ինչպես նաև Կովկասյան – Պարսկական ճակատում և Սև ծովի վրա⁴¹⁴: Ղեկտեմբերի 13-ին (26) գերագույն գլխավոր հրամանատար Ն. Կոիլենկոն Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Ե. Լեբեդինսկիին հեռագրում էր Պարսկաստանից զորքերի դուրս բերման մանրամասների մասին⁴¹⁵: Կողմերը պարտավորվում էին չիրականացնել օպերատիվ ռազմավարական բնույթի ոչ մի տեղաշարժ, վերախմբավորում, հատկապես պահեստազորի առաքում Միջագետք-Սիրիական ռազմաճակատ: Առանձին. 11-րդ կետով «թուրքական հրամանատարությունը պարտավորվում էր ձեռնարկել ամեն ջանք, որպեսզի ստիպի քրդերին ճշտորեն կատարել պայմանագրի կետերը: Քրդերի թշնամական գործողությունների դեպքում ռուսական զորքերն իրենց դեմարկացիոն գոտում նրանց հետ կվարվեն ինչպես իշխանությունը չճանաչող ավազակների»⁴¹⁶: Անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել երկու կարևոր մանրամասների վրա, որոնք մեկ անգամ ևս բացահայտում են Կոմիսարիատի վրացական ղեկավարության և վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքի գործնական վերաբերմունքը հայկական խնդիրների նկատմամբ:

Ղեռ նույնբերի 26-ին (ղեկտեմբերի 9) Կոմիսարիատի նիստում Ե. Գեգեչկորին զինադադարի հանձնաժողովի անդամներին ներկայացնում էր ռուսական հրամանատարության կողմից արված պարտադիր առաջարկների նախագիծը: Վիճահարույց 13-րդ՝ քրդերի մասին հողվածը լրացվում է և. Կարճիկյանի առաջարկությամբ՝ այն մասին, որ «ռուսական զորքերի վրա քրդական զինված խոշոր ջոկատների հարձակման դեպքում զինադադարը համարվում է խախտված և ռազմական գործողությունները վերսկսվում են»⁴¹⁷: Այստեղ կարևորն այն է, որ Կոմիսարիատի վրացի նախագահը, համոզված լինելով, որ հանձնաժողովի անդամները կանդեն և. Կարճիկյանի առաջարկի վրա, ծախողում է այն և, չարաշահելով նախագահի դիրքը, անցկացնում է բանաձև, ըստ որի այդ կետին չի տրվում պարտադիր բնույթ⁴¹⁸:

Առավել կարևոր է նույն նիստում մերժված երկրորդ կետը. լսվում է Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարի հաղորդումն այն մասին, որպեսզի գեներալ-կոմիսարիատի ներկայացուցիչ կապիտան Անֆիլովը խորհրդակցական ծայնի իրավունքով ընդգրկվի զինադադարի կնքման

⁴¹⁴ Տե՛ս Документы и материалы..., с. 19-21:

⁴¹⁵ Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 32, л. 5:

⁴¹⁶ Документы и материалы..., էջ 21.

⁴¹⁷ ԱГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 42:

⁴¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

հանձնաժողովի կազմում: Երկարատև վիճաբանություններից հետո, մեծամասնությունը՝ 5 հոգի, քվեարկում է 4-ի դեմ, և հարցը մերժվում է: Դրա փոխարեն հանձնաժողովում ընդգրկվում է ռազմապատմական բաժնի գնդապետ Էսաձեն⁴¹⁹:

Եզրակացությունը միանշանակ է, Երզնկայի զինադադարի կնքման գործընթացի ժամանակ արդեն պարզ էր, որ վրաց-թաթարական դաշինքը ամեն գնով թուրքիային է նվիրելու Արևմտյան Հայաստանը, ինչը հիմնավորվում է նաև Կովկասյան բանակի հանդեպ ցուցաբերած հետևողական, թշնամական դիրքորոշմամբ: Մեզ համար առավելապես կարևորվում է այն միտումը, որ ի դեմս Կոմիսարիատի հայ անդամների, նախ՝ դրսևորվում էր բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն և որ ավելի կարևոր է, այդ քաղաքականության դեմ ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկվում, դասեր չէին քաղվում և շարունակվում էր նույն պարտավողական մարտավարությունը՝ այն էլ ներքին քաղաքական անհաշտ հակասությունների պայմաններում:

Զգիտես ինչու, հայ ս.-դ. մենշևիկների գաղափարախոս-առաջնորդներից Գևորգ Ղարաջյանը (Արկոմեդ) համոզված էր, որ Թուրքիայի յուրաքանչյուր ռազմավարական քայլ, որը թելադրվում էր Գերմանիայի կողմից, չհասկացվեց «վրացական սոցիալ-դեմոկրատ կարճատես, գերմանոֆիլ, չխենկելիատիպ գործիչների»⁴²⁰ կողմից: Իրականում, ամեն ինչ այլ կերպ էր ընթանում. հայ մենշևիկները չէին հասկացել և յուրացրել այն, ինչը վաղուց իր քաղաքական սպառազինության օրակարգն էր ընդգրկել վրացական մենշևիզմը, որն առաջնորդվում էր ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատիայի, այլ զուտ վրաց ազգի կենսական շահերով:

Զինադադարի պայմանագրի երկրորդ բաժինը նվիրված էր սահմանվող դեմարկացիոն գծին, որը մեր կարծիքով՝ անհրաժեշտ և օգտակար սկզբնադրյուր է հանդիսանում հիմնահարցի մասնագետների, հատկապես քարտեզագիրների համար: Բոլոր նշված աշխարհագրական տեղանուններն ու անվանումները, սահմանագծի կետերը համարվում էին պայմանավորվող կողմերի կողմից զբաղեցված, բացառությամբ Սուլուխի կամրջից, որը երկու կողմին էր բաժանում:

Երզնկայի զինադադարը մեծ հիմնահարցի նախերգանքն էր միայն: Դրան անմիջապես հետևում է Թուրքիայի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու ռազմաճակատի հրամանատարության միջև բանակցությունների գործընթացը: 1918 թ. հունվարի առաջին կեսին երկուստեք շարունակվող հաղորդագրություններն ու քննարկումները վկայում

⁴¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴²⁰ Տե՛ս С. Т. Аркомеда, նշված աշխատությունը, էջ 13:

են, որ պատերազմում հակառակորդներ, իսկ այժմ՝ Կոմիսարիատի անկախության հռչակումից ու դրանով իսկ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչող երկրամասի իշխանությունների և հարևան Թուրքիայի միջև սկսվում են բուլղոբվին նոր որակի հարաբերություններ:

1918 թ. հունվարի 1-ին (13), Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական գորքերի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ-Մեհմեդ փաշայի կողմից Կովկասյան բանակի նորանշանակ հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Օդիշելիծեիմ⁴²¹ հասցեագրված նամակում առաջին անգամ թուրքական հրամանատարությունը բարձրացնում է Անդրկովկասի քաղաքական կարգավիճակի ճշգրտման խնդիրը⁴²¹: Միջնորդավորված հարցումներով, գեներալ Վեհիբ Մեհմեդը գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար էնվեր փաշայի համար նրբորեն փորձում էր պարզել, թե ի՞նչ է նշանակում Երզնկայի զինադադարի ստորագրման ժամանակ կիրառված «Անդրկովկասյան անկախ կառավարություն» հասկացությունը, քանի որ ի դեմս գեներալ Ե. Վիշինսկիի, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունն այդ կառավարության անունից էր սկսել բանակցությունների գործընթացը և ի՞նչ ճանապարհով էր հնարավոր վերականգնել հարաբերություններն այդ կառավարության հետ: Էնվեր փաշայի առաջարկով «Կովկասյան անկախ կառավարության» մայրաքաղաք՝ Թիֆլիս է գործուղվում պատգամավորական հանձնաժողով՝ երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու և այդ ուղղությամբ առաջարկներ մշակելու նպատակով⁴²²:

Չունվարի 4-ին (17) բ. գ. գ. երկրամասային կենտրոնի նիստը Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ լսում է Ե. Գեգեչկորիի հաղորդումն այդ հարցի կապակցությամբ և ընդունում է նախնական որոշում:

Լրանշակված տարբերակը հաստատվում է հաջորդ օրը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստում: Ուշագրավ է, որ այդ նիստը զուգահեռապես է Սահմանադիր ժողովի բացմանը՝ հունվարի 5-ին (18), ինչը որոշակի ազդեցություն է թողնում նաև ընդունված բանաձևի վրա: Ակնարկվում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից հունվարի 8-ին (21) արտասանված ճառը՝ համընդհանուր հաշտության հաստատման մասին: Կոմիսարիատի նիստը (նախագահ Ա. Չխենկելի) լսում է թուրքական գլխավոր հրամանատարության և կառավարության կողմից արված հաշտության առաջարկի հարցը և ընդունում պատասխանի նախա-

* 1918 թ. հունվարի 15-ին (28) նիստում Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար է հիշատակվում Ե. Լեբեդինսկին:

⁴²¹ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 3.

⁴²² Տե՛ս Документы и материалы..., с. 24-25:

գիծ⁴²³: Երկրամասային կենտրոնի բանաձևում ասվում էր՝ «1) ցանկանալով հաշտություն կնքել Ռուսաստանյան դեմոկրատիայի համար ընդունելի հիմքի վրա, անհրաժեշտ ենք համարում Ձեզ տեղեկացնել, որ մենք հանդիսանում ենք ռուսաստանյան հանրապետության բաղկացուցիչ մասը, հաշտության մասին բանակցություններին կարող ենք մասնակցել՝ ստանալով միայն նոր բացված Սահմանադիր ժողովի համապատասխան լիազորությունները: Մեր պատգամավորները, որոնք մեկնում են մասնակցելու Սահմանադիր ժողովին, մեր կողմից լիազորվում են առաջին հերթին բարձրացնել Ձեր կողմից արված հաշտության առաջարկը, որի պատասխանը դուք անհապաղ կստանաք»: 2) Միաժամանակ, երկրամասային կենտրոնն առաջարկում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի բոլոր կառավարությունների՝ ընդհուպ մինչև ժողովրդական կոմիսարների հետ: Որոշվում է հարցը հանել օրակարգից. հրավիրել Կոմիսարիատին կից խորհրդակցություն, որտեղ հրավիրել՝ 1) ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչներին (մեկական մարդ), 2) երկրամասային կենտրոնի նախագահությանը, 3) ազգամիջյան զինվորական խորհրդի ներկայացուցիչին, 4) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին, 5) բանակի շտաբի պետին: Նիստի օր նշանակել հունվարի 9-ը (22)»⁴²⁴:

1918 թ. հունվարի 5-ին (18) բուլշևիկները Պետրոգրադում ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իրականացնելով կրկնակի հեղաշրջում և բացահայտելով կուսակցության ու ժողկոմխորհի իրական ռազմավարությունը:

Նույն օրը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միստը քննեց այդ բեկունճային իրադարձության հարցը: Դ. Դոնսկոյը բուլշևիկների քայլը հիմնավորում էր նրանով, որ «նրանց ամեն գնով անհրաժեշտ էր հաշտություն, որը ձեռնտու է գերմանական իմպերալիզմին»⁴²⁵: Եթե անգամ Դ. Դոնսկոյի, որպես զինվորական գործչի եզրահանգումը կիսատ էր հնչում, միևնույն է, նրա դիտարկումը տեղին է, քանի որ քաղաքական տեսանկյունից բուլշևիկների գործարքը գերմանացիների հետ լիովին արդարացվում էր՝ իշխանությունն ամեն գնով պահելու համատեքստում: Դեպքերը ոչ լիարժեք կերպով գնահատելը բխում էր նրանից, որ ըստ էսենտ Դ. Դոնսկոյի «Սահմանադիր ժողովը չէր կարող Գերմանիայի պահանջով անհապաղ հաշտություն կնքել, ուստի և ցրվեց»⁴²⁶, այսինքն՝

⁴²³ Տե՛ս ԱԳԻԱ Գրչւււ, ֆ. 1, օղ. 2, ճ. 12, ղ. 9:

⁴²⁴ Ժոկււմենտււ և մատերիալււ..., ս. 26-27:

⁴²⁵ ԱԳԻԱ Գրչւււ, ֆ. 1818, օղ. 2, ճ. 141, ղ. 11.

⁴²⁶ Նույն տեղում, ղ. 11 օճ.

պատասխանատվությունը դրվում էր երկրի գլխավոր ներկայացուցչական մարմնի վրա: Դ. Դոնսկոյը առաջարկում էր բողոքել բուլշևիկների գործողությունների դեմ, բացահայտել նրանց իրական դեմքը, Սահմանադիր ժողովի կազմն ուժեղացնելու նպատակով անգամ՝ Պետրոգրադ ուղարկել Անդրկովկասից և այլ շրջաններից ընտրված պատգամավորներին: Եթե այդ դեպքում էլ Սահմանադիր ժողովը ցրվի, ապա նրա կարծիքով անհրաժեշտ էր այն հավաքել մեկ այլ, ավելի անվտանգ վայրում:

Քննարկումների արդյունքում արվեց սպասվող հետևությունը – երկրամասն ամրապնդելու նպատակով անհրաժեշտ է հրավիրել տեղական Սեյմ՝ բաղկացած Սահմանադիր ժողովի անդամներից⁴²⁷: Ի հայտ եկան երկու մոտեցումներ. մի մասը գտնում էր, որ ծայրագավառներն ամրապնդելով միայն կարելի է թուլացնել, մեկուսացնել բուլշևիկներին և հրավիրել Սահմանադիր ժողովը, իսկ մյուսները նշում էին այն հանգամանքը, որ մինչև ազգային ծայրագավառները կամրաման, բուլշևիկներն իրենց ոճով հաշվերահարդար կտեսնեն թե՛ կենտրոնի, թե՛ շրջանների հետ, իսկ տեղական սեյմերի հրավիրումը կնպաստի նրան, որ Սահմանադիր ժողովը երբեք չի հրավիրվի⁴²⁸: Երկրորդ մոտեցումն անվիճելիորեն ճիշտ էր և ելնում էր նախ և առաջ բուլշևիզմի դեմ միասնական պայքարի ելակետից, ինչը լիովին անտեսվում էր վրացական մենշևիկների կողմից:

Կոմիսարիատի նիստը բավարարվում է նրանով, որ որոշում է կոչով դիմել Անդրկովկասի բնակչությանը և Կովկասյան բանակի զինվորներին՝ բուլշևիկների բռնի ակտը դատապարտելու բովանդակությամբ: Առերես զայրույթի տակ թաքնված էր բաղձալի նպատակը և Սահմանադիր ժողովի ցրումը՝ զոնն վրացական քաղաքական վերնախավի համար դարձավ այն սպասված վերջնակետը, որը կարդարացներ Ռուսաստանից անջատվելու ռազմավարությունը:

1918 թ. հունվարի 12-ին (25) բ. գ. պ. երկրամասային կենտրոնը Սահմանադիր ժողովը ցրելու վերաբերյալ ընդունեց որոշում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Սահմանադիր ժողովի ցրումը կտրեց այն վերջին թելը, որը կարող էր միավորել ամբողջ Ռուսաստանը և համառուսաստանյան հեղափոխական դեմոկրատիան: Սահմանադիր ժողովի համար պայքարը-պայքար է Ռուսաստանի միասնության և հեղափոխության հաղթանակի համար: Սահմանադիր ժողովի ցրումը Անդրկովկասը կրկին տրամադրեց իր սեփական ուժերին: Երկրամասի կենսական շահերը պահանջում են մոտակայում հրավիրել Անդրկովկասից Սահմանա-

⁴²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

դիր ժողովի համար ընտրված պատգամավորների ժողով, որն էլ կատեղ-
ծի ուժեղ և հեղինակավոր իշխանություն»⁴²⁹:

Անդրկովկասի անկախացման ճանապարհին երզնկայի գինադա-
դարը դարձավ առաջին գլխավոր ջրբաժանը, երբ Կոմիսարիատն իր որ-
դեգրած անկախացման և այդպիսով նաև՝ Թուրքիայի հետ մերձենալու
նախաշենին իրեն ավելի բաց դրսևորեց, սկսեց գործել առավել համար-
ծակ: Պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ միանգամից մուտք գործեց
«Կովկասի անկախ կառավարություն» ձևակերպումը, որը նախ՝ շեշտում
էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու առաջնահերթ հարցադ-
րումը, ապա և Անդրկովկասը Կովկաս կոչելով հետապնդվում էր պան-
թուրքիզմի դեռևս չիրականացված ծրագիրը՝ հակառուսական դաշինքի
մեջ ներառնելով նաև Գյուլիստային Կովկասի մահմեդականներին: Միայն
Վեհիբ փաշայի նամակում այդ նոր ձևակերպումը կրկնվում էր հինգ ան-
գամ: Ժամանակին դա նկատել էր նաև Ալ. Խատիսյանը, նա գրում էր.
«Տաճիկների համար անկախ Կուկաս մը բաղձալի պատմեշ մըն էր Թուր-
քիոյ և Ռուսիոյ միջև: Թիֆլիսի մեջ այդ բանը զգացին, բայց դեռ ոչ ոք չէր
ուզեր բացահայտորէն խոսել Ռասիայէն անջատելու մասին: Համենայն
դեպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան գաղափարը և այդ
գաղափարի հրահրումը եկավ Թուրքիայէն»⁴³⁰: Ալ. Խատիսյանի եզրա-
հանգումը մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Կոմիսարիատի կազմում հա-
յազգի կոմիսարիների կայացրած լուռ համաձայնությունը՝ Ռուսաստա-
նից անջատվելու և Թուրքիայի հետ մերձենալու վերաբերյալ: Նախորդ
շարադրանքում մեր կողմից բերված փաստարկները հիմնավորում են
սակայն այն մոտեցումը, որ *վերոհիշյալ գործընթացը սկսվել է ոչ թե
Թուրքիայի, այլ վրացական մենշևիզմի նախածեռնությամբ՝ բուլշևիկյան
հեղաշրջման արդյունքում:*

Թուրքական առաջարկին զուգահեռ Սահմանադիր ժողովի ցրումն
արագացրեց միայն և վճռականություն հաղորդեց ռազմա-քաղաքական
նոր դաշնակցի ընտրության գործընթացին, ինչը վրացական մենշևիզմի
համար սպասված, անգամ փորձարկված գաղափար էր (նկատի ունենք
վրաց-թուրքական 1914 թ. գաղտնի համաձայնագիրը, որը պատերազմի
նախօրեին ուղղվում էր Ռուսաստանի դեմ – Վ. Մ.):

Միաժամանակ, Բրեստ-լիտովսկի բանակցությունների ուղղվա-
ծության համատեքստում, Թուրքիան ուժեղացնում էր ճնշումը Անդրկով-
կասյան կոմիսարիատի վրա, պահանջելով կնքել հաշտության անջատ
պայմանագիր:

⁴²⁹ Документы и материалы..., т. 27-28:

⁴³⁰ Ա. Խատիսեան, Գայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը,
Բեյրութ, 1968 էջ 30:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հունվարի 14-ի (27) և 15-ի (28) նիստերն ամբողջապես նվիրվեցին Թուրքիայի հետ հաշտության խնդրին և արտացոլում էին Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո այդ գործընթացի արագացման տրամադրությունները: Հունվարի 14-ին (27) նախագահ Ե. Գեգեչկորին մեղավոր զգալով «Կոմիսարիատի երկար լռելու համար», որը կարող էր թուրքերի կողմից որպես մերժում ընկալվել, առաջարկում էր պատասխանն այնպես ձևակերպել, որտեղ երևա, որ անդրկովկասյան կառավարությունը թուրքական առաջարկի շուրջ բանակցում է հարևան ժողովուրդների, Ռուսաստանյան հանրապետության ինքնավար կառավարությունների հետ, ուստի մինչև դրանց ավարտը որոշակի պատասխան չի կարող տալ: Առավել համարձակ Ա. Չխենկելին առաջարկում էր կոնկրետացնել պատասխանը և նշել, որ «ա» Անդրկովկասը հանդիսանում է հաշտության կողմնակից, բ) բանակցել հարևանների հետ, որոնք նույնպես մեծապես շահագրգռված են հաշտությամբ և գ) հաստատել վերջնական որոշակի պատասխանի երեքօրյա ժամկետ»⁴³¹: Որոշվում է Թուրքիային պատասխանել այս երկու առաջարկների ոգով և հունվարի 29-ին այդ նպատակով Թիֆլիս հրավիրել Հարավ-Արևելյան միության և Ուկրաինայի պատգամավորներին⁴³²: Սակայն շտապողականությունն այնքան գերիշխող էր, որ հաջորդ օրը Կոմիսարիատի նիստ հրավիրվեց՝ քննելու թուրքական առաջարկի և հաշտության հարցը:

Հունվարի 15-ի (28) նիստին մասնակցում էին ազգային խորհուրդների և երկրամասային կենտրոնի ներկայացուցիչները, Կոմիսարիատի ընդլայնված կազմը: Եթե նախորդ օրը Կովկասյան բանակը ներկայացնում էր գեներալ Մդիվանին, ապա այժմ՝ զլխավոր հրամանատար Ե. Լեբեդինսկին, Ռուսական ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր Ս. Ջավալիշինը, հայկականը՝ Մ. Պապաջանյանն ու Տ. Բեկզադյանը, վրացականը՝ Գ. Վեշապելին, երկրամասային կենտրոնը՝ Ն. Ժորդանիան: Բացի այդ, հայ գործիչներից ներկա էին Ար. Երզնկյանը, Կ. Ղազարյանը, Կ. Տեր-Հարությունյանը, ինչպես նաև կոմիսարներ Խ. Կարճիկյանն ու Գ. Տեր-Ղազարյանը, Հ. Օհանջանյանի բացակայության պատճառը չենք կարողացել պարզել: Ե. Գեգեչկորիի բացման խոսքը պարզում է, որ հրավիրվող ինքնավար հակախորհրդային կառավարությունների որոշակիացման հարցում, Կոմիսարիատի ներսում ձևավորվել են երկու հակադիր թևեր: Մի կողմը գտնում էր, որ բանակցություններին որպես մերձակա հարևաններ կարող են մասնակցել միայն Կուբանի և Թերեք-Ղաղըս-

⁴³¹ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 33, նաև՝ Кавказское Слово, 1918, 17 января, N 12:

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում:

տանյան կառավարությունները, մյուս խումբը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել նաև Ուկրաինայի կենտրոնական Ռադայի և Հարավ-արևելյան միության ներկայացուցիչներին: Առաջինը ելնում էր նրանից, որ պետք է հաշվի առնել իրական ուժերը, այսինքն, եթե Թուրքիայի հետ նոր ընդհարում տեղի ունենա, ապա պատերազմին կմասնակցեն հարևանները՝ Կուբանը, Թերեքը և Ղաղստանը: Այս տեսակետի հակառակորդներն էլ ելնում էին նրանից, որ Հյուսիսային Կովկասը Հարավ-արևելյան միության ընդամենը մի մասն է կազմում և հաշտության խնդրի նման լուրջ հարցի կապակցությամբ անջատ գործել չի կարող՝ ուստի և, պետք է համաձայնվել ամբողջ Հարավ-արևելյան միության հետ⁴³³:

Ըստ ելույթների հաջորդականության, որը մեր կարծիքով այս հարցում ևս որոշակի դեր ունի, Ուկրաինայի և Հարավ-արևելյան միության հետ համաձայնության կողմնակիցներ են հանդես գալիս Ն. Ժորդանիան, Գ. Տեր-Ղազարյանը, Մ. Պապաջանյանը, Ա. Ջավախիշինը, Տ. Բեկզադյանը, Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը, Ե. Լեբեդինսկին, Շ. Ալեքսև-Մեսխիևը, Խ. Կարճիկյանը:

Միջանկյալ դիրք է գրավում միայն ռազմական նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյին փոխարինած Վ. Գոբեչիան, որը զտնում էր, որ կոմիսարատն ի վիճակի չէ համաձայնության գալ բոլոր համառուսաստանյան կառավարությունների հետ, ուստի և Թուրքիայի հետ հաշտությունն ինքնուրույն պետք է կնքի⁴³⁴:

Խ. Կարճիկյանի և Ա. Ջավախիշինի վեճի առարկան վերաբերում էր նրան, որ պատասխանի հարցում պետք էր հենվել Սահմանադիր ժողովի՝ որպես ամբողջ Ռուսաստանի լիիրավ պահանջատիրոջ վրա: Խ. Կարճիկյանը տարակուսանք էր հայտնում ընդհանրապես Սահմանադիր ժողովի գոյության ու նրա հետագա գործունեության հարցում: Գ. Տեր-Ղազարյանը համոզված էր, որ Ուկրաինայի հետ համաձայնվելով, հաշտությունը կընդունի և ամբողջ Ռուսաստանը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Սահմանադիր ժողովը ակտ էր հրապարակել Ղաշնային հանրապետության ստեղծման մասին, Մ. Պապաջանյանն առաջարկում էր շեշտել, որ Անդրկովկասն անկախ չէ, այլ ինքնավար: Ղաշնակիցների ընտրության հարցում հաղթում է Մ. Պապաջանյանի հարցադրումը, որին միանում են նաև Ա. Ջավախիշինը և Տ. Բեկզադյանը: Նրանք Մ. Պապաջանյանին պաշտպանում էին այն հարցում, որ թե՛ կայուն հաշտության և թե՛ պատերազմի դեպքում անհրաժեշտ է միաժամանակ ինչպես Ուկրաինայի, այնպես էլ Հարավ-արևելյան միության, և նույնիսկ Խորհրդային կառավար-

⁴³³ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 18, лл. 37-40:

⁴³⁴ Документы и материалы..., էջ 33:

րության ներգրավումը: Ի դեմս Շ. Ալեքսեև-Մեսխիկի, բոլշևիկների հետ համագործակցությանը դեմ էին արտահայտվում դարձյալ վրացական գործիչները⁴³⁵:

Եվ վերջապես, միայն Յուսիսային Կովկասի հետ համատեղ գործողությունների մասին՝ որպես հակադիր մեկնակետի նախաձեռնող հանդես է գալիս Ա. Չխենկելին: Նա իր տեսակետը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Ուկրաինային չարժե հրավիրել, քանի որ վերջինս ինքնուրույն բանակցում է Գերմանիայի և Թուրքիայի հետ: Մեզ համար կարևոր է ծանրության կենտրոնը թողնել Անդրկովկասում: Բացի այդ, Յարավ-արևելյան միությունը ֆիկցիա է. այսպես՝ Թերեքի կառավարությունը, ելնելով մարտավարական նկատառումներից, իրեն բոլշևիկյան է հռչակել: Լեռնցիների կառավարությունը աջակցություն է ստանում Դոնից: Կուբանում իրավիճակն անորոշ է: Կովկասյան ռազմաճակատում պատասխանատու են մեր՝ կովկասյան ժողովուրդները և եթե տեղական ազգերը միավորվեին, գործն այսքան վատ չէր լինի: Դժբախտությունն այն է, որ մենք միավորված չենք»⁴³⁶: Ա. Չխենկելիի տեսակետը երերում էր հենց միայն այն պատճառով, որ առաջարկում էր ելնել իրական դրությունից, բայց ցավ էր հայտնում, որ երկրամասի ժողովուրդները միավորված չեն: Նա շատ լավ գիտեր, որ միավորում, այն էլ Թուրքիայի դեմ, չի լինի: Մեր կարծիքով, Ա. Չխենկելին վրացական մենչևիզմի ազգային ուղղվածության արմատական դիրքորոշումն էր ներկայացնում, առավել վճռական էր Ռուսաստանից անջատվելու և Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու հարցում:

Այս առումով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել, դեռ նոյեմբերի 30-ին (դեկտեմբերի 12) Կոմիսարիատում Թերեքի միացյալ կառավարության ներկայացուցիչ Վ. Աբրամովի հայտնած տեսակետը՝ զինադադարի պայմանների վերաբերյալ: Նա գտնում էր, որ Կոմիսարիատի կողմից հավանության արժանացած զինադադարի 13 կետերի դեմ Թերեքի կառավարությունը չի առարկի, սակայն ակտիվ կբողոքի անջատ հաշտության կնքման դեմ⁴³⁷: Այստեղ կարևոր է առավելապես ոչ թե Ա. Չխենկելիի ճշտումը Թերեքի կառավարության բոլշևիկյան դիրքորոշման հարցում, այլ այն, որ այդ պետական կազմավորումը ռուսական պետականության, միացյալ պետության կողմանկիցն էր և չէր հանդուրժի երբեք Կովկասի անջատումը Ռուսաստանից՝ լինել այն բոլշևիկյան, թե ոչ: Այս հանգամանքն էր մտահոգում Ա. Չխենկելիին, ինչը, իհարկե, խանգարելու էր Թուրքիայի հետ անջատ հաշտության մարտավարությանը: Ի դեպ, հունվարի 6-ին (19) Կոմիսարիատի միստը լսում է Ա. Կան-

⁴³⁵ Տե՛ս ԱՄԻԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օռ. 2, Դ. 12, լ. 37-39.

⁴³⁶ Նույն տեղում, ք. 39.

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Դ. 116, լ. 59.

տեմիրովին ուղղված Վլադիկավկազում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին թերեք-դաղստանյան կառավարության անդամ Կապլանովի զեկույցը: Խոսքը վերաբերում էր քաղաքացիական պատերազմի դրսևորումներին և Կոմիսարիատը որոշում է աջակցել նրանց դրամով, զենքով և փամփուշտներով⁴³⁸:

Ա. Չխենկելիին բավական հիմնավոր հակահարված է տալիս Խ. Կարճիկյանը: Ըստ նրա՝ քանի դեռ չէր պարզվել, որ Կովկասյան ռազմաճակատում անդրկովկասյան իշխանությունները զինադադար կնքում են այդ մասին ընդհանուր պայմանագրի հիման վրա, ուստի այն չէր կարող ստորագրվել հենց միայն Սևծովյան հիմնահարցի պատճառով: Նա իրավացի էր, որ «թուրքերին պատասխանել ուկրաինացիների փոխարեն մենք չենք կարող և գործել առանց նրանց անիմաստ է»⁴³⁹: Ա. Չխենկելիի առաջարկը միաձայն մերժվում է և որոշվում է թիֆլիս խորհրդակցությանը հրավիրել Ուկրաինայի և Զարավարևելյան միության ներկայացուցիչներին⁴⁴⁰:

Հիմնականում այս ոգով կազմված պատասխանն էլ ուղարկվում է Վեհիբ փաշային: «Անդրկովկասյան իշխանությունը,– ասվում էր այնտեղ, խնդրում է Ձեզ ընդունել Օտոմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարի հետ մեր ունեցած լիակատար համերաշխության հավաստիքը՝ նրա հունամիստական ձգտումներում առ այն, որ շուտափույթ վերականգնվեն փոխադարձ խաղաղ երանելի հարաբերությունները երկու կողմերի միջև»⁴⁴¹: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատասխանի, ինչպես նաև փետրվարի 1-ին (13) թիֆլիսում հրավիրվող խորհրդակցության մասին Ե. Գեգեչկորին նույն օրը հեռագրում է նաև Ուկրաինական կենտրոնական Ռադայի և Զարավարևելյան միության նախագահներին⁴⁴², իսկ հունվարի 17-ին (30) նաև՝ Կովկասում արտասահմանյան տերությունների հյուպատոսական ներկայացուցչության ավագ՝ իտալացի հյուպատոս Լորենցո Վալերիին⁴⁴³:

Յունվարի 18-ին (31) Եկատերինոդարից ստացվում է Զարավարևելյան միության փոխնախագահ Մակարենկոյի հեռագիրը, որտեղ հայտնվում էր, որ հիմնահարցի մասին տեղյակ է պահվել Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Դաղստանյան, Աստրախանի, Ուրալի և Օրենբուրգի կառավարություններին, որ Կուբանն արդեն իսկ դրական է արտահայտվել: Արտահայտելով իր կարծիքը, Մակարենկոն գտնում էր, որ հաղորդակցու-

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, փ. 1, օտ. 2, ձ. 12, լ. 11:

⁴³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 12, թ. 39:

⁴⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40:

⁴⁴¹ Документы и материалы..., с. 36.

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36-37:

⁴⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37-40:

յան ուղիներում տիրող անարխիայի պատճառով, փետրվարի 1–ի (13) ժամկետը անիրականանալի է⁴⁴⁴:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասային կենտրոնի և Կովկասյան բանակի հրամանատարության հետ համատեղ, հավանություն տալով էնվեր և Վեհիբ փաշաների կողմից բարձրացված հաշտության առաջարկին, եզրափակեցին հետհոկտեմբերյան վայրիվերումների փուլը, Թուրքիայի հետ մերձենալով՝ գործով ապացուցեցին, որ երկրամասը Ռուսաստանի մաս չէ այլևս, իսկ Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո օբյեկտիվորեն վերածվեցին դաշնակիցների:

«Ռուսներին չեն սիրում վրացիք, թուրքերը, դաղստանցիք, լեհերը,– 1917 թ. գրում էր Ավ. Իսահակյանը,– միայն մենք, և դա մեր թշվառության պատճառը եղավ, մեր դժբախտության պատճառը: Մեր սիրո համար սկսեցին մեզ ատել և վնասել ռուսատյացները, մեր քաղաքականությունը հակառակ եղավ նրանց քաղաքականությանը»⁴⁴⁵:

Ժամանակի օրհասական վտանգի տագնապն ենք կարդում Բաքվից՝ Ջապել Եսայանի կողմից (դեկտեմբերի 8–ին) Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակում. «Թերեւս մինչև իմ նամակի տեղ հասնելը, դաշնակիցները պաշտոնապես խզած ըլլան Ռուսիայի հետ և մենք անգամ մը ևս գտնվինք թշնամի երկրի մէջ: Հաղորդակցութիւնը Կովկասի և Ռուսաստանի հետ խզված է արդեն: Կովկասը մինչև այժմ աւելի հանդարտ է և ապահով մեկ օրէն մյուսը ամեն ինչ կարող է փոխել. ուղղակի հրաբուխի վրա ենք. այսպիսի դրութեան մէջ մեր հայ ժողովրդի, մասնավորապես, թրքահայ ժողովրդի վիճակը այնքան ճգնաժամային է, որ մարդ կկորսնցնէ իր անհատական անապահուութեան զգացումը: Թերեւս այդ է պատճառը, որ ես շատ պաղարյուն եմ և հակառակ մեր հավաքական անել դրութեան հույսս չեմ կորսնցուցած, որ որեւէ անսպասելի բանով մը պիտի փրկվենք»⁴⁴⁶:

Ռազմա-քաղաքական սրընթաց գործընթացների զավեշտը և հակասությունն այն է, որ Թուրքիայի հետ մերձեցումը ընթանում էր Գերմանիայի հետ ժողկոմխորհի սկսած անջատ բանակցությունների համատեքստում: Փաստորեն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասում և Կովկասյան ռազմաճակատում որդեգրելով բուլշևիկյան կառավարության ռազմավարությունը, ևս մի անջատ դաշինքի էր գնում այդ նույն Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հետ, բայց ոչ թե Գերմանիայի նման

⁴⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում էջ 40:

⁴⁴⁵ Ավետիք Իսահակյան, Հայկական հարց, Երևան, 2005, էջ 76:

⁴⁴⁶ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), 1-ին բաժին, Ար. Չոպանյանի, ֆ., թղթ. 1777:

բուլճակներին երաշխիքներ տալու, այլ վերջինիս իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով:

Բուլճակյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի կառավարության գործունեության առանձին ոլորտ է ընդգրկում նրա ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական բնագավառը:

Կոմիսարիատի արտաքին հարաբերությունների մախարարության գծով կոմիսարության գործունեությունը սկեռվել էր երկու գերակա ուղղությունների՝ Իրանի և հակախորհրդային պետական կազմավորումների վրա, որոնց հետ ձևավորվող հարաբերությունների տրամաբանությունը մեկ գլխավոր նպատակ էր հետապնդում՝ դրանց աջակցությամբ ամրապնդել հակաբուլճակյան ճամբարը, այդպիսով ամրացնել նաև Կոմիսարիատի իշխանությունը:

1917 թ. նոյեմբերից Կոմիսարիատը ներգրավվեց Հարավ-Արևելյան միության հետ բանակցությունների ասպարեզը:

2.5. ՎՐԱՑ – ԹԱԹԱՐԱՎԱՆ ՀԱՎԱՌՈՒՄԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

(1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՄԱՐՏ)

1917 թ. նոյեմբերի վերջից Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական զորամասերի զանգվածային նահանջի պայմաններում՝ այդ զորամասերը հանդիպեցին հետևողական ու նպատակային խոչընդոտների, մի կողմից՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավար մեծամասնության, զ. ք. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային հակաբուլճակյան կենտրոնի, իսկ մյուս կողմից՝ Մուսավաթի գլխավորությամբ ղեկավարվող Մահմեդական ազգային կոմիտեի հակառուսական գործողությունների հետևանքով: Այդ զորամասերը փոխադրող էշելոնները կանգնեցվում էին Անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքու-Թիֆլիս տեղամասի գլխավոր հանգույցներում, արձանագրվում էին զենքի բռնագրավման և զինվորների զանգվածային կոտորածների փաստեր:

Եթե թուրքական հրամանատարության գործակալները, մահմեդական խռովությունների սանձազերծմամբ հետապնդում էին ռուսական, նաև թիկունքային ու նահանջող զորամասերի լիակատար կազմալուծման միջոցով՝ նոր լայնամասշտաբ արշավանքի կազմակերպումը, ապա Կոմիսարիատն ու երկրամասային հեղափոխական կազմակերպությունը այդ ճանապարհով աշխատում էին կանխել Բաքվի խորհրդի ու բուլճա-

կացած գործնական համաձայնեցված գործողություններով իրականացվող իշխանության գրավման ծրագիրը:

Կովկասի թաթար-մահմեդականների ազգային ինքնագիտակցության առաջացման վճռական շրջադարձը սկսվել էր Փետրվարյան հեղափոխությամբ: «Բալթիկի փերից մինչև Արաքս և Ղրիմից մինչև հեռաւոր Սիբիր տարածուող մոտ 20 միլիոնանոց մահմեդականությունը սկսում է շարժւել», - գրում էր 1918 թ. առաջին համարում «Հորիզոնը»⁴⁴⁷: Ստեղծվում է կուսակցությունների ու կազմակերպությունների համակարգող՝ Մահմեդական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդը՝ Ա. Թոփչիբաշևի և Մ. Հաջինսկիի գլխավորությամբ⁴⁴⁸: Թաթարական ազգայնականության տակ սկզբնական փուլում հասկացվում էր թյուրքիզմը, պանիսլամիզմը: Գաղափարական այդ հենքն էին կրում Մուսավաթը (Հավասարություն), Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցությունը՝ Ֆեդերալիստներ և Անկախ դեմոկրատների խումբը (Ա. Թոփչիբաշև, Ֆ. Խամ-Խոյսկի):

Սոցիալիստական-բուլշևիկամետ հոսանքը ներկայացնում էին Ն. Նարիմանովի գլխավորած «Հումմեթը» (Եռանդ) և Պարսկաստանից ներգաղթած գործիչների (Ա. Ղաֆարգադե, Բ. Աղազադե) հիմնած «Ադալաթ» կուսակցությունները: Հոգևորական-կալվածատիրական խավերը ներկայացնում էր 1917 թ. սեպտեմբերին Բաքվի «Մահմեդականները Ռուսաստանում» և Ելիզավետպոլի «Իսլամի միություն» կազմակերպությունների միաձուլմամբ ստեղծված՝ Ռուսաստանի մահմեդականների «Իթթի-հադ» (Միություն) կուսակցությունը, որը մերժում էր թյուրքիզմը, չէր ընդունում ադրբեջանականության գաղափարը: Կովկասի թաթարների ազգային շարժման՝ այլ խոսքով երկրամասի պանթուրքիզմի կետրոնն իրավամբ պետք է համարել Ելիզավետպոլը (Գանձակ), որտեղ իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում էր մահմեդական կազմակերպությունների ձեռքին: Այստեղ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կազմակերպվեց ֆեդերալիստների կուսակցությունը՝ Ն.-բ. Ուսուբեկովի ղեկավարությամբ: Նրանք առաջինն էին թերևս, որ կուսակցության ծրագրում հիշատակում էին «Ադրբեջան» բառը⁴⁴⁹: Այդ իմաստով ամենամպաստավոր օջախը դիտվում էր Ելիզավետպոլի նահանգը և նրա թաթարական բնակչության ղժգոհությունը, որտեղից լայնորեն տարածվեց այդ շարժման ալիքը: Նախ՝ Ելիզավետպոլի ողջ նահանգը տարվեց զինվելու

⁴⁴⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

⁴⁴⁸ Տե՛ս А. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение в 1917-1920 гг., Баку, 1980, с. 5:

⁴⁴⁹ Տե՛ս Ղ. Կնյազյան, Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 7-9:

տենդով, ինչը սկսվել էր դեռ 1917 թ. անռանից: Ազգային զորամասերի ձևավորման առաջնային փուլում արդեն տեղ էին գտնում բազմաթիվ զինված ընդհարումներ՝ մի կողմից մահմեդականների, մյուս կողմից՝ ռուսական և հայկական զորամասերի միջև: Ավագակալությունները, տարաբնույթ հարձակումները, թալանն ու բռնությունները ելիզավետպոլի նահանգում սկզբում բացահայտ ազգային նկարագիր չէին կրում և խորացող ազգամիջյան հարաբերությունները դեռևս զարգանում էին փոխադարձ անվստահության և օտարացման մթնոլորտում: Առանձնանում էր Նուխիի շրջանը, որտեղ սկզբում հակառուսական, ապա և հակահայկական շարժումները, բռնությունները 1917 թ. աշնանը վերածվեցին ջարդերի: Արդյունքում ռուսական բնակչությունն ամբողջությամբ հեռացավ Յյուսիսային Կովկաս:

1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) Ելիզավետպոլում առաջին անգամ բռնկվեցին խոշոր անկարգություններ: Մինչ այդ ևս, նկատվել էին առանձին խժոժություններ և բռնության փաստեր, որոնք բացատրվում էին թիֆլիսի ազգամիջյան ռազմական խորհրդի որոշումներով, ըստ որի երկաթուղային կայարաններում տեղակայված ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը պետք է անցներ մահմեդական զորամասերի ձեռքը⁴⁵⁰:

Նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 10) Կոմիսարիատը հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում երկրամասային մոր իշխանության և Անդրկովկասի կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև փոխհարաբերությունների հաստատման հարցը: Ձեկուցումով հանդես եկող կոմիտեի նախագահ Ա.-բ. Թոփչիբաշևը պահանջում էր մահմեդականներին հնարավորություն տալ ձևավորելու ազգային զորամասեր: Այս նիստում է որոշվում նաև ազգայնացնել 219-րդ հետևակային, պահեստային գունդը, այն չարաբաստիկ գունդը, որի գործողություններն ավելի ուշ հրամցվում էր որպես Ելիզավետպոլի իրադարձությունների պատճառ:

Թաթար գործիչների ելույթներից հետո, որոնք բոլորն էլ ընդգծում էին մահմեդականների կյանքում Իսլամի վճռորոշ դերը, Ե. Գեգեչկորին հավաստիացնում էր, որ երկրամասի բնակչության սոցիալական բնույթի հարցերի քննարկումները միշտ կանցնեն Մահմեդական կոմիտեի հետ միասին ու համաձայնեցված⁴⁵¹: Ավելի ուշ, դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11) Ա. Չխենկելին Կոմիսարիատի նիստում շահագրգռված կերպով հայտնում էր, որ մահմեդական կազմակերպությունները բողոքում են, որ հայկական զորամասերը մտել են Կարսի ամրոցը, բացա-

⁴⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21:

⁴⁵¹ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 44.

դժգոհ են այդ փաստից և ամեն գնով պայքարելու են, որպեսզի հայերը չամրանան Կարսում»⁴⁵²:

Սկզբում մահմեդական մտավորականները կարողանում են կանխել և տեղայնացնել Ելիզավետպոլի մեծ աղետը, սակայն հետագայում, երբ դրանք հետևողական ու համակարգված բնույթ են ստանում, բռնությունների ալիքը այլևս հնարավոր չի լինում կանգնեցնել: «Ավագակային բանդաները թալանել են Ելիզավետպոլի հարևան բնակավայրերը,- գրում էր «Каспий» թերթը,- Ելիզավետպոլից մինչև Եվլախ բոլոր կայարանները թալանված են: Ելիզավետպոլում ջախջախված են զորանոցները, պարենային խանութները, պահեստները: «Վայրենի դիվիզիան», որը տեղակայված է Ելիզավետպոլում, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել թալանն ու ավագակությունները կանխելու ուղղությամբ»⁴⁵³: Դեկտեմբերի 19-ին (հունվարի) Գանձակից հեռախոսով Թիֆլիս էին հայտնում. «Ժամը 13⁰⁰-ին կայարանը շրջապատեց 10.000 թուրքերից կազմված մի բանակ. երկաթուղային 7-րդ վաշտը ցրվել է, կան շատ սպանվածներ ու վիրավորներ, զինվորներ, երկաթուղու ծառայողներ, թալանված է պարենավորման պահեստը: Գանձակի և Շամխորի միջև երկաթուղագիծը քանդված է: Թիվ 22 գնացքի բոլոր արժեքավոր ապրանքները հափշտակված են, շուկայի խանութներն ու մասնավոր բնակարանները թալանված և այժմ այրվում են՝ սպառնալով պետական շենքերին: *Չաջորդ օրն եկավ վրացական զնդի մի էշելուն, 93 հոգի, որոնցից միայն 35-ը հրացան ունեին*. Գանձակում սկսվել է սով, որին հետևելու են ջարդեր և խռովություններ»⁴⁵⁴:

«Սա արդեն աւագակութիւն չէ,- գրում էր «Չորիզոնի» խմբագրականը,- ոչ էլ ևւերիչ բնազդներով օժտւած ու սանձարձակ խուժանի տարերային մի շարժում: Այստեղ երեւում է կազմակերպւած մի ծրագիր: Գերմանիայի միլիտարիստական իմպերալիզմի իդէոլոգ Բերհարդն իր հանրածանոթ գրքի մէջ ասում է, որ թշնամուն հաղթելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ կազմալուծել նրա թիկունքը՝ առաջ բերել ժողովրդական հուզումներ, քանդել կամուրջներ, երկաթուղիներ: Բնաւ տարօրինակ չէ, ուրեմն և այն ենթադրութիւնը, որ տաճիկ գործակալները աշխատում են պղտորել դյուրավառ մասսայի մտքերը եւ խրախուսելով աւագակային շարժումները՝ դրանք ծառայեցնել իրենց օգտին»⁴⁵⁵: Չաջորդ օրը, Բաքվի բ. գ. պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեի և ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի համատեղ խորհրդակցությունը, կուսակցությունների ներկայացուցիչները քննարկում են Ելիզավետպոլի դեպքերը: Չնայած, որ Թիֆլիսից հաղորդվում էր, թե դրանք թալանի

⁴⁵² Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 304.

⁴⁵³ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 234:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Չորիզոն, 1917, 22 դեկտեմբերի, թիվ 269:

⁴⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 24 դեկտեմբերի, թիվ 271:

նպատակով կազմակերպված ավագակային հարձակումներ են, սակայն խորհրդակցությունը փաստում է վերջինիս ազգամիջյան բախման բնույթը⁴⁵⁶: Իր հերթին, Բաքվի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, լսելով երկրամասային կենտրոնի հաղորդագրությունը՝ մինչև ելիզավետպոլ կայարանը երկաթուղու պաշտպանության վերաբերյալ, ինչպես նաև զինվորների հաղորդումները ղեկտեմբերի 19-ի (հունվարի 2) իրողությունների մասին, որոշում է ուժեղացնել Բալաջարի կայարանի պաշտպանությունը, զենք հատկացնել ռազմա-ժողովրդական պահակազորին, ինչպես նաև կազմակերպել պատգամավորական զնացք՝ կազմված կուսակցությունների ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, որը զինված ջոկատի հսկողությամբ կվերահսկեր Բաքվից-Ելիզավետպոլ ճանապարհը: Դեկտեմբերի 21-ին (հունվարի 3) Բաքվում ձևավորվում է Կարմիր զվարդիան, վերակազմավորվում է միլիցիան, ուժեղացվում է կայազորը, պատճառը՝ Ելիզավետպոլի ընդհարումներն էին⁴⁵⁷:

Դեկտեմբերի 22-ին (հունվարի 4) Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստում Ե. Պեզեչկորին առաջարկում է կազմակերպել Կոմիսարիատի հատուկ պատվիրակություն, որի կազմում բացի մահմեդական-թաթար անդամներից առաջարկվում էր ներգրավել «չեզոք» դեմք: Այդ մասին Ելիզավետպոլից հեռագրով հայտնում էին մահանգային կոմիսար Ա. Չիսթխանովը, փոխբաղաքագլուխը և երկրամասային պատվիրակության նախագահը: Որոշվում է չեզոք ներկայացուցիչ հաստատել Ա. Չիսենկելիին⁴⁵⁸: Դա չէր բխում վերջինիս զբաղեցրած ներքին գործերի կոմիսարի պաշտոնից, թեև այդ քայլով ևս մեկ անգամ ընդգծվում էր իրադարձությունների քրեական և ոչ թե ազգամիջյան բախումների վտանգավոր իրողությունը: Ամենևին պատահական չէր, որ մի քանի օր անց ռազմա-ծովային կոմիսարի պաշտոնում Դ. Դոնսկոյին փոխարինում է ևս մի վրացի՝ Վ. Գոբեչիան: Մահմեդական-թաթարական, բեկական վերնախավը, ինչպես և Կոմիսարիատի թաթար պաշտոնյաները գործնականում այսպես փորձում էին իրականացնել նախ հայկական տարրի թուլացման, ոչնչացման, ապա նաև Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ ակտիվացող վրաց-թաթարական համագործակցությունը: Որոշվում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատի բոլոր իրավունքները կրող պատվիրակության կազմում պետք է ներգրավվեին հիմնականում մամեդական կոմիսարներ՝ Մ. Չաֆարովը, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, Ֆ.-խ. Խան-Խոյսկին, վրացիներից՝ Վ. Գոբեչիան և Ա. Չիսենկելին: Պատվիրակության հետ Ելիզավետպոլ պետք է ուղարկվեր զեներալ Շիխլինսկին, որին տրամադր-

⁴⁵⁶ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 235:

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236-237:

⁴⁵⁸ Տե՛ս ԱԳИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 292.

վում էր 1000 հրացան, և որի հատկացման համար Դ. Դոնսկոյից պահանջվում էր իրականացնել բոլոր հնարավոր միջոցները: Քաղաքական զարգացումների և դրանց հակահայկական ուղղվածության առումով խորհրդանշական է նաև այն փաստը, որ նույն նիստում՝ Դ. Դոնսկոյի գեկուցման հիման վրա, ընդունվում է դեկրետ՝ «Մահմեդական կորպուսի ստեղծման մասին»: Կորպուսի հրամանատար է նշանակվում նույն Շիխլինսկին⁴⁵⁹: Հատկանշական է, որ ժամանակավոր կառավարության կողմից հետևողականորեն ձգձգվող գործընթացը, երբ հայկական և վրացական ազգային զորամասերին զուգահեռ՝ չէր խրախուսվում մահմեդական զնդերի ձևավորումը, իրականություն դարձավ բուլչևիկյան հեղաշրջումից հետո, չնայած այն հանգամանքին, որ մահմեդական ազգային զորամասերի գլխավոր թիրախը հենց բուլչևիկյան Բաքուն էր և Կովկասյան բանակի նահանաջող բուլչևիկացած զորամասերը:

Կոմիսարիատը Ելիզավետպոլում տեղակայված բոլոր զորամասերին հրամայում էր մինչև պատվիրակության ժամանումը մնալ տեղում⁴⁶⁰: Ելիզավետպոլում պատվիրակությունը հանդիպեց թաթարական «վայրենի դիվիզիայի» պետ, ազգությամբ վրացի գեղապետ իշխան Լևան Մաղալովին և մահմեդականների այլ ներկայացուցիչների, որոնք համատեղ ժողով անցկացրին: Լ. Մաղալովը հայտարարեց, որ եթե «մահմեդականները համոզված լինեին բանակի խաղաղ անցման հարցում, ապա նրանց կթողնեին զինված շարունակել ճանապարհը»⁴⁶¹: Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկին ավելի անկեղծ էր իր արտահայտություններում: Նա ներկաներին հիշեցնում էր, որ պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական բանակը ծաղրում էր մահմեդականներին՝ «հաճախ կրակելով մահմեդականների փափախներին»⁴⁶²: Սպանդը և զենքի հափշտակումը թաթար ղեկավարները հիմնավորում էին հետևյալ կերպ. քանի որ մահմեդականներն իրավունք են ստացել ունենալ իրենց բանակը՝ Մահմեդական կորպուսը, ուստի և, նրանք պետք է և զենք ունենան: «Մահմեդականները մեղավոր չեն,- ասում էր Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկին,- որ ստիպված բռնի կերպով են հայթայթում զենքը, քանի որ Կոմիսարիատը չի իրականացնում իր պարտականությունները: Այն ժամանակ, երբ մեր փոքր եղբայրները՝ հայերն ու վրացիները զինված են, ավագ եղբայրը՝ անդրկովկասյան մահմեդականները զենք չունեն»⁴⁶³: Ավանդական, փորձված թուրքական շանտաժը՝ ի դեմս Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկիի, տվյալ դեպքում լիովին բացահայտում

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 28, թ. 9:

⁴⁶² Նույն տեղում:

⁴⁶³ Նույն տեղում:

եր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղղակի մեղսակցությունը և որ ավելի կարևոր է՝ երկդիմի ու վտանգավոր քաղաքականությունը: Վերջինս հոխորտում էր, թե թաթարները լիովին իրավունք ունեն զինաթափել էշելունները, քանի որ ունեն և. ժողդանիայի ստորագրությունը կրող երկրամասային կենտրոնի հեռագիրը, որն «առաջարկում էր Մահմեդական կորպուսի սպառազինման նպատակով օգտվել անցնող և զինաթափվող էշելունների գենքից»⁴⁶⁴: Նորահայտ փաստաթուղթը մանրամասնում է մինչև այսօր անհայտ դրվագներ և պարզում ոչ միայն Կոմիսարիատի, այլև վերակազմավորված բ.գ.պ. խորհրդի երկրամասային կենտրոնի հանցավոր վարքագիծը, որին տեղյակ չէր անգամ Ելիզավետպոլի պատվիրակության անդամ, կապիտան Ստրելկովսկին: Արդարացի համարելով Մահմեդական կորպուսի սպառազինման երևույթը, նա, որպես գենքի բաշխման հանձնաժողովի նախագահ, իր պատրաստականությունն էր հայտնում, որպեսզի կորպուսը գենք ստանա: Միաժամանակ չէր համաձայնվում էշելունների զինաթափման փաստի հետ, քանի որ Կոմիսարիատի կողմից Ելիզավետպոլ էր ուղարկվել՝ դրանց ազատ անցումն ապահովելու նպատակով: «Եթե կա այդպիսի հեռագիր,- զայրանում էր Ստրելկովսկին,- ապա ես Կոմիսարիատի գործողությունները կանվանեմ ստորություն», քանի որ իրեն տալով հանձնարարականներ, Կոմիսարիատը պարտավոր էր իր պաշտոնյային տեղյակ պահել այդ որոշման մասին: Ինչևէ, նա մահմեդականների կորպուսին խոստանում էր հրետանային մարտկոց և եթե Կոմիսարիատը չհամաձայնվեր, ապա նա նույնիսկ պատրաստ էր հրաժարականի: Ոգևորված Մ.-բ. Ռուստամբեկովն էլ, օգտվելով նման վերաբերմունքից, ավելացնում էր, թե մահմեդականները պատրաստ են զիջումների գնալ, ռուս զինվորներին թողնելով հրացանների կեսը, վերցնելով մյուս կեսը, ինչպես նաև ողջ հրետանին և զնդացիրները⁴⁶⁵: Ջինվոր – ներկայացուցիչները, ի պատասխան զինաթափման պահանջի, բացառեցին դա, քանի որ վստահ չէին իրենց անվտանգության հարցում: Ընդգծվեց նաև, որ երեքօրյա մարտերը զայրացրել էին էշելունների զինվորներին և նրանք առանց կռվի չեն հանձնվի և գենք չեն տա⁴⁶⁶:

1918 թ. հունվարի 19-ին (փետրվարի 1) բ.գ.պ. խորհուրդների երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում էշելունների զինաթափման հե-

⁴⁶⁴ Նույն տեղում:

⁴⁶⁵ Մուստաֆա-բեկ-Ռուստամբեկով – Նուխիի, Արեշի և այլ հայաբնակ շրջանների 1918-1920 թթ. հայկական կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը:

⁴⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 28, թ. 9:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. Երևան, 2003, էջ 15:

ռագրի վերաբերյալ բացատրություններ տվեց Ն. Ժորդանիան: Նա նշում էր, որ «էշելոնների կողմից գեները թողնելու վերաբերյալ» երկրամասային կենտրոնի որոշումը հաղորդվել էր սովորական հասցեով՝ բուլոբ բ. և գ. խորհուրդներին: Ելիզավետպոլը նոր ցուցակում չէր հիշատակվում, քանի որ դեկտեմբերից այնտեղ չէր գործում խորհուրդը, բայց սխալմամբ, ըստ հին ցուցակի, շրջաբերական հեռագիրը հասել էր նաև այնտեղ: Տեղի մահմեդական կոմիտեն, որը ոչ մի չփում չունեի երկրամասային կենտրոնի հետ, «հանկարծ ստանալով վերջինիս հեռագիրը այնքան զարմացավ, որ անհապաղ, դեռ մինչև էշելոնների հետ կապված պատմությունը՝ հարցում արեց Հաղորդակցության ուղիների կոմիսար Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովին և ստանալով պատասխան, որ հեռագիրը հավանաբար սխալմամբ է հայտնվել մահմեդական ազգային կոմիտեում, այդ բացատրությունը հաղորդեց Ելիզավետպոլ: Օգտվելով հեռագրից, մահմեդական կոմիտեն իրականացրեց հանցագործություն, որի համար պատասխան կտա: Մինչ հեռագրական կապի ընդհատումը երկրամասային կենտրոնի նախագահությունը անընդմեջ բանակցություններ էր վարում Աբխազավայի, մահմեդական կորպուսի պետ Մաղալովի, Բաքվի խորհրդի և էշելոնների ղեկավարության հետ՝ տալով զինաթափում չիրականացնելու հրահանգներ: Մաղալովն ու Աբխազավան գործել են ինքնակամ»⁴⁶⁷: Եթե անգամ փորձենք հավատալ Ն. Ժորդանիային, ապա հարց է առաջանում, թե հետագա՝ Շամխորի, Հաջիկարուլի և մյուս կայարաններում իրականացված արյունոտ ոճիրը ինչո՞ւ չկանխվեց, մի՞թե դարձյալ սխալ հեռագիր էր ուղարկվել:

«Кавказское Слово» թերթն այս առթիվ նշում էր. «հեղինակավոր աղբյուրները մեզ հայտնել են, որ էշելոնների զինաթափման որոշումը կայացվել է երկրամասային կենտրոնի կողմից, որը ռազմածովային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գոբեչիային հանձնարարել էր այն ի կատար ածել: Այդ նպատակով կոմիսարը հրավիրել էր ազգամիջյան զինվորական խորհուրդ, որի նիստին ներկա են եղել Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը և ռազմական օկրուգի պետը»⁴⁶⁸: Թերթը Աբխազավայի գործողությունները ևս որակում էր ինքնակամ և բացահայտում, որ Շամխոր ժամանած 4 էշելոնների զինվորները հանրահավաք են կազմակերպել և որոշել չենթարկվել զինաթափման հրահանգին, վնասագերծել երկրամասային կենտրոնի զրահագնացքը, իսկ Աբխազավային՝ զնդակահարել: Տեղեկանալով որոշման մասին, շտաբ ռոտմիստր Աբխազավան իրականացնում է երկաթգծի մի հատվածի

⁴⁶⁷ Н.Н. Жордания, За два года, Милн տեղում, էջ 61-62:

⁴⁶⁸ Кавказское Слово, 1918, 19 ноября, N 14.

կազմաքանդումը և անհետանում: Դրանից հետո նա դիմում է թաթարական զնդի հրամանատար Լ. Մաղալովի օգնությանը: Անհասկանալի է թերթի հաղորդագրության այն հատվածքը, ըստ որի, երբ Թիֆլիսում ստացվում է էշելոնների զինաթափման մասին լուրը, կոմիսար Վ. Գոբեչիան և ռազմական օկրուգի պետը շտապ հրաման են ուղարկում աղեն սպանված Աբխազավային, հետո էլ Մաղալովին՝ գործընթացը դադարեցնելու վերաբերյալ: Այլ խոսքով, թերթը փորձում էր ամեն զնով պաշտպանել ազգամիջյան զինվորական խորհրդին, նրա վրացական ղեկավարությանը և ամփոփում էր. թե «ահա այսպիսին է իրադարձությունների իրական ընթացքը»⁴⁶⁹:

Դեկտեմբերի 29-ին (հունվարի 11) Կոմիսարիատը լսում է արտակարգ լիազորություններով օժտված Ա. Զխենկելիի զեկուցումը ելիզավետպոլյան իրադարձությունների մասին: Նա «անկարգությունների» պատճառ և սկիզբ համարում էր 219-րդ պահեստային զնդի զնաթափումը: Պարզվում է, որ այդ զինաթափումն իսկապես իրականացվել էր Թիֆլիսից ստացված «հակասական հրամանների» պարագայում, երբ չգիտես ինչու այդ զինաթափումը սկսում են իրականացնել հարևան գյուղերից կայարան ներխուժած զինված թաթարական ջոկատները: Ա. Զխենկելին, ինչպես և սպասվում էր, հերթական անգամ ժխտում էր իրադարձությունների ազգային ենթաշերտը, չնայած որ միանգամայն ակնհայտ էր վայրագությունների առայժմ հակառուսական ուղղվածությունը: «Չեզոք» մախազահ Ա. Զխենկելին զայրույթ էր հայտնում, որ «թաթարների նկատմամբ մի քանի ինքնադատաստան է իրականացվել» և դա այն դեպքում, երբ նահանգի գյուղերում բնաջնջվում էր ռուսական բնակչությունը: Նա եզրակացնում էր նաև, որ այդ իրադարձությունների մեջ պատվիրակությունը համակարգում չի նկատել և որ զլխավոր պատճառը «վայրագություններ իրականացնող էշելոնների» դեմ առաջացած վրեժն էր⁴⁷⁰: Ամբողջ հարցը նրանում էր, որ նահանջող զինվորների զայրույթը և անգամ անարխիկ ելույթները պատասխան էին Կոմիսարիատի վրացի և թաթար կոմիսարների իրականացրած առայժմ ոչ բացահայտ գործողություններին, որոնք իրենց գազաթնակետին հասան Շամխորի դեպքերի առթիվ: Մի կողմից, պատվիրակությունը հերքում էր ջարդերի ազգային բնույթը, մյուս կողմից, փաստում, որ Ելիզավետպոլի քաղաքային դուման դիտողի դերում էր հայտնվել և քաղաքում իշխանությունն ամբողջովին անցել էր մահմեդական մասում՝ 3 հոգուց բաղկացած հեղափոխական կոմիտեին, իսկ հայկական մասում՝ 5 հոգուց կազմված քաղաքացիական կոմիտեին: Ա. Զխենկելին առաջարկում էր հետևանքները վերացնելու նպատակով ստեղծել Արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, ամուր հեղափոխական իշխանություն, հասարակական անվտանգ

⁴⁶⁹ Նույն տեղում:

⁴⁷⁰ Ст в ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л.л. 304-305.

գության կոմիտե և այլ միջոցառումների համակարգ: Կարծես իմիջայլոց, ձևավորվում է 300 թաթարներից բաղկացած «հատուկ միլիցիայի» գործողատ՝ գեներալ Շիխլինսկիի վերահսկողության տակ⁴⁷¹: Այլ խոսքով, հեղափոխական-դեմոկրատական կարգի ֆրագեոլոգիայի և ամբոխավարության քողի տակ հմտորեն թաքցվում էր բուն նպատակը, իրականությունը և ավելին՝ զուգահեռ իրականացվում էր Թիֆլիսից եկող Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլիի, Ե. Գեգեչկորիի և թաթար կոմիսարների հրահանգը՝ ամեն գնով զինաթափել ռուսական զորամասերը, հափշտակել զենքն ու զինամթերքը, որը ոչ միայն լրացնելու էր վրացական ու թաթարական ազգային զորամասերի պահանջները, այլև գլխավորապես կանխելու էր Բաքվի աջակցության գործընթացը, ինչը առավելապես հայնպաստ մարտավարություն էր դիտվում: Այդ զինվորները բուլշևիկ էին թե ոչ, միևնույն է՝ նրանք վրացական և թաթարական գործիչների կողմից ընկալվում էին որպես Արևմտյան Հայաստանից նահանջող, թուրքերին հաղթած հայերի դաշնակիցներ, ուստի և նրանք չէին թաքցնում իրենց ոչ միայն քաղաքական, հակառուսական, այլև, առավելապես ազգային ատելությունը:

Ալ. Ստավրովսկին, «Անդրկովկասը հոկտեմբերից հետո» աշխատության մեջ, Կովկասի մահմեդականության շահերի արտահայտիչ «Մուսավաթ» կուսակցությունը որակում էր որպես խոշոր հողատերերի (խաներ, բեկեր, աղալարներ) ներկայացուցիչների կուսակցություն: Նրանց գլխավոր նպատակը ողջ Կովկասի մահմեդական գյուղացիության և բանվորության նկատմամբ գերիշխանության հաստատումն էր՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ներքո, խալիֆ-սուլթանի գլխավորությամբ⁴⁷²:

Ամվանի գեներալ Ա. Կուլեբյակինը լրացնում էր, որ «Մուսավաթը» իր քաղաքական դրոշի վրա սոցիալիստական կարգախոսներ էր գետեղում այնքանով, որքանով դրանք կարող էին նպաստել Կովկասի այլ ազգերի միջավայրում հեղափոխության (Փետրվարյան – Վ. Մ.) բոլոր նվաճումները մահմեդականների համար կիրառելի դարձնելու գործին. Մուսավաթը հետևողականորեն ձգտում էր տարանջատել մահմեդականներին քրիստոնյաներից: Շամխորի դեպքերից հետո մասնավորապես, երբ թուրքերը հունվարի 30-ին, խախտելով զինադադարը, վերսկսեցին հարձակումը, թաթարները դադարեցին թաքցնել նախկին զգուշավոր մարտավարությունը և իրենց ուժերը լարեցին մեկ նպատակի հասնելու հա-

⁴⁷¹ Տե՛ս ԱГИА Грузин, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 304-305:

⁴⁷² Տե՛ս Աл. Ставровский, Закавказье после октября, Москва-Ленинград, 1925, с. 7:

Վար, այն է՝ զինել անդրկովկասյան բոլոր մահմեդականներին և պայքար հայտարարել քրիստոնյաների դեմ⁴⁷³:

Խնդիրն ամբողջության մեջ պատկերացնելու, առավել ևս Շամխուրի սպանդի պատճառները լուսաբանելու նպատակով, անհրաժեշտ է ներկայացնել երկրամասում, մասնավորապես Կովկասյան բանակի հետ առնչվող նոր զարգացումները:

Կովկասյան բանակի երկրամասային երկրորդ համագումարից հետո (Թիֆլիս, 1917 դեկտեմբերի 10-23) նորընտիր երկրամասային խորհուրդը, Ստ. Շահումյանի հեղինակությամբ, ընդունեց կոչ, որը վերաբերում էր ճակատից բանակի զորամասերի կազմակերպված ետ քաշվելու գործընթացին, այն հեռանկարով, որ կանխվի ռազմաճակատի լիակատար մերկացումը⁴⁷⁴: «Համադանի խումբը»՝ պարսկական ռազմաբեմի զորամասերը ենզելիով, Կասպից ծովով պետք է շարժվեր դեպի Պետրովսկ նավահանգիստը, իսկ ծովային տրանսպորտը չբավարարելու դեպքում՝ նաև Բաքվի վրայով: Ռազմաճակատի մնացած հատվածներից անցումը պետք է իրականացվեր Սարիղամիշի, Շահթախտի, Ջուլֆայի վրայով դեպի հյուսիս: Բանակի արժեքավոր տեխնիկան, գույքը պետք է պահպանվեր, հասցվեր Բաթում, Սարիղամիշ, Երևան և Բաքու: Պահպանելով իրենց անմիջական զենքը, զորամասերը պետք է տանեին նաև պահեստի զենքը, որպեսզի Նովոռոսիսկում և Բաքվում հանձնեին բոլշևիկյան կենտրոններին: Այդ նպատակով խորհուրդ էր տրվում գրավել ողջ կովկասյան եկաթուղին և շարժվել իրարից ոչ մեծ տարածությունների վրա: Սպասվում էին, իհարկե, նաև էշելոնների վրա հարձակման դեպքեր: Պարտություն կրելով բանակային երկրորդ համագումարում, էսեռներն ու մենշևիկները ձեռնամուխ եղան չեղյալ հայտարարելու համագումարի բոլշևիկյան որոշումները և երկրամասային խորհրդում մեծամասնությունը վերականգնելու գործին: Նրանց ջանքերով, օրինակ, ոչ Ստ. Շահումյանի վերոհիշյալ կոչում, ոչ էլ որևէ այլ փաստաթղթում չէր հիշատակվում ժողկոմխորհին պաշտպանելու մասին: Գլխավոր մտահոգությունն իշխանության հարցն էր:

Ասվածը լիարժեք կերպով հիմնավորում էր Ե. Գեգեչկորիի խոսքը՝ արտասանված երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում, 1918 թ. հունվարի վերջին. «Եթե դուք, բոլշևիկներ, զինւած ոյժ եք բերում Սարիղամիշից, որ մեր դեմ պատերազմ մղեք, այն ժամանակ մենք չենք կարող ընդհանուր լեզու ունենալ»⁴⁷⁵: Հասկանալի է, որ նույն դիրքորոշումն

⁴⁷³ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի մահանգներում 1918-1920 թթ., էջ 16:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, էջ 77-81:

⁴⁷⁵ Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

ունեին նաև նիստի մասնակից մյուս վրացի մենչևիկները, մասնավորապես Ն. Ժորդանիան, Վ. Ջուղելին և այլոք: «Քանակի համագումարը մեծ ոճիր գործեց, որ որոշեց զենքը թողնել զօրքի ձեռքին,- գտնում էր Ջուղելին,- պետք է փրկել դրութիւնը, քանի ուշ չէ»⁴⁷⁶:

Քավական արդիական ու մտահոգիչ էին հնչում Մուսավաթի ներկայացուցչի խոսքերը. «Ամենքդ էլ ինտերնացիոնալի անունից եք խօսում, այն ինչ Ռուսաստանում չկայ և չի լինի ինտերնացիոնալիզմ»: Յեռացող դաշնակից՝ այժմ բոլշևիկ ռուս զինվորներին՝ ազգային զորամասերը զինելու նպատակով զինաթափելու և դրա դեմ խորհրդանշական վիճաբանությամբ հանդես են գալիս նաև հայազգի զեկուցողներ՝ բոլշևիկ Ջարգարյանը և դաշնակցական Մ. Արզումանյանը⁴⁷⁷:

Այլ կերպ ասած, քաղաքական պայքարի, իսկ հայերի պարագայում՝ Հայրենիքի պաշտպանության համար զենք էր հարկավոր և Կոնիլովի հայտնի առակի հերոսների նման, յուրաքանչյուր ազգային, քաղաքական ուժ իր կողմն էր ծգում սայլը՝ իր շահն առաջ տանում: Մահնդական-թաթարներին ձեռնտու էր Գանձակի մոտ՝ գյուղացիական խռովությունների կենտրոնում զինաթափել ռուս զինվորներին՝ կալվածատեր-բեկերի դեմ ուղղված տարերային ընդվզումը ճնշելու, Բաքվի օտար խորհրդային իշխանության և հայ բնակչության դեմ պայքարելու համար, վրաց մենչևիկներին այդ նույն զենքն անհրաժեշտ էր առավելապես Թիֆլիսը խորհրդայնացման իրական հեռանկարից զերծ պահելու համար, Դաշնակցությունն էլ առաջնությունը տալով ստեղծված կացության անմիջական, երևացող կողմին, ռազմաճակատը պաշտպանելու նպատակով նպատակահարմար էր համարում զենքը առգրավել և դրանով զինել ազգային զորամասերը և այս արդարացված հարցում հակադրվում էր Ստ. Շահումյանի բոլշևիզմին: Ինչ վերաբերում է ռուս զինվորներին, ապա նրանք շտապում էին տուն, արդեն բոլշևիկյան Ռուսաստան: Ռուսաստանից անջատվելը, նոր իշխանությունը չճանաչելու հանգամանքը, Կոմիսարիատի փաստացի հակառուսական գործողությունները, Ելիզավետպոլի ու Շամխորի սպանող պատասխան համարժեք արձագանք էին ստանում, ինչն էլ փորձում էր օգտագործել Ստ. Շահումյանը և բոլշևիկացած զորամասերի աջակցությամբ տապալել Կոմիսարիատի վրաց – մենչևիկյան իշխանությունը:

Դեկտեմբերի 27-ին (հունվարի 9) մենչևիկների նիստում լսվեց այդ էսեռ Դ. Մերխելյովի զեկուցումը բանակի երկրամասային կենտրոնի պառակտման մասին և հավանություն տրվեց ամբողջ ապարատի և միջոց-

⁴⁷⁶ Լույն տեղում:

⁴⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Ների բռնագրավմանը: Նշվեց, որ «իրենք թույլ չեն տա իշխանության բռնագրավում, որ երկրամասի քաղաքական կյանքի ընդհանուր ղեկավարությունը պետք է գտնվի երկրամասային կենտրոնի ձեռքում, իսկ բանակի խորհուրդը պետք է զբաղվի բացառապես նեղ - պրոֆեսիոնալ հարցերով»⁴⁷⁸: Հովանավորվելով մենչևիկյան կենտրոնի կողմից, դրանով կարծես թե ապահովվելով օրինականությունը, բանակի երկրամասային խորհրդի փոքրամասնությունը, փաստորեն բուլշևիկյան մեթոդներով զավթեց խորհրդի կենտրոնական ապարատը և իրեն հռչակեց բանակային խորհուրդ՝ մենչևիկ Սմիռնովի նախագահությամբ: Այդ ուժերը համարձակ էին գործում, որովհետև բուլշևիկյան զորամասերը թիֆլիսից նախապես հեռացվել էին: Նոր խորհրդի առաջնահերթ գործը դարձավ ռուսական զորամասերի զինաթափումը: Թեև դա հաղթանակ էր բուլշևիզմի նկատմամբ, սակայն տվյալ հիմնահարցի շուրջ և ստեղծված իրավիճակում ամենևին չէր բխում հայկական բնակչության և ազգային ուժերի շահերից, քանի որ համիշտակվող զենքն ու զինամթերքը բաժին էր հասնում գլխավորապես մահմեդական ու, ապա նաև վրացական զորամասերին: Ձինաթափումն իրականացվում էր ազգային գնդերի մասնակցությամբ, մի բան, ինչը առանց այն էլ լարված ազգամիջյան հարաբերությունների պայմաններում, սադրիչ քաղաքականություն էր:

Ինչ վերաբերում է ռազմաճակատից հեռացող զորամասերը թիֆլիսից հեռու պահելու մարտավարությանը, ապա դա ուղղակիորեն նպատակ ուներ կանխել Ստ. Շահումյանի ծրագրի իրականացումը, այն է՝ գրավել թիֆլիսը, տապալել Կոմիսարիատի իշխանությունը և Դաշնակցության աջակցությամբ ամրապնդել հայկական տարրի ապահովությունն ու նաև Կովկասի խորհրդայնացման ճանապարհով՝ Հայկական հարցի լուծումը: Այս առանցքային հիմնահարցին մենք կանդորադառնանք առանձն, ավելի հանգամանալի:

Ազգամիջյան զինվորական խորհուրդը, որի իրավասության մեջ էր մտնում ազգային զորամասերի կազմակերպման և մատակարարման գործը, Ելիզավետպոլ ուղարկեց զրահապատ գնացք՝ ռազմաճակատից վերադարձող զինվորների զենքը բռնագրավելու և այն վրացական կորպուսին հանձնելու նպատակով: Քանի որ զինվորները հրաժարվեցին զինաթափվել, զրահագնացքի պարտիզանական ջոկատի վրացի հրամանատար, շտաբի կոմիսար Աբխազավան, հենվելով թիֆլիսից ստացված հայտնի հեռագրի բովանդակության վրա, դիմեց մահմեդականների գնդին և մահմեդական բնակչությանը՝ աջակցություն ստանալու ակնկալիքով: Դա դարձավ էշելոնների վրա հարձակվելու ազդանշանը: Ձավեշ-

⁴⁷⁸ С.Е. Сеф, նշված աշխատությունը, էջ 359:

տալի է, բայց այդ վրացի հրամանատարը առաջիններից մեկը սպանվեց, երբ ուշացած փորձում էր կանխել հարձակումը⁴⁷⁹։

1918 թ. հունվարի 8-12-ին Ելիզավետպոլի և Շամխորի մոտ տեղի ունեցավ ռուս զինվորների զարհուրելի սպանդ, որին զոհ դարձան ու վիրավորվեցին մոտ 2000 անգեն զինվորներ։ Գրավվեց 15.000 հրացան, 20 հրանոթ և 70 զնդացիր։ Ողջ մնացած զինվորները փախան Բաքու։ Հարձակումներ տեղի ունեցան նաև Աղստաֆա, Դոլլար, Ջուլֆա, Եվլախ, Խաչմաս, Ալաբաշլի և այլ կայարաններում։ Ջարդերի անմիջական դեկավարները մահմեդական ազգային կոմիտեի անդամներն էին՝ Ա. Ջիաթխանովը, Ա.-բ. Սաֆիջուրդսկին, իշխան Լ. Մաղալովը, Մ.-բ. Ռուստամբեկովը (Խ.-բ. Խաս-Մամեդովի տեղակալը) և այլոք, որոնք (Խ.-բ. Ռաֆիբեկովը, Ն.-բ. Ռուսուբեկովը, Ա.-բ. Խաս-Մամեդովը (կոմիսարի եղբայրը – Վ.Մ.), զնդապետ Էֆենդիևը, ռոտմիստր Ուլուբիևը) 1905-1907 թթ. հայկական կոտորածների ակտիվ մասնակիցներ էին նաև⁴⁸⁰։

Էշելոնի ներկայացուցիչ Չելովը վկայում էր. «Մենք ցանկանում էինք անցնել Բաթումով, քանի որ այնտեղ մեզ ոչ մի վտանգ չէր սպառնում, բայց Թիֆլիսում մեզ հավատացրին, որ մենք բարեհաջող կերպով կանցնենք նաև Ելիզավետպոլով, ուղեկցելու համար մեզ տալով զրահամեքենա, բայց մենք այդ զրահամեքենային չէինք վստահում (խոսքը Աբխազավայի զրահագնացքի մասին է - Վ. Մ.)։ Մեզ կարող էին ուղարկել այլ ճանապարհով, բայց չգիտես ինչու ուղարկեցին Ելիզավետպոլով։ Ելիզավետպոլում ամեն բան նախապես կազմակերպված էր եղել։ Այնտեղ վաղուց էին խոսակցություններ գնում էշելոնները զինաթափելու մասին։ Հարկավոր է պատասխանատվության ենթարկել Անդրկովկասի կոմիսարիատին»⁴⁸¹։

Կոմիսարիատի հունվարի 9-ի (22) նիստում նախագահ Ա. Չխենկելին առաջարկում էր փոխել օրակարգը և անհապաղ քննակել Ելիզավետպոլի, Աղստաֆայի դեպքերը։ Տեղի է ունենում հիմնահարցի պատճառների և էության՝ նոր բովանդակության որոնումների ուղղությամբ կտրուկ շրջադարձ։ Այդ համատեքստում, որքան էլ որ տարօրինակ է, սկսում է քննարկվել անդրկովկասյան իշխանության և դրա անկատարության խնդիրը։

Բանավեճը սկսում է Ե. Գեգեչկորին, հայտարարելով, որ «գործի (նկատի ունի Ելիզավետպոլի և մյուս կայարանների մահմեդական խռովությունները) – Վ.Մ.) անբավարար կազմակերպման գլխավոր պատճա-

⁴⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21։

⁴⁸⁰ Տե՛ս Ատ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 113-114, նաև՝ Դորիզոն, 1918, 22 հունվարի, թիվ 15։

⁴⁸¹ Տե՛ս Ատ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 4, էջ 148-149։

որ բազմիշխանությունն է»: Նրա կարծիքով, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից հետո, երկրամասային իշխանության և այլ կազմակերպությունների միջև եղած հարաբերությունները մնացել են նույն վիճակում, ինչպես Օզակոմի ժամանակ էր: «Մեզ պաշտպանում էին ինչպես կպահեն կախվածի պարանը», - գտնում էր կոմիսարիատի նախագահը⁴⁸²:

Ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գոբեչիան բացելով խաղաքարտերը նշում էր, որ մինչ Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը մրցում է երկրամասային խորհրդի հետ, միևնույն է իրարության տերը թիֆլիսի գործադիր կոմիտեն է⁴⁸³: «Իշխանությունների հավասարակշռություն չկա, - գտնում էր Ն. Ժորդանիան, - ստացվում է անարխիա և անիշխանություն: Պետք է վերանայել իշխանության կառուցվածքը: Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը վերածվում է երկրորդ կառավարության»⁴⁸⁴:

Հենց Շամխորի ջարդերի օրը վրացական մենշևիկների քառյակը խաղարկում էր կատարյալ ֆարս: Ն. Ժորդանիան քննադատում ու մեղադրում էր իրենց իսկ կողմից ստեղծված կառույցը, որն այդ պահին իրականացնում էր ռուս զինվորների զինաթափումն ու կոտորածը և որի նախագահն էր քառյակի երրորդ դեմքը՝ Ն. Ռամիշվիլին: Այս պարագայում առավել անկեղծ և իրական են հնչում Մ. Ջաֆարովի խոսքերը, որը պահանջում էր «расхлебовать кашу», որպեսզի իրենց իսկ ստեղծած իրավիճակից դուրս գան հանձնաժողովի երեք անդամները՝ Ն. Ռամիշվիլին, Վ. Գոբեչիան և Ա. Զխենկելին: Անգամ այն բանից հետո, երբ Ա. Զխենկելին փորձում է պաշտպանել հանցակից Ն. Ռամիշվիլին, միևնույն է, ընդունվում է Մ. Ջաֆարովի և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի առաջարկը⁴⁸⁵: Դա ուղղակի վկայությունն ու ապացույցն է այն բանի, որ նախ՝ թաթար կոմիսարները ընդունում էին, թե ինչպիսի ծուղակի մեջ են իրենք հայտնվել, ապա և այն, որ հնչում է ուղիղ և բացահայտ մեղադրանք ելիզավետպոլի և Շամխորի դեպքերի մեղսակիցների՝ մենշևիկ առաջնորդների հասցեին: Ավելացնենք, որ նիստի սկզբում Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր զինաթափել Տարսկի Կալոդեցից շարժվող զորամասը և զենքը տրամադրել վրացական կորպուսին⁴⁸⁶:

⁴⁸² Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 22.

⁴⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Փաստորեն ստացվում էր, որ Ելիզավետպոլի, Շամխորի արյունոտ նախճիրը հունվարի 9-ին իշխանության հարցի հետ կապելը՝ նիստի մասնակիցներին բերում էր այն հետևությանը, որ անկատար, թույլ իշխանության պատճառով է, որ լիարժեք ու նպատակային չի իրականացվել ռուսական էշելոնների զինաթափումը, և ընդհանրապես, անարխիայի լիկվիդացիան:

Հունվարի 14-ին (27) Ելիզավետպոլի գավառային կոմիսար Մալխազովը, հենվելով Ղազախի երկաթուղային կոմիսար Շիխլինսկիի հեռագրի վրա, հաղորդում էր, որ Աղստաֆա կայարանը, Ղազախ քաղաքը և Ելիզավետինո գյուղը վտանգված են: «Երեկ, էշելոնների հեռանալուց հետո,- հայտնում էր նա,- հազարի հասնող զինված ամբոխը ներխուժեց կայարան և ավան, սկսեց թալանել: Երբ Աղստաֆայում սկսվեցին անկարգություններ, Ղազախում զինված հրոսակները ազատեցին բոլոր բանտարկյալներին, ավերեցին միլիցիոներական ուղեկալը, թալանեցին տարածքը: Ղազախի քաղաքացիներից կազմակերպվել է պահակազոր, բայց քաղաքի անվտանգության երաշխիքներ չկան: Անհրաժեշտ է Ղազախ ուղարկել 3-4 հարյուր հեծյալների զորաշուկատ, 4 հրանոթ. տեղական իշխանությունները միանգամայն անօգնական վիճակում են»⁴⁸⁷:

Ելիզավետպոլի և Շամխորի իրադաժությունների վրա նոր լույս է սփռում և մի շարք եական մանրամասներ պարզում Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի (27) նիստը⁴⁸⁸: Անդրկովկասյան կառավարությունը լսում էր օդաչու, պորուչիկ Տեր-Մարտիրոսյանի զեկույցը, որը Կոմիսարիատի հանձնարարությամբ թռիչք էր իրականացրել Ելիզավետպոլի և շրջակայքի վրա և այժմ ներկայացնում էր իր անմիջական տպավորություններն ու դիտարկումները: Քանի որ փաստաթուղթն առաջին անգամ է դրվում շրջանառության մեջ, հարկ ենք համարում հանգամանորեն կանգ առնել այդ նիստի քննարկումների վրա: Նախ նշենք, որ Կոմիսարիատի թաթար նախարարները հիմնականում բացակայում էին (ներկա էին Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը և Մ.-բ. Հաջինսկին), Ֆ. Խան-Խոյսկին, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, Մ. Ջաֆարովը այդ օրերին իրադարձությունների կիզակետում էին:

Տեր-Մարտիրոսյանը նկարագրում էր, որ Աղստաֆայի մոտ կանգնած էին 3 էշելոններ, իսկ մինչև Շամխոր կայարանն ընկած երկաթուղուն կից բնակավայրերը բռնկված էին հրդեհով, բոլոր կայարաններում երևում էին վագոնների բեկորներ⁴⁸⁹: Նա փաստում էր նաև, որ ատրոպալանի վրա կրակելու հետևանքով ինքը հարկադրաբար վայրէջք է կատարել

⁴⁸⁷ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 17 января, N 12.

⁴⁸⁸ Տե՛ս ԱԳՈԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օր. 2, ժ. 12, և.և. 30-32:

⁴⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 30:

ոչ թե Ելիզավետպոլի մահմեդական թաղամասում, ինչպես նախատեսված էր, այլ Քանջինկա գետի ափին: Սպանված շտաբ-ռոտմիստր Աբխազավայի ջոկատի պրապորշչիկից նա տեղեկանում է, որ ինչպես կոմիսար Մալխազովը, այնպես էլ թաթարական գնդի գնդապետ Լ. Մաղալովը ստացել էին էշելոնները զինաթափելու վերաբերյալ Ազգամիջյան խորհրդի հրամանները: Այստեղից է պարզվում նաև, որ հայկական ազգային զորամասերին այդպիսի կարգադրություն չի էլ արվել: Երբ լարվածությունը հասնում է իր գագաթնակետին, թեժ վեժ է առաջանում մի կողմից Մաղալովի, էֆենդիևի և մյուս կողմից՝ Աբխազավայի միջև: Վերջինս հրաժարվում էր առանց Կոմիսարիատի հրահանգի միջոցներ ձեռնարկել՝ զինաթափելու ուղղությամբ: Վերջապես բոլորը գնում են միջադեպը հարթելու: Սակայն «վայրի դիվիզիայի» սպաներից մեկը լեռնային հրանոթից կրակ է բացում զրահագնացքի վրա և մարտը սկսվում է: Սպիտակ դրոշով վագոնից ելած Աբխազավան տեղում գնդակահարվում է: Սպանվում են 1050 զինվորներ, կային և մեծ քանակությամբ անհետ կորածներ⁴⁹⁰:

Զափազանց ուշագրավ է Տեր-Մարտիրոսյանի տեղեկատվությունն այն մասին, որ այդ օրերին Ելիզավետպոլում էին գտնվում Կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը և Բաքվի բ. և գ. խորհրդի պատվիրակությունը, որոնք իրենց վրա էին վերցրել երկաթուղու երկայնքով ընդհարումների վերացումն ու խաղաղության վերահաստատման գործը: Հունվարի 12-ին նրանք ժամանում են Ելիզավետպոլի կայարան, սակայն գագազած և զինված մահմեդական ամբոխը առևանգված շոգեքարշի օգնությամբ պատվիրակության անդամներին վայր է գցում գնացքից: Հետագա մոտակա տեղեկություններ՝ ըստ Տեր-Մարտիրոսյանի, Ստ. Շահումյանի մասին հայտնի չեն այլևս⁴⁹¹:

Մինչ Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի նիստին վերադառնալը, անդրադառնանք Բաքվի պատգամավորության խնդրին:

ՀՀԴ Բաքվի «Արև» թերթը շարունակաբար իր երկու համարներում ավելի չեզոք դիրքերից էր փորձում լուսաբանել այդ պատգամավորության առաքելությունը: Պարզվում է, որ պատգամավորությունը նպատակ ուներ այցելել ոչ միայն Քանձակ, այլև Թիֆլիս, ինչը մտնում էր Ստ. Շահումյանի հեռահար ծրագրերի մեջ⁴⁹²: Խումբը Հաջի-Կաբուլում, Քյուրդամիրում, Եվլախում, Ջազալի քանդված կայարաններում հանդիպումներ, ժողովներ է անցկացնում թաթար բնակչության հետ, փորձում պարզել գավառի կարիքները, բացատրել երկաթուղու կարևորությունը: Մահ-

⁴⁹⁰ Տես ԱԳՊԱ Գրչուի, ֆ. 1818, օր. 2, Ժ. 141, լ. 305 օժ.

* Ըստ «Արև» թերթի նրանք Բաքվից դուրս են եկել հունվարի 16-ին, Քանձակ են հասել հունվարի 18-ին:

⁴⁹¹ Տես Մույն տեղում, ք. 31:

⁴⁹² Տես Արև, 1918, 30 հունվարի, թիվ 22:

մեղական ազգային կոմիտեի նախագահ Ն.-բ. Ուսուրբեկովն իր հերթին փաստում էր, որ հայկական ազգային խորհուրդը մերժել էր էշելոնների զինաթափման որոշումը և որ 12 հազար հրացաններից և ոչ մեկը չի անցել թաթարական կոմիտեի ձեռքը, իբր այն ամբողջությամբ առևանգել է ամբոխը, որին «հիմա ինքը՝ կոմիտեն չի կարողանում սանձահարել»: «Շամխորի և Դուլլարի միջև այդ ուժերը յարձակեցին զինուորների վրայ և ստեղծեցին արեան բաղնիք», - վկայում էր թաթար առաջնորդը⁴⁹³: Թիֆլիսում պատգամավորությունը հանդիպում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամների հետ: «Արև»-ի վկայությամբ, նախ պարզվում է, որ «Կոմիսարիատն ի՞նչ ամբողջ կազմով դեռ գոյություն ունի և որ Կոմիսարիատը մասնակցություն չի ունեցել և հրաման չի տվել զինաթափել էշելոնները Քանձակում»⁴⁹⁴: Գունվարի 20-ի երեկոյան երկրամասային կենտրոնի միստը քննում է նաև Ելիզավետպոլի դեպքերը, լսում Վ. Գորեչիայի «թեթևամիտ զեկուցումը»: Նման որակման պատճառն այն էր, որ այդքանից հետո ռազմա-ծովային կոմիսարը վրացական մենչևիզմի քաղաքականության պատճառ էր համարում այն, որ «մի զինուոր քաշեց թնդանոթի բանալին և արձակած ռումբը փշրեց զրահապատ գնացքը. այդ պատահական դեպքն էր, որ պատճառ դարձաւ արիւնահեղութեան»⁴⁹⁵:

Ի դեպ, առանձնապես չէր տարբերվում նաև Ե. Գեգեչկորիի արձագանքը, որը Կոմիսարիատի կարգադրությամբ կազմակերպել էր «Գերագույն քննիչ հանձնաժողով», որը պետք է գտներ հեղինակներին ու հանձներ նրանց ռազմա-հեղափոխական դատարանին: Ինչպես հայտնի է, արված գործից հետո կարելի էր ստեղծել նաև հանձնաժողով, որը «գտնելու էր» հայտնի հեռագրի հեղինակ Ն. Ժորդանիային: Ն. Ժորդանիան, իհարկե, զայրամուտ է, նեղացած դիրք բռնում, թե «ես երկու գիշեր հերթապահ եմ եղել հեռախօսի մոտ, շարունակ ցուցումներ տալով թուրքաց ազգային կոմիտեին: Քանձակի հետ հեռագրական կապը կտրելուց յետոյ, ես օդանաւ ուղարկեցի՝ նախատեսելով արիւնահեղութիւնը, բայց դժբախտաբար, ուշ էր արդէն»⁴⁹⁶: Պատգամավորների հարցին, թե ինչո՞ւ Ն. Ժորդանիան չի օգտվել բ. և գ. խորհրդի հեռագրական հասցեից (Совден) և չէ՞ր իմանում արդյոք, որ Քանձակի բ. և գ. խորհուրդը դադարել է գոյություն ունենալ դեռ դեկտեմբերի 19-ից, նա պատասխանեց, որ իրենք առհասարակ հեռագրեր ուղարկել են «ճակատի և թիկունքի բոլոր խորհուրդներին» հասցեով և, որովհետև «ճակատում մենք խորհուրդներ

⁴⁹³ Տե՛ս նույն տեղում: ...

⁴⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 31 հունվարի, թիվ 23:

⁴⁹⁵ Նույն տեղում:

⁴⁹⁶ Արև, 1918, 31 հունվարի, թիվ 23:

չունենք, ես այդ երկու խօսքը (ճակատ և թիկունք) փոխեցի Անդրկովկաս բառով»⁴⁹⁷: Դրանով Ն. Ժորդանիան մեկ անգամ ևս փորձում էր արդարանալ, կարծես թե տվյալ պահին, կարևորն այն էր, թե ով էր հեռագրերի հեղինակը՝ Ն. Ժորդանիան կամ Վ. Գորեչիան:

Ժողովը փակվում է, որովհետև որոշվում է Ելիզավետպոլի դեպքերի շուրջ վիճաբանություն չսկսել, սպասել գերագույն քննիչ հանձնաժողովի որոշմանը: Բաքվի պատգամավորությունը այդպիսով գրկվում է իր կարծիքը հայտնելու հնարավորությունից, իր առաքելությունը սպառված է համարում և գրավոր դիմում է երկրամասային կենտրոնին՝ առաջարկելով. 1) Ժամանակավորապես դադարեցնել էշելունների փոխադրությունը, 2) հրաժարվել բռնի զինաթափումից, 3) միջոցներ ձեռնարկել կարգավորելու երկաթուղային հաղորդակցությունը և այլն: Հունվարի 22-ին (փետրվարի 4) պատգամավորությունը վերադարձավ Բաքու: Տարօրինակ էր նաև Դաշնակցության թերթի եզրահանգումը. «Ստացած ընդհանուր տպաւորութիւնն այն է, որ շնորհիւ ձեռք առած միջոցների, թէ՛ Կոմիսարիատի, թէ՛ թուրք ազգային կոմիտեների և թէ՛ մեր պատգամավորութեան կողմից, ստեղծւած դրութիւնը կը հարթի և կը կանոնաւորի երթելելութիւնը Թիֆլիս-Բագու»⁴⁹⁸:

Վերադառնանք Կոմիսարիատի նիստին:

Զնայած իր զեկուցման մեջ Տեր-Սարտիրոսյանը հայտնել էր, որ հայ և թաթար բնակչության միջավայրում նկատվում են թշնամական հարաբերություններ, միևնույն է Խ.-բ. Սելիք-Ասլանովը հարցնում էր, թե տեղի ունեցել են արդյո՞ք ազգամիջյան ընդհարումներ: Նպատակը պարզ էր, հիմնավորել, որ Ելիզավետպոլի ու Շամխորի դեպքերը մասնավորապես ուղղված են եղել բուլշևիզմի դեմ: Պորուչիկը պատասխանում է, որ «անվիճելիորեն սրվել են հարաբերությունները, ամեն օր կան սպանվածներ և վիրավորներ»⁴⁹⁹: Բուլշևիկների գործոնը ակտիվացնելուն էր ուղղված նաև Վ. Գորեչիայի հարցը՝ արդյո՞ք կային լուրեր այն մասին, թե աէրոպլանը բռնությունների համար է ուղարկված: Ա. Չխենկելին զգուշորեն և ներքին տագնապով հետաքրքրվում էր, թե Շամխորի սպանդի կապակցությամբ ինչ լուրեր են տարածվել բնակչությանը հրահրողների մասին: Հնչում է պատասխան, որ դրանք են գնդապետ Մադալովը, Էֆենդիևը, երեք հոգի մահմեդական ազգային կոմիտեից, շատերը մեղադրում են Աբխազավային:

Ե. Գեգեչկորին ընթերցում է Կոմիսարիատի պատվիրակության անդամ վերոհիշյալ կապիտան Ստրելկովսկիի հարցապնդումները. «Պահանջում են հետաքննություն, պահանջում են զինաթափման դադարե-

⁴⁹⁷ Նույն տեղում

⁴⁹⁸ Արև, 1918, նույն տեղում:

⁴⁹⁹ Տե ս ԱГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 31.

ցում, պահանջում են կատարել պարտավորությունները և մահմեդականների կորպուսին տրամադրել լեռնային հրետանային մարտկոցը և խնդրում են հնարավորության դեպքում 3-4 օր էշելոնները չուղարկել Բաքու»⁵⁰⁰:

Երևանից ներկա գեներալ Մդիվանին հրապարակում է ք. գ. պ. խորհրդի պատվիրակության (հավանաբար Բաքվի – Վ. Մ.) անդամ, պորուչիկ Կրուպենկոյի հունվարի 13-ի գրությունը, որտեղ նշվում էր, որ պատվիրակությունը մարտերով է հասել Ելիզավետպոլի, բաց են թողնվել 7 էշելոններ, ինչպես նաև քաղաքի կայազորի պետի հաղորդագրությունից հայտնի է դառնում, որ քաղաքում տիրում է անարխիա, հայերի և թաթարների միջև առկա է փոխհրաձգություն: Հիշատակվում է փաստ, երբ 50 հոգուց բաղկացած հայ զինվորների ջոկատը, որը թաթար պատվիրակների ուղեկցությամբ շարժվում էր կայարանից, հրաձգության է ենթարկվել և կրել զոհեր⁵⁰¹:

Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի զեկուցից պարզ է դառնում, որ նիստի օրը, հունվարի 14-ին երկաթուղու գործունեությունը վերականգնվել էր, որ Ելիզավետպոլ է ժամանել Ն. Ռամիշվիլիի և Մ. Ջաֆարովի գլխավորած պատվիրակությունը և որ Ղազախում կայացել էր Անդրկովկասյան երկաթուղիների կոմիտեների և երկրամասային խորհրդի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Ե. Գեգեչկորիի վկայությամբ՝ հարաբերական խաղաղության հաստատման մասին էր փաստում նաև Ար. Երզնկյանի և Ելիզավետպոլի նահանգային կոմիսարներից՝ Մալխազովի միջև կայացած ուղիղ հեռախոսագրույցը⁵⁰²:

Որոշվում է կազմել զեկուցագիր և այդ գործը հանձնարարել ռազմածովային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գորեչիային և գեներալ Մդիվանիին: Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը խնդրում էր, որպեսզի որոշում կայացվի այն մասին, որ Ելիզավետպոլի կոմիսարիատի պատվիրակությունն ուժեղացվի հայկական ազգային կոմիտեի անդամներով:

Կոմիսարիատի նիստը որոշում է կոմիսարներ Մ. Ջաֆարովին և Խ.-բ. Խաս-Մամեդովին նշանակել որպես հատուկ լիազորներ՝ Ելիզավետպոլում և նահանգում ընդհարումները դադարեցնելու, խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ինչպես նաև նրանց պատվիրակությունը ևս համալրել այս՝ անգամ Հայոց ազգային խորհրդի անդամներով⁵⁰³:

Այդ հարցի կապակցությամբ Կոմիսարիատի նախագահի վերջին զեկույցը լսվեց 1918 թ. փետրվարի 5-ին (18), երբ հայտնի դարձավ, որ

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, ք. 31 շոք.:

⁵⁰¹ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 31-32:

⁵⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

16 էշելոններ անցել են Եվլախը: Ե. Գեգեչկորիի արտահայտությամբ «միջադեպը հարթված էր»: Նախագահի վրա էր դրվում նաև հավաքական ջոկատի և նոր հաշտարար պատվիրակության (Ս. Պապաթանյան, Խ.-բ. Խաս-Մամեդով, Ար. Ջամալյան) անվտանգ մեկնումը և գործունեության ապահովության երաշխիքները⁵⁰⁴: Վստահաբար կարող ենք հիմնավորել, որ սպառնացող վտանգը շուտափույթ կանխված տեսնելու Ե. Գեգեչկորիի և մյուս առաջին դեմքերի կանխատեսումը վաղաժամ էր: Փետրվարի 18-ին անգամ, Ելիզավետպոլից Կոմիսարիատին հեռագրում էին, որ «առավոտյան ժամը 10-ից մինչև երեկոյան 18-ը էշելոնները մարտերով են անցնում Ելիզավետպոլ կայարանով, ծառայողները թաքնվել են կայարանի քարե շենքի ետևում, սպանվել են մեքենավարի օգնական Պերեգրուդովը, ծանր վիրավորված է տոմսավաճառ Էրիստովը, ուղևորների սրահն ու հարևան կառույցները այրվում են: Խուճապն ու լարվածությունը հասել է գագաթնակետին»⁵⁰⁵: Նույն օրը, Հասարակական անվտանգության կոմիտեի նախագահ Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը խնդրում էր Կոմիսարիատից, այլևս էշելոններ բաց չթողնել և Թիֆլիս վերադարձող զրահապատ մեքենան շտապ ետ ուղարկել. «դրա հետ միասին ուղարկեք պահակազոր, փամփուշտներ, հրացաններ և շաքար, ինձ համար մեքենա և խոստացված գումարը»⁵⁰⁶:

Համընդհանուր տագնապի և իշխանությանը սպառնացող վտանգի մասին էր վկայում Կոմիսարիատի հունվարի 31-ի (փետրվարի 13) որոշումը, որով նախագահ Ե. Գեգեչկորիին տրվում էին Թիֆլիսի, Անդրկովկասի, ինչպես նաև երկրամասում գտնվող բոլոր զինված ուժերի վրա վերահսկելու լիազորություններ՝ փաստորեն դիկտատորի պարտականություններ⁵⁰⁷:

Եվս մեկ մասնավոր փաստ խոսում է այն մասին, որ Թիֆլիսի կառավարությունը սարսափով էր սպասում էշելոններին, որոնց անձնակազմը, բացի բոլշևիկներին հարելուց, արդեն վրեժով էր լցվել իշխանությունների հանդեպ: Հունվարի 31-ին (փետրվարի 13) Թիֆլիսի քաղաքային դումայի նախագահ Ա. Լոմտատիձեն ընդառաջ է գնում քաղաքին մոտեցող էշելոններին՝ 300 վերստի վրա՝ (300 կմ-ից ավել – 4. Մ.), զինվորների հետ զրուցելու նպատակով: Հանրահավաքում նա փոխշահավետ առաջարկ է անում, այն է՝ քաղաքային ինքնավարությունը զինվորների տեղաբաշխման և պարենային կարիքները կլուծի, դրա փոխարեն խնդրելով քաղաքում հեղափոխական կարգի պահպանում և բնա-

⁵⁰⁴ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 78:

⁵⁰⁵ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 21 февраля, N 41:

⁵⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 2 февраля, N 26:

կիչների հանդեպ խաղաղ վերաբերմունք: Ձինվորական կոմիտեն Ա. Լոմ-տատիձեին հայտարարում է, որ «զինվորները խաղաղ բնակչության հանդեպ ոչինչ չունեն, բայց անհրաժեշտ են համարում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանության տապալումը»⁵⁰⁸:

Լսելով Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղու իրավիճակի մասին, Կոմիսարիատի նիստը որոշեց նաև խստորեն արգելել ոչ միայն էշելոնների, այլև առանձին զինվորների զինաթափումը երկաթուղու ամբողջ երկայնքով: Միաժամանակ շեշտվում էր, որ հեռացող զորամասերն ու զինվորները կարող են կանավոր հանձնել զենքը նոր ձևավորվող ազգային գնդերին⁵⁰⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, երկամսյա իրադարձություններից հետո էլ, Կոմիսարիատի ղեկավարությունը շարունակում էր իր նախանշած քաղաքականությունը: Թեկուզ միայն այս որոշումը վկայում է և հաստատում, որ Կովկասյան բանակի զինվորների զինաթափումն ու արյունոտ ջարդերը իրահանգվել և ուղղորդվել են Կոմիսարիատի վրաց-մենչևիկյան ղեկավարության, մասնավորապես, Ն. Ժորդանիայի, Ե. Գեգեչկորիի, Ա. Չխենկելիի, Վ. Գոբեչիայի, Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի կողմից, թաթար և հայ անդամների լուռ համաձայնությամբ:

Ելիզավետպոլի իրադարձությունները լուսաբանելիս, մեր կարծիքով անպայման պետք է հաշվի առնել նահանգում տիրող սոցիալ-տնտեսական անմխիթար իրավիճակը, ինչը բուլշևիկյան հեղաշրջման ու անիշխանության խորացման պայմաններում մահմեդական բնակչությանը ոտքի հանեց միաժամանակ ռուսների ու նրանց հետ նույնացվող բուլշևիկ զինվորների դեմ:

Վերոհիշյալ պորուչիկ Տեր-Մարտիրոսյանի, օրինակ, անվատա-հույությունը փարատելուց հետո մոտենում էին տեղի թաթարական պատվիրակությունները և հայտնում նահանգում իշխանության, հացի, կերոսինի բացակայության, կայարանից քաղաքի կտրվածության մասին⁵¹⁰: 1918 թ. հունվարին, երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում Ստրելկովսկին Գանձակի դեպքերը ուղղակիորեն կապում էր թաթար գյուղացիության ագրարային շարժումների հետ, որոնց զխավոր հարվածը սկզբում ուղղված էր ռուս ազգաբնակչության դեմ: Նախ՝ մահմեդականները պահանջում են, որ ռուսները հեռանան իրենց բնակավայրերից. սկզբում այդպես էլ ընթանում էր վերաբնակեցումը, ռուսները վաճառում էին իրենց կայքն ու գույքը և խաղաղ հեռանում: «Բայց յետոյ արդեն թուր-

⁵⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչւււի, ֆ. 1818, օր. 2, ձ. 12, լ. 34:

⁵¹⁰ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչւււի, նույն տեղում, թ. 30:

քերը նրանց քշում էին, թալանում ունեցածքը, գրաւում հողերը,- վկայում է գեկուցողը,- շարժումն իր հետեւանքներով տարածեց աստիճանաբար նաև թուրք հողատերերի-բեգերի վրայ, անելի անիշխանական բնոյթ ստացաւ, ալան-թալանի փոխելով: Վրայ են հասնում էշելոնների հետ կապած դէպքերը»⁵¹¹:

Այդ օրերին Բաքվում ստացվում է Ստ. Շահունյանի խմբագրութեամբ թիֆլիսում հրատարակվող «Տեղեկատուն» (ժողովրդական կոմիսարների կովկասյան պաշտոնական լրագիր – Վ. Ս.) ըստ որի՝ հունվարի 1-ից Ղազախի գավառից սկսվել էր ագրարային շարժում և տարածվել Գանձակի նահանգի մյուս շրջաններում⁵¹²: Չի կարելի անտեսել այն եական հանգամանքը, որ 1917 թ. վերջին և 1918 թ. սկզբին Ելիզավետպոլի նահանգում, այդ նույն խորհրդային իշխանության հռչակած հողի դեկրետի ազդեցությամբ՝ թաթարական միջավայրում բռնկվում էին զանգվածային գյուղացիական շարժումներ, արձանագրվում էին խաների ու բեկերի, նրանց ընտանիքների բազմաթիվ կոտորածների, հողի բռնագրավումների փաստեր⁵¹³: 1918 թ. հունվարի 4-6-ի ընթացքում, Ելիզավետպոլի նահանգի, Ղազախի գավառի տասնյակ թաթարաբնակ գյուղերի գինված գյուղացիներ անխնա հաշվեհարդար տեսան 4-րդ տեղամասի շուրջ 30 կալվածատերերի, մասնավորապես, Ջյուլգադարովների, Կարաբեկովների, Շամխորսկիների հետ: Նրանցից շատերը սպանվեցին, կալվածքները հրկիզվեցին, թալանվեցին: Ելիզավետպոլի կոմիսարի հունվարի 21-ի հաղորդագրությունը հայտնում էր, որ Կարաբեկովների ընտանիքից սպանվել է 21 մարդ: Ջյուլգադարովների հետ հաշվեհարդարին մասնակցում էին 500 գինված գյուղացիներ: «Բարձրացել է ագրարային շարժումը,- Անդրկովկասյան կոմիսարիատին տազնապով հայտնում էր Թաուզի կալվածատեր Իսկենդերբեկովը,- մորթվել են Ջյուլգադարովների, Կարաբեկովների ընտանիքերը, մնացածը շրջապատված են, պաշտպանություն ենք խնդրում»⁵¹⁴: Ու քանի որ նահանգի խոշոր կալվածատերերից շատերը նաև անդրկովկասյան կառավարության անդամներ էին՝ «սոցիալիստական» բեկեր ու խաներ, ուստի և հեռացող ռուսական զորամասերի նկատմամբ հրահրվող բռնությունները և ազգային գնդերի ստեղծման գործընթացը ինչ-որ չափով շեղում էին գյուղացիությանը՝ սոցիալ-տնտեսական կենսական խնդիրների բարձրացու-

⁵¹¹ Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

⁵¹² Տե՛ս Արև, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 27:

⁵¹³ Տե՛ս Я. Раггаузер, Революция и гражданская война в Баку, ч. I, 1917-1918 гг., Баку 1927, էջ 124-125:

⁵¹⁴ Տե՛ս М.С. Искендеров, նշված աշխատությունը, էջ 184-186:

մից: Նպատակներից մեկն էլ աղոթեջանական խանութային հոռապետները: Որքան էլ Կոմիսարիատը և Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնը թաքցնեին իրականությունը, հատկապես, ազգամիջյան ընդհարումների և բացահայտ հակահայկական քաղաքականության դրսևորումները, միևնույն է, փաստերը վկայում են անհերքելի: Միայն 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին լիովին ավերվեցին Նուխի գավառի 11 հայկական գյուղեր: «Յունվարի 9-12 դեպքերի օրերին,- գրում էր ականատես Ստ. Շահումյանը,- Ելիզավետպոլի ամբողջ հայ բնակչությունը, Շուշի, Ղազախի և այլ գավառների հայ գյուղացիությունն ապրում էին կոտորածի սպասումի մղծավանջային օրեր: Յունվարի 10-ին Ելիզավետպոլում մուսուլմանները հանձնել են սպանված հայերի 13 դիակ: 12-ին Մոռից հարծակումներ են եղել հայերի վրա, որի հետևանքով մի քանի տասնյակ սպանվածներ են եղել»⁵¹⁵: Մահմեդական բնակչության ազդեցիվ վարքագիծը հարկադրեց հայ բնակչության մի մասին (ոչ բանակին – Վ.Ս.) ներքաշվել այդ ընդհարումների մեջ: Բուլշևիկների կողմից ղեկավարվող ռազմական զործողություններում մահմեդականները տվեցին 3000, հայերն ու ռուսները՝ 1200 զոհ: Չեզոք կողմի վկայությամբ, գիտակից հայերն ամեն կերպ խուսափելով ընդհարումները ազգամիջյան ջարդերի ուղորտ ներքաշելու հեռանկարից՝ փործում էին կանխել աղետը:

Եղել են դեպքեր, երբ հայը դատաստան էր տեսնում հայրենակցի հետ՝ թաթար սպանելու համար, զերի թաթարներին ռուս զինվորների վիրավորանքներից պաշտպանում էին հայ զինվորները: Նշանավոր թաթար զործիչ Թաղիսի վկայությամբ, այդ օրերին հայերն իրենց տներում պատսպարելով փրկել էին շուրջ 14.000 թաթար-մահմեդականների, «որոնք ավելի ուշ, թուրքերի և թաթարների կողմից Բաքուն գրավելու ժամանակ, (1918 թ. սեպտեմբեր – Վ. Ս.) չհիշեցին պարտքը իրենց փրկիչների հանդեպ, չուզեցին պաշտպանել նրանց»⁵¹⁶:

1917 թ. դեկտեմբերի կեսերից մահմեդական խռովությունների, ավազակային հարծակումների ալիքը հասնում է Ախալցխա՝ ևս մի երկաթուղային կարևոր հանգույցի ու հայ-թաթարական համատեղ բնակչության շրջանի: Թալանից մինչև ազգամիջյան բախումների վերածված շարծման առիթ է հանդիսանում Կովկասյան բանակի 116-րդ զորագնդի հեռանալու՝ արդեն հիշատակված հանգամանքը, որի բուլշևիկացած զորամասերը՝ Կովկասում տեղակայված այլ զորամասերի նման, նպատակ ունեին տապալել Անդրկովկասյան կոմիսարիատը: Որպես պատճառ հանդես է գալիս նաև Ախալցխայի կայազորի սեփականության խնդիրը.

⁵¹⁵ Ստ. Շահումյան, Մույն տեղում, էջ 116-117:

⁵¹⁶ Տես ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ.թ. 22-23:

որը կռվախնձոր էր դարձել զավառի թաթարական բնակչության և վրացական զորամասերի միջև: Այդ ամենին ավելանում էր նաև Կոմիսարիատի անվճռականությունը, ինչը ավելի էր բարդացնում իրավիճակը և փաստորեն չկանխելով դրանք, նպաստում էր, որպեսզի անարխիկ ելույթները վերածվեն ազգամիջյան բախումների:

«Ահա երկու ամիս է մեր կեանքը աննօրմալ կերպարանք է ընդունել,- գրում էր ԶԳԴ Ախալցխայի մարմին «Շարժում» թերթը,- և այդ խուլ կռիւը քաղաքի ու գիւղի մէջ քանի գնում ասելի ու ասելի սպառնալի է դառնում: Գրեթէ օր չի անցնում, որ այս կամ այն գիւղից թալանի, խուզարկութեան, ձերբակալութեան լուրեր չը գան: Թուրք ազգաբնակչութիւնը որպէս թէ իր արդար պահանջներին բաւարարութիւն չստանալու պատճառով, հայ կամ վրացի գիւղերից է վրէժխնդիր լինում... Ախալցխայի լարածութիւնը անհանգստացնում է նաև հարևան գաւառները: Ախալքալակից հայ և թուրք պատգամաւորներ են եկել մեր հարաբերութիւններում միջամտելու, որպէսզի գալիք փորձանքի առաջն առնեն»⁵¹⁷:

Յունվարի 12-ին (25) Ախալցխայում կայանում է միջկուսակցական ժողով, որին մասնակցում էին նաև ք. գ. և գ. պ. խորհուրդների ներկայացուցիչները: Ժողովի նախագահ է ընտրվում քաղաքագլուխ Ջ. Ջորյանը: Նա իր գոհունակությունն էր հայտնում քաղաքի և զավառի թաթարական պատվիրակության խաղաղասիրական առաջարկների առթիվ և կոչ անում՝ ընդառաջ գնալ դրանց: Ջինվոր Ալվարյանը գտնում էր, որ նման գեղեցիկ խոստումներ բազմիցս են հնչել, բայց միշտ շարունակվել են թալանն ու սպանությունները, ուստի առաջարկում էր վերջնագիր ներկայացնել: Լ. Փիրայյանի կարծիքով վերջին խռովության պատճառը հողային հարցն է եղել, որտեղ վճռորոշ բացասական դեր են խաղացել կալվածատեր-բեկերը⁵¹⁸: «Բեկերը թուրք մասայի ազգայնական բնագոյները գրգռելով յօգուտ իրենց, նրանց ոտքի են կանգնեցրել և աշխատում են իրենց վաղեմի երազներն իրականացնել և մեր շրջանները միացնել Օսմանեան պետութեանը»⁵¹⁹: Ամփոփելով արված առաջարկները, Ջ. Ջորյանը եզրակացնում էր, որ թեև Բորժոմից, Քութայիսից, Ախալքալակից ու Ալեքսանդրապոլից սպասվում են օժանդակ ռազմական ուժեր, սակայն խնդիրը պահանջում է խաղաղ լուծում, ինչի մասին վերջինս ստացել էր նաև Ա. Չխենկելիի ցուցումը:

Ժողովը որոշեց նաև ընտրել ազգամիջյան մարմին, նրան լիազորելով լայն իրավունքներով⁵²⁰:

⁵¹⁷ Շարժում, 1918, 18 փետրվարի, թիվ 13:

⁵¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 14 հունվարի, թիվ 3:

⁵¹⁹ Նույն տեղում:

⁵²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Անդրկովկասյան երկաթուղու խոշոր հանգույցների, Ելիզավետպոլի, Շամխորի իրադարձություններին անդրադարձան կուսակցությունները:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության «Լույս» թերթը «Շամխոր» հոդվածում գրում էր. «Դառնության ու անարգանքի անուն է այս անունը. անհեռատեսությո՞ւնը, սխա՞լը, թե պրովոկացիան կարողացավ սարքել Շամխորի սպանդանոցը»: Թիֆլիսի էսեռական կուսակցության «Знамя труда» թերթը հաստատում էր վրացական մենշևիկների կողմից «գործը կոծկելու» փորձերը և պահանջում հրապարակային քննության ենթարկել երկրամասային կենտրոնի պատասխանատվության հարցը⁵²¹: էսեռների շրջանային կոմիտեի պահանջը պաշտպանում էր նաև Դաշնակցության մեծ մասը: Ելնելով ռուս զինվորների որպես ռազմավարական դաշնակցի ելակետից, «չորս տարի հյուսիսի մեր ընկերների» սպանող կուսակցությունը որակում էր «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հանցանք»⁵²²:

Միանգամայն հիմնավոր ենք համարում էսեռների դիրքորոշումը, երբ Շամխորի դեպքերը դիտարկվում էին որպես «Կովկասյան բանակի դեմ ուղղված քաղաքական միջոց»⁵²³: Բացի այն, որ եզրահանգումը հենվում էր Կոմիսարիատի և երկրամասային կենտրոնի վրացական մենշևիկների մեծամասնության վարած հետևողական հակառուսական քաղաքականության երկամսյա վերլուծության վրա, էսեռական ռուսամետ կողմնորոշումը հիմնավորվում է առավելապես նրանով, որ կազմակերպված սպանող ուղղված էր այժմ բուլշևիկյան զորամասերի դեմ: Փաստորեն այս արմատական հարցում էսեռների և Կովկասի բուլշևիկների, մասնավորապես, Ստ. Շահումյանի մոտեցումները համընկնում էին և միմյանց փոխլրացնում: էսեռները ևս Շամխորի դեպքերը կապում էին երկրամասում իշխանության հարցի հետ, ավելի կոնկրետ՝ Սարիղամիշի բուլշևիկյան զինվորական-հեղափոխական կոմիտեի կողմից Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ներկայացված վերջնագրի հետ: Յայտնի է, որ Կոմիսարիատի տապալման և Անդրկովկասը խորհրդայնացնելու ծրագիրը պաշտպանում էր հենց Ստ. Շահումյանը: Միաժամանակ Կովկասի էսեռներն էլ մոռանում էին, թե անտեսում, որ իրենց կուսակիցները՝ Դ. Դոնսկոյը, Վ. Գոբեչիան եթե ոչ նախածեռնող, սակայն զինաթափման հարցում նախապատրաստված համերաշխ աշխատանք էին տարել մենշևիկների հետ:

⁵²¹ Տե՛ս Ս. Գ. Մելիքյան, նշված աշխատությունը, էջ 116:

⁵²² Տե՛ս Արև, 1918, 21 հունվարի, թիվ 15:

⁵²³ Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 2 փետրվարի, թիվ 14:

Զնայած բևեռային տարածայնություններին, Դաշնակցությունը ևս, ռուսական զորամասերը զինաթափելու հարցում համերաշխ էր Ստ. Շահումյանի հետ, սակայն ոչ երբեք բոլշևիկյան կուսակցության քաղաքականության հարցում, որի հետևանքն էր ռազմաճակատի քայքայումն ու Կովկասյան բանակի բոլշևիկացումն ու դասալքումը:

1918 թ. փետրվարի 8-ի (21) համարում Բաքվի ԴԴԴ մարմին «Արև» թերթն անգամ հրապարակում է Ստ. Շահումյանի կոչը, որտեղ քննադատության էին ենթարկվում ազգային խորհուրդները, ազգային զորամասերը և կոչ էր արվում Կովկասում ստեղծել խորհրդային իշխանություն⁵²⁴: Մի կողմ դնելով կուսակցական տարածայնությունները, տվյալ քաղաքական փուլում դրսևորվող անեզր անհանդուրժողականությունը, հայկական ազգային կուսակցությունը, փաստորեն, լուռ ընդունում էր Կոմիսարիատի հանցանքը, Ստ. Շահումյանի մերկացումները Շամխորի և Ելիզավետպոլի կապակցությամբ: Արևմտյան Հայաստանը պաշտպանող ռուս զինվորի հարցում ռազմաճակատը դրսևորում էր ցավոք ոչ հարատև ու կայուն համերաշխություն: Դաշնակցությունը չէր կարող չընդունել Ստ. Շահումյանի հարցադրումը, թե «Անդրկովկասն իրավունք ունի ստանալու այդ զենքի մի մասը ճակատը պաշտպանելու համար, բայց այդ զենքը կարող է տրվել միմիայն կենտրոնական կառավարության համաձայնությամբ և պիտի ընկնի ոչ թե ազգային խորհուրդների ձեռքը, ինչպես է օրինակ, Գանձակի բեկական մուսուլման ազգային կոմիտեն, կամ նրանց ղեկավարութեան տակ գտնուող ավազակային հրոսակախմբերի ձեռքը»⁵²⁵:

Կովկասյան բանակի զորամասերը զինաթափելու կարևորագույն քաղաքականացված հարցում Դաշնակցությունը նույնիսկ 1918 թ. ապրիլին միասնական մոտեցում չէր ձևավորվել: Եթե 1917 թ. վերջին և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին՝ Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծման և «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի ասպարեզ գալու հակասական, սպասեցնող պայմաններում, Դաշնակցությունը չէր կարողանում կողմնորոշվել, խուսափում էր վճռական գործողություններից, հատկապես Կոմիսարիատի հարցում, ապա 1918 թ. գարնանը, երբ թուրքերը զրավելով Արևմտյան Հայաստանը մտան Կարս, կուսակցության ղեկավարության մի մասը, մարտին, բոլշևիկների հետ նախ փորձեց պաշտպանել Բաքուն, ապա և Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ժամանակ փորձ արեց ետ բերել կորցրածի գոնե մի չնչին մասը:

⁵²⁴ Տե՛ս Արև, 1918, 8 փետրվարի, թիվ 30:

⁵²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Այսպես, Պարսկաստանում գտնվող ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսի զինվորների վերջին ջոկատները 1918 թ. ապրիլի սկզբներին պետք է անցնեին Դավալու (Արարատ) - Ալեքսանդրապոլ գծով: Սեյմի ԶԴԳ անդամները Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ժամանակ բարձրացնում են ռուս զինվորների զինաթափ անելու պահանջը: Որոշվում է Ալեքսանդրապոլից դեպի Անի երկաթգծի մի հատվածում ռելսերը հանել և փակել էշելոնների առաջընթացի հնարավորությունը: Այդ մասին Ալ. Խատիսյանը խորհրդակցության մասնակիցների ներկայությամբ տեղեկացնում է Անդրանիկին, խնդրելով, որ վերջինս հայտնի իր կարծիքը: Անդրանիկը հավատարիմ իր հետևողական ռուսական կողմնորոշմանը, զայրույթով դեմ է արտահայտվում, նշելով, որ «հոն է մեր դարաւոր թշնամին (նկատի ունի Թուրքիան – Վ. Մ.), զայն զինաթափ ըրեք: Թաթարները Գանձակի առաջ տուն դարձող ռուս զինուորները կտորտցին, մնացածն էլ դուք կուզեք լրացնել, քանի մը հրացաններու փոխարեն: Ռուսիան մեզ հսկա ռազմամթերք թողուց, մենք պետք չունինք քանի մը հատ հրացաններու ... (նկատի ունի էրզրումի անկումը – Վ. Մ.) երանի թե հոս եկած ջըլլայի և չլսեի այս տխուր որոշումը»⁵²⁶:

Եւ այն իրադարձությունների մեջ այլ ենթատեքստ էր փորձում տեսնել «Մշակը»: Ի դեմս խմբագիր Զ. Առաքելյանի: «Պէտք է փարենք պետական քաղաքականութեան» հողվածում ռուսական էշելոնների զինաթափումը և զինվորների սպանող նա նույնացնում էր Անդրկովկասում «ազգային կառավարությունների» ստեղծման ծրագրի հետ: Ազգային խորհուրդներին, որոնց նա միմիայն ներքին կառավարական իրավասություն էր թողնում, Զ. Առաքելյանը հակադրում էր «համապետական ուժեղ կառավարության» գաղափարը: Հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգի պայմաններում «տեղին չէ մտածել ազգային կառավարութեան մասին», - նշում էր հեղինակը⁵²⁷:

Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավար անդամը ևս համոզված էր, որ «Թիֆլիս-Գանձակ-Եվլախ գծի վրա, երբ թուրքերի և վրացիների ձեռքով զինաթափ արվեցին ռուս էշելոնները պետք է այլևս համոզեն մեզ, որ ազգային կառավարութիւնների ծրագիրը գոնէ այժմ անտեղի է ... ռուս էշելոնները զինաթափ անելու ծրագիրը արտադրեց աղէտալի հետևանք. հիմն դրեց մի սոսկալի կատաստրոֆայի: Այդ անօգուտ զոհերը վրէժխնդրութիւն են գոռալու սպանվածների մերձաւորների կողմից, և մենք գտնվում ենք անելի արիւնահեղ դէպքերի տէրրօրի ներ-

⁵²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, թթ. 26-27:

⁵²⁷ Մշակ, 1918, 21 հունվարի, թիվ 14:

քոյ»⁵²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Դաշնակցության հանդեպ անզիջուն կուսակցությունը, այս հարցում չզիտես ինչու չէր մեղադրում դաշնակցական գործիչներին: Կոահեղով այդ դեպքերի հակահայկական ուղղվածությունը, Յ. Առաքելյանը միաժամանակ հակասության մեջ էր հայտնվում, երբ առաջարկում էր Անդրկովկասում ստեղծել «ընդհանուր, համապետական, ոյժեղ կառավարութիւն» ինչն էլ՝ հարկադրում էր «փարվել պետական քաղաքականության»:

Նույն «Մշակը», փետրվարի 1-ի (14) «Ազգային խորհրդի ուշադրությունը» հոդվածում, գրում էր բոլորովին հակառակը՝ այժմ էլ սոցիալիստներից պաշտպանելով ազգային խորհուրդները, մասնավորապես ազգամիջյան զինվորական խորհրդին, որի կազմի մեջ էր ներառվել Յան ԴժԿ անդամ Ս. Պապաջանյանը (նաև՝ Մ. Արզումանյան (ՀՀԴ) և Ս. Փիրումյան (Ս.-ո. - մենչևիկ): Դաշնակցական Մ. Արզումանյանը Մ. Պապաջանյանի փաստն ուռճացնելով, երկրամասային կենտրոնում հայտարարել էր, թե «իշխանութիւնը պետք է պատկանի միայն յեղափոխական կենտրոններին, ազգաին խորհուրդները հակայեղափոխական են և նրանց պետք է ցրել»: «Մշակն» արդարացիորեն վրդովվում էր, թե ինչո՞ւ է Մ. Արզումանյանն այդպես արտահայտվում, երբ Հայոց ազգային խորհրդի մեծամասնությունը կազմում էր Դաշնակցություն կուսակցությունը, ուստի և Ազգային խորհրդից բացատրություն էր պահանջում⁵²⁹:

Շամխորի դեպքերը, մահմեդական շարունակվող խռովությունները ոչ միայն Արևելյան Անդրկովկասում, այլև Երևանի նահանգում ահագնացող անիշխանությունը, հայության այս հատվածին մղում էին համախմբվածության, կազմակերպման նոր աստիճանի:

Այս նպատակն էր հետապնդում նաև փետրվարի 18-ին Բաքվում կայացած Գանձակի նահանգի և Բաքվի նահանգի երկու զավառների՝ Շամախիի և Գյոքչայի բաքվաբնակ հայերի զավառական կոմիտեների ընդհանուր ժողովը⁵³⁰: Հավաքի նպատակների մասին պարզաբանումներ էր տալիս Գանձակի նահանգի բաքվաբնակ հայերի նախկին գործադիր կոմիտեի նախագահ Սարգիս Արարատյանը: Փետրվարյան հեղափոխությամբ առաջադրված ժողովրդավարական ազգային մարմինը, հայության առջև ծառայած դժվարին մարտահրավերների առկայության պայմաններում, վերակազմության կարիք էր զգում: Բաքվի ազգային խորհրդի առաջարկով՝ Գանձակի նահանգի զավառական ներկայացուցիչների փետրվարի 4-ի առաջին կազմակերպչական ժողովում որոշվել էր վերակազմել նախկին խորհրդի կազմը և նրա մեջ մտցնել Բաքվի երկու այլ զավառների՝ Շամախիի և Գյոքչայի հայության ներկայացուցիչ-

⁵²⁸ Նույն տեղում:

⁵²⁹ Տես Մշակ, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

⁵³⁰ Տես Արև, 1918, 22 փետրվարի, թիվ 41:

ներին: Այդ նպատակով կատարվել էին ընտրություններ և ներկա ժողովում արդեն մասնակցում էին տաս գավառների պատգամավորները: Եվ քանի որ նոր խորհուրդը սահմանափակվում էր ոչ միայն Քանձակի նահանգով, ներառում էր այլ առհասարակ, Արևելյան Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերը, ուստի և Ս. Արարատյանն առաջարկում էր նոր խորհուրդն անվանել «Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաքնակ հայերի խորհուրդ»⁵³¹: Նա լուծարված էր համարում նախկին կազմակերպության գործադիր կոմիտեն և կոչ անում ձևավորել նորը: Կազմակերպության շարժառիթների մասին զեկուցում է նաև նախկին խորհրդի նախագահ, անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, էսեռ Լևոն Աթաբեկյանը⁵³²:

Այնուհետև, ժողովի նախագահ է ընտրվում Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Դ. Անանուն), առաջադրելով մի շարք կազմակերպական խնդիրներ: Մինչ այդ խնդիրների քննարկումը, ժողովը ցանկություն է հայտնում լսել գավառից ժամանած ներկայացուցիչների զեկուցումները: Խոսք է վերցնում Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք – Շահնագարյանը և նշում, որ Ղարաբաղի հայերի և թուրքերի բարիդրացիական հարաբերությունները «ոչ մի կերպ չեն խախտել»: Նա ընդգծում էր, որ «Շուշի-Եվլախ խճուղու խժոժութիւնները մի շարք չարագործ բանդաների գործն են և երբեք ժողովրդական բնոյթ չեն կրում», Շուշիի վրայով տուն վերադարձող ռուս զինվորներին անհրաժեշտ դրամական օգնություն էր ցույց տրվել, սակայն նրանց զինաթափ են արել Բարդա կայարանում⁵³³: Վերակազմված գործադիր կոմիտեի կազմը հաջորդ նիստերին համալրվում է տեղակալներով և գանձապահով: Երկու փոխնախագահներ են ընտրվում Ալ. Պարոնյանը և Ար. Առաքելյանը, գանձապահ՝ Զ. Տեր-Առաքելյանը: Ձևավորվում են նաև աշխատանքային խմբեր, (ֆինանսական, ներքին կազմակերպչական), ինչպես նաև հինգ հոգուց բաղկացած ազգամիջյան հարաբերությունների սեկցիան: Նրա անմիջական պարտականությունն էր՝ սերտ հարաբերությունների պահպանումը տեղում գործող մահմեդական կազմակերպության հետ: Չէր բացառվում նաև պարենային հարցում վերջինիս կողմից ակնկալվող աջակցությունը: Քանի որ Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաքնակ հայերի կազմակերպության Գործադիր կոմիտեի նախագահը սպեցիֆիկ Դ. Անանունն էր, ապա, նրա մարտավարությունից ելնելով, կայացվում է որոշում, ըստ որի՝ բանվորությանը կոչ էր արվում մեծապես աջակցել գավառական ազգային հայրենակցական կոմիտեներին՝ նրանց ֆինանսական միջոցները «լայն հայրենակցական հիմքի վրա դնելու» նպատակով: Ծախսերի և տուրքի չափը որոշելու

⁵³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵³² Տե՛ս Արև, 1918, 22 փետրվարի, թիվ 41:

⁵³³ Տե՛ս նույն տեղում:

հարցում, գավառային կոմիտեներին տրվում էին ազատ գործելու հնարավորություններ⁵³⁴։

Ամփոփելով, եզրակացնում ենք, որ Ելիզավետպոլի մահմեդական գյուղացիական խռովությունները, ապա և Բաքվից միջև Թիֆլիս երկաթուղային հանգույցների մոտ կատարված ոճրագործությունները առավել մեծ ու համապարփակ հիմնահարցի երկրամասում իշխանության խնդրի բաղկացուցիչներից են։

Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և գ. ու բ. պատգամավորական խորհրդի երկրամասային էսեռա-մենշևիկյան հակաբուլշևիկյան կենտրոնին նախ և առաջ անհրաժեշտ էին Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար։ Թեև վրացական մենշևիզմը և Ն. ժորդանիան զորամասերի զինաթափումը հիմնավորում էին Ելնելով գարնանը սպասվող թուրքական արշավանքին դիմագրավելու և այդ նպատակով ազգային զորամասերը զինելու նկատառումներից, սակայն առաջնայինը մնում էր Կոմիսարիատի իշխանության պահպանման ու այդպիսով նաև բուլշևիզմի դեմ պայքարը։ Անցնելով առաջ նշենք, որ 1918 թ. գարնանը վրացական զորքը դիմադրություն գրեթե ցույց չտվեց այդ թուրքական արշավանքին, իսկ հայկական զորամասերը, որոնք Շամխորի մոտ չէին զնդակահարում ռուս զինվորներին ու առևանգում զենքը, միայնակ իրականացրին ռազմաճակատի պաշտպանության գործը։

Ելիզավետպոլն ու Շամխորը, փաստորեն դարձավ 1917 թ. նոյեմբերից սկսված իշխանության համար մղվող լարված, առայժմ ժողովրդավարական պայքարի վայրագ հանգուցալուծումներից մեկը, երբ զենքի համար պայքարը վերաճեց քաղաքական և ազգամիջյան բացահայտ առճակատման։ Սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որն ավարտվեց միայն 1918 թ. սեպտեմբերին՝ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո։ Շամխորի սպանդից հետո է, որ Ստ. Շահումյանը գաղտնի անցնում է Թիֆլիս և առաջին անգամ փորձում Դաշնակցության զորամասերի աջակցությամբ համատեղ իրականացնել իր ծրագիրը՝ Կոմիսարիատի տապալումը։

Վերը շարադրված իրադարձությունների զարգացումը անհերքելիորեն ապացուցում է, որ Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ դեպքերի գլխավոր մեղսակիցները վրացական մենշևիզմի առաջնորդներն էին և մահմեդական ազգային կոմիտեն, այսինքն Անդրկովկասի կոմիսա-

⁵³⁴ Տե՛ս Արև, 1918, 6 մարտի, թիվ 48։

րիատում իշխանությունը զավթած վրաց-մահմեդական ազնվականական-խանական մեծամասնությունը: Այդ իբր «արդարացված», բայց հանցավոր գործն իրականացնում էին ոչ թե «ավազակները», այլ մահմեդական բնակչության հսկայական զինված ամբոխը, որոնց ղեկավարում էր մահմեդական ազգային կոմիտեն և որոնք վստահ էին, որ այդ ամենը կատարվում է անդրկովկասյան իշխանությունների հրամանով: Այս առումով տեղին է Ստ. Շահումյանի հարցադրումը. «այդ ի՞նչ «բռնի» զինաթափում էր, ինչո՞ւ էր այն կատարվում ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Աղստաֆայում ու Ելիզավետպոլի նահանգում, և ինչո՞ւ էր «բռնի» զինաթափության համար Թիֆլիսից զրահապատ գնացք գնում»⁵³⁵:

Այսօր, Ստ. Շահումյանին կարող ենք պատասխանել. որպեսզի մահմեդական-թաթարների ձեռքով և աջակցությամբ իրականացվեր այն դժվարին գործը, ինչը վրացիները չէին կարող իրագործել՝ Թիֆլիսից հեռու պահեին և շեղեին բուլչևիկացած Կովկասյան բանակի զորամասերի նահանջի ուղին, որպեսզի թույլ չտային Կոմիսարիատի տապալում և վերջապես՝ պահպանեին ձեռք բերած հեգեմոնիան երկրամասում: Եվ եթե Ստ. Շահումյանը տարակուսանք էր հայտնում Դաշնակցության կապակցությամբ, որի կոմիսարներն այդ նույն իշխանության անդամներն էին, ապա մեզ համար գոնե պարզ է այն հանգամանքը, որ միասնական, «սոցիալիստական» կոչվող կառավարության կազմում հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը և գոնե նրա ղեկավար մեծամասնությունը՝ հակաբուլչևիկյան անթաքույց անհանդուրժողականության պիքի վրա՝ օբյեկտիվորեն աջակցում էր վրաց-մահմեդական խմբավորմանը, էապես թուլացնելով ազգային շահի պաշտպանության գործը:

2.6. ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱՎՍԱՆ ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1917-1921 թթ. Անդրկովկասի քաղաքական պատմության, Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի, ազգամիջյան հարաբերությունների, անկախ ազգային պետությունների տարածքային բազմաշերտ խնդիրների հանգույցն ուղղակիորեն կապվում է 1917-1918 թթ. ընթացքում երկրամասում ծավալվող իշխանության համար պայքարի հիմնահարցի հետ:

Այդ խնդրի կիզակետում են Խորհրդային իշխանության այլընտրանքային մարտահրավերի և այդ գաղափարն ու ռազմավարությունը

⁵³⁵ Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 111:

կրող Ստ. Շահումյանի, Ռոստոմի, Արամի, Անդրանիկի, Զ. Ջավրիյանի, Զ. Բագրատունու և այլոց համաձայնեցված գործունեությունը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծման պահից բուլշևիկները կողմից իշխանության գրավման հարցը թիֆլիսում դարձավ, ինչպես կովկասյան երկրամասային կենտրոնի, այնպես էլ Բաքվի խորհրդի առաջնահերթ խնդրի: Այդ գործընթացի առաջին փուլում՝ 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հիմնահարցն առավելապես բարձրացվում էր «հակահեղափոխության դեմ» բուլշևիկների հաղթանակի համատեքստում: 1918 թ. հունվար-մարտ ժամանակահատվածում, երբ որոշակի դարձավ երկրամասային իշխանության վրաց-թաթարական մեծամասնության կողմից հայությանն ու ԶԳԴ-ը մեկուսացնելու միտումը, ի դեմս Ստ. Շահումյանի Բաքվի իշխանության մյուս հայ գործիչների և նրանց տրամադրության տակ եղած ռազմական ուժի հետ համագործակցությունը ձեռք բերեց թեև ժամանակավոր, բայց ազգային նկարագիր:

Սկզբում Կոմիսարիատի գործողությունները արդարացված էին. ամեն ինչ արվում էր, որպեսզի թիֆլիսում չեզոքացվի բուլշևիկների ազդեցությունը: Դրան կարելի էր հասնել, եթե քաղաքից հեռացվեին բուլշևիկյան զորամասերը, վերահսկողություն հաստատվեր Արսենալի (Ջինապահեստ) վրա և վերացվեր բուլշևիկների կազմակերպությունը: Առաջին հարցի կապակցությամբ հետևյալ իրավիճակն էր ստեղծվել: Երբ թիֆլիս ժամանեց Կարսյան զուևորդը, այն անմիջապես բուլշևիկյան ազիտացիան հասցրեց Կոմիսարիատի տապալմանն ուղղված կոչերի մակարդակի: Գուևորդ մնաց քաղաքում, իր ներկայացուցիչներին հիմնականում, ուղարկեց ազգային զորամասեր՝ նրանց աջակցությունը ստանալու կամ գոնե չխոչընդոտելու հանձնարարականներով⁵³⁶: Թիֆլիսի բ. և գ. պ. խորհրդի դեկտեմբերի 4-ի (17) նիստում Ն. Ժորդանիան հայտարարում էր, թե նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) երկրամասային կոմիտեի բուլշևիկ լիազորներից մեկի կողմից հեռագիր է ուղարկվել Պետրոգրադ իշխանության գրավման բովանդակությամբ: Խոսքը Վ. Լենինին ուղղված Ստ. Շահումյանի երկու՝ նոյեմբերի 23-ի և 25-ի հեռագրերի մասին էր: Նախ՝ Ստ. Շահումյանը թիֆլիսի կոմիտեի անդամ-լիազոր չէր, պալա և, ոչ անհայտ մարդ Կովկասում, որպեսզի նրա անունը չտրվեր խորհրդի նիստում: Աղավաղվում էր նաև հեռագրի օրը ու դրա հետ կապված բովանդակությունը: «Մենք կարող ենք բանակի օգնությամբ ստիպել կոմիսարիատին՝ ճանաչել ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը: Խնդրում ենք անհապաղ հայտնել, թե ինչպես վարվել», – հայտնում էր Ստ. Շահումյանը առաջին հեռագրում: Երկրորդում նա ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ Կովկասյան բանակի զորամասերը Կոմիսարիատի գործողությունը դիտում են որպես անջատում Ռուսաստանից, ուստի և

⁵³⁶ Տե՛ս Н.Н. Жордания, За два года, стр. 58.

կրկնում էր գլխավոր հարցադրումը. «Ձորքերի և Բաքվի սովետի վրա հենվելով կարելի է տեղական իշխանությանը հարկադրել ճանաչելու ձեր իշխանությունը»⁵³⁷: Ստ. Շահումյանն այդպես էլ Վ. Լենինից հստակ պատասխան և աջակցություն չստացավ: Այս հարցի պարզաբանման հարցում մեզ ինչ-որ չափով օգնում է հենց Ն. Ժորդանիան, որը Թիֆլիսի խորհրդի վերոհիշյալ նիստում հավելում էր. «երկրորդ հեռագրում ասվում էր, թե ապարատի մոտ սպասում ենք պատասխանի»⁵³⁸: Ավելացնենք, որ պատասխան, և կենսական աջակցության Ստ. Շահումյանը չստացավ նաև 1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր շրջանում, որի հետևանքով տապալվեց Բաքվի կոմունան:

Զիավատալով բոլշևիկների երկրամասային կոմիտեի մեծամասնության հավաստիացումներին, թե վերջիններս զինված ելույթի մտադրություն չունեն, որ նախընտրությունը տրվում էր ինչպես Բաքվում խաղաղ ճանապարհով իշխանության գրավմանը, Կոմիսարիատը Ն. Ժորդանիայի և մյուս մենշևիկ առաջնորդների գլխավորությամբ, միևնույն է, տազնապ էր ահազանգում: «Երբ մենք իմացանք այդ հեռագրերի մասին, ասում էր Ն. Ժորդանիան,- պարզ դարձավ, որ Թիֆլիսում պատրաստվում է զինված ելույթ»⁵³⁹:

Նոյեմբերի 26-ին (դեկտեմբերի 9) մենշևիկների երկրամասային և Թիֆլիսի Գործադիր կոմիտեի բյուրոն կանխարգելիչ միջոցներ ձեռնարկեց, կազմակերպվեց կարմիր զվարդիան: Նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 8) հրավիրվեց մենշևիկյան երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեի արտահերթ նիստ, որտեղ քննարկվեց բոլշևիկյան ագիտացիայի հետ կապված արտակարգ իրավիճակի ստեղծման հարցը և որոշվեց ներդնել բոլոր միջոցները՝ քաղաքացիական պատերազմից խուսափելու նպատակով: Հաջորդ օրը հրավիրվեց բ. գ. և գ. պազամավորների խորհրդի, երկրամասային կենտրոնի և Թիֆլիսի բ. գ. պատզամավորների խորհրդի միացյալ արտակարգ նիստ. նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 12) Թիֆլիսը հայտարարվեց ռազմական դրության մեջ⁵⁴⁰:

Սա իշխանությունը պահելուն ուղղված առաջին քայլն էր:

Նույն երեկոյան Կարսյան գնդին հայտարարվեց, որ նա պետք է անհապաղ հեռանա Հյուսիսային Կովկաս, որն էլ իրականացվեց նոյեմբերի 27-ի լույս 28-ի գիշերը, քանի որ բոլշևիկյան գունդը զգաց Գործադիր կոմիտեի վճռականությունը⁵⁴¹: Դա մենշևիկների առաջին հաղթանա-

⁵³⁷ Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 45, 47:

⁵³⁸ Н.Н. Жордания, За два года, стр. 59.

⁵³⁹ Նույն տեղում:

⁵⁴⁰ Стен Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, N 198.

⁵⁴¹ Стен Н.Н. Жордания, За два года, стр. 59.

կան էր և իշխանությունը պահելուն միտված ներկորդ ձեռնարկը: Հաջորդը՝ Թիֆլիսի Արսենալի գրավման հարցն էր: Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և Թիֆլիսի քաղաքային դումային լրջորեն անհանգստացնում էր երկրամասի քաղաքական կենտրոնի գլխավոր գինապահեստի խնդիրը, որի բուլճարիկյան ղեկավարությունը չէր ենթարկվում իշխանություններին և զենք չէր տրամադրում կոմիսարիատին: Վտանգն առավել իրական է դառնում, երբ ռազմաճակատից սկսում են վերադառնալ բուլճարիկացած զորամասերը: Իշխանությանը ենթակա զորամասերը գինեղու նպատակով Գործադիր կոմիտեն զենք է պահանջում և այդ առթիվ գրավոր հրահանգ ուղարկում Արսենալի հրետանային պահեստին: Գործադիր կոմիտեն, իհարկե, գիտեր, որ Արսենալը հսկում են բուլճարիկ-գինավորները, որոնք չեն համաձայնվի հրամանի հետ. դա առիթ էր՝ արդարացնելու հետագա գործողությունները:

Ինչպես և սպասվում էր, Արսենալի պաշտպանները հրաժարվում են հանձնել զենքը: Մենչևիկյան գվարդիան գիշերը հարձակվում և գրավում է հրետանային պահեստը: Դեկտեմբերի 4-ի (17) հայտնի նիստում Ն. Ժորդանիան հայտնում էր, որ նոյեմբերի 28-ին Գործադիր կոմիտեն Արսենալից պահանջել էր 2000 հրացան և ստացել էր մերժում⁵⁴²: Արսենալը գրավելու նպատակով մենչևիկյան կենտրոնը շտապ կարգով ձևավորում է հավաքական ջոկատ՝ կազմված «Կարմիր գվարդիայից», վրացական, հայկական և 218-րդ զնդերի գինավորներից: Նոյեմբերի 30-ին (դեկտեմբերի 13) բուլճարիկյան 218-րդ զնդի 4-րդ զուևարտակի շուրջ 150 գինավորներ հակահարձակում են իրականացնում, սակայն չստանալով լուրջ աջակցություն՝ վերադառնում են իրենց զորանոցները: Իրադարձությունների մախաձեռնող Ն. Ժորդանիան այդ ամենից եզրակացնում էր, որ «Գործադիր կոմիտեի ջոկատը այդպիսով գնում էր խորհրդային իշխանության դեմ, որ հռչակվել էր Թիֆլիսում»⁵⁴³: Բուլճարիկյան երկրամասային կենտրոնը հերթական պարտությունը կրեց: Նույն օրը մենչևիկները Թիֆլիսում ավերեցին «Кавказский рабочий», «Бердзола» և «Банвори крив» թերթերի խմբագրությունները, ձերբակալեցին աշխատակիցներին⁵⁴⁴: 218-րդ զուևորդը հեռացվեց քաղաքից՝ Տրապիզոն-Էրզրում ուղղությամբ:

Մեկ անգամ ևս վերադառնալով դեկտեմբերի 4-ի նիստին, նշենք, որ Ն. Ժորդանիան այդտեղ մտադրվել էր վերջնականապես վարկաբեկել Ստ. Շահումյանին: Իր ձեռքում թափահարելով Վ. Լենինին ուղղված

⁵⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59-60:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

⁵⁴⁴ Տե՛ս А.Н. Сургуладзе, Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1971, стр. 82:

հայտնի հեռագրերը, նա Մ. Պրժևալսկիի, ամերիկյան հյուպատոս Սմիթի, ազգային զորամասերի ղեկավարների և այլոց ներկայությամբ՝ բուլշևիկներից, մասնավորապես, Ստ. Շահումյանին մեղադրում էր «դավադրության», «բռնապարտիզմի» մեջ: Նիստում հանդես եկած Ստ. Շահումյանը չժխտելով, որ, իրոք, հիշյալ հեռագրերի հեղինակը ինքն է. միաժամանակ, այն արժեքավոր բացահայտումն է անում, որ թիֆլիսում գտնված «խոշոր» և «լավ զինված» զորական միավորումների ներկայացուցիչները այդ օրերին բուլշևիկյան երկրամասային կոմիտեին առաջարկում էին «երկու օրում ցրել ամբողջ Կոմիսարիատը»⁵⁴⁵:

Բուլշևիկների նտադրությունը պարզ էր, սակայն միայն Արսենալի դեպքերը վկայում են, որ նախահարձակ են եղել հակաբուլշևիկյան ուժերը, հատկապես վրացական մենշևիկները, որոնք համակարգված և նպատակային գործողություններով փաստորեն, կարողացան կանխել թիֆլիսի գրավման առաջին փորձը:

Ինչ վերաբերում էր բուլշևիկներին, ապա Արսենալի գրավման կամ հանձնման խնդրում առկա են երկու մոտեցումներ՝ ա) այն, որ բուլշևիկների երկրամասային և թիֆլիսի կոմիտեները սխալ են թույլ տվել, ըստ որի իշխանության գրավումն Անդրկովկասում, մասնավորապես թիֆլիսում, հնարավոր էր իրագործել խաղաղ ճանապարհով, ինչպես Բաքվում և բ) ելնելով նրանից, որ Անդրկովկասում իշխանության գրավման առաջին փուլը շարունակվում էր մինչև դեկտեմբեր՝ մինչև Արսենալի գրավումը և 1918 թ. փետրվարին՝ բուլշևիկյան ցույցի գնդակոծումը Ալեքսանդրյան այգում, հետևաբար՝ Արսենալը համեմատաբար հեշտ հանձնելու փաստը պետք է բացատրել ոչ թե բուլշևիկների ղեկավար խմբի մի մասի մարտավարական սխալներով, այլ այդ ժամանակ երկրամասում առկա մի շարք օբյեկտիվ հանգամանքներով⁵⁴⁶: Կարևորում ենք նաև Ստ. Շահումյանի նույնքերի 23-ի և 25-ի հարցումները՝ թիֆլիսում զինված ելույթի անհրաժեշտության մասին: Ինչդեռ են Կովկասի թիվ 1 բուլշևիկի հարցման պատճառները: Խնդիրն այն տարածայնությունների մեջ է, որը խորանում էր երկրամասային ու թիֆլիսի բուլշևիկյան կոմիտեներում, երբ հնարավոր չէր տեղում լուծել զինված ելույթի հարցը, ուստի և Շահումյանը դիմում էր Վ. Լենինի միջամտությանը: Թիֆլիսում չստանալով ղեկավար բուլշևիկների մեծամասնության աջակցությունը, Ստ. Շահումյանը, որը հենց նույնքերի 23-ին էր ելիզավետպոլից հասել թիֆլիս, աշխատում էր իրագործել զինված ապստամբության իր ծրագիրը: Հիմնահարցի գիտակ Յ. Մելիքյանի կարծիքով, Ստ. Շահումյանի հարցումները

⁵⁴⁵ Տե՛ս Կ. Դубинский – Мухадзе, Шаумян, Москва, 1965, стр. 277:

⁵⁴⁶ Տե՛ս Ս. Ե. Շեֆ, նշված աշխատությունը, էջ 337:

չէին լինի, եթե Թիֆլիսում բուլճարացիների ղեկավար խմբի մեծամասնությունը պաշտպաներ զինված ելույթի անհրաժեշտությունը: Եթե դա մարտավարական քայլ լիներ, ապա վճռական պահին պետք է ոտքի հանվեին կայազորն ու բուլճարական բանվորները և թույլ չտրվեր գրավելու Արսենալը⁵⁴⁷:

Թիֆլիսի բուլճարացիների «սխալները» այլ հիմնավորում էլ ունեն. այստեղ մեկ անգամ ևս դրսևորվում է ազգային գործոնի դերը: Բուլճարացի կուսակցության նման միակուռ կառույցն անգամ ճեղքեր էր տալիս Անդրկովկասում: Ոչ միայն վրացի մենչևիկներն էին ազգայնական, այլև վրացի բուլճարացիները: Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ և Կովկասյան բանակի, հիմնականում ռուս զինվորների աջակցությամբ Թիֆլիսի գրավումը դիտվում էր որպես հակավրացական քայլ, առավելապես ոչ այնքան բուլճարացիների, այլ նախ և առաջ հայկական գործոնի հաղթանակ: Թիֆլիսն ուներ Բաքվի փորձը և ճիշտ ժամանակին կարողացավ կանխել պարտությունը: Փաստորեն, Ստ. Շահումյանի դեմ պայքարում և իշխանության գրավման առաջին փուլում վրացական մենչևիկներն ու բուլճարացիները հանդես եկան համատեղ: Ստացվում է, որ վրացական ազգայնականությունն այս պատմական փուլում հաղթեց հայկական ազգայնականությանը: Միտումնավոր կերպով, իհարկե, չօգտագործվեց նաև Կովկասյան բանակի բուլճարացի զորամասերի վճռական դերակատարությունը և նվիրվածությունը Անդրկովկասում իշխանության գրավման գործին:

Թիֆլիսի Արսենալի գրավումը մենչևիկների կողմից գնահատվեց որպես էական ձեռքբերում, քաղաքական հաղթանակ: Ա. Զինենկելին ուրախ լուրը տարածեց Երկրամասում. այն ստացավ նաև Երևանի պարետ Ս. Շախաթունին. «Տիֆլիսում խաղաղ է, եռանդուն միջոցներ են ձեռք առնւած, Երկրային Կենտրոնը Կոմիսարիատի համաձայնութեամբ իշխանութիւնը իր ձեռքն է վերցրել: Զինուորական դրութիւն է յայտարարւած: Քաղաքը դատարկում ենք կասկածելի և անհանգիստ տարրերից: Բուլճարացիների դուրս գալը (եւլույթը – Վ.Ս.) այս անգամ կարելի է համարել վիժած»⁵⁴⁸:

1917 թ. նոյեմբերի վերջից Թիֆլիսի իշխանության դեմ պայքարի կենտրոն դարձավ նաև Սարիղամիշը, որտեղ ի հաշիվ Կովկասյան ռազմաճակատից թիկունք վերադարձող զորամասերի, գնալով ավելի ու ավելի մեծ թվով բուլճարացի զորքեր էին կենտրոնանում:

Սկիզբը դրվեց նոյեմբերի 24-ին (դեկտեմբերի 7), երբ Սարիղամիշի շրջանի գյուղացիական (զինվորների) պատգամավորների խորհրդի

⁵⁴⁷ Տես Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 428:

⁵⁴⁸ Ձանգ, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 7:

ընդհանուր ժողովում քննարկման դրված Կոմիսարիատի նկատմամբ խորհրդի վերաբերմունքի հարցում՝ հավանության արժանացավ ժողկոմ-խորհի իշխանությունը ճանաչող բուլշևիկյան բանաձևը⁵⁴⁹:

Սարիզամիշի զինվորների պահանջների մեջ առանձնանում էր այն կետը, ըստ որի մինչև իշխանության վերջնական ամրապնդումը անընդունելի էր համարվում բանակի ցրումը: Այդ բանաձևի հայամետ ուղղվածությունը նրանում էր, որ այդպիսով հնարավոր էր դառնում թեկուզ և բուլշևիկացած բանակի մի մասը պահել Անդրկովկասում, նախ՝ ռազմաճակատը չդատարկելու, թուրքական արշավանքին դիմակայելու և, երկրորդ, Կոմիսարիատի դեմ պայքարելու նպատակով: Բացի Սարիզամիշից, Անդրկովկասյան կառավարության դեմ էին արտահայտվում նաև Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կաղզվանի և այլ շրջանների զինվորները: Թիֆլիսի իրադարձություններին զուգահեռ, դրանց նախօրեին, Էրզրումում ևս կանխվեց բուլշևիկների հաղթանակը: Նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) տեղի ունեցավ Էրզրումի կայազորի զորամասերի ներկայացուցիչների, կուսակցությունների, բանակային կոմիտեի ներկայացուցիչների արտակարգ նիստ, որն ընդունեց հակաբուլշևիկյան որոշում. խորհրդրականությունը անթույլատրելի համարեց զինված ելույթը⁵⁵⁰:

Ուժերի հարաբերակցության տեսակետից Էրզրումից ավելի նպասավոր վիճակ հօգուտ բուլշևիկների չէր կարելի ենթադրել, սակայն չունենալով դարձյալ կենտրոնից եկող վճռական գործողությունների վերաբերյալ ցուցում, տեղական բուլշևիկները վարանեցին, Պետրոգրադի, Մոսկվայի համեմատ անվճռականություն, առավել ևս, որ արդյունքում Թիֆլիսում մի քանի օր հետո դրության փաստական տերը դարձան մենշևիկները:

Ուզանճակատում այդ «անվճռականությունը» կարելի է բացատրել նրանով, որ թեկուզ զանգվածային բուլշևիկացման պայմաններում, այնուամենայնիվ առկա էր համապետական շահի, տվյալ դեպքում հսկայական տարածքներ գրաված Կովկասյան բանակի պահպանման ու ռազմաճակատի պաշտպանության գործոնը: Ռուսական բարձր իրահամատարության համար զոնե՝ դա առայժմ հասկանալի, առաջնային և մոտակա խնդիր էր և գերակայում էր՝ երկրամասում իշխանության գրավման հարցի նկատմամբ: Այլ խոսքով, ռազմաճակատային գործոնն ազդում էր անգամ զինվորական զանգվածների վրա, որոշակի կարգապահություն էր պահպանում:

⁵⁴⁹ Տե՛ս Кавказский рабочий, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 215:

⁵⁵⁰ Տե՛ս РГВИА, ф. 2168, ց. 1, գ. 485, թ. 112:

Ասվածի լավագույն վկայություններից պետք է համարել Կովկասյան գործող բանակի 1-ին՝ երզրումի համագումարը⁵⁵¹: Այն ընթացավ նոյեմբերի 27- դեկտեմբերի 2-ը՝ բանակի երկրամասային խորհրդի և բանակային կոմիտեի նախածեռնությամբ: Այդ մարմիններում գերակշռում էին էսեռները: Դեռ նոյեմբերի կեսերին, երբ երկրամասային խորհրդում քննարկվում էր Կովկասյան բանակի 2-րդ և ճակատային բանակի 1-ին համագումարների հրավիրման հարցը՝ խորհրդի էսեռա-մենշևիկյան մեծամասնությունը հիմնավորում էր համագումարը շտապ հրավիրելու անհրաժեշտությունը: Նրանց գլխավոր փաստարկն այն էր, որ համագումարի հրավիրումը ձգձգելը կհասցնի նրան, որ բանակն ավելի ու ավելի «կվարակվի բոլշևիզմով»⁵⁵²: Վճռական դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ հակառակ ճակատային բանակի կամքի, էսեռներն ու մենշևիկները մեծամասնություն էին կազմում ոչ միայն երկրամասային խորհրդում ու բանակային կոմիտեում, այլև տեղական խորհուրդների ու կոմիտեների մեծ մասում: Համագումարի պատգամավորների մեծամասնությունն ընտրվել էր ոչ թե անմիջականորեն զինվորների, այլ այդ խորհուրդների ու կոմիտեների կողմից: Միաժամանակ, ուշագրավ է, որ էսեռա-մենշևիկյան մեծամասնությունը չկարողացավ մերժել բոլշևիկների կողմից Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումը ու դրանով Ռուսաստանից անջատվելը դատապարտող բանաձևը, ինչը ասվածի ուղղակի հիմնավորումն է: Համագումարը պետք է քննարկեր բազմաթիվ հարցեր, ընտրեր նոր բանակային կոմիտե, սակայն Թիֆլիսում դեկտեմբերի 10-ին Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարի բացման պատճառով երզրումի համագումարը հասցրեց միայն լսել ընթացիկ քաղաքական իրադրության խնդիրը: Համագումարում էսեռներն ու մենշևիկները ստիպված համաձայնվեցին՝ բոլշևիկացած զորամասերին անհապաղ թույլատրել շարժվելու թիկունք, մինչև Ալեքսանդրապոլի ռազմական շրջանը: Օբյեկտիվորեն ստացվում էր, որ առավել «հեղափոխականորեն» տրամադրված զինվորներին այլևս ոչինչ չէր մնում անել, բացի խորհրդայնացված Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական ուժերին միանալու կոնկրետ գործողություններից:

Իրադարձություններն առավել արմատական բնույթ կրեցին Աարի-ղամիշում: Այստեղ դեկտեմբերի 5-ին (18) կայացավ կայազորի պատգամավորական ժողովը, որտեղ պետք է ընտրվեին Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարի պատգամավորները: Ըստ Սարիղամիշի կայազորի

⁵⁵¹ Տե՛ս հանգամանորեն, Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 468-486:

⁵⁵² Տե՛ս С.Е. Сеф, Революция 1917 г. в Закавказье, стр. 345-347:

անձնակազմի քանակի, պետք է ընտրվեին 5 պատգամավորներ: Դրանք ընտրվում են ընդունված ուղերձի ոգով, այն է՝ պատգամավորական ժողովը 11 կետից բաղկացած ուղերձում աջակցում էր ժողկոմխորհի իշխանությանը, պահանջում էր թիֆլիսում ձևավորել Համառուսաստանյան ժողկոմխորհի ներկայացուցչություն, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի ենթարկում գերագույն ժողովրդական գլխավոր հրամանատարին և ըստ այդմ էլ ընտրում բոլշևիկ ու ծախ էսեռ պատգամավորներ⁵⁵³:

Անդրկովկասում իշխանության խնդիրը արմատական լուծում պետք է ստանար Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարում:

ՈՍԴԲ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային կոմիտեմ նույնքերի 30-ին (դեկտեմբերի 13) ռազմաճակատի և թիկունքի զինվորների առջև դնում էր գլխավոր՝ իշխանության հիմնահարցը⁵⁵⁴: Պատահական չէր նաև համագումարի հրավիրումը դեկտեմբերի 10-ին նշանակելու հանգամանքը: Կովկասյան ազգային իշխանությունը հստակ գիտակցելով բանակի տրամադրությունները, ընտրում էր ժամկետ, երբ իշխանության կայացման, բանակի ժողովրդավարական բարեփոխումների միջոցով հնարավոր կդառնար իշխանությանը լիակատար տիրապետելը և երբ համագումարն «անցանկալի» հետևանքներ կունենար՝ նրան հակադրեր կազմակերպված պետական ապարատ և իշխանություն:

Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարը տեղի ունեցավ թիֆլիսում, 1917 թ. դեկտեմբերի 10-23-ին: «Այն հրավիրվեց և աշխատեց արտակարգ ժանր իրավիճակում,- գրում էր «Молот» թերթը,- երբ ամբողջ բանակը շարժման և ցնցումների մեջ էր»⁵⁵⁵:

Համագումարի 350 պատգամավորներից 160-ը բոլշևիկ էին, 100-ը՝ էսեռ, 30-ը՝ մենշևիկ, 15-ը՝ ծախ էսեռ, այնուհետև, ըստ ձայների մեծամասնության հաջորդում էին ուկրաինացիները, կազակական խումբը, Դաշնակցությունը և անկուսակցականների մի փոքր խումբ⁵⁵⁶: Համագումարին մենք կանդրադառնանք իշխանության հարցի քննարկումների և ընդունած բանաձևի կապակցությամբ: Անդրկովկասի կառավարությունը չափազանց կարևորում էր բանակային համագումարը, որպես երկրամա-

⁵⁵³ Стен Борьба за победу советской власти в Грузии, Документы и материалы, (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1958, стр. 163-166.

⁵⁵⁴ Стен Военно-революционные комитеты действующей армии, Москва, 1977, стр. 566-568:

* Стен հանգամանորեն, Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 486-542:

⁵⁵⁵ Молот, 1917, 31 декабря, N 64.

⁵⁵⁶ Стен Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 67:

սում իշխանության խնդրի ջրբաժան: Պատահական չէր, որ բուլշևիզմին վճռական հարված հասցնելու նպատակով, «Կովկասի «պրեմիերը» Գեգեչկորին, մոռացել էր Անդրկովկասի կառավարական իր շահ տ դժվար պարտականությունները և առավտից մինչև երեկո, 13 օրվա ընթացքում, առանց բացակայելու նստում էր համագումարում»⁵⁵⁷: Ստ. Շահումյանի վկայությամբ, երբ ինքը համագումարում քննադատում էր «մենշևիկների վրացական նացիոնալիզմը, Գեգեչկորին սկսեց բղավել «պրովոկացիայի» մասին, ռուս զինվորներին վրաց ժողովրդի դեմ գրգռելու և այլնի մասին»⁵⁵⁸: Պարզ է, որ Կոմիսարիատը պետք է պայքարեր բուլշևիզմի դեմ և մեր խնդիրն այստեղ հակառակը հիմնավորելը չէ, բայց միայն այս մասնավոր կշտամբանքն անգամ վկայում է Ստ. Շահումյանի կողմից վրացական մենշևիզմի, որպես երկրամասում գերակշռող ազգային ուժի դեմ անզիջում պայքարի մասին:

Ուշագրավ է, որ քննադատելով Կոմիսարիատը և պահանջելով նրա վերացումը, բուլշևիկ Ստ. Շահումյանը խոսքը չէր ուղղում ոչ հայ և ոչ էլ մահմեդական կոմիսարների դեմ: Կովկասում որպես բուլշևիզմին ընդիմադիր լուրջ քաղաքական ուժ նա տեսնում էր վրացական մենշևիզմը: Դեկտեմբերի 23-ին, համագումարին նվիրված հաղորդման մեջ, Ե. Գեգեչկորիի միջոցով Ստ. Շահումյանի քննադատությամբ հանդես եկավ «Չորիզոնը»: Ե. Գեգեչկորին Ստ. Շահումյանին մեղադրում էր ռուս-վրացական թշնամանք սանձազերծելու մեջ: «Շահումեանի կոչը,— ասում էր նա,— պոզրոմային է և կարելի է համեմատել 1905 թվի կոչի հետ, երբ զինվորներին գրգռում էին վրացիների դեմ, ասելով, թե ուզում են անջատել Ռուսաստանից: Շահումեանի նպատակն է գրգռել ռուս զինվորներին վրաց ժողովրդի դեմ և նրա անամոթութունը չափ չունի, երբ ասում է, թե Վրաստանը ուզում է անջատել»⁵⁵⁹: Ավելացնենք, որ բանակային 2-րդ համագումարում Ստ. Շահումյանի քննադատությամբ հանդես էր եկել դաշնակցական Մ. Արզումանյանը:

Ե. Գեգեչկորիի վերաբերմունքը պարզ էր, ակնհայտ էր նաև վերջինիս սարսափը Վրաստանի անկախացման ծրագրի մերկացումից: Տարօրինակ էր այն, որ «Չորիզոնը» շուրջ երկու ամիս հետևողականորեն հրապարակում էր վրացական թերթերի հոդվածները, գրում էր Վրաստանի անջատման մասին, և վերջապես վարչական սահմանաբաժանումների ու զենստվոդների հարցի քննարկումների ժամանակ իր մաշկի վրա էր զգացել վրացական դիրքորոշման արմատականությունը: Սակայն

⁵⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67-68:

⁵⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68:

⁵⁵⁹ Հորիզոն, 1917, 23 դեկտեմբերի, թիվ 270:

բուլշևիզմի դեմ պայքարի սովորական դարձած ալիքի վրա, ցավոք Մ. Արզումանյանի ելույթը դրվում էր Ե. Գեգեչկորիի բացահայտ հակահայկական ճառի նույն հարթության վրա և այդ տեսանկյունից էր քննադատվում Ստ. Շահումյանի դիրքորոշումը: Փաստորեն, անտեսվում էր վրացական մենշևիզմի բացահայտ հակահայկական ազգային քաղաքականությունը, միայն թե «համերաշխ» Կոմիսարիատի կազմում դատապարտվեր բուլշևիզմը, որի վտանգը տվյալ պահին միգուցե շոշափելի չէր և կարելի համեմատել վրաց-թաթարական դաշինքի վտանգի հետ:

«Հորիզոնի» նույն համարում գետեղված էր «Վրաստանի արմատական-դեմոկրատական գյուղացիական կուսակցության» օրգան «Չվե-նի Ռեսպուբլիկա» (Մեր հանրապետությունը) լրագրի նյութը: Նշվում էր, որ «Վրաստանը շրջապատւած է մահմեդական երկրներով, դրանք են Պարսկաստանը, Թուրքիան, Դրիմը, չեչենների, չերքեզների և լեզգիների երկրները» և այդ հանգամանքից դրոյված եզրակացվում էր, որ «Վրաստանը պէտք է մերժէ ռուսական օրինետացիան և ամուր կապ հաստատի Կովկասի մահմեդականների ու իր դրացիների հետ: Այժմեան մահմեդականները հների նման չեն, որովհետեւ ժամանակը մեղմացրել է դրանց բարքերը»⁵⁶⁰:

Առանձնացնելով Կովկասի թաթար-մահմեդականներին, վրացական այս կուսակցությունը ևս, Կովկասի մահմեդականների հետ դաշնակցելու նպատակ էր առաջադրում, նախ՝ անջատվել Ռուսաստանից, քանի որ «Վրաստանի ձեռքը այնքան երկար չէ, որ այդ երկրների վրայով հասնի մինչև ռուսները»⁵⁶¹, ապա և «դրացի» կոչվող, բայց անունը չտրվող հայերի դեմ հանդես գա թաթարների հետ համատեղ: Ստ. Շահումյանի մոտ լրջագույն տազնապ էր առաջացնում այն հանգամանքը, որ հեղափոխական – սոցիալիստական կուսակցություններից ձևավորված Կոմիսարիաը «փքվում էր նրանով, թե նա «սովետական» իշխանություն է հանդիսանում»⁵⁶²: Նա նկատի ուներ խորհուրդներում էսեռների և մենշևիկների մեծամասնության գործոնը, ինչը բանակային, ինչպես և երկրամասի բանվորական պատգամավորական խորհրդի համագումարների ընդունած բանաձևերում արմատապես փոխվեց՝ հօգուտ ձախ էսեռների ու բուլշևիկների: Ստ. Շահումյանի կուսակցական մոտեցումը միանշանակ էր. «Կոմիսարիատը տեղին կը լինէր, եթե նա ճանաչեր ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը»⁵⁶³: Նման վստահությունը բխում էր համագումարում ձախ էսեռների ու բուլշևիկների ազդեցությունից: Ընթացիկ քաղաքական իրադրության հարցի մասին ընդունվեց նրանց բա-

⁵⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

⁵⁶² Տե՛ս Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 70:

⁵⁶³ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 դեկտեմբերի, թիվ 271:

նաձևը, որը մերժում էր Կոմիսարիատի իշխանությունը և ճանաչում ժող-կոմխորհի իշխանությունը: Դեկտեմբերի 21-ին (1918 թ. հունվարի 3) այդ բանաձևի ընդունումով փաստորեն, համագումարը երկրամասում հռչակեց խորհրդային իշխանություն: Ընտրվեց 100 հոգուց բաղկացած երկրամասային նոր խորհուրդ՝ հայազգի բուլշևիկ Գ. Ղորղանյանի (Կոր-գանով) նախագահությամբ: Իշխանության համար մղվող խաղաղ, բայց անզիջում պայքարի մասին է վկայում ծայների հարաբերակցությունը. խորհուրդը ներկայացնում էին 52 բուլշևիկներ ու ծախս էսեռներ և 48 հա-կաբուլշևիկյան ներկայացուցիչներ: Դեկտեմբերի 28-ին (հունվարի 10) Բանակային խորհուրդն ընտրեց Գործադիր մարմին՝ Ռազմա-հեռափո-խական կոմիտե, դարձյալ Գ. Ղորղանյանի գլխավորությամբ: Քաղաքա-կան հենարան ունենալու նպատակով ՌԴԿ-ն գործելու էր Բաքվում⁵⁶⁴: Միաժամանակ, հայտնի է, որ Կոմիսարիատը ձեռնամուխ էր եղել նախա-հարձակ գործողությունների, և, մասնավորապես, Թիֆլիսում: Ինչպես այժմ, այնպես էլ 1918 թ. հունվար-փետրվարին, հատկապես Սարիղամի-շի գործմասերի ակտիվացման շրջանում, վրացի մենշևիկներին նկատե-լիորեն անհանգստացնում էր Թիֆլիսում Ստ. Շահունյանի ներկայություն-ը: Երբ համագումարում քննարկվեց Յուլսիսային Կովկասում տիրող դրության հարցը և բուլշևիկների առաջարկով որոշվեց այնտեղ ուղարկել արտակարգ լիազորություններով օժտված պատվիրակություն, ուշագ-րավ է, որ մենշևիկներն ու էսեռները պնդեցին, որ այդ պատվիրակությու-նը գլխավորի Ստ. Շահունյանը: Դրանով նրանք ձգտում էին ազատվել հեղինակավոր բուլշևիկ ղեկավարից և Յուլսիսային Կովկասում իրապես վտանգել նրա կյանքը: Կռահելով Ե. Գեգեչկորիի մեքենայությունը, հա-մագումարը մերժեց այդ առաջարկը⁵⁶⁵:

Բուլշևիկների առաջարկով որոշվում է նաև հեռագիր ուղարկել Բաքվի խորհրդին՝ հայտնաբերելու և բռնագրավելու 7 վագոն զենքն ու զինամթերքը, որը Կոմիսարիատն ուղարկում էր Յուլսիսային Կովկաս: Այս փաստը ևս վկայում է, որ Անդրկովկասում իշխանության համար պայքարը բացահայտ կերպարանք էր ձեռք բերում և հասնում իր գա-գաթնակետին նաև այն, որ Կովկասյան ռազմաճակատի ու այդպես՝ Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանության համար «հատկացված» զենքն ու զինամթերքը Կովկասյան երկաթուղու հայտնի դեպքերի արդյունքում ուղղվելու էր բուլշևիզմի դեմ պայքարին: Այս հիմնահարցի շուրջն էր բախվում հայության շահը, ձևավորվում մեծ հակասությունը այն, որ բուլշևիկացած գործմասերի ներկայությունը երկրամասում ու Արևմտյան Հայաստանում թեկուզ և ուղղված էին ժողկոմխորհը չճանաչող Կոմիսա-րիատի իշխանության դեմ, սակայն հենց իշխանության համար պայքա-

⁵⁶⁴ Տե՛ս Մ. Բ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., ժող. 297:

⁵⁶⁵ Տե՛ս Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 504:

րի համատեքստում՝ բխում էին հայ ժողովրդի շահերից: Այսպես, իր առջև դրված խնդիրներն իրագործելու նպատակով ՌՀԿ-ն ռազմաճակատի առաջնին հատվածներում ստեղծում է տեղական մասնաճյուղեր: Դրանք էին՝ 1. արևելա-պարսկական շրջանը, որի կենտրոնն էր լինելու Էնզելին, 2. Ուրմիայի շրջանը՝ Ջուլֆա կենտրոնով, 3. Վանի շրջանը՝ Շաիթախի կենտրոնով, 4. Էրզրում-Երզնկայի շրջանը՝ Սարիղամիշ կենտրոնով և 5. Տրապիզոնի շրջանը՝ Տրապիզոն կենտրոնով⁵⁶⁶:

Այսպիսով, Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհուրդը և նրա նախագահությունը հռչակեց իրեն գերագույն իշխանություն՝ ռազմական կառավարման բնագավառում և բանակի լիազոր մարմին⁵⁶⁷: Հաջորդ օրը խորհուրդը հանդես եկավ Կովկասյան բանակի բոլոր խորհուրդներին, կոմիտեներին ու զինվորներին ուղղված կոչով⁵⁶⁸:

Սակայն, բուլշևիկների «հաղթանակը» թվացյալ էր. խորհրդի հակաբուլշևիկյան խմբավորումը չենթարկվելով մեծամասնությանը, պառակտեց բանակային խորհուրդը, ապա և կարողացավ թիֆլիսից հեռացնել խորհրդի բուլշևիկյան մեծամասնությանն ու գրավելով բանակային իշխանությունը, իրեն հռչակեց Կովկասյան բանակի խորհուրդ: Այս անգամ ևս, ինչպես և թիֆլիսի զինապահեստի պարագայում, բուլշևիկյան ղեկավարությունն ուժ չգործադրեց: Չէր բացառվում, որ կենտրոնի բուլշևիկների մարտավարության ոգով հենց համագումարի դահլիճում ձերբակալվեին Ե. Գեզեչկորին, Դ. Դոնսկոյը, Մ. Պրժևալսկին, Վ. Գոբեչիան և այլոք, սակայն ինչպես թիֆլիսի բուլշևիկյան երկրամասային կենտրոնը, այնպես էլ բանակային համագումարի բուլշևիկյան մեծամասնությունը, տվյալ դեպքում Ստ. Շահումյանը՝ չարեցին դա:

Կարելի է ենթադրել, որ Ստ. Շահումյանը, Գ. Դորդանյանը և մյուս բուլշևիկ գործիչները դեռ լիովին չէին հրաժարվել իշխանությունը թիֆլիսում խաղաղ ճանապարհով գրավելու ծրագրից, խուսափում էին երկրամասում քաղաքացիական պատերազմի հնարավոր սանձազերծումից, ապա և՛ չունեին ուժերի բացահայտ առավելություն:

Այդ մասին է վկայում նաև մենշևիկների ու էսեռների նախաձեռնությամբ ղեկտեմբերի 19-ին (1918 թ. հունվարի 1) թիֆլիսում հրավիրված բանվորական պատգամավորների խորհրդի 2-րդ համագումարը: Այն նպատակ ուներ բանակային 2-րդ համագումարին զուգահեռ և այնտեղ կրած պարտությունից հետո՝ բուլշևիկներին հակադրել երկրամասի խորհուրդների էսեռ-մենշևիկյան մեծամասնությունը: Հաշվի էր առն-

⁵⁶⁶ Стен Борьба за победу советской власти в Грузии, էջ 178-179:

⁵⁶⁷ Стен Кавказски рабочий, 1917, 28 декабря, N 230:

⁵⁶⁸ Стен Борьба за победу советской власти в Грузии, էջ 176-178:

վում հաղորդակցության ուղիների քայքայված վիճակը, ինչպես նաև դրամական միջոցների բացակայության հանգամանքը, երբ Հյուսիսայրն Կովկասից, Բաքվից և այլ բանվորական կենտրոններից բուլշևիկյան մեծամասնությունը ունեցող խորհուրդների ներկայացուցիչները չէին կարող թիֆլիս հասնել: Հայտարարվեց ներկայացուցչական նորմ՝ 500 բանվորին մեկ պատգամավոր: Երկրամասային կենտրոնի մենշևիկյան ղեկավարության հաշվարկները լիովին արդարացան. ոչ մի շրջանից, բացի վրացական խորհուրդներից, չստացվեց լիարժեք ներկայացուցչություն: Արդյունքում, էսեններն ու մենշևիկները համագումարում՝ Վրաստանի իրենց համախոհների շնորհիվ ապահովեցին բացարձակ մեծամասնություն: Բավական է ասել, որ միայն թիֆլիսի նահանգ ուղարկեց 90 պատգամավոր, այսինքն՝ 53 պատգամավորով ավել, քան ուղարկել էր Կովկասի բանվորական կենտրոն Բաքուն⁵⁶⁹ (Բաքվի խորհուրդը ըստ ներկայացուցչական նորմի կարող էր գործուղել 160 պատգամավոր, որի համար հարկավոր էր ծախսել 24 հազար ռուբլի⁵⁷⁰): Համագումարի բացման օրը Բաքվի խորհուրդը պահանջեց յուրաքանչյուր պատգամավորին տալ 4 ծայն կամ էլ՝ հաստատել ներկայացուցչական նորմ – 2000 բանվորին 1 պատգամավոր: Մեծամասնությունը մերժեց երկու առաջարկները և այդ պատճառով Եկատերինոգարի, Նովոռոսիյսկի, Սոչիի, Տուապսեի, Վլադիկավկազի, Արմավիրի, Սայկոպի, Բաքվի, Սուխումի, Պետրոպսկի, Գրոզնիի, Ելիզավետպոլի նահանգի Գետաբեկի գործարանի, Տիխորեցկի պատգամավորները լքեցին համագումարը: Մնացին թիֆլիսի ու Քութայսի նահանգների վրացի պատգամավորները, որոնք արդեն առանց խոչընդոտների անցկացրին բոլոր բանաձևերը⁵⁷¹: Համագումարից հեռացան նաև Դաշնակցության և Մուսավաթի պատգամավորները⁵⁷²:

Ստեղծված քաղաքական իրավիճակը բուլշևիկներին մղում էր վճռական գործողությունների: Դրանով է բացատրվում նաև Սարիղամիշի գործադատների գրոհի անհրաժեշտությունը 1918 թ. հունվարին:

1917 թ. վերջերին Սարիղամիշը դարձել էր Կովկասյան ռազմաճակատի կարևորագույն հանգույցը: Այնտեղից էին անցնում ռազմաճակատի Բիթլիս-Մուշ-Խնուս-Երզնկա-Էրզրում շրջանների զինվորները, ինչը հատկապես սրում էր Սարիղամիշի վրա բուլշևիկների ուշադրությունը կենտրոնացնելու հարցը: Այստեղ հավաքվել էր 30.000 զինվոր:

⁵⁶⁹ Տե՛ս Մ.Յ. Աբրահամյան, նույն տեղում, էջ 313-314:

⁵⁷⁰ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 71:

⁵⁷¹ Տե՛ս Մ.Յ. Աբրահամյան, նույն տեղում, էջ 314-315:

⁵⁷² Տե՛ս Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 74:

Հունվարի 6-ին (19) Կովկասյան բանակի հրամանատար, գեներալ Օդիշելիձեն ռազմաճակատի Հատուկ բաժնին հայտնում էր, որ նախորդ օրը Էրզրումի բերդ ամրոցի հրետանային գունդը ինքնակամ հեռացել է քաղաքից, Սարիղամիշում հարկադրել է հրետանային պահեստի հսկիչին բացել այն և հեղկոմի թողտվությամբ բռնագրավել 8 լեռնային հրանոթ, 540 արկ, խլել է հրացաններն ու փամփուլշտները: «Իմ կողմից հաստատվել է, որ Սարիղամիշում չկատարվի ՌԳԿ-ի ոչ մի հրահանգ, — հայտնում էր գեներալը, — սակայն Հեղափոխական կոմիտեն հենվելով բուլշևիկյան տրամադրություններ ունեցող զորամասերի վրա, արդեն գրավել է իշխանությունը: Կան լուրեր, որ բուլշևիկները մտադրություն ունեն այդ զորամասերն ուղղել Թիֆլիսի վրա և տապալել Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»⁵⁷³: Հաջորդ օրը ևս Օդիշելիձեն կրկնում է հաղորդագրության լրացված տարբերակը, հավելելով, որ դեռ Էրզրումում տարվում էր իշխանությունը գրավելու ագիտացիան: «Ուժը բուլշևիկների կողմն է», — անհանգստանում էր գլխավոր հրամանատարը⁵⁷⁴: «Հորիզոնը» փաստում էր, որ ամբոխը հունվարի 6-ի հանրահավաքում կուսակցություններից ոչ մեկին թույլ չտվեց առարկելու բուլշևիկ հռետորներին⁵⁷⁵:

Սկզբում Սարիղամիշում գործում էին երկու կազմակերպություններ՝ գ. և բ. պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն և ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, «որոնք չէին հաղորդակցվում և, փաստորեն, առկա էր երկիշխանություն, ավելի ճիշտ լիակատար անիշխանություն»⁵⁷⁶: Թիֆլիսից, պաշտոնական «Кавказское Слово» թերթն անգամ անթաքույց ցանկություն էր փայփայում, որ Սարիղամիշում իշխանությունն անցնի մենշևիկյան խորհրդի գործադիր կոմիտեին: Իրադրությունը միանգամայն պարզ ու անվիճելի էր՝ Փետրվարյան հեղափոխության տրամաբանությամբ և բուլշևիկյան հեղաշրջմանը հակադրվելու արդարացված մոտեցմամբ: Գործադիր կոմիտեն Սարիղամիշում իշխանություն ձևավորելու նպատակով առաջադրում է հանրային կոմիտեի ձևավորման նախագիծ, որի մեջ հավասարապես պետք է մտնեին գործադիր կոմիտեի, սոցիալիստական կուսակցությունների, ազգային խորհուրդների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: «Այդ կոմիտեին պետք է անցնի իշխանությունը Սարիղամիշում, — տագնապով փաստում էր պաշտոնաթերթը⁵⁷⁷: Հունվարի 15-ին (28) նշանակ-

⁵⁷³ Борьба за победу советской власти в Грузии, стр. 179.

⁵⁷⁴ Տես նույն տեղում, էջ 180:

⁵⁷⁵ Տես Հորիզոն, 1918, 18 հունվարի, թիվ 11:

⁵⁷⁶ Տես Кавказское Слово, 1918, 26 января, N 20:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում:

վում է Չանրային կոմիտեի առաջին նիստը, սակայն 42 անդամներից ներկայանում են 14-ը, ինչը մեկ անգամ ևս չեզոք կողմի վկայությամբ հաստատում է այն փաստը, որ իշխանությունն իրոք բուլշևիկների ձեռքում էր:

Սարիղամիշի ՌԴԿ-ն իր առաջնահերթ խնդիրն էր համարում զորամասերի վերադարձի կանոնավորումը, հնարավոր անարխիսիայի կանխումը: Այդ նպատակով ներկայացուցիչներ են ուղարկվում տարբեր ուղղություններով՝ Երզրում, Կարս, Ալեքսանդրապոլ և այլուր, կապ է հաստատվում այդ քաղաքների և ՌԴԿ-ների հետ:

1918 թ. հունվարի առաջին շաբաթվա ընթացքում ՌԴԿ-ն ձեռնամուխ եղավ Չյուսիսային Կովկասին միանալու նպատակով 8 էշելոն գինվորներ ուղարկել: Դրանք Աղստաֆա կայարանի մոտ ստիպված մարտի են բռնվում մահմեդական ավազակախմբերի հետ, որոնք (12.000) գերազանցում էին Սարիղամիշից շարժվող զորամասերին: Այդ բանդաները գլխովին ջախջախում են նաև Ելիզավետպոլի մոտ⁵⁷⁸:

Հասկանալի է, որ Սարիղամիշի բուլշևիկյան զորամասերի առաջնահերթ խնդիրը Ռուսաստան վերադառնալն էր: Քանի որ Ռուսաստանը բուլշևիկացել էր, ապա այդ զորամասերն էլ տունդարձի ճանապարհին պետք է հաղթահարեին հակախորհրդային բոլոր ուժերին, իսկ անդրկովկասյան երկաթուղու հակառուսական խռովությունների ու ջարդերի համատեքստում՝ տապալեին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը: Պարզ է նաև, որ այդ ամբողջ զորաշարժը հատուկ հայկական քաղաքականություն չուներ: Սակայն հայամետ էր վերջինիս վրաց-թաթարական հակառուսական դաշինքի ջլատման ու չեզոքացման ուղղվածությունը: Եթե մենշևիկներն ու էսեռները ամեն կերպ աշխատում էին այդ զորամասերն ուղղել արևելք, դրանք հեռացնել Թիֆլիսից, Սարիղամիշից, ՌԴԿ-ն, ընդհակառակը՝ կրճատելով Չյուսիսային Կովկաս մեկնող էշելոնների թիվը և կանոնավերելով դրանց երթը, ստեղծեց վստահելի հարվածային ուժ, որը պետք է մտներ Թիֆլիս: Սարիղամիշում գինվորների կողմից գրավվում է նաև փոստային-մարդատար գնացքը⁵⁷⁹ և 1918 թ. հունվարի վերջին Սարիղամիշ Թիֆլիս երկաթուղին փաստորեն, անցնում է բուլշևիկների ձեռքը:

Թիֆլիսի իշխանությունները գիտակցում էին, որ Ստ. Շահումյանի և Սարիղամիշի ՌԴԿ-ի վճիռը արկածախնդրություն չէր: 1918 թ. հունվարի 18-ին (31) Թիֆլիսի նահանգային կոմիսար Զափարիժեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հայտնում էր, որ նահանգում ռազմական դրուս-

⁵⁷⁸ Տես Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 566:

⁵⁷⁹ Տես Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

յուն է հայտարարվել⁵⁸⁰: Նույն օրը, երկրամասի կառավարությունը Ե. Գեգեչկորիին օժտում է արտակարգ լիազորություններով՝ նրա տրամադրության տակ դնելով Անդրկովկասի բոլոր զինված ուժերը⁵⁸¹: Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Զիենկելիին Կոմիսարիատը հատկացնում է 60 հազար ռուբլի՝ վրացական ազգային զնդերի մարտունակությունն ուժեղացնելու նպատակով⁵⁸²:

Կոմիսարիատին առանձնապես անհանգստացնում էր Ստ. Շահումյանի Թիֆլիս տեղափոխվելու և արտակարգ լիազորություններ ստանձնելու հանգամանքը: Դրանք իշխանության գրավման ուղղակի ազդանշաններ էին:

Խորհրդահայ պատմագրությունն այդ իրադարձությանն ու բոլշևիկների կողմից իշխանության գրավման հիմնահարցին, հասկանալի պատճառներով, միակողմանի գնահատական է տվել: Միայն այն հանգամանքը, որ չեն օգտագործվել Կոմիսարիատի նիստերի արձանագրությունները, արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ խնդիրն անբողջական լուսաբանում չի ստացել, մանավանդ որ բացակայում էր հայազգի կոմիսարների վերաբերմունքն այդ կապակցությամբ: Իրադարձությունների զարգացումը հետևյալ ընթացքն է ունեցել: «Յունվարի 22-ին, — գրում էր Ստ. Շահումյանը, — գալով Թիֆլիս, ես ստացա ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ի դեկրետը, ինձ Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Աշանակելու մասին»⁵⁸³: Նշանակումը տեղի էր ունեցել դեկտեմբերի 16-ին (29)՝ Ի. Ստալինի կողմից Կովկասի դրության վերաբերյալ զեկուցման հիման վրա, մինչև Կովկասում երկրամասային խորհրդային իշխանության կազմվելը: Կովկասի Արտակարգ կոմիսարի կարիքների համար ժողկոմխորիը ուղարկում էր 500.000 ռուբլի⁵⁸⁴:

Արտակարգ միջոցներ ձեռնարկելու նպատակով Անդրկովկասյան կոմիսարիատը հունվարի 24-ին (փետրվարի 6) հրավիրվեց հատուկ նիստ, որի քննարկումները լույս են սփռում ոչ միայն երկրամասի իշխանության մարտավարության, այլև Թիֆլիսի բոլշևիկյան երկրամասային կենտրոնի տարածայնությունների խնդրին: Չարկ ենք համարում կանգ առնել սկզբունքային բոլոր հացադրումների վրա:

Անմիջապես արձագանքելու առաջարկությամբ են հանդես գալիս նախագահ Ե. Գեգեչկորին և Վ. Գրեչիան: Վերջինս Ստ. Շահումյանի

⁵⁸⁰ Стен Борьба за победу..., стр. 186:

⁵⁸¹ Стен Кавказское Слово, 1918, 2 февраля, N 26:

⁵⁸² Стен նույն տեղում:

⁵⁸³ ՀԱՍ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 218, թ. 1, նաև՝ Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 91:

⁵⁸⁴ Стен Խ. Հ. Բարսեղյան, Ստ. Շահումյան, Երևան, 1968, էջ 451, 454, 455:

նշանակումը որակում էր «հանցագործություն, որին օրենքով նախատեսած պատասխան պետք է տրվեր»⁵⁸⁵։ Սկզբում անսովոր հանգստություն է ցուցաբերում Ն. Ժորդանիան՝ չտեսնելով անհանգստանալու առիթ։ Նա անհանգստացնող էր համարում այն հանգամանքը, որ «վաղուց հրապարակված բուլշևիկյան դեկրետը հայտնվում է այսօր և ակնհայտ է, որ բուլշևիկները հույս են կապում ինչ-որ օգնության հետ. հնարավոր է, որ դա էրզրումի հրետանին է (այն, որ Սարիղամիշի զորամասերն ուղղում էին Թիֆլիսի վրա - Վ.Մ.)։ Ն. Ժորդանիայի հանգիստ տոնին հաջորդում է թաքնված և ամենաարմատական հարցադրումը՝ «Ի՞նչն է լավ – ձերբակալել Շահունյանին, թե՞ չբարկացնել հրետանային զորամասերը և նրանց ուղեկցել Թիֆլիսից դուրս»⁵⁸⁶։ Ինքն էլ եզրակացնում էր, թե «ելնելով բուլշևիկյան երկրամասային կենտրոնի առաջացած պառակտումից և դա խորացնելու անհրաժեշտությունից՝ պետք է առայժմ խուսափել ձերբակալությունից։ Մեր կտրուկ միջոցառումները կարող են միավորել նրանց, ինչը վտանգ կներկայացնի Թիֆլիսին»⁵⁸⁷։ Ն. Ռամիշվիլիի ելույթը խարսխվում էր բուլշևիկների կողմից իրական սպառնալիքի թեզի վրա, նա գտնում էր, որ Թիֆլիսի վրա հարձակում է նախապատրաստվում։ Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր փաստորեն, բուլշևիկյան կարգախոս. «Հարձակումը շահավետ է, պաշտպանությունը – կործանարար»։ Նրանց պետք է զինաթափել՝ թերթերի փակումով, առաջնորդների ձերբակալություններով և այլն։ Մեր ուժն ազգային զորամասերն են. չլինեին նրանք՝ այս պալատում կնստեն ժողովրդական կոմիսարների ներկայացուցիչները»⁵⁸⁸։ Ուշագրավ է Ն. Ռամիշվիլիի խոստովանությունն այն հարցում, թե «վրացական զորամասերը տատանվում են»։ Նա համոզված էր, որ պետք է կիրառել աշխույժ գործողություններ, քանի որ «եթե Շահունյանը որոշել է, ապա նա ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնի, մենք նրան գիտենք 16 տարի, նա ֆանատիկ է և կզնա ամեն կարգի սադրանքի»⁵⁸⁹։ Ամբողջ հարցը նրանում էր, որ այդ «սադրանք» կոչեցյալը եթե կործանարար էր վրացական մենշևիկների համար, ապա մեր կարծիքով բարենպաստ էր Կովկասի հայության համար։

Հատկապես տագնապ էր առաջացնում այն կանխատեսումը, որ բուլշևիկյան զորամասերը, եթե շարժվեին Ալեքսանդրապոլ, ապա իրավիճակն, անշուշտ, կբարդանար։ Ն. Ռամիշվիլիին մի կողմից ոգևորում էր այն փաստը, որ բուլշևիկների ու մենշևիկների միջև անդունդը վերջնա-

⁵⁸⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 51.

⁵⁸⁶ Նույն տեղում։

⁵⁸⁷ Նույն տեղում։

⁵⁸⁸ Նույն տեղում, с. 51 об.

⁵⁸⁹ Նույն տեղում։

կանապես կուրվագծվի, իսկ մյուս կողմից՝ նրան սարսափեցնում էր բուլչևիկների հաղթանակի դեպքում սպասվող հաշվեհարդարը⁵⁹⁰: Նա ևս համոզված էր, որ զորամասերի «հայտնի մասը» կշարժվի Թիֆլիսի վրա: Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ եթե Կոմիսարիատի կողքին նոր իշխանություն հռչակվի, ապա բուլչևիկներն իրենց կարգախոսներով կպառակտեն նաև իշխանության ճամբարը, ոտքի կհանեն տատանվող զորամասերին, նա առաջարկում էր՝ ա) փակել թերթերը, բ) ճնշում գործադրել բուլչևիկյան ղեկավարների վրա: «Եթե Անդրկովկասյան կոմիսարիատը զրկվի ուժով պատասխանելու հնարավորությունից, — ասում էր նա, — ապա նա ոչ մի ռոպե չպետք է մնա իշխանության ղեկին»⁵⁹¹:

Կարծիքների հաջորդ խումբը վերաբերում էր Կոմիսարիատին հավատարիմ հակաբուլչևիկյան ռազմական ուժերի միավորման ու մեկտեղման հիմնահարցին:

Պարենավորման նախարարության գծով կոմիսար, մենչևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանի արմատական հարցադրումը, թե «մենք կամ Շահումյանը. մի քանի օրից Թիֆլիսը, Բաքուն, Կարսը կդառնան բուլչևիկյան քաղաքներ», ավելի է սրում առանց այն էլ տաք քննարկումը: Ըստ նրա, ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական ազգային զորամասերում առկա են քայքայման տարրեր: Նա համոզված էր, որ բուլչևիկները պլան ունեն, ուստի անհրաժեշտ է փակել Թիֆլիսի մուտքը և պատրաստվել մարտի: Երկրամասային էսենա-մենչևիկյան բանակային խորհրդի նախագահ Ա. Մալխազովը ևս հույսեր չէր կապում Թիֆլիսի կայազորի հետ, հատկապես, վրացական զորամասերի ապակազմավորման գործընթացի հետ կապված: «Մենք կարող է մնանք առանց բանակի, — ասում էր նա, — պարտիզանական ջոկատները մեզ չեն ենթարկվում, մենք չէինք կանխատեսել էշելոնների շարժը. կռիվը վճռական կլինի, վախենում եմ, որ մենք կպարտվենք, ուստի դեմ եմ վճռական գործողություններին»⁵⁹²: Հակասական էին այս առումով Ա. Մալխազովի ու գեներալ Մդիվանիի տվյալները: Եթե առաջինը մեծ վտանգ էր տեսնում 66-րդ դիվիզիայի գործողությունների մեջ, ապա Մդիվանին, հակառակը՝ գտնում էր, որ այդ նույն զորամիավորումը լիովին քայքայված է, նրա կազմի մեջ մտնող Ախուլ-գինյան գունդը ոչ մի վտանգ չէր ներկայացնում, իսկ երզրումի գնդի կազմում էլ մնացել էին ընդամենը 600 զնվորներ ու 56 հրանոթ: Նա հանգստացնում էր ներկաներին, որ Շահումյանը դրսից սպասվող իրական ուժեր չունի և միգուցե հույսը դրել է Կոմիսարիատի զինուժի վրա:

⁵⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹¹ Նույն տեղում, թ. 52:

⁵⁹² Նույն տեղում, ռ. 52 օ6 — 53:

Այդպիսիք էին համարվում 1 հայկական, 2 վրացական վաշտերը, 2 վրացական հրետանային մարտկոցները, 2 հեծյալ գնդերը: Միաժամանակ նա տարակուսանք էր հայտնում, որ երբ «մոտ օրերս անհրաժեշտ եղավ ի մի բերել բոլոր ուժերը, պարզվեց, որ ունենք 800 զինվոր, 1,5 էսկադրոն և 6 լեռնային հրանոթ»⁵⁹³: Այնուհետև նա հավելում էր, որ միջոցներ արդեն իսկ ձեռնարկվել են և այդ 800 զինվորներն ու մարտկոցը դիրքեր են գրավել Սողանլուղ երկաթուղային կայարանի մոտ, որ ճանապարհը ականապատված է: Առանձնահատուկ ազդեցիվությամբ էր առանձնանում Լ.-բ. Բեհբուժովի խոսքը, որն իր ամբողջության մեջ Շամխորի դեպքերի բացահայտումն էր կրում: «Մեր վրա բանակ է գալիս, իսկ մենք անգործության ենք մատնված,– ասում էր թաթար ներկայացուցիչը,– *Շահումյանի բոլոր ուժերը անխնա կերպով պետք է բռնագրավվեն. պետք է կիրառել բոլոր միջոցները. այդպիսի տասնյակ էշելոններ ենք քարդել Շամխորի մոտ – չենք վախենում*»⁵⁹⁴ (ընգծումը մերն է - Վ. Ս.): Հիացնունքի արժանի դիվանագիտություն է ցուցաբերում Ն. Ժորդանիան, երբ տվյալ դեպքում եսասիրական անհրաժեշտությունից դրդված շողոքորթում էր հայերին, դաշնակցական կոմիսարներին, հայտարարելով որ հայկական գնդերը պատրաստ են գործողությունների, որ նրանք առավել կարգապահ ու քայքայման չենթարկվող զորամասերն են:

Գովեստի խոսքերը հավասարազոր էին կշտամբանքի, այն իմաստով, որ այդ «կարգապահ հայկական զորամասերը» Կոմիսարիատի իրական նախագահ Ն. Ժորդանիան Շահումյանով ու բուլշևիզմով վախեցնելով՝ պատանդ էր պահում Թիֆլիսում: Հայկական գնդերի մեծ մասը, որոնք այդ պահին ավելի պահանջված էին Երզնկայի ու Էրզրումի պաշտպանության գործում, փաստորեն, իրականում պաշտպանում էին վրացական մենշևիկների իշխանությունը Թիֆլիսում: Ցավալի էր, որ հայ կոմիսարների կողմից Ստ. Շահումյանի հանդեպ դրսևորվող կուսակցական ատելությունը ոչնչով չէր տարբերվում առայժմ, վրացական ու թաթարական գործիչների խոսքից ու գործից:

Վստահաբար կարող ենք ասել, որ հենց այս պահին էր որոշվում հայկական ազգային-քաղաքական շահի հիմնահարցի ճակատագիրը: Այս քննարկումներում էր վրացական մենշևիզմը հետևողական հաղթանակ շահում: Իրապես սարսափելով ու ատելով Ստ. Շահումյանին և՛ որպես հայ, և՛ որպես առավել հեղինակավոր քաղաքական գործիչ և վերջում միայն՝ որպես բուլշևիկ ու Բաքվի խորհրդի նախագահ (տվյալ դեպ-

⁵⁹³ Նույն տեղում, թ. 53:

⁵⁹⁴ Նույն տեղում, ռ. 52 օժ.

քում այլընտրանքային իշխանության ղեկավար Կովկասում – Վ. Ս.), Ն. Ժորդանիան քանահրանքով էր վերաբերվում Ստ. Շահումյանի նկատմամբ, ծաղրում էր նրան: Տվյալ դեպքում անհիմն էին նրա եզրահանգումները, թե «բոլշևիկների հրետանին կարող է քանդել Թիֆլիսը, բայց չի կարող իշխանություն հաստատել. ինքներս մեզ չվախեցնենք. Շահումյանը պարզապես արկածախնդիր է. հլետստակովին իրական ռեվիզորի տեղ չպետք է ընդունել» և այլն⁵⁹⁵:

Միաժամանակ, բազմաթիվ ելույթներից, ինչպես օրինակ, արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի, Ե. Գեգեչկորիի, Ն. Ռամիշվիլիի և այլոց, պարզվում է, որ իրենք իսկ Կոմիսարիատի կոմիսարները վստահ չէին անդրկովկասյան իշխանության թմբկահարված ուժի վրա, մի բոլշևիկ – Շահումյանի Թիֆլիս մտնելու հետ էին կապում կառավարության կործանման իրական փաստը: Դրանում է կայանում և այս քննարկումների գլխավոր քաղաքական հետևությունը, այն որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն իր մեծամասնությամբ իրոք պատրաստ էր զիջել իշխանությունը և միայն մի քանի վրացի գործիչների վճռական ու բոլշևիկյան կենտրոնի անվճռական դիրքորոշումն էր, որ կանխեց այդ գործընթացը: Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևը գտնում էր, օրինակ, որ «այնպիսի պահ ենք ապրում, երբ ամենափոքր հավաքական ուժը կարող է չարիք պատճառել», այսինքն՝ տապալել Կոմիսարիատի իշխանությունը⁵⁹⁶: Այդ առումով առավել սթափ մոտեցում էր ցուցաբերում Ն. Ռամիշվիլին, որը Բաքվում Ստ. Շահումյանի հետ տևական շփումների արդյունքում, ավելի լավ էր ճանաչել այդ գործչին և մերկապարանոց ատելությամբ չէր լցված, ինչպես Ն. Ժորդանիան: «Շահումյանի արկածախնդրությունից Ն. Ժորդանիան բոլոր հետևությունները չէ, որ անում է,– նշում էր նա,– պետք է հաշվի առնել բնակչության սրված ատելությունը: Կարող է օգտագործվել երկաթուղային, փոստային ծառայողների դժգոհությունը, ռուս քաղքենիների չարությունը, պարենային կրպակների, Քաղաքային Դումայի, վրդովված դուքանչիների և այլոց կուտակված ատելությունը: Շահումյանը հիմար չէ, նա կարող է պարենային հարցի վերաբերյալ դեկրետ հրապարակել, հայտարարել բանակի զորացրում էլ չենք ասում մասսաների վրա ազդեցություն թողնելու նրա կարողության մասին»⁵⁹⁷: Ակնհայտ էր բոլշևիկմի իրական վտանգի հանդեպ ունեցած մենշևիկ առաջնորդի վախը, բոլշևիկյան վարակիչ կարգախոսների ազդեցության ուժը: Միաժամանակ սարսուռ է առաջացնում և

⁵⁹⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 52 об. .

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 53:

մերկացնում նրան ու ի դեմս Ն. Ռամիշվիլի՝ վրացական ճենշկիզմի բացահայտ հակահայկական ռեպլիկը, թե հնարավոր «այս կամ այն տեսքով կազմակերպված ջարդը (погромчик) չի ստացվի»⁵⁹⁸: Եվս մի մերկացում ոչ վաղ անցյալի 1905-1907 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների պատմությունից: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր գործել անհապաղ, այլապես ուշ կլինի. «անգործությունը կխարխլի Անդրկովկասյան կոմիսարիատի առանց այն էլ ընկած վարկը»⁵⁹⁹: Ա. Մալխազովն ավելացնում էր, որ «Թիֆլիսի իշխանությունը ոչ մի հեղինակություն չունի և մեր դեմ գործասեր հանելը դժվար չէ»⁶⁰⁰:

Նիստի ավարտական մասում արվում են առավել արմատական առաջարկներ: Վճռական գործողությունների երկրորդ փուլի սկիզբը դնում է Ե. Գեգեչկորին: Նա նախ՝ կշտամբում էր Ն. Ժորդանիային, վերջինիս վստահությանն ու սարկազմին հակադրելով գործողություններ, այլապես «ծիծաղելի վիճակում կհայտնվենք մենք և ոչ թե Շահումյանը»: Նա պնդում էր երեք հարցում՝ ա) ապահովել Թիֆլիսի մուսթի (Սողանլուղի կայարանի) անվտանգությունը, բ) Շահումյանին իր գրասենյակի հետ միասին ձերբակալել և դատի տալ, գ) թերթի փակման հարցում սպասել:

Ի. Կարցիվածեն իրական համարելով Շահումյանի պլանի սոցիալական ու ռազմական հիմքը, առաջարկում էր վերջինիս հեռացնել Թիֆլիսից ու Անդրկովկասի սահմաններից: Կանտենիրովը միանալով Ե. Գեգեչկորիի և Ն. Ռամիշվիլիի տեսակետներին, գտնում էր, որ «այսօր իսկ պետք է խնդիրը արմատապես լուծվի. անհրաժեշտ է 1) Շահումյանին, Ն. Կուզնեցովին (Ստ. Շահումյանի քարտուղարը – Վ.Մ.) և մյուսներին ձերբակալել, 2) թերթը փակել, 3) բոլոր հոսանքների միահամուռ ուժերով հակահարված տալ»⁶⁰¹:

Վերջում լսվում են Ն. Ժորդանիայի և Թիֆլիսի բ. և գ. պատգ. խորհրդի Գործադիր կոմիտեի նախագահ Մախարաձեի հանգստացնող առաջարկները: Ն. Ժորդանիայի ելույթում մի կողմից առկա էր արկածախնդրության տարրը՝ բուշևիզմի իրական ուժը, այդ թվում և Բաքվում անտեսելու իմաստով, մյուս կողմից իրադարձությունների զարգացման արդյունքի համատեքստում՝ նաև սթափ և կշռադատված մոտեցումը: Նա Անդրկովկասում չէր տեսնում Կոմիսարիատին հակադիր այլ իշխանություն: «Մեկ մարդը, – նշում էր նա, – առանց ապարատի, առանց մարմինների – իշխանություն չէ: Իշխանությունն ինստիտուտ է, իսկ Շահումյանը՝

⁵⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում:

⁶⁰¹ Նույն տեղում, թ. 53 օձ.-54:

ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ազենտ է: Վախենամ, որ մենք ծիծաղելի վիճակի մեջ ընկնենք ու հրանոթներից կրակենք ճնճողուկների վրա»⁶⁰²: Դարձյալ հակասական էր նրա համոզվածությանն այն հարցում, թե այդ էշելոնների մեջ ոչ մեկը, չունենալով բնակչության մեջ հենարան, հանուն Շահունյանի կվտանգի իրեն: Միանգամայն անհիմն էր նաև Ն. Ժորդանիայի համոզվածությունը, թե Բաքվում ևս բոլշևիկները ոչ մի հենարան չունեն⁶⁰³:

Մախարաձեն գտնում էր, որ եթե երկրամասում առկա է բոլշևիզմի ուժեղացում, ապա մեխանիկական միջոցներով ոչինչ անել հնարավոր չէ, նրանց վերջին ելույթը անհույս մարտավարություն էր: Որպես ասվածի ապացույց նա վկայակոչում էր բանակային կոմիտեի պառակտման գործունը և չէր սխալվում: «Դա հոգեվարք է,– ընդգծում էր նա,– մեր վիճակը շատ բարենպաստ է. բոլշևիզմը չի ուժեղանում, քաղքենու դժգոհությունը դեռ բոլշևիզմ չէ»⁶⁰⁴:

Այնուհետև ի մի են բերվում քննարկումներից բխող երեք առաջարկներ՝ 1) Ն. Ժորդանիայի – չշտապել ռեպրեսիվ միջոցների հարցում, կազմակերպել պատասխան և համարժեք գործողություններ, 2) Ե. Գեգեկորիի – ձերբակալել Ստ. Շահունյանին և 3) Ի. Կարծիվածեի – աքսորել նրանց:

Ֆ. Խան-խոյսկին, որը լռել էր քննարկման ժամանակ, առաջարկում է մինչև առավոտ հարցը հետաձգել և հրավիրել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոլոր անդամներին: Հատուկ փաստվում է այն հանգամանքը, որ «Դաշնակցություն» կուսակցության ներկայացուցիչները բացակայում են:

Որքան էլ որ տարօրինակ է՝ ծայրերի 5 կողմ և 2 դեմ հարաբերակցությամբ, ընդունվում է Ֆ. Խան-խոյսկիի առաջարկը, որոշում չի կայացվում և հարցը հետաձգվում է հաջորդ օրվան⁶⁰⁵:

Կոմիսարիատի հաջորդ նիստը, հունվարի 25-ին (փետրվարի 7), անցավ դռնփակ և գրեթե ամբողջությամբ նվիրվեց Ստ. Շահունյանի ձերբակալության խնդրին⁶⁰⁶:

Վիճաբանությունը սկսվում է Խ. Կարծիկյանի ելույթից. նա գտնում էր, որ քանի դեռ Սարիղամիշից դուրս եկած էշելոնները չեն շարժվել Թիֆլիսի վրա, ցանկալի չէ դիմել բռնի միջոցների և կարելի է բավարարվել նրանով, որ Ստ. Շահունյանի ծրագիրը որակվի որպես ուզուրպա-

⁶⁰² Նույն տեղում, թ. 54:

⁶⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁴ Նույն տեղում, թ. 54 շրջ.:

⁶⁰⁵ Նույն տեղում:

⁶⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 101-104:

ցիա: Նրա ձերբակալումը Խ. Կարճիկյանը համարում էր մարտավարական սխալ: Ընդգծելով Կոմիսարիատի ուժի բացակայության գործոնը, Տ. Գեորգեկյանը ևս մերժում էր ձերբակալությունը, հատկապես դրա իրականացման և նոր բարդությունների առաջացման տեսանկյունից: Մենշևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանը կրկին պահանջում էր Ստ. Շահումյանի նկատմամբ ռեպրեսիվ միջոցներ ձեռնարկել և այս հարցում լիովին համերաշխ էր իր վրացի գործընկերների հետ: Ձերբակալման օգտին էին խոսում նաև Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևը, Ն. Ռամիշվիլին, Ե. Գեգեչկորին, Ս. Արզումանյանը, Ա. Չխենկելին: Ուշագրավ է, որ մահմեդական կոմիսարներն այդ նիստում խուսափում էին գլխավոր հարցադրումից, չէին խոսում Ստ. Շահումյանի մասին և առավելապես բարձրացնում էին Կոմիսարիատի հրաժարականի խնդիրը: Աջ էսեռ Ա. Ներուչևը տարակուսանք էր հայտնում Ստ. Շահումյանի գործողությունների վճռականության հարցում և նույնիսկ Թիֆլիսի Արսենալի գործում մեղադրում էր՝ որքան էլ տարօրինակ է, ոչ թե բոլշևիկներին, այլ մենշևիկներին: Քաղաքական շանտաժով, միաժամանակ, իրականության գիտակցությամբ էր հագեցած Ե. Գեգեչկորիի եզրակացությունը, այն է՝ «եթե մենք ուժ չունենք ձերբակալելու Շահումյանին, ապա մեր քաղաքական պարտքն է հեռանալ»⁶⁰⁷:

Անհրաժեշտ է նշել, որ զուգահեռաբար լուծվում էր Անդրկովկասի նոր կառավարության՝ Սեյմի ձևավորման հարցը, ինչը ավելի էր սրում երկրամասում իշխանության հարցը: Հունվարի 28-ին (փետրվարի 10), Սեյմի բացման օրը, բոլշևիկները փորձեցին հակադրել խորհրդային իշխանության այլընտրանքը: Թիֆլիսի գ. և բ. պատգամավորների խորհրդի բոլշևիկյան խմբավորումը բանաձև ընդունեց՝ Կովկասում խորհրդային իշխանության կազմակերպման մասին: Դրան հասնելու ճանապարհը համարվում էր Սեյմի փոխարեն գ.բ.գ. պատգամավորների խորհրդի արտակարգ համագումար հրավիրելը⁶⁰⁸: Հունվարի 31-ին (փետրվարի 13) Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ «Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի Կովկասյան տեղեկագրի» առաջին և միակ համարը: Ստ. Շահումյանը դիմում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին անհապաղ խորհրդային կարգեր հաստատելու կոչով⁶⁰⁹: Կոչը ստանում է իրական արձագանքներ. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի տապալման վերաբերյալ բանաձևեր են ընդունվում երկրամասի բազմաթիվ ձեռնարկություններում, սկիզբ են առնում հակակառավարական բանվորական, գինվո-

⁶⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 101-102:

⁶⁰⁸ Տե՛ս Кавказский рабочий, 1918, 31 января, N 23:

⁶⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 224, թ. 1-6:

րական, գյուղացիական ելույթներ, մասնավորապես Անդրկովկասի վրացական ու թաթարական շրջաններում՝ Թիֆլիսում, Գորիում, Թելավիվում, Ձիրուլիում, Փոթիում և այլուր⁶¹⁰: Հետևում են նաև Ստ. Շահումյանի ձեռքակալման դեմ բողոքներ: Կոմիսարիատի այդ քայլը դատապարտում էր նաև Թիֆլիսի հայ բուլձևիկների բազմամարդ հանրահավաքը՝ հունվարի 26-ին (փետրվարի 8): Ընդունված որոշման մեջ արձանագրվում էր, որ դրանով «սկիզբ է դրվում քաղաքացիական պատերազմին»⁶¹¹:

Սեկուսացնելով Ստ. Շահումյանին, Կոմիսարիատը ձենամուխ է լինում վճռական և արմատական քայլերի. փետրվարի 8-9-ի ընթացքում ձեռքակալվում են բուլձևիկյան կուսակցության Կովկասյան երկրամասային կոմիտեի անդամները, փակվում են «Кавказский рабочий», «Брძола», «Банвори крив» թերթերը: Թիֆլիսում բուլձևիկների նկատմամբ վերջնական հաղթանակն արձանագրվում է Ալեքսանդրյան այգու խաղաղ ցույցը գնդակահարելու և ցրելու հանգամանքով⁶¹²:

Սեյմի բացման օրը, լսելով նույն օրը տեղի ունեցած «Ալեքսանդրյան այգու ողբերգության» մասին Ն. Ժորդանիայի ելույթը, ք. և գ. պատգամավորների Թիֆլիսի խորհրդի Գործադիր կոմիտեն փաստորեն, զործն ավարտելուց հետո որոշում է «սկսել մանրագին հետաքննություն, ընտրել հանձնաժողով և դատել մեղավորներին»⁶¹³: Բացարձակ սուտ էին Ն. Ժորդանիայի արդարացումները՝ Գործադիր կոմիտեի անտեղյակության վերաբերյալ: Ակնհայտ էր, որ բուլձևիկյան ցույցի զնդակոծությունն ուղղված էր հենց Ստ. Շահումյանի կողմից Թիֆլիսի գրավման ու Կոմիսարիատի տապալման ծրագրի դեմ: Վրացական մենշևիկներին նախահարձակ մարտավարությունը, որը մշակվեց Կոմիսարիատի հունվարի 24-ի և 25-ի նիստերում, փաստորեն հաղթեց: Դա վկայում էր նաև, որ Ն. Ժորդանիայի և մյուսների կողմից առաջարկվող «ոչ ռեպրեսիվ» մեթոդների կիրառման շեշտումը պարզապես հնուտ դիվանագիտություն էր: Բուլձևիկյան կուսակցությունը հայտարարվեց օրենքից դուրս, անցավ ընդհատակ ու տեղափոխվեց Բաքու⁶¹⁴: Մինչ վրացական մենշևիկները զործն էին և նվաճումներ ձեռք բերում, փետրվարի 14-ին (27) Վ. Լենինը Ստ. Շահումյանին հեռագրում էր, թե «մենք հիացած ենք Ձեր ամուր և վճռական քաղաքականությունից» և խորհուրդ էր տալիս «դրան միացնել զգուշավոր դիվանագիտություն, օգտագործել կոմֆլիկտները, սովո-

⁶¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200, 201, 223, 224, 232:

⁶¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 220, ք. 1:

⁶¹² Տե՛ս Борьба за победу..., стр. 212-213, 214:

⁶¹³ Տե՛ս Н.Н. Жордания, За два года, стр. 62-63:

⁶¹⁴ Տե՛ս А. Ставровский, Закавказье после Октября, М.-Л., 1925, стр. 11:

րել դիվանագիտություն»⁶¹⁵։ Հետաքրքիր է, թե ինչո՞ւ այդ խորհուրդները չէին տրվում 1917 թ. նոյեմբերին, 1918 թ. հունվար-փետրվարին և հատկապես Թիֆլիսի վրացի բոլշևիկներին, որոնց «տատանումները», հիմնականում, ձախողեցին այդ ծրագիրը։

Որոշակի հակասություն էր պարունակում նաև Դաշնակցության պահվածքը Թիֆլիսում։ Մի կողմից բավական որոշակի է հայ ազգային կուսակցության պահվածքը Կոմիսարիատի նիստում, որտեղ քվեարկության էր դրվել Ստ. Շահումյանի ծերբակալման հարցը և դաշնակցական կոմիսարները հեռացել էին դահլիճից։ Մյուս կողմից, կուսակցությունը փետրվարի 1-ին (14) Թիֆլիսում կազմակերպում է հայկական ազգային գնդերի շքերթ, որոնք իրենց հավատարմությունն են հայտնում Անդրկովկասյան կոմիսարիատին։ «Փետրվարի 1-ին հայկական գնդերի գորատես կատարվեց պալատի մոտ։ Առաջնորդութեամբ շտաբ - ռոտմիստր Փիրումյանի, զորքը լավ զինւած, օրինակելի կարգապահութեամբ եւ հայկական քայլերգով հասավ պալատ, որտեղից դուրս եկան Անդրկովկասեան կոմիսարիատի նախագահ Գեգեչկորին, ֆինանսների մինիստրութեան կոմիսար ընկ խ. Կարծիկյանը և ուրիշներ»։ Ե. Գեգեչկորին հայկական գնդերի հետ էր կապում նվաճված ազատության ապահովումը⁶¹⁶։

Միաժամանակ, Կոմիսարիատի հունվարի 31-ի (փետրվարի 13) նիստում, Ե. Գեգեչկորին անդրադառնալով անդրկովկասյան իշխանության հասցեին տրվող քննադատության խնդիրն, Դաշնակցության «Молот» թերթի մի հրապարակման միջոցով հանդիմանում էր նաև հայ ազգային գործիչներին, Դաշնակցությանը։ Խ. Կարծիկյանի պատասխան հատարարությունը մեզ այստեղ հետաքրքրում է այնքանով, որքանով դա առնչվում էր իշխանություն-Շահումյան հիմնահարցին։ «Հայ դեմոկրատիան բազմաթիվ առիթներ ունի դժգոհելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունից, բայց քանի դեռ Դաշնակցության ներկայացուցիչները գտնվում են Կոմիսարիատի շարքերում, կուսակցությունն ամեն կերպ կաջակցի նրան»⁶¹⁷։

Եթե նկատի ունենանք, որ «Молот» թերթի՝ Կոմիսարիատի քաղաքականության դեմ ուղղված հրապարակումը թվագրված էր հունվարի 27-ով (փետրվարի 9), այսինքն՝ Սեյմի բացման ու Ալեքսանդրյան այգու իրադարձությունների նախօրեին, ապա որոշակի է դառնում այն կարևորագույն հանգամանքը, որ Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավա-

⁶¹⁵ Стен Борьба за победу..., стр. 223:

⁶¹⁶ Стен Հորիզոն, 1918, փետրվարի, թիվ 25:

⁶¹⁷ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 70.

րությունը՝ հայազգի Ստ. Շահումյանի դեմ վճռական գործողությունների նախաշենին, փորձում էր իր համար վերջնականապես պարզել Ղաշնակցության դիրքորոշումը:

Ե. Գեգեչկորիի հարցադրման ուղղվածությունն այն էր, որ ստեղծված ճգնաժամային քաղաքական պահին, երբ Կոմիսարիատում ընդգրկված կուսակցությունները պետք է ամեն կերպ աջակցեին կառավարությանը, որոշ կուսակցական օրգաններ (նկատի ուներ ԳԳԴ Թիֆլիսի գլխավոր մարմին «Մոլոտ» թերթը – Վ.Մ.) «զբաղված են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կտրուկ և անարդար քննադատությամբ, ինչպով վերջնականապես վարկաբեկում են իշխանությունը և դրանով ձեռք են տալիս անպատասխանատու բուլշևիկյան շրջանակներին»⁶¹⁸: Ե. Գեգեչկորիի դիվանագիտական ձևակերպումների տակ թաքցնված էր որոշակի մեղադրանք՝ Ղաշնակցություն-Շահումյան կապի վերաբերյալ: Կորյուն Ղազաբյանն արդարանում էր նույնիսկ, որ «Մոլոտ» թերթի հողվածում քննադատվում էր սոսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը, առանց երկրամասային իշխանության դեմ կոչերի և հավաստիացնում էր, որ Ղաշնակցություն կուսակցությունը երբեք չի ունեցել և նպատակ էլ չունի այս կամ այն կերպ աջակցել բուլշևիզմին»⁶¹⁹:

Այնուհետև, երբ քննարկումներին միանում են նաև թաթար կոմիսարները, մենք կրկին անգամ ականատես ենք լինում համաձայնեցված հակահայկական արշավին: Ավելին, պարզ է դառնում, որ վրացի և թաթար գործիչները վստահ էին Ղաշնակցություն – Շահումյան համագործակցության հարցում:

Ծ. Խան-Խոյսկին արձանագրում էր, որ «Մոլոտ» թերթի խմբագրությունը համամիտ է հիշյալ հողվածի հետ և գտնում էր, որ Կոմիսարիատի 4 մահմեդական ներկայացուցիչների «ռեակցիոն քաղաքականության՝ մեջ մեղադրելը անարդար է, մերկապարանոց, ուստի և սպասում է հերքման: Մ. Ջաֆարովն ավելի պարզ էր արտահայտվում և նշում, որ «Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործունեության քննադատությունը Ղաշնակցության և բուլշևիկների կողմից շատ նման է, իսկ որոշ դեպքերում Ղաշնակցությունն ավելի հեռու է գնում բուլշևիկներից»⁶²⁰: Նկատի ունենալով Ելիզավետպոլի, Շամխորի և մյուս վայրագություններն ու դրանց նկատմամբ Ղաշնակցության և Ստ. Շահումյանի դիրքորոշումը, Մ. Ջաֆարովը փաստորեն, սպառնում էր հայությանը, նշելով, որ «ղաշնակցականները ստիպված պետք է հաշտվեն մահմեդական ներկայա-

⁶¹⁸ Նույն տեղում:

⁶¹⁹ Նույն տեղում, 70 օժ.:

⁶²⁰ Նույն տեղում:

ցուցիչների անձնակազմի հետ, քանի որ մահմեդական ժողովուրդը այլ ներկայացուցիչներ տալ չի կարող և չի էլ տա»⁶²¹: Շեշտվում էր Շամխորի ողջ քաղաքականության ոչ միայն հակառուսական, այլև դրա հետ սերտորեն կապված հակահայկական ուղղվածությունը: Բաքվի խորհուրդը Ստ. Շահունյանի գլխավորությամբ, Կովկասի բոլշևիզմը՝ այն էլ բանակի զորամասերի միջոցով, իրապես դիտվում է հայամետ հոսանք, համենայն դեպս, առայժմ որպես բացահայտ հակամահմեդական ու հակավրացական ուղղություն:

Հատկապես հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ փաստորեն «Мост» թերթի և ՀՀԴ միջոցով հայության դեմ իրականացրած պարսավանքի արդյունքում, Ա. Հիսենկելին նիստի վերջում առաջարկում է Կոմիսարիատի անդամներից մեկին օժտել արտակարգ լիազորություններով, հատկացնելով վերջինիս դիկտատորի իրավունքներ կամ էլ ամբողջ Անդրկովկասն ու, հատկապես Թիֆլիսը հայտարարել պաշարված վիճակում: Այս նիստում է որոշվում այդ լիազորություններով օժտել Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի նախագահ, վրացի Ե. Գեգեչկորիին՝ նրան հատկացնելով նաև Անդրկովկասի ռազմական ուժերի ղեկավարման գործը⁶²²:

Միանգամայն որոշակի էր դառնում, որ Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավարությունն այս պահից որդեգրում էր Դաշնակցության հանդեպ անվստահություն, ու այդպիսով նաև քաղաքական ասպարեզում նրա մեկուսացման քաղաքականությունը: Մանավանդ, որ Կոմիսարիատի այս նիստի սկզբում նրանք ականատես էին եղել Խ. Կարճիկյանի սկզբունքային և դիպուկ հարցապնդումներին: Վերջինս կշտամբում էր երկրամասի իշխանություններին, հատկապես այն հարցերում, որոնք ամմիջապես հայկական ենթաշերտ ունեին, ինչպես օրինակ, զորակոչի մասին դեկրետը, մինչ այժմ վարչական սահմանաբաժանումների մասին դեկրետի բացակայությունը և այլն⁶²³:

Եվ միայն Խ.-բ. Խաս Մամեդովի «հիմնավորումից» հետո, հարցը մտավ եզրափակիչ փուլ: Նա գտնում էր, որ անվիճելիորեն պետք է դիմել վճռական գործողությունների և ըստ օրենքի՝ 1416 հոդվածի, ամենափոքր ծավալի շարժման դեպքում, ինքնակոչ իշխանությունը պետք է վերացվի: Նրա կարծիքով այդպիսի գործողությունների նախադեպերը առկա էին գրասենյակ, հայտարարություն, հանրահավաք:

⁶²¹ Նույն տեղում:

⁶²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 71:

⁶²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 70:

Ե. Գեգեչկորիի կողմից առաջարկված հակազդեցության միջոցներ կիրառելու մասին բանաձևին կողմ են քվեարկում 9 հոգի, դեմ՝ 2 (Խ. Կարծիկյան, Կ. Ղազարյան), ձեռնպահ՝ 1 (Ա. Ներուչև):

Ստ. Շահումյանին և Ն. Կուզնեցովին առաջարկվում էր 24 ժամվա ընթացքում լքել Անդրկովկասը, հակառակ դեպքում՝ ձերբակալել: Այս առաջարկն անցնում է միաձայն⁶²⁴: Ստ. Շահումյան անցավ անլեզալ կարգավիճակի: Փետրվարի 20-ին նա ռազմական էշելոնով վերադարձավ Բաքու⁶²⁵: Արտակարգ, ռազմական իրադրության պայմաններում Թիֆլիս կանչվեց նաև «վայրի դիվիզիան»:

Այն առանցքային հիմնահարցը, որ ի դեմս Ստ. Շահումյանի, երկրամասային, այդ թվում և Կովկասյան բանակի բոլշևիզմը նույնացվում էր հայկականության հետ, որոշակի արտացոլում է ստացել նաև ժամանակի մամուլի օրգաններում, մասնավորապես, վրացական ազգային թերթերում: «Սաքարթվելոն» գրում էր. *«կարող է պատահել, որ փախչող զորամասերի հետ միանալով, հայերը Շահումյանին ազգի առաջնորդ հռչակեն: Համենայն դեպս մենք պետք է զգույշ լինենք, որ ինտերնացիոնալիզմի դրոշի տակ զլուխ բարձրացնեն մեր հարևան ժողովրդի այն ծայրահեղ շովինիստները, որոնք Շահումյանի հետ միասին, երևի, երագում են «Մեծ Հայաստանը» ստեղծելուն»*⁶²⁶ (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.):

Վրաց ազգայնականներին հատկապես սարսափեցրել էր Ստ. Շահումյանին Կովկասի արտակարգ կոմիսար Նշանակելու հանգամանքը: «Երթոբան» այն կարծիքն է վերատպում,- հայտնում էր «Հորիզոնը», - թէ Լենինն ու Տրոցկին Կովկասում իրենց իշխանութեան տարածումը յաջողեցնելու նպատակով աշխատում են հայերի սիրտը շահել»⁶²⁷: Այստեղ, իհարկե, կա ճշմարտության հատիկ, երբ խնդիրը դիտարկում ենք «Թուրքահայաստանի մասին» իրավարտակի համատեքստում, սակայն խնդիրը նրանում է, որ վրացական ազգային շրջանակներն, իրոք, այդ որոշման, այսինքն՝ բոլշևիկ ղեկավարների ու հայ ազգային-դեմոկրատական գործիչների համագործակցության մեջ իրական վտանգ էին տեսնում: Ստ. Շահումյանի ծրագրերը որակվում էին որպես «նեղ ազգայնական իղծ»⁶²⁸: Այդ խնդրին էին անդրադառնում նաև «Սախալխո Սաքմեն», «Չվեցի Ռեսպուբլիկան»: Սեզ համար կարևոր է այն վրացական դիտարկումը, թե «Հայկական շրջաններում ասելիս են եղել, որ եթէ Շահումեանը Հայաստանում երևայ, անպատճառ կը ձերբակալեն նրան: Նա

⁶²⁴ Տե՛ս նույն տեղում թ. 104:

⁶²⁵ Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 474:

⁶²⁶ Հորիզոն, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 26:

⁶²⁷ Նույն տեղում, 28 հունվարի, թիվ 20:

⁶²⁸ Նույն տեղում:

Հայաստանում երեւաց էլ, այնտեղից վերադարձաւ էլ, սակայն նրան ոչ ոք չծերբակալեց: Երևակայեցեք, ասում են հայերը, որ Շահումեանը լաւ հայ դուրս եկաւ»⁶²⁹:

Ստ. Շահումյանի նշանակմանը, որպէս Կովկասի արտակարգ կոմիսար ցավագին էր մոտենում հատկապէս հայկական մենշևիզմը. «եթէ Լենինից կամ Ջուղաշիլուց կարելի էր սպասել մի նման վարմունք, Շահումեանից մենք չէինք սպասում», - գնահատում էր Արկունեղը⁶³⁰: Հայ մենշևիկները Ստ. Շահումյանի ծրագիրը մեկնաբանում էին սոսկ որպէս «դեմոկրատիայի շարքում քաղաքացիական կռիւ բորբոքելու տենչ»⁶³¹:

Ինչ վերաբերում է Ստ. Շահումյանի նոր պաշտոնին, ապա կարելի է նկատել, որ դա նորույթ չէր Կովկասի կյանքում: Ցարական վարչակարգի ժամանակ այդ գործառույթն իրականացնում էր Կովկասի փոխարքան, ժամանակավոր կառավարության պայմաններում՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսարը»: Արտակարգ կոմիսարի պաշտոնը այժմ երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատելու միջոց էր և այդ գործը վստահվել էր հայազգի գործչի, ինչը մեր խորին համոզմամբ պետք էր միայն օգտագործել:

Դաշնակցության մի խումբ գործիչների և Ստ. Շահումյանի համագործակցության կարճատև դրվագը արտացոլվել է Ռ. Տեր-Մինասյանի, ինչպէս նաև Ա. Մռավյանի և Վ. Մռավյանի հուշերում:

«26 կոմիսարների հիշատակին» ժողովածուի մեջ Ասքանազ Մռավյանը նշում էր, որ Ստ. Շահումյանը հունվարի 13-21-ի ընթացքում շրջանցիկ ճանապարհով, Գանձակի և Ղազախի գավառների, Շամշադինի, Իջևանի, Դիլիջանի, Փամբակի, Մեծ Ղարաքիլիսայի վրայով հասնում է Թիֆլիս: Հունվարի սկզբին Ստ. Շահումյանը պատրաստվում էր Բաքվից մեկնել Պետրոգրադ՝ Սահմանադիր ժողովին մասնակցելու նպատակով, սակայն հունվարի 7-ին նրա գնացքը Գանձակում կանգ է առնում⁶³²: «Գանձակի հայկական մասը, - գրում էր Ռուբենը, - արդէն ինքնիշխան մի կառավարութիւն էր, որի համար «Թիֆլիսի իշխանութիւն» չկար. նա կը սպասէր հայկական իշխանութեան՝ նրան միանալու համար: Շահումեանին պաշտպանում էր Գանձակի շրջանի ղեկավար բժիշկ Հայկ Մելքունեանը, որ հայկական գիւղերով, լեռների վրայով փոխադրում է Շահու-

⁶²⁹ Նույն տեղում, 7 փետրվարի, թիվ 28:

⁶³⁰ Պայքար, 1918, 27 հունվարի, թիվ 20:

⁶³¹ Նույն տեղում:

⁶³² Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 461:

մեանին Թիֆլիս, Ղազնակցութեան «մաուզերիստների» պաշտպանութեան ներքեւ»⁶³³:

Թիֆլիսում, երկու անգամ, Ղանուշ Շահվերդյանի բնակարանում (ներկա են եղել Ս. Արարատյանը, Ռ. Տեր-Սինասյանը, Յ. Ջավրիյանը, Ստ. Շահումյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ս. Կասյանը, Նազարեթյանը, Խանոյանը, Ցինցաձեն) մշակվում է բուլշևիկ-ղազնակցական համագործակցության ծրագիր: «Այն նույն օրը, երբ Անդրկովկասեան վարչութիւնը հրաման կը հանէր գտնել Շահումեանին և զայն ձերբակալել (Կոմիսարիատի ուղարկած միլիցիան նրան չէր գտել Կոչուբեյսկայա թիվ 24 տանը⁶³⁴ – Վ.Ս.), երբ երզնկեան և Ղազարեան Շահումեանի գլուխը կը պահանջվէին Ազգային Խորհուրդից՝ Ազգային Խորհուրդի զնտրական ուժերի վարիչ Ռուբէն Տեր-Սինասեանը և Ջարիբեղ Շահումեանի հետ գործունեութեան նախագիծ կը կազմէին, Երեւանից ունենալով եւ Արամի կարծիքները»⁶³⁵:

Ծրագրի բովանդակությունը կայանում էր հետևյալում՝ 1. Թուրքերի դեմ դիմադրության ճանապարհով հասնել Արևմտյան Հայաստանի անկախությանը. Ստ. Շահումյանը պետք է նպաստեր ռուսական զորքերի ճակատում մնալու հարցում: 2. Անդրկովկասում ստեղծվելու էր հայկական կանտոն՝ ըստ Ավ. Շահխաթունյանի սահմանաբաժանումների ծրագրի: 3. Թիֆլիսն ու Բաքուն հռչակվելու էին ազատ քաղաքներ: 4. Սարիղամիշ-Կարս-հասած 39-րդ զորամասը պետք է պահվեր Հայաստանում: 5. Պարսկաստանից նահանջող զեներալ Բարաթովի զորամասերից մի զորաբաժին պետք է կանգնեցվեր Ջուլֆա-Նախիջևան հատվածում: 6. Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից ռազմամթերք ուղարկելու միջոցով պետք է ուժեղացվեր Գանձակի հայկական մասը: 7. Թիֆլիսում ձևավորված դարաբաղցիների գումղը պետք է ուղարկվեր Շուշի: 8. Թիֆլիսի մոտ կուտակված զորքերը Ղազախի վրայով պետք է հասնեին Գանձակ: 9. Բաքվից, Գանձակից, Շուշիից պետք է տեղափոխվեին ռազմական ուժերը և դրանց միջոցով բացվեին Բաքու – Թիֆլիս, Բաքու-Երևան ճանապարհները: 10. Մինչև այդ գործողությունների իրականացումը բուլշևիկները չպետք է բարձրացնեին իշխանության գրավման խնդիրը: 11. Ջենյակի ջոկատը, երրորդ հայկական գումղը, Օսիկ (Պոդոս) Փիրումյանի հեծելազորը Գ. Տեր-Սուվասյանի հրետանին պետք է մնային Թիֆլիսում: Երբ բացվի Շուշի-Բաքու գիծը, այդ ուժերը պետք է բռնաբեկվեին և բուլշևիկների հետ միասին գրավեին իշխանությունը: Այդ ընթացքում Երևանի և Թիֆլիսի հայկական շրջանակները ձևականորեն պետք է ընդդիմանային բուլշևիկյան շարժմանը և պետք է պաշտպանեին

⁶³³ Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, է. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 141:

⁶³⁴ Տես Հորիզոն, 1918, 27 հունվարի, թիվ 19:

⁶³⁵ Ռուբէն, նույն տեղում, էջ 141-142:

իշխանություններին⁶³⁶: Այս ծրագիրը չիրագործվեց: Բացի Ստ. Շահումյանի հետ բանակցություններից, Երևանում ևս արձանագրվել են այդ համագործակցության դրսևորումներ: Արամը Թիֆլիսի վրայով Մոսկվա է գործուղում «դաշնակցականասեր» դարձած Պ. Մակինցյանին. «Ապահով անցկացրեք: Անհրաժեշտ է: Պետք է մենք ամեն կերպ միանանք Ռուստոմին (Բազուլին): Մեր մեջքը թե ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»⁶³⁷: Ավելացնենք, որ հետևելով Ռուբենի հուշերին, խորհրդահայ մի շարք պատմաբաններ անդրադարձել են այդ խնդրին:

Այսպիսով, Անդրկովկասում 1917 թ. նոյեմբերին, ապա և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ստեղծվեց իշխանության գրավման իրական այլընտրանք: Առաջին անգամ բուլկիկների կողմից իշխանությունը հնարավոր էր գրավել մինչև վրացական մենշևիկների կողմից, Թիֆլիսի Ձինապահեստի զավթումը երկրորդ անգամ Սարիղամիշից Կովկասյան բանակի զորամասերի առաջխաղացմամբ: Սակայն Բաքվի բուլկիկների և անձամբ Ստ. Շահումյանի ծրագիրը չիրականացավ մի շարք պատճառների հետևանքով.

1. Բուլկիկների երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեներում այդպես էլ չստեղծվեց միասնական կարծիք իշխանության գրավման հարցում: Մեծամասնությունը հակված էր մտածելու, որ հնարավոր էր Բաքվի մման հաստատելու խորհրդային իշխանություն, այսինքն՝ խաղաղ ճանապարհով: Մեր կարծիքով, վճռական էր ազգությամբ վրացի բուլկիկների, մասնավորապես Ֆ. Մախարաձեի եսկան հակազդեցությունը հայազգի բուլկիկ Ստ. Շահումյանին և հատկապես այն ելակետային մոտեցումը, որ Բաքվի բուլկիկն էր դեմս Ստ. Շահումյանի, առավելապես հայկական երևույթ էր դիտվում և առաջին հերթին ուղղվում է վրացական ազգայնականության՝ մենշևիկնի դեմ: Այդ հակազդեցության առաջին և վճռական գործողությունները տեղ գտան Բաքու – Թիֆլիս երկաթուղու կայարաններում իրականացված հակառուսական գործնական քայլերում, զինվորների սպանողով, ինչը ուղղակիորեն առնչվում էր Թիֆլիսի գրավման հիմնահարցի հետ: Վրացական մեծամասնություն ունեցող բուլկիկների երկրամասային կոմիտեն մերժեց նաև Սարիղամիշից Թիֆլիս շարժվող բուլկիկյան զորամասերի ու նրանց հետ նաև բուլկիկ ղեկավար գործիչների աջակցության գործը:

⁶³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142-143:

⁶³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

* Տե՛ս Գ. Գ. Թության Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965, Զ.Ս. Մելիքյան, Զոկտեմբերյան հեղափոխությունը և կովկասյան բանակը, Ե., 1970, Մ.Վ. Արզումանյան, Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973, Լ.Խ. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը և Զայկական հարցը, Ե., 1977:

Թիֆլիսին մոտեցած զնվորական զնացքները մի շաբաթից ավել սպասելով երկրամասային կոմիտեի կարգադրությանը, ստիպված հեռացան Յուսիսային Կովկաս: Փետրվարի 6-ին (19) էսեռներն արդեն Անդրկովկասում չէին⁶³⁸:

2. Ելիզավետպոլի, Շամխորի դեպքերից հետո ակնհայտ է դառնում և, հատկապես Դաշնակցության համար, որ փոխադարձ համաձայնությամբ և ընդհանուր թշնամու՝ բոլշևիզմի դեմ ստեղծված կառավարության մեջ առկա են բևեռային տարածայնություններ, ազային հիմնահարցերի լուծմանը հասնելու իրարամերժ ուղիներ: «Մենշելիկ սոցալ - դեմոկրատիայի լուծը օրեցօր անտանելի է դառնում», - արծանագրում էր «Աշխատավոր»-ը⁶³⁹: «Յեղափոխութեան հենց առաջին օրերից՝ մենշևիզմը կարողացաւ ճարպկօրեն յարմարել մեր միջավայրին - նախ՝ զարդարել «միջազգայնականութեան» գոյնզգոյն փետուրներով, ապա՝ ամեն միջոցներով չեզոքացնել Անդրկովկասի քաղաքական կեանքից բոլոր ոչ մենշևիկներին և երրորդ՝ յայտնի և գաղտնի բլոկի մէջ մտնել կալածատերերի հետ: Նա կարողացաւ՝ յենելով կալածատերերի վրայ՝ մեկուսացնել կամ անվտանգ հեռաւորութեան վրայ պահել սոցիալիստ-յեղափոխականներին, բոլշևիկներին ու դաշնակցականներին և այդպիսով իր քաղաքական հեգեմոնիան հաստատել»⁶⁴⁰: Արժեքավոր է այն, որ այս սթափ վերլուծությունն անում էր հենց Դաշնակցությունը և, հատկապես, Ստ. Շահումյանի կողմից Թիֆլիսի գրավման ծախողումից հետո: Գոնե խոսքով Դաշնակցությունը համոզվեց, որ տվյալ քաղաքական զարգացումների հորձանուտում հայկականության ու նաև Դաշնակցության զլխավոր հակառակորդը վրացական մենշևիզմն է: Պետք է ընդգծել, իհարկե, որ Կովկասի բոլշևիկների հետ համագործակցության փաստը դրսևորվում էր այնքանով, որքանով դրա անվիճելի ղեկավար-հեղինակություն էին համարվում Ստ. Շահումյանը, Գ. Ղորղանյանը, այլ խոսքով, առավելապես ազգային գործիչները:

Գործնականում զգալով մենշևիզմի ուժը և կրելով առաջին պարտությունը 1918 թ. փետրվարի սկզբին՝ Դաշնակցությունն անգամ կոչեր էր անում, որ «փրկութեան միակ ճանապարհը բոլոր սոցիալիստական տարրերի անվերապահ ու անյապաղ միացումն է»⁶⁴¹: Անհավատալի է, բայց սոցիալիստների շարքում Դաշնակցությունն այժմ տեսնում էր նաև բոլշևիկներին: «Մենշևիկները շատ լաւ են զգում՝ թե որչափ վտանգաւոր է իրենց դիկտատուրայի համար բոլշևիկների, սոց.-յեղափոխականների,

⁶³⁸ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 6 փետրվարի, թիվ 27:

⁶³⁹ Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 15:

⁶⁴⁰ Նույն տեղում:

⁶⁴¹ Նույն տեղում:

դաշնակցականների և թուրք սոցիալիստների միութիւնը, ակտիւ մասնակցութիւնը Անդրկովկասի քաղաքական կեանքին», – գրում էր Թիֆլիսի Ղաշնակցության մարմին «Աշխատավոր» թերթը⁶⁴²:

Միաժամանակ, հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցութունը կրկին հայտնվում էր հակասության մեջ. մի կողմից՝ գտնում էր, որ «հեղափոխութեան ու Կովկասեան ժողովուրդների ազատութիւնը փրկելուն կարելի է հասնել Անդրկովկասեան սոցիալիստական ինտերնացիոնալիստական միութիւն» ստեղծելու միջոցով, մյուս կողմից մի շարք հետո կուսակցութունը միացավ այդ նույն վրացական – բեկական դաշինքին՝ արդեն Սեյմի կազմում: Այդ քաղաքական վճռի կայացման գոծում, մեր կարծիքով, որոշիչ դեր խաղաց նաև Ստ. Շահումյանի ռազմավարության ձախողումը: Պատահական չէ, որ մեկ ամիս անց, Ղաշնակցութունն առանց վարանումի նվիրվեց Բաքվի և խորհրդային իշխանության պաշտպանությանը:

3. Անկախ քաղաքական կեցվածքից, ռուսական Կովկասյան բանակի հեռացումն Անդրկովկասից ու Թիֆլիսից նախ և առաջ բխում էր վրացական գործիչների հակառուսական տրամադրություններից, և «Մեծ Հայաստանի» հնարավոր ստեղծման տազնապից, ինչը զոնե հռչակագրի տեսքով հայտարարում էր Պետրոգրադի իշխանութունը: 1917 թ. նոյեմբերից Անդրկովկասում մենշևիկների և բոլշևիկների հակամարտութունը դրսևորվեց ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատիայի երկու թևերի մարտավարութունների պայքարի, այլ երկու մեծ ու կարևորագույն ազգային-քաղաքական ուժերի՝ հայ-վրացի, Ղաշնակցութուն-մենշևիզմ, Շահումյան-ժողդանիա առճակատման տեսքով: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի հեռանալն Անդրկովկասից իրական հնարավորութուն էր ստեղծում երկրամասում վրացական տարրի գերիշխանության հաստատման համար: Թիֆլիսի գրավումը կնպաստեր Բաքվում և Արևելյան Անդրկովկասում հայության դիրքերի կայունացմանը, կզսպեր մահմեդական խռովութունների ալիքը, միգուցե, և կանխեր թուրքական արշավանքը:

Սակայն, կար մի հիմնավոր պատճառ, որը անհնար էր դարձնում այդ ծրագրի իրականացումը, ինչը հասկանալի, օբյեկտիվ պատճառների առկայության պայմաններում չի քննարկվել նաև խորհրդահայ պատմագրության կողմից: Խնդիրը հենց Ռուսաստանում բոլշևիկյան իշխանության պահպանման հարցն է: Բրեստ–Լիտովսկի ողջ գործընթացը մի գլխավոր նպատակի էր ծառայում՝ տարածքային կորուստների գնով պահպանել իշխանութունը: Այդ մեծ քաղաքականության բաղկացուցիչներից էր նաև Վ. Լենինի և Լ. Տրոցկիի հրամանով Կովկասյան բանակի

⁶⁴² Նույն տեղում:

զորամասերի շտապ ետ կանչը դեպի Չյուսիսային Կովկաս, ապա և Ռուսաստան: Ստացվում էր, որ բուլշևիկյան կենտրոնական կառավարությունը հատուկ և ծանրակշիռ կերպով առայժմ չէր մտահոգված Անդրկովկասի խորհրդայնացման ծրագրով: Ստ. Շահումյանին օժտելով արտակարգ լիազորություններով, Լենինն ու Ստալինը, միաժամանակ, ոչ մի կարգադրությամբ, ոչ մի գործուն միջոցներով չեն ազդում երկրամասային ու Թիֆլիսի բուլշևիկյան կոմիտեների վրա: Ստ. Շահումյանն իր հեղինակությամբ և Սաիդամիշի մեկ-երկու զորամասերի միջոցով պետք է իրականացներ մի բան, ինչն անգամ սեփական ուժերով չէին արել բուլշևիկները Պետրոգրադում:

Որպես երկրորդ կարևորագույն խոչընդոտ հանդես է գալիս վրաց-թաթարական ամրապնդվող դաշինքը, որի հակառուսական ուղղվածությունը՝ երկրամասի ռազմա-քաղաքական զարգացումների տրամաբանության մեջ փոխակերպվում էր հակահայկական քաղաքականության: Ելիզավետպոլ-Շամխորի դեպքերը դարձան այն գլխավոր ջրբաժանը, երբ տուն վերադարձող ռուսական զորամասերը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական վայրագ գործելակերպի արդյունքում ատելությամբ էին թողնում երկրամասի սահմանները, օր առաջ փորձում էին փախչել թշնամական միջավայրից:

Եվ վերջապես, պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ միայն բուլշևիկյան Բաքվի և մի քանի զորամասերի միջոցով հնարավոր չէր նույն հեշտությամբ հաջողության հասնել Անդրկովկասի քաղաքական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, որի ազգային միջավայրում բուլշևիզմն իրոք դիտվում էր որպես օտար, անլուրջ և զազրելի մի երևույթ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին բոլշևիկյան կուսակցությունը Պետրոգրադում զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխանությունը:

Հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները, և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, բացի բոլշևիկներից, դատապարտեցին իշխանության զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: Քաղաքական կայունության հաստատման միակ ուղի և երաշխիք համարվեց Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալեցին վրացական մենշևիկները, ովքեր Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում շատ արագ գերիշխող դիրք գրավեցին: Կովկասյան մենշևիկների մարտավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր բոլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին՝ էսեռների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այդպիսով քաղաքական պայքարից հեռացնել նաև ԴԴԴ-ը և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բոլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը Փետրվարյան հեղափոխության ընծեռած աննախադեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ, հայտնվեց բարդ իրավիճակում: Հաղթահարելով առաջին օրերի համընդհանուր անորոշությունը, հայկական կուսակցությունները՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայկական կազմակերպությունները, ս.-դ. հայկական բանվորական կազմակերպությունը (սպեցիֆիկներ), արևմտահայության շահերի արտահայտիչ «Հայաստան» թերթը դատապարտեցին բոլշևիկյան հեղաշրջումը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակային հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը: Արծազանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի

և, հատկապես, իշխանության խնդրի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում էր առանցքային քաղաքական նշանակություն:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի հեղափոխական-դեմոկրատական կենտրոնների, հեղափոխական-սոցիալիստական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների, Կովկասյան բանակի հրամանատարության մոտ բարձրացավ տեղական նոր՝ Պետրոգրադի բուլշևիկյան կառավարությունը չճանաչող իշխանության կազմակերպման հիմնահարցը, որը գեղնպատակ ուներ՝ Անդրկովկասը գերծ պահել բուլշևիզմից:

Պայքարը միատարր չէր, երկրամասի երկու քաղաքական կենտրոնները՝ Թիֆլիսն ու Բաքուն դարձան իշխանությունը գրավելու այլընտրանքային բևեռներն Անդրկովկասում:

Իշխանության համար անզիջում առճակատման սկզբնական փուլում պայքարն ընթացավ Թիֆլիսում՝ վրացական մենշևիկների գլխավորությամբ՝ Կովկասյան բանակի բուլշևիկացող զորամասերի ներուժը փոշիացնելու, բուլշևիկներին պառակտելու և հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների հակաբուլշևիկյան ճակատ ստեղծելու ճանապարհով: Իսկ Բաքվում ընդհակառակը՝ ազդեցիկ բուլշևիկ գործիչների ու ծախս էսեռների միջև կայացած դաշինքի ձևավորման, Ստ. Շահումյանի հեղինակության շնորհիվ նաև՝ այդ նույն զորամասերը Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում պահելու միջոցով՝ իշխանությունը գրավելու եղանակով:

Բաքվում իշխանությունն անցավ պատգամավորական խորհրդին, Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, ինչը հիմնականում մենշևիկների և բուլշևիկների պայքարի արդյունք էր: Ինչպես հայկական, այնպես էլ մահմեդական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները ընթանում էին դեպքերի զարգացման ետևից, առայժմ վճռորոշ դեր չունեին իշխանությունն Անդրկովկասում գրավելու համար մղվող պայքարում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի կազմում կաղետների՝ Գայ ժողովրդական կուսակցության և վրացական ազգային-դեմոկրատական կուսակցության չընդգրկելը, բուրժուազիայի քաղաքական ուժի մեկուսացումը՝ նոր երկրամասային իշխանության հանդեպ բուլշևիկներից հետո թերևս ձևավորեց երկրորդ լուրջ ընդդիմադիր ուժը, որը մեծ առճակատման սկիզբն էր միայն Անդրկովկասում, հատկապես հայ իրականության մեջ:

1917 թ. նոյեմբերի 11-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորմամբ, ապա և նոյեմբերի 19-23-ը կայացած վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումներով և վրացական ս.-դ. մենշևիկների ծան-

րակշիռ գաղափարական և կազմակերպական ճնշմամբ՝ կայացվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր որոշումը, այն է՝ Անդրկովկասի անջատումը խորհրդայնացված Ռուսաստանից և ազգային հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև զինվորական կյանքի ինքնուրույն տնօրինումը:

Կառավարական, կուսակցական, հանրային մակարդակներում, թեև առաջադրվում էր ապագա Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն ներքին խոհանոցում, հատկապես վրացական մենշևիզմի շրջանակներում՝ հետևողականորեն հունցվում էին անկախ ազգային պետականության գաղափարներ:

Հենվելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագրի դրույթների վրա, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ եղավ անկախ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին:

Հաշվետու ժամանակահատվածում՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը, անդրկովկասյան կառավարությունն իրականացրեց մի շարք ծրագրեր, ընդունեց որոշումներ բոլոր կոմիսարությունների ուղղություններով: Որոշակի նպատակային աշխատանք իրականացրեց նաև Կոմիսարիատին կից ստեղծված Փոքր խորհուրդը, որը լիազորված էր զբաղվել զուտ տնտեսական, կենցաղային առօրյա խնդիրներով:

Թեև ժամանակի քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ, Անդրկովկասյան կառավարության գործունեությունը սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական և մյուս բնագավառներում նկատելիորեն զիջում էր, սակայն երկրամասի քաղաքականապես աննախադեպ ակտիվ ու հագեցած երկու ամիսների համայնապատկերի վրա՝ այն քաղաքական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն է ձևավորում:

Որպես Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք, Կոմիսարիատը փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենաբարդ՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին և ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, երկրամասի կառավարությունը ցանկացավ ճիշտ լուծում տալ հողային հարցին և այն հակադրել խորհրդային իշխանության մոտեցմանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ընդունելով Հողային օրենքը հողի աշխարհականացման, պետականացման, բռնագրավման եղանակները, փաստորեն կանգնեց փակուղու առջև: Դա սպասվում էր, քանի որ կառավարություն ձևավորելիս, ընտրելով ազգային, բայց միաժամանակ հեղափոխական-սոցիալիստական գերակշռություն ունեցող կուսակցական մոտեցումը, այդպիսով և հողային հարցում ձևավորվեց ընդգծված

տարանջատում՝ բեկական – մահմեդական ղեկավարների և սոցիալիստ հայ և վրացի գործիչների միջև: Հողի սեփականության ցավոտ և վտանգավոր խնդրում ազգային, կրոնական տարբերություններին ավելացավ նաև առկա և սրացող սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունը, որը, եթե ազնվական ծագում ունեցող կալվածատերեր Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլիի և այլոց հետ հնարավոր էր լուծել, ապա սոցիալիստական և բացահայտ ազգային դիմագիծ ու գործելակերպ ունեցող Դաշնակցության պարագայում ոչ միայն չհանգեցրեց փոխգիշումների, այլ ընդհակառակը, կանգնեցրեց ազգամիջյան մեծ հակամարտության առաջ:

Եթե վրացական մենշևիկների համար սոցիալիստների երազանք Սահմանադիր ժողովի բռնի դադարեցումը սպասված և հերթական առիթ էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու, անկախանալու նախատեսված ճանապարհի վրա ամուր կանգնելու համար, ապա հայությանը և Դաշնակցությանը սպասվում էր փորձությունների հինգ ամիս, որն ի հայտ բերեց հայկական քաղաքական, հասարակական ուժերի ամբողջության իրական պատկերը, վճռորոշ և անսպասելի զարգացումների հանդեպ պատրաստվածության աստիճանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից ընդունված հռչակագիրն ու «Անդրկովկասյան զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» առաջընթաց էր երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառների դեմոկրատացման գործընթացում: Այն եական ձեռքբերում կարելի է համարել նաև այն առումով, որ եվրոպական Ռուսաստանի ներքին նահանգների համեմատ, որտեղ զեմստվային հաստատությունները, չնայած ոչ լիարժեք, բայց գործել էին վերջին հիսուն տարիների ընթացքում, վերջապես մուտք գործեցին նաև Անդրկովկաս:

Միաժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանում 19-րդ դարի կեսերից սկիզբ առած զեմստվային շարժումը փաստորեն Անդրկովկասում լուծում էր ստանում բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո: Այլ խոսքով կայսրության փլուզման և դաշնային դեմոկրատական հանրապետության կայացման միջև ընկած անցումային ժամանակահատվածում, երբ նախկին կայսրության ազգային շրջաններն օբյեկտիվորեն անջրպետվելով բուլշևիզմից, դրանով, մի կողմից, արագացնում էին անջատողական, ազգային անկախությունների ձեռքբերման գործընթացը, մյուս կողմից, իհարկե զեմստվոյական շարժումը որպես ժողովրդավարական գործընթաց, ինչպես, օրինակ, համապատասխան հռչակագիր ընդունումն Անդրկովկասում, համարում էին խորհրդային իշխանության դեմ պայքարի պասիվ ձև, հակադրվում էին ժողկոմխորհի կառավարությանը:

Եթե զենստվոյական հաստատութիւնների ներդրումը Ռուսաստանի նահանգներում զուտ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր հետապնդում, ապա Անդրկովկասի ազգային բազմաշերտ միջավայրում, զենստվոյական քաղաքականութիւնն՝ ի դեմս Կոմիսարիատի դիրքորոշման, առավելապէս վերածվում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների, այլ խոսքով՝ ազգային տարանջատման հիմնահարցի և երկրամասի իշխանութեան վրաց-թաթարական ղեկավարութեան բացահայտ հակահայկական քաղաքականութեան պատճառով, սկիզբ էր դնում ազգամիջեան գործնական հակամարտութեանը:

Հայկական քաղաքական կուսակցութիւնները, մասնավորապէս վարչական սահմանաբաժանումներ նախաձեռնող ՀԳԴ-ը, ցավոք, հավատացած էին, որ խնդիրը վերջապէս լուծում կստանա Անդրկովկասի հայութեան համար, բայց բոլշևիկեան հեղաշրջումից հետո, փաստորէն առաջին անգամ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը, տվյալ դեպքում Կոմիսարիատի հայ պաշտոնյաները գործնականում ականատես եղան վրաց-մահմեդական հարձակողական մարտավարութեանը: Արդյունքում, անկախ իրադարձութիւնների զարգացումից, երկրամասի վրացական և թաթարական շրջաններում մտցվեց զենստվո, իսկ հայկական տարածքները դարձան վիճելի, զենստվո չմտցվեց: Հայկական և հայաբնակ շրջանները «վիճելի» հորջորջելն ավելի սրեց Անդրկովկասի ազգամիջեան հակամարտութիւնները, միջազգային դիվանագիտութեան ասպարեզում և Հայկական հարցի քննարկումներում շրջանառութեան մեջ մտավ արատավոր «վիճելի տարածքներ» հասկացութիւնը, ունեցավ ծանր և ճակատագրական հետևանքներ հայ ժողովրդի համար 1918-1921 թվականներին և ի դեմս Արցախյան, հիմնահարցի շարունակվում է առ այսօր:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասային կենտրոնի և Կովկասյան բանակի հրամանատարութեան հետ համատեղ, հավանութիւն տալով Էնվեր և Վեհիբ փաշաների կողմից բարձրացված հաշտութեան առաջարկին, եզրափակեցին հետհռկտեմբերյան վայրիվերումների փուլը, Թուրքիայի հետ մերձենալով գործով ապացուցեցին, որ երկրամասը Ռուսաստանի մաս չէ այլևս, իսկ Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո օբյեկտիվորէն վերածվեցին դաշնակիցների:

«Ռուսներին չեն սիրում վրացիք, թուրքերը, դաղստանցիք, լեհերը,- 1917 թ. գրում էր Ավ. Իսահակյանը,- միայն մենք, և դա մեր թշնամութեան պատճառը եղավ, մեր դժբախտութեան պատճառը: Սեր սիրո

համար սկսեցին մեզ ատել և վնասել ռուսատյացները, մեր քաղաքականությունը հակառակ եղավ նրանց քաղաքականությանը»⁶⁴³:

Ռազմա-քաղաքական սրընթաց գործընթացների զավեշտը և հակասությունը այն է, որ Թուրքիայի հետ մերձեցումը ընթանում էր Գերմանիայի հետ ժողկոմխորհի սկսած անջատ բանակցությունների համատեքստում: Փաստորեն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասում և Կովկասյան ռազմաճակատում, որդեգրելով բոլշևիկյան կառավարության ռազմավարությունը, ևս մի անջատ դաշինքի էր գնում այդ նույն Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հետ, բայց ոչ թե Գերմանիայի նման բոլշևիկներին երաշխիքներ տալու, այլ վերջինիս իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով:

Ելիզավետպոլի մահմեդական գյուղացիական խռովությունները, ապա և Բաքվից միջև՝ Թիֆլիս երկաթուղային հանգույցների մոտ կատարված ռճրագործությունները առավել մեծ ու համապարփակ հիմնահարցի՝ երկրամասում իշխանության խնդրի բաղկացուցիչներից էին:

Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և զ. ու բ. պատգամավորական խորհրդի երկրամասային՝ էսեռա-մենշևիկյան հակաբոլշևիկյան կենտրոնին՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ էին մասնավորապես Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար: Թեև վրացական մենշևիզմը և Ն. Ժորդանիան զորամասերի զինաթափումը հիմնավորում էին ելնելով գարնանը սպասվող թուրքական արշավանքին դիմագրավելու և այդ նպատակով ազգային զորամասերը զինելու նկատառումներից, սակայն առաջնայինը մնում էր Կոմիսարիատի իշխանության պահպանումը ու այդպիսով նաև բոլշևիզմի դեմ պայքարը: Նշենք, որ 1918 թ. գարնանը վրացական զորքը դիմադրություն գրեթե ցույց չտվեց այդ թուրքական արշավանքին, իսկ հայկական զորամասերը, որոնք Շամխորի մոտ չէին գնդակահարում ռուս զինվորներին ու առևանգում զենքը՝ միայնակ իրակախնացրին ռազմաճակատի պաշտպանության գործը:

...:

Ելիզավետպոլն ու Շամխորը փաստորեն, դարձան 1917 թ. նույններից սկսված իշխանության համար մղվող լարված, առայժմ ժողովրդավարական պայքարի վայրագ հանգուցալուծումներից մեկը, երբ զենքի համար պայքարը վերածեց քաղաքական և ազգամիջյան բացահայտ առճակատման: Սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որն ավարտվեց միայն 1918 թ. սեպտեմբերին՝ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո: Շամ-

⁶⁴³ Ավետիք Իսահակյան, Հայկական հարց, Երևան, 2005, էջ 76:

խորի սպանդից հետո է, որ Ստ. Շահումյանը գաղտնի անցնում է Թիֆլիս և առաջին անգամ փորձում իրականացնել իր ծրագիրը՝ Կոմիսարիատի տապալումը:

Անդրկովկասում 1917 թ. նոյեմբերին, ապա և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ստեղծվեց իշխանության գրավման իրական այլընտրանք: Առաջին անգամ բոլշևիկների կողմից իշխանությունը հնարավոր էր գրավել մինչև վրացական մենշևիկների կողմից Թիֆլիսի գինապահեստի գրավումը, երկրորդ անգամ՝ Սարիղամիշից Կովկասյան բանակի զորամասերի՝ դեպի Թիֆլիս առաջխաղացմամբ: Սակայն Բաքվի բոլշևիկների և անձամբ Ստ. Շահումյանի ծրագիրը չիրականացավ մի շարք պատճառների հետևանքով:

Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ դեպքերի գլխավոր մեղսակիցները վրացական մենշևիզմի առաջնորդներն էին և մահմեդական ազգային կոմիտեն, այսինքն՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատում իշխանությունը զավթած վրաց-մահմեդական ազնվականական-խանական մեծամասնությունը: Այդ իբր «արդարացված», բայց հանցավոր զործն իրականացնում էին ոչ թե «ավազակները», այլ մահմեդական բնակչության հսկայական զինված ամբոխը, որոնց ղեկավարում էր մահմեդական ազգային կոմիտեն և որոնք վստահ էին, որ այդ ամենը կատարվում է անդրկովկասյան իշխանությունների հրամանով: Այս առումով տեղին է Ստ. Շահումյանի հարցադրումը. «այդ ինչ «բռնի» զինաթափում էր, ինչո՞ւ էր այն կատարվում ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Աղստաֆայում ու Ելիզավետպոլի նահանգում, և ինչո՞ւ էր «բռնի» զինաթափության համար Թիֆլիսից զրահապատ գնացք գնում»⁶⁴⁴:

Այսօր, Ստ. Շահումյանին կարող ենք պատասխանել, որպեսզի մահմեդական-թաթարների ձեռքով և աջակցությամբ իրականացվեր այն դժվարին գործը, ինչը վրացիները չէին կարող իրագործել, որ Թիֆլիսից հեռու պահեին և շեղեին բոլշևիկացած Կովկասյան բանակի զորամասերի նահանջի ուղին, որպեսզի թույլ չտային Կոմիսարիատի տապալում և վերջապես՝ պահպանեին ձեռք բերած հեգեմոնիան երկրամասում: Եվ եթե Ստ. Շահումյանը տարակուսանք էր հայտնում Ղաշնակցության կապակցությամբ, որի կոմիսարներն այդ նույն իշխանության անդամներ էին, ապա մեզ համար գոնե պարզ է այն հանգամանքը, որ միասնական, «սոցիալիստական» կոչվող կառավարության կազմում հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը և գոնե նրա ղեկավար մեծամասնությունը հակաբոլշևիկյան անթաքույց անհանդուրժողականության ալիքի վրա օբյեկտիվորեն աջակցում էր վրաց-մահմեդական խմբավորմանը, էապես թուլացնելով ազգային շահի պաշտպանության գործը:

⁶⁴⁴ Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 111:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԱՐԽԻՎՆԵՐ

ՀԱԱ - Հայաստանի Ազգային Արխիվ

1. ֆ. 103, ց. 1, գ. 77, 87, 88
2. ֆ. 105, ց. 1, գ. 2588
3. ֆ. 113, ց. 3, գ. 88
4. ֆ. 119, ց. 1, գ. 6
5. ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, 28
6. ֆ. 201, ց. 1, գ. 84, 126
7. ֆ. 203, ց. 1, գ. 24
8. ֆ. 220, ց. 1, գ. 1
9. ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, II մաս
10. ֆ. 404, ց. 1, գ. 44
11. ֆ. 1022, ց. 3, գ. 232, 233, 236, 239, 1300
12. ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, 218
13. ֆ. 4007, ց. 1, գ. 220, 224

Центральный Государственный Исторический Архив Грузии - ЦГИА Грузии

1. ֆ. 1, օպ. 2, Ժ. 2, 7, 12, 13, 15, 84, 116, 274
2. ֆ. 28, օպ. 1, Ժ. 75
3. ֆ. 34/Շ, Ժ. 1
4. ֆ. 1818, օպ. 2, Ժ. 12, 18, 116, 141
5. ֆ. 1831, օպ. 1, Ժ. 6
6. ֆ. 1838, օպ. 1, Ժ. 33
7. ֆ. 1876, օպ. 1, Ժ. 1

Российский Государственный Военно-исторический Архив - РГВИА

1. ֆ. 1300, օպ. 1, Ժ. 60
2. ֆ. 2100, օպ. 1, Ժ. 2, 32
3. ֆ. 2168, օպ. 1, Ժ. 485

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ուսումնասիրման ինստիտուտ, Մատենադարան

1. Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1:

2. Գարեգին Հովսեփյանի ֆոնդ:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ),
1-ին բաժին, Ար. Զոպանյանի ֆ., թղթ. 1777:

ՀՀ Պատմության թանգարան, Նոր պատմության բաժին, թղթ. 839/195
դ, Ա-ԴՈ, (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) Հայության երկունքը, ձեռագիր:

Բ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

Պաշտոնական

1. Республика, Тифлис, 1917
2. Кавказское слово, Тифлис, 1917, 1918

Կուսակցական

ՀՀԴ

1. Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 1918
2. Արև, Բաքու, 1917
3. Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917
4. Ջանգ, Երևան, 1917
5. Աշխատանք, Երևան, 1918
6. Շարժում, Ախալցխա, 1917
7. Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1918
8. Գործ, Բաքու, 1917
9. Հայրենիք, Բոստոն, 1923
10. Молот, Тифлис, 1917

ՀԺԿ

1. Մշակ, Թիֆլիս, 1917
2. Народная Свобода, Тифлис, 1917

Սոցիալ-դեմոկրատական

1. Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 1918
2. Известия Бакинского Совета, Баку, 1917
3. Известия Совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917
4. Бакинский Рабочий, Баку, 1917
5. Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917, 1918

Սոցիալիստ - հեղափոխական

1. Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917

3. Իսահակյան Ավետիք, Հայկական հարց, Երևան, 2005:
4. Լեո, Անցյալից, Երևան, 2009:
5. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
6. Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կոլկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008:
7. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար, ՀՍՍՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1987, թիվ 11:
8. Ղարաջեան Գեորգ (Ս.Տ. Արկունեդ), Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թվին, Թիֆլիս, 1919:
9. Սելիքյան Հ. Ս., Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը, Երևան, 1970:
10. Սելիքյան Ս. Հ., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թվականներին, Երևան, 1997:
11. Սելիքյան Վ. Հ., 1917, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:
12. Սելիքյան Վ. Հ., Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, Բազմավեպ, թիվ 1-4, Վենետիկ, 2003:
13. Շահունյան Ստ., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1978:
14. Ուրբեկ, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982:
15. Аркомед С. Т., Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923.
16. Балаев А., Азербайджанское национально-демократическое движение в 1917-1920 гг., Баку, 1980.
17. Беленький С. и А. Манвелов, Революция 1917 г. в Азербайджане. (хроника событий), Баку, 1927.
18. Дубинский И., Мухадзе, Шаумян, Москва, 1965.
19. Искендеров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу советской власти, Баку, 1958.
20. Жордания Н. Н., За два года, Доклады и речи, Тифлис, 1919.
21. Сеф С.Е., Революция 1917 г. в Закавказье (Документы и материалы), Тифлис, 1927.
22. Ставровский А., Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917,
23. Закавказье после Октября, Москва-Ленинград, 1925.
24. Сургуладзе А. Н., Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1971.
25. Ратгаузер Я., Революция и гражданская война в Баку, Баку 1927.
26. Туманов Г. М., Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918.

3. Իսահակյան Ավետիք, Հայկական հարց, Երևան, 2005:
4. Լեո, Անցյալից, Երևան, 2009:
5. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
6. Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կոլկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008:
7. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար, ՀՍՍՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1987, թիվ 11:
8. Ղարաջեան Գեորգ (Ս.Տ. Արկոմեդ), Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թին, Թիֆլիս, 1919:
9. Մելիքյան Հ. Ս., Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կոլկասյան բանակը, Երևան, 1970:
10. Մելիքյան Ս. Հ., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թվականներին, Երևան, 1997:
11. Մելիքյան Վ. Հ., 1917, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:
12. Մելիքյան Վ. Հ., Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, Բազմավեպ, թիվ 1-4, Վենետիկ, 2003:
13. Շահումյան Ստ., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1978:
14. Ուրբեև, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, է հատոր, Թեհրան, 1982:
15. Аркомед С. Т., Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923.
16. Балаев А., Азербайджанское национально-демократическое движение в 1917-1920 гг., Баку, 1980.
17. Беленький С. и А. Манвелов, Революция 1917 г. в Азербайджане. (хроника событий), Баку, 1927.
18. Дубинский И., Мухадзе, Шаумян, Москва, 1965.
19. Искендеров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу советской власти, Баку, 1958.
20. Жордания Н. Н., За два года, Доклады и речи, Тифлис, 1919.
21. Сеф С.Е., Революция 1917 г. в Закавказье (Документы и материалы), Тифлис, 1927.
22. Ставровский А., Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917,
23. Закавказье после Октября, Москва-Ленинград, 1925.
24. Сургуладзе А. Н., Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1971.
25. Ратгаузер Я., Революция и гражданская война в Баку, Баку 1927.
26. Туманов Г. М., Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918.

27. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.

28. Церцвадзе М. В., Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960.

29. Хачапуридзе Г. В., Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951.

30. Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936.

31. Черчилль У., Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932.

32. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.

33. Церцвадзе М.В., Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960.

34. Хачапуридзе Г.В., Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951.

35. Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936.

36. Черчилль У., Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաշիծե Ա.-բ. – 76
- Աթաբեկյան Լ. – 22, 210
- Աթաբեկով Ն. – 28
- Աղազադե Բ. – 182
- Անանուն Դ. – 68, 70, 129, 135, 210
- Ապակիծե իշխան – 138
- Առաքելյան Ա. – 210
- Առաքելյան Յ. – 54-56, 71, 133, 134, 162, 164, 165
- Արամ (Մանուկյան Ա.) – 159, 160, 167, 213, 242, 243
- Արարատյան Գ. – 93
- Արարատյան Ա. – 93, 121, 209, 210, 242,
- Աբխազավա – 188, 189, 193, 194, 197, 199
- Աբխազի Կ. – 76
- Աբրամով Վ. – 178
- Ալեքսեև-Մեսսիև Շ. – 48, 51, 91, 92, 97, 139, 154, 178, 202, 232, 235
- Ալին Ա. – 93
- Ալվարյան – 205
- Ախլին – 167, 168
- Ամիրյան Գ. – 93
- Ամիրյան Ի. – 73
- Անդրանիկ (Օզանյան Ա.) – 208, 213
- Արզումանյան Ա. – 192, 209, 221, 222, 235
- Բագրատունի Յ. – 15
- Բարաթով Ն. – 242
- Բարաչ Գ. – 76
- Բեկզադյան Տ. – 53, 76, 176, 177
- Բերբերյան Ա. – 76
- Բրավին – 147
- Գաբրիելյան Յ. – 93

- Գարեգին Եպիսկոպոս – 107
- Գեգեջորի Ե. – 10, 41, 47, 48, 50-53, 55, 76, 77, 87, 92, 99, 102, 118, 132, 145-147, 151, 154-156, 161, 170, 172, 176, 179, 183, 185, 190, 191, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 221-224, 228, 230, 232-235, 237-240
- Գելեյշվիլի Պ. – 100
- Գեորգեկյան Գ. – 235
- Գոբեջա Վլ. – 25, 47, 77, 177, 185, 188, 189, 195, 198, 199, 200, 202, 206, 224, 228
- Գորկի Ա. – 19
- Գյուլխանդանյան Ա. - 121
- Գյուլխանդարյան Յ. – 114
- Գյուլումյան Ա. – 124
- Գրուզենբերգ Օ. – 76
- Գևորգ Ե – 106
- Դայլիդա – 76
- Դեմիրճյան Գ. – 120
- Դեմիրճյան Դ. – 120
- Դեմիկին Ա. – 95, 148, 152
- Դոնսկոյ Դ. – 23, 25, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 90, 134, 148, 154, 173, 174, 177, 185, 186, 206, 224
- Դոստոևսկի Ֆ. – 8
- Դովբոր – Մոսանիցկի Յու. – 150
- Դրո (Կանայան Դ.) – 159, 160
- Դրոբիշև – 162
- Դովսոնին Ն. – 23, 24, 155
- Եսայան Ջ. – 180
- Եվանգոլով Լ. - 33
- Երզնկյան Ա. – 52, 131, 132, 176, 200
- Զավալիշին Ա. – 176, 177
- Զավրիյան Յ. – 121, 213, 242
- Զարգարյան – 192

- Զիաթխանով Ա. – 185, 194
 Զինովկա Գ. – 11
 Զորյան Զ. – 205
 Զոփարյան Ա. – 37
 Էնգելս Ֆ. – 123
 Էնվեր փաշա – 172, 180, 251
 Էֆենդիև – 194, 197, 199
 Թորոսյան Ա. – 37, 159
 Թոփչբաշև Ա.-բ. – 111, 118, 182, 183
 Թումանյան Յովհ. – 78, 84
 Թումանով Գ. – 126, 142
 Թումանով Մ. – 145, 147
 Թևաթյա Վ. – 169
 Ժորդանիա Ն. – 10-14, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 48, 75-77, 80-83, 87, 110, 112, 132, 155, 156, 172, 176, 177, 187, 188, 190, 192, 195, 198, 199, 202, 211, 213-215, 229, 231-234, 236, 245, 250, 252
 Իսահակյան Ավ. – 180, 251
 Իրազեկ (Տեր-Յակոբյան Յ.) – 120
 Լանսինգ - 46
 Լեբեդինսկի Ե. – 23, 41, 155, 156, 161, 167, 170, 176, 177
 Լենին Վլ. – 11, 15, 16, 18, 22, 45, 58, 65, 122, 157, 213-216, 236, 240, 241, 245, 246
 Լեո (Բաբախանյան Ա.) – 14, 84
 Լյուբֆի բեյ Օ. – 169
 Լոմատիժե – 118, 201, 202
 Լվով Գ. – 138
 Լունկևիչ Վ. – 45
 Լևանդովսկի Վ. – 41
 Խան-խոյսկի Ֆ. – 56, 97, 111, 134, 182, 185, 196, 234, 238
 Խաչատրիժե Գ. – 69
 Խառլամով Վ. – 8, 34, 148, 149
 Խատիսյան Ալ. – 57, 118, 130, 175, 208
 Խատիսյան Գ. – 57, 121, 126, 131, 133, 139
 Խոնդկարյան Ա. – 131
 Խոշտարիա – 138
 Ծերեթելի Ի. – 10, 58
 Կալեդին Ա. – 121, 151
 Կախիանի Ա. – 93
 Կամենև Լ. – 11
 Կամսարական Ա. – 67, 126, 131
 Կանտեմիրով Ա. – 179, 233
 Կասիմով Ա. – 76
 Կարցիվաժե Ի. – 36, 76, 233, 234
 Կելարև Ն. – 138, 139
 Կերենսկի Ա. – 14, 23-25, 33, 34, 138
 Կիրիոն 2-րդ – 76
 Կոկոշկին Ֆ. – 116
 Կոխլենկո Ն. – 24, 167, 170
 Կոխլով Ն. – 192
 Կուլեբյակին Ա. – 26, 190
 Կուզնեցով Ն. – 233, 240
 Կուցյակ – 76
 Կակոբյան Յ. – 73
 Կամբարձումյան Կ. – 121
 Կայդաթով – 111
 Կաջինսկի Մ. – 111, 182, 196
 Կարոթյունյան Ա. – 160
 Կարոթյունյան Ա. – 55, 74, 107
 Ղազազյան Կ. – 121, 176, 177, 238, 240
 Ղազարյան Ա. – 37
 Ղարաջյան Գ. (Արկունեդ) - 171
 Ղաֆարզադե Ա. – 182
 Ղորղանյան Գ. – 223, 224, 244
 Ծավճավաժե – 96

Մախարածե Ֆ. – 45, 55, 76, 233, 234, 243

Մալխասյան Ա. – 74

Մալխազով Ա. – 196, 197, 200, 230, 233

Մակարենկո – 179

Մաղալով Լ. – 186, 188, 189, 194, 197, 199

Մամիկոնյան Ա. – 107, 131

Մարքս Կ. – 123

Մդիվանի Բ. – 176, 200, 230*

Մելիք-Ասլանով Խ. ք. – 89, 90, 95, 134, 154, 177, 188, 195, 196, 199, 200

Մելիք-Շահնազարյան Գ. – 210

Մելիքյան Հեն. – 216

Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ – 125

Մերխելով Դ. – 55, 192

Մենդելեև Գ. – 138

Միլյուկով Պ. – 159

Մինորսկի Դ. – 146

Մռավյան Ա. – 241

Մռավյան Վ. – 241

Մուշեղյան Լ. – 109, 124

Մուշեղյան Տ. – 124

Յաղջյան – 76, 78

Նաբոկով Վ. – 33

Նազարյան Լ. – 121

Նալչաջյան Ա. – 121

Նավասարդյան Վ. – 121

Նատածե Գ. – 76

Նարիմանով Ն. – 86, 182

Նժդեհ (Տեր-Հարությունյան Գ.) – 100, 120

Նիկոլայ II – 4

Ներուջև Ա. – 51, 52, 103, 105, 235

Նոզդրովսկի – 24

Շահխաթունյան Ա. – 20, 21, 52, 107, 121, 122, 126, 130, 131-133, 242

Շահվերդյան Դ. – 242

Շահումյան Ա. – 11, 28-31, 36, 58, 60, 69, 122, 139, 154, 191-193, 197, 203, 204, 206, 207, 211-217, 221-224, 227-246, 248, 253

Շեյխ-Ուլ-Իսլամով Ա. – 67, 76, 79

Շերիպով Ա. – 76, 82, 83

Շերիֆ եղ-Պոուլե – 146

Շիխլինսկի – 185, 186, 190, 196

Շրամչենկո – 138

Չեկալին Ա. – 124

Չեռնով Վ. – 20

Չերշիլ Ու. – 7

Չիլինգարյան Ա. – 17-19, 62-65, 121

Չխեիծե Ն. – 10, 58, 83

Չխենկելի Ա. – 8, 10, 50, 69, 75-77, 80, 83, 91, 94, 95, 98, 99, 102, 118, 132, 133, 137, 139, 151, 152, 154, 172, 176, 178, 179, 183, 185, 189, 194, 195, 199, 202, 205, 217, 228, 235, 239

Չոպանյան Ա. – 180

Պապաջանյան Ա. – 8, 34, 50, 52, 53, 73, 74, 118, 126, 131, 176, 177, 201, 209

Պարոնյան Ա. – 210

Պետրոսյան – 36

Պիճիկյան – 24

Պիպինով Ա. ք. – 76, 79

Պրժևալսկի Ա. – 23, 24, 41, 58, 155, 156, 161, 216, 224

Պրոտոպոպով Ա. – 138

Ջանալյան Ա. – 158, 169, 201

Ջափարիծե – 227

Ջափարիձե Ա. – 28, 227
Ջափարիձե Կ. – 138
Ջաֆարով Ա. – 8, 47, 50, 51, 118,
134, 139, 154, 185, 195, 196,
200, 238
Ջուլեյի Վ. – 44, 105, 192

Ռամիշվիլի Ն. – 10, 48, 55, 84,
112, 114, 190, 195, 200, 229,
232, 233, 235, 250

Ռաֆիբեկով Ն.-բ. – 194
Ռոստոմ (Ջորջան Ա.) – 121, 213
Ռցխիլաձե Գ. – 76, 99
Ռուբեն (Տեր-Սինասյան Ռ.) –
160, 241, 243, 242
Ռուստամբեկով Ա.-բ. – 187, 194

Սալախով Ա. – 93
Սահակյան Ա. – 22, 28, 29
Սամարցյան – 26
Սարգսյան Ա. – 93
Սարգսյան Յ. (Յապոն) – 121
Սաֆիբյուրդսկի Ա.-բ. – 186, 194
Սեֆ Ա. – 26

Սենյոնով Ի. – 55, 157
Սմիթ Ֆ. – 41, 46, 149, 216
Սմիլոնով Ա. – 169
Սոկոլով Վ. – 138
Սպենդիարյան Յ. – 107
Ստալին Ի. – 228, 246
Ստանկևիչ – 48
Ստավրովսկի Ա. – 190
Ստրելկովսկի – 187, 199, 202
Սուլթանով Խ.-բ. – 76

Վալերի Լ. – 179
Վարանդյան Ա. (Յովհաննիսյան
Ա.) – 121
Վեշապեյի Գ. – 40, 133, 134, 176
Վեսելովսկի Բ. – 138
Վերեշակ Ա. – 36
Վերմիշյան Բ. – 131, 132
Վիլդենբրանդտ – 146
Վիլսոն Վ. – 172

Վիշինսկի Ե. – 166, 169, 172
Վորոնցով-Ղաշկով Ի. – 125
Վրացյան Ա. (Սիմեոն Գրուզին-
յան) – 37, 48, 85, 108, 121

Տեր-Առաքելյան Յ. – 210
Տեր-Ավետիսյան Ե. – 93
Տեր-Յարությունյան Կ. – 176
Տեր-Յարությունյան Գ. – 100,
176

Տեր-Ղազարյան Գ. – 51, 52, 90,
94-96, 131, 133, 155, 165, 176,
230, 235, 240

Տեր-Սարտիրոսյան – 196, 197,
199, 202

Տեր-Սովսիսյան Գ. – 242
Տերեշ ճենկո Ա. – 159
Տիգրանյան Ա. – 107, 121
Տիրայր եպիսկոպոս – 106
Տրոցկի Լ. – 15, 16, 18, 240, 245

Ցեկարսկի Լ. – 76
Ցխակալա Ա. – 45

Ուլուբին – 194
Ուսուբեբեկով Ն.-բ. – 182, 194,
198
Ուրիցկի Ա. – 116

Փարցխալաշվիլի Ի. – 100
Փափազյան Յ. – 126
Փափազյան Վ. – 160
Փիրոմյան Պ. – 242
Փիրոմյան Ա. – 209, 237
Քալանթարյան Պ. – 107
Քաջազունուհի Յ. (Տեր-Յովհան-
նիսյան Յ.) – 121

Օդիշելիձե – 24, 169, 172, 226
Օհանջանյան Յ. – 45, 46, 48,
51, 93, 121, 134, 152, 155, 176

Ֆերիբ-Վեհիբ Ա. – 154
Ֆիլատին Ա. – 93

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ալաբաշլի – 194
Ալեքսանդրապոլ – 24, 36, 67, 93, 97, 101, 109, 115, 120, 130, 131, 136, 143, 161, 205, 207, 208, 218, 219, 227, 229, 242
Ախալցխա – 100, 101, 115, 122, 136, 137, 204, 205
Ախալքալակ – 205
Աղստաֆա – 95, 194, 196, 212, 227, 253
Արդվին – 115
Արմավիր – 225
- Բաբերդ – 25
Բաղդադ – 156
Բայազետ – 24, 67
Բաքու – 3, 28, 59, 119, 132, 141, 181, 186, 191, 194, 199, 200, 202, 204, 207, 211, 225, 230, 236, 240, 242, 243, 248, 252
Բորժոմ – 205
Բիթլիս – 25, 225
Բորժոմ – 205
- Գատչինո – 25
Գորի – 115, 136, 137, 236
Գորիս – 115
Գրոզնի – 225
- Դավալու (Արարատ) – 208
Դերբենդ – 96
Դիլիջան – 143, 241
Դոլլար – 194, 198
- Ելիզավետպոլ (Գանձակ) – 36, 67, 79, 102, 107, 115, 130, 131, 133, 136, 137, 142, 169, 182-189, 192-204, 206-212, 216, 225, 227, 238, 241, 242, 244, 246, 252, 253
Եկատերինոդար – 94, 148, 152, 153, 179, 225
Եվլախ – 184, 194, 197, 201, 208, 210
Երզնկա – 25, 154, 166, 169, 171, 172, 175, 224, 225, 231
Երևան – 3, 7, 8, 16, 24, 36-38, 67, 68, 79, 92, 93, 96, 99, 102, 109, 115, 121, 124, 130, 131, 136, 137, 142, 143, 159, 167, 191, 209, 217, 242, 243
- Ջազալի – 197
- Էնգելի – 191, 224
Էջմիածին – 67, 106, 143
Էրզրում – 25, 156, 168, 208, 215, 218, 219, 224-227, 229, 230, 231
- Թավրիզ – 69
Թելավ – 115, 137, 236
Թեհրան – 69, 146, 147
Թիֆլիս – 3, 9-14, 24, 28, 32, 34-38, 40, 41, 47, 49, 53, 55-57, 59, 60, 62, 63, 69, 70, 72, 74-76, 79, 86, 91, 96-98, 100, 102, 109, 110, 113, 115, 118-120, 124, 130, 132, 136, 137, 141, 142, 146, 149, 152, 155, 157, 160, 168, 172, 175, 176, 179, 181, 183, 184, 189, 190-195, 197-199, 201-204, 206, 208, 211-220, 223-246, 248, 252, 253
- Իզդիր – 91, 115
Իջևան – 67, 241
- Խաչմաս – 194
Խնուա – 24, 25, 225,

Կարս – 36, 115, 130, 131, 136,
137, 161, 168, 183, 184, 207,
213, 214, 218, 227, 230, 242

Կիև – 152

Հաջիկաբուլ – 188

Մամախաթուն – 25

Մայկոպ – 225

Մեծ Ղարաքիլիսա – 120, 241

Մուշ – 25, 225

Նախիջևան – 67, 97, 242

Նովոչերկասկ – 152

Նովոռոսիյսկ – 191, 225

Նոր Բայազետ – 67, 115

Նուխի – 67, 97, 137, 142, 183,
204

Շահթախտ – 191, 224

Շամխոր – 95, 184, 188-192,
194-196, 198, 199, 206, 207,
209, 211, 231, 238, 239, 244,
246, 252, 253

Շամշադին – 241

Շարոպ – 67

Շուշի – 67, 115, 136, 137, 204,
210, 242

Պետրոգրադ – 4, 7, 12, 13, 15,
16, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 33-36,
42, 44, 49, 56, 58, 59, 69, 84, 94,
104, 124, 126, 130, 131, 135,
136, 160, 167, 173, 174, 213,
218, 241, 245-248

Պետրովսկ – 191, 225

Ջուլֆա – 191, 194, 224, 242

Սարիղամիշ – 36, 191, 206, 217-
219, 223-227, 229, 234, 242,
243, 253

Սոֆի – 225

Սոփոմ – 225

Սոփոմալու – 67, 91, 143

Վլադիկավկազ – 179, 225

Տրապիզոն – 25, 158, 159, 168,
215, 224

Տոապսե – 225

Յարսկի կոլոդեց – 195

Փամբակ – 241

Փոթի – 95, 96, 236

Քարվանսարա – 67

Քյուրդամիր – 197

Քութաիսի – 36, 137, 205, 225

Օզնուտ (Օղնուտ) – 25

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	ԼԱՆԱԲԱՆ.....	3
1.	ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.....	4 – 86
1.1.	ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԵՂԱԾՈՒՄԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՀԱՆԳԵՊ.....	4
1.2.	ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՐՑՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՏԵՂՈՒՄԸ.....	28
1.3.	ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱ- ՍՈՒՄ.....	60
2.	ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԶԱՂԱՔԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	87– 246
2.1.	ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒԽԱԿՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	87
2.2.	ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ.....	113
2.3.	ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՁԵՄՍՏՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ.....	125
2.4.	ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՈԱԶՄԱ-ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՋԴԵՑԻԿ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ.....	145
2.5.	ՎՐԱՑ – ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՌՈՒՄԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐՎԱԹՈՒՂՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ (1917 թ. ՆՈՅՄԲԵՐ – 1918 թ. ՄԱՐՏ).....	181
2.6.	ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՍՏ. ՇԱՀՈՒՍՅԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
	ԱՍԾՈՓՈՒՄ.....	247
	ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	254
	ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	259
	ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	260

[3500 շր.]

ՎԱԱՆ ՄԵԼԻԿՅԱՆ

ПРОБЛЕМА ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗАКАВКАЗСКОГО КОМИССАРИАТА И
АРМЯНСКАЯ ДЕЙТЕЛЬНОСТЬ
(НОЯБРЬ 1917г. – ФЕВРАЛЬ 1918г.)**

ՎԱՅԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՅԱՐՅԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

**ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ)**

Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ՏՊԱԳՐԻՉ՝
ՀԱՍՏԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՇԱՐՎԱԾՔԸ

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՒՐՆՅԱՆ
ԼԵՈՆ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ
ԱԻՂԱ ՏՈՆՈՑԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱՂԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյան 24⁹

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0223610

A π
97788